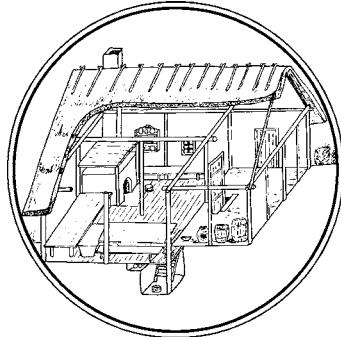

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ
І ДАВНЯ ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
Випуск 2 (13)

2014
КИЇВ

НАУКОВА СЕРІЯ — ЗАСНОВАНА У 2010 р.

ВИДАЄТЬСЯ РАЗ НА ПІВРОКУ

АРХЕОЛОГІЯ:
МОЖЛИВОСТІ
РЕКОНСТРУКЦІЙ

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Наукова серія з проблем археології та давньої історії

Серія присвячена публікаціям досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії кіммерийців та скіфів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела. Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Серия посвящена публикациям исследований по археологии и древней истории Украины. Освещаются вопросы социально-экономического развития и культурных связей населения Украины в каменном и медно-бронзовом веках, страницы по истории киммерийцев и скіфов, материальная и духовная культура античных греков в Северном Причерноморье, этногенез и ранняя история славян, развитие древнерусских городов и сел, материальной культуры средневековья и нового времени. Издаются новые археологические материалы, исследования по истории археологии и архивные источники. Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

A series is devoted to publications of investigations on archaeology and ancient history of Ukraine. Questions of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, pages of Cimmerian and Scythian history, material and spiritual culture of antique Greeks in Northern Black Sea Coast, ethnogenesis and early history of Slavs, development of the Ancient Russian cities and villages, material culture of Medieval and Modern periods are under observing. New archeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

This series is intended for archeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in ancient history of Ukraine.

Засновник та видавець

Інститут археології
Національної академії наук
України

Свідоцтво
про реєстрацію ЗМІ
КВ № 17659-6509Р
від 29.03.2011

Адреса редакції:

Україна, 04210, Київ 210,
просп. Героїв Сталінграда, 12
Тел.: (+380-44) 418-61-02
Факс: (+380-44) 418-33-06
E-mail: gorbanenko@gmail.com

Затверджено до друку
Вченого радою
Інституту археології
НАН України
20.05.2014, протокол № 5.

Усі матеріали рецензовано

Рисунки:
авторські

Комп'ютерна верстка:
С.А. Горбаненко

Усі права застережено.
Передрук можливий
зі згоди редакції
та авторів статей

ISSN 2227-4952

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

СКОРИЙ С. А.
(головний редактор)
доктор історичних наук, професор

ГОРБАНЕНКО С. А.
(відповідальний секретар)
кандидат історичних наук

ІВАКІН Г. Ю.
член-кореспондент НАН України

КРИЖИЦЬКИЙ С. Д.
член-кореспондент НАН України

МОЦЯ О. П.
член-кореспондент НАН України

ЗАЛИЗНЯК Л. Л.
доктор історичних наук, професор

КОЗАК Д. Н.
доктор історичних наук, професор

ОТРОЩЕНКО В. В.
доктор історичних наук, професор

КУЛАКОВСЬКА Л. В.
кандидат історичних наук

ПОСХИНА І. Д.
кандидат історичних наук

САМОЙЛОВА Т. Л.
кандидат історичних наук

СОН Н. О.
кандидат історичних наук

© Інститут археології НАН України, 2014

Підписано до друку 19.09.2014. Формат 60 × 84/8.
Гарн. Century Schoolbook. Папір офс. Друк офс. Ум.-друк.
арк. 19,53. Обл.-вид. арк. 23,1. Тираж 300 екз.

Тираж віддруковано в друкарні ФОП «Келембет», 39800,
Україна, Полтавська обл., м. Комсомольськ, вул.
Будівельників, 32, ФОП Келембет, boss@bill-board.com.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію серії В00
№ 3028012332 від 05.04.2007 року

ЗМІСТ

Передмова
Вступ

СТАТТІ

Іванова С.В. Добыча соли в Северном Причерноморье и Крыму (по археологическим и историческим данным)

Синика В.С., Тельнов Н.П. Скифские жилища IV—II вв. до н. э. в Северном Причерноморье

Володарець-Урбанович Я.В. Пронизки епохи раннього середньовіччя зі слов'янських пам'яток півдня Східної Європи

Пуголовок Ю.О. Господарські споруди сіверян

Троцька В.І. Дослідження гончарних горнів XVIII—XIX ст. на території Опішнянського гончарного району

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Башкатов Ю.Ю., Бітковська Т.В. Пізньозарубінські матеріали з поселення Кунка Гайсинського району Вінницької області

Колода В.В. Специализированные ремесленные инструменты салтовского периода на городище Мокнач

Кракало І.В. Декор і клейма люльок з Мотриного у зібранні Комсомольського історико-краєзнавчого музею

CONTENTS

5 Foreword
6 Introduction

ARTICLES

- 7 *Ivanova S.V.* Mining of salt in North Pontic and Crimea (by archaeological and ethnological sources)
- 18 *Sinica V.S., Tel'nov N.P.* Scythian dwellings in IV—II centuries BC in the North Black Sea littoral
- 37 *Volodarets-Urbanowich Ya.V.* Bronze tubular beads of early medieval Slavic antiquities
- 50 *Poogolovok Yu.O.* Severians Household Buildings
- 61 *Trotska V.I.* Research of pottery furnaces XVIII—XIX centuries on territory Oposhyha region

PUBLICATIONS of ARCHAEOLOGICAL MATERIALS

- 63 *Bashkatov Yu.Yu., Bitkovska T.V.* The late zarubyntsi culture materials from Kunka settlement (Haisyn district of Vinnytsia region)
- 68 *Koloda V.V.* Specialized handcrafted tools of the salтов period found in Mohnach settlement
- 75 *Krakalo I.V.* Decoration and stamps of tobacco pipe's complex from v. Motrino in the collection of Komsomolsk local history museum

АРХЕОМЕТРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

ARCHAEOOMETRIC STUDIES

Миляшевський О.С. Технологічні аспекти виробництва ліпної кераміки черняхівської культури

84 *Mylashevskyi O.S.* The technological aspects of producing hand-made pottery of the Chernyakhiv culture

Котенко В.В. До питання про зовнішній вигляд башт хори Херсонеса Таврійського на матеріалах поселення Маслини

90 *Kotenko V.V.* To the question about external appearance of towers on chora of Tauric Chersonesos on materials of Maslyny settlement

Бузян Г.М., Тетеря Д.А. Житло Переяслава козацького часу: спроба реконструкції за матеріалами археологічних досліджень

95 *Buzian H.M., Teteria D.A.* Dwelling of Pereyaslav of the Cossacks times: attempt of reconstruction after materials of archaeological researches

ПРИРОДНИЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

NATURAL SCIENTIFIC STUDIES

Бондар К.М., Башкатов Ю.Ю. Реконструкція археологічного ландшафту поселення Дмитрівка III за даними високоточної магнітометрії

102 *Bondar K.M., Bashkatov Yu.Yu.* Reconstruction of archaeological landscape on Dmytrivka III settlement from high-resolution magnetometry

ДО ІСТОРІЇ КОСТЮМУ

To the HISTORY of COSTUME

Лысенко С.С., Лысенко С.Д. Некоторые аспекты реконструкции древнего костюма и убранства

107 *Lysenko S.S., Lysenko S.S.* Some aspects of reconstruction of ancient suit and maids

Гопкало О.В., Шульце Э. Современные тенденции изучения костюма народов европейского Barbaricum периода поздней античности

120 *Gopkalo O.V., Schultze E.* The modern trends of studies of the costume of peoples of European Barbaricum of lateantiq period

Казанский М.М., Мастыкова А.В. Женский восточнонемецкий костюм V — начала VI вв. в Северной Галлии: два поколения

141 *Kazanski M.M., Mastykova A.V.* The East German female costume of the V — early VI cc. in northern Gaul: two generations

Сергееva М.С. Про один тип середньовічних гудзиків на території Східної Європи

150 *Sergeyeva M.S.* On one kind of medieval buttons in Eastern Europe

ІСТОРІЯ НАУКИ

HISTORY of SCIENCE

Троцька В.І. Експериментальні методи дослідження в археологічній керамології в 1954—1990 pp.

159 *Trotska V.I.* Experimental methods in archaeological ceramology in 1954—1990

Наши авторы

164 **Our authors**

Список сокращень

166 **List of abbreviations**

ПЕРЕДМОВА

На мальовничих берегах Дніпра у місті Комсомольську вже вдруге збираються вчені-археологи на наукову міжрегіональну конференцію «Проблеми реконструкції за археологічними джерелами: житло, одяг, зброя, ремесло». Метою цього зібрання є опрацювання наукового надбання українських археологів з проблем археологічної реконструкції та підготовки наукового підґрунтя для створення архео-етнографічного музейного комплексу (скансену) у межах міста на березі Дніпра.

Завданням комплексу є пропагування історії та культури цієї унікальної частини Полтавського Подніпров'я засобами тримірної реконструкції і просторової компоновки на місцевості. Багаторічні археологічні розкопки сприяли ретельному науковому дослідженням окопиць Комсомольська. Напрацьована база дає можливість реконструювати минуле краю починаючи з неоліту—неоліту і впродовж всієї його подальшої історії.

Специфіка цієї території полягає в тому, що тут, на стику різних природних зон, Лівобережжя і Правобережжя за доби енеоліту та раннього бронзового віку тривало становлення іndo-арійської культурної спільноти, що було ключовим моментом для всієї подальшої історії України та Європи взагалі. Матеріали досліджень, задокументовані у звітах археологічних експедицій, зберігаються у фондах та експонуються в експозиції Комсомольського історико-краєзнавчого музею. Настав час перевести ці матеріали з вузько наукового та експозиційного аспектів до більш перспективного з точки зору наочності та розвитку туризму, а саме до музею під відкритим небом. Який би презентував типи жител та окремі елементи господарчої діяльності і побуту місцевої людності сивої давнини. Розкривав би перед відвідувачами таємниці творчої майстерності наших пращурів. Сприяв би максимальному зануренню відвідувачів у характерні особливості кожного історичного періоду. Та вихованню національного патріотизму, поваги до

пам'яток історії і культури України, зокрема, Полтавського Подніпров'я.

Одним із завдань конференції є стимулювання розвитку в Україні такого перспективного наукового напрямку, як реконструкція за археологічними джерелами, який нині активно розробляється у міжнародній практиці.

Нинішня Друга міжрегіональна наукова конференція проводиться на базі об'єднаного музею історії міста Комсомольська і ВАТ «Полтавський ГЗК» спільно з Інститутом Археології НАН України, за підтримки народного депутата України Костянтина Жеваго. За сприяння голови Правління ВАТ «Полтавський ГЗК» Віктора Лотуса та генерального директора ТОВ «Світловський ГЗК» Миколи Горощка, міського голови Комсомольська Сергія Супруна, Комсомольського міського відділу культури та туризму, громадської організації «Культурний Туризм». За фінансування благодійного фонду ВАТ «Полтавський ГЗК». Саме ця підтримка забезпечила конференції високий рівень.

З метою надання європейського рівня проектованому комплексу з реконструкції, узагальнюється міжнародний досвід організації та експлуатації музеїв закладів, зокрема скансенів (музеїв просто неба). Неоціненну практичну і методологічну допомогу у створенні концепції нового музею надає перший заступник міського голови, шанувальник історії, ентузіаст музейної справи, мандрівник Дмитро Биков. Його досвід, винесений в результаті особистого відвідання всесвітньо відомих пам'яток археології, використовується в роботі науковими співробітниками Комсомольського Історико-краєзнавчого музею.

Організаційний комітет бажає подальшого процвітання благодійникам. А учасникам міжрегіональної конференції подальших успіхів у їх плідній творчій роботі на благо науки і людства в цілому.

ОРГКОМІТЕТ

ВСТУП

Сучасна археологічна наука вже давно вийшла за межі супутників польових досліджень. Протягом понад 50 років до музеїної справи активно залучаються дані за матеріалами археологічних досліджень, отримані у ході реконструкції процесів виробництва, господарства, військової справи тощо. Такий підхід дає можливість відтворити життя і побут людей різних епох і вирішити певні наукові питання. Часто осередками подібних досліджень є скансени (музеї просто неба). Вони стали окремим напрямом сучасної музеїної справи, який впродовж останніх років активно поширюється у всьому світі. Це сприяє і розвитку музеїв, і збереженню культурних надбань різних народів та передає широкому загалу уявлення про історію, а також виконує велику освітню функцію.

У надважкі часи, які переживає наша країна, особливо приємно, що не затихає зацікавленість до історії та культури. Це підтримує надію на перемогу та подальший розвиток науки і культури України. Тому хочеться висловити велику подяку тим, хто допоміг з організацією та взяв участь у проведенні конференції та формуванні збірки.

РЕДКОЛЕГІЯ

УДК: [622.363.1:902:39](477.7)“637/654”

C. V. Иванова

ДОБЫЧА СОЛИ В СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ И КРЫМУ (по археологическим и историческим данным)

В рамках скансена возможны реконструкции процессов соледобычи, которые имели место на территории Украины в древности. Для этого необходимо рассмотрение аспектов, связанных с добывчей соли в различные эпохи — от раннего бронзового века и вплоть до нового времени. Основой для изучения соледобычи являются археологические и этнографические данные, письменные источники.

Ключевые слова: скансен, кристаллизация соли, выпаривание, градирование, брикетаж.

Скансены достаточно широко распространены во всем мире. Среди объектов, представляющих древние производства, в рамках подобных музеиных комплексов наиболее распространены те, что связаны с гончарством, ткачеством, кузнечным ремеслом, мельничным делом и др. В контексте предполагаемого скансена г. Комсомольска возможна реконструкция разнообразных процессов добычи соли в древности.

Значение соли для живых организмов переоценить трудно: она включена в обмен веществ как людей, так и животных. Известно, что соль использовалась в определенных технологических процессах (металлургия, кожевенное дело), в ритуальной жизни (обрядовая сфера), в быту (приготовление пищи, консервация, антисептика, денежный эквивалент). Выделяются следующие виды соли.

Самосадочная соль. Образуется в естественных бассейнах, которые могут быть двух типов — морские и континентальные. Формирование первых происходит в результате отшнуровывания от моря участков (лиманов, лагун, прибрежных озер и т. п.) с морской водой. В обстановке сухого и жаркого климата они засолоняются, превращаясь в соляные и солеродные бассейны. Континентальные бассейны (озера) появляются в котловинах с огра-

ниченным стоком в областях сухого и жаркого климата. Поступающие в них подземные и поверхностные воды выпариваются с осаждением растворенных в них солей. В результате естественного испарения под действием солнечного тепла летом или в результате охлаждения зимой на соленых озерах и лиманах происходит кристаллизация солей. Технология получения хлорида натрия из морской или озерной воды всегда была довольно примитивной, с использованием очень несложных устройств. Но засушливая погода приводит к полному пересыханию озера и образованию горькой соли (из-за присутствия солей магния, чаще всего — сернокислой магнезии). Чтобы устранить эти неблагоприятные факторы, используют бассейны, что позволяет регулировать выпадение соли.

Садочная соль получается путем выпаривания воды океанов, морей, лиманов, озер, отводимой в искусственно создаваемые бассейны, неглубокие, но обширные по площади и сообщающиеся между собой. В этом случае вода концентрируется свободным испарением на воздухе под влиянием солнечного тепла. Однако не в каждой природной зоне происходят процессы естественной кристаллизации соли: климат должен быть теплый и сравнительно сухой. Обычно в одних бассейнах концентрируют соленую воду до 25° промилле и выделяют углекислый кальций, окись железа и гипс; такие бассейны называются приготовительными (маточными). Подготовленный таким образом раствор переводится в садочные бассейны, где садится соль. Передвижение растворов производится самотеком и при помощи механических приспособлений.

Современные технологии получения соли в бассейнах мало чем отличаются от тех, что из-

вестны по данным этнографии. Механизирован последний этап — сборка соли солеуборочными комбайнами, хотя определенная часть готового (элитного) продукта собирается вручную. Полученная соль сперва выдерживается на деревянных помостах для просушки, затем свозится на берег и складывается в бурты. Дождевая вода промывает их и выносит ненужные химические соединения; для этих процессов желательны сильные ветры, т. к. частые дожди могут уменьшить соленость продукта или даже растворить его полностью [Позин, 1974].

Выварочная соль. Добычание ее из соляных источников совершается при помощи выпаривания или вываривания растворов на огне. Солеварение состоит из следующих операций: получение рассолов, подготовка рассолов к выварке (концентрация и очищение), испарение рассолов, сушение. Выварка ведется в особых зданиях, которые называются варницами, и производится, главным образом, в открытых плоских ваннах или сковородах, называющихся чренами. Градирование — сгущение соляного раствора на солеварных заводах посредством его выветривания. Полученный рассол должен быть защищен от дождя или снега.

Каменная соль (галит). Разработка залежей каменной соли производится обычными горными выработками и переводом соли в раствор.

Письменные источники. Начало использования соли в обменных операциях в Северном Причерноморье относится, скорее всего, к медному веку [Иванова, 2010]. Но наиболее ранние письменные источники, где отражена добыча соли, связаны не с Европой, а с Передней Азией. Ряд документов из Угарита, касающихся международных отношений Хеттского царства, свидетельствует о престиже соли и ее роли в хеттской экономике [Moga, 2009]. Первые сообщения о добыче самородной соли в Северном Причерноморье с торговыми целями относятся к античной эпохе. Геродот, описывая Борисфен, сообщает: «устья его сами собой отлагаются огромные запасы соли». Эта соль добывалась ольвиополитами для личных и торговых нужд и вывозилась к скифам и грекам других городов Понта [Herod., IV, 53]. Дион Хрисостом приводит данные, относящиеся к I—II вв. н. э.: «Здесь же находится множество солеварен, где закупает соль большинство варваров, а также греки и скифы, живущие в Херсонесе Таврическом» [Dio Chrys., XXXVI, 3]. Имеются сведения и о добычи соли близ Херсонеса. Живший на рубеже эр Страбон отмечает «...мыс приблизительно в 15 стадиях от стены херсонесцев, образующий значительной величины залив, обращенный к городу. Над этим заливом расположен лиман, где есть соляная варница» [Strabon, VII, 4.7]. В античную эпоху вблизи Херсонеса известно 12 соляных озер [Кадеев, 1970, с. 21]. Косвенным указанием на добычу соли являются относящиеся к античному и византийскому времени вырубленные в извес-

тняке огромные ёмкости-цистерны для засолки рыбы, найденные в Херсонесе, Пантикопее, Тиритаке, Мирмекии [Кадеев, 1970, с. 12]. Полагают, что рыболовный промысел на Боспоре известен с очень раннего времени, а вывоз соленой рыбы в амфорах из Пантикопея письменными источниками зафиксирован уже для IV в. до н. э. [Зубарь, Русева, 2004, с. 177—178]. В византийский период добыча соли уменьшается. Сосланный в Херсонес Таврический римский папа Мартин I (VII в. н. э.) упоминает в письме о «суденышках», которые заходят сюда, чтобы уйти с грузом соли [Бородин, 1991]. По сведениям Константина Багрянородного, в X в. н. э. жители Херсона добывали соль и за пределами Крыма, на северном побережье Черного моря: «От реки Днепр до Херсона 300 миль, а в промежутке — болота и бухты, в которых херсониты добывают соль» [Const. Porph., De adm. imp. 42]. Считается, что в это время оседлое и кочевое население Крыма обеспечивало свои потребности в соли, получая её из Херсона [Романчук, 1976, с. 18]. Монах-францисканец Гильом де Рубрук (1253 г.) отмечает: «На севере этой области¹ находится много больших озер, на берегах которых имеются соляные источники; как только вода их попадает в озеро, образуется соль, твердая как лед; с этих солончаков Бату и Сартах получают большие доходы, так как со всей Руссии ездят туда за солью... Морем также приходит за этой солью множество судов, которые все платят пошлину по своему грузу» [Рубрук, 1997]. К концу XIII в. торговлю солью в Крыму монополизировали венецианцы. К концу XV в. относятся сведения Иосафата Барбаро — политического деятеля Венецианской республики: «Там [около перешейка к «острову Каффы»] находятся огромнейшие соляные озера, которые непосредственно тут же на месте и застывают» [Барбаро, 1971]. Места добычи соли на мелководьях к западу от Перекопа обычно отмечались на итальянских портоланах словом «saline». Доминиканец Эмидио Доттелли Д'Асколи, «префект Каффы, Татарии и проч.» в 1634 г. составил описание Черного моря и Татарии, где отмечает среди товаров «соль, обильно нагружаемую в Татарии для Константинополя и всего Чёрного моря» [Д'Асколи, 1902]. Эвлия Челеби, турецкий путешественник XVII в., описывал прибытие из Крыма купцов, торгующих солью и железом, в западную Грузию (Лазику), откуда затем караваны местных торговцев развозили товар на другие территории: «Вверх по ее течению, на восток и к границам Мегрелистана, на многочисленных лазских лодках увозят соль, железные и другие изделия, оружие и торгуют, обменивая их на [привезенные] из Мегрелистана и Гюрджистана самшит, мед, очищенный мед, невольниц и невольников» [Челеби, 1983, с. 46].

После присоединения Крыма к России (1783 г.) появляются русскоязычные издания,

1. Автор имеет в виду Крым, речь идет о Перекопе.

посвященные его географии, природе, экономике, где отмечаются добыча и экспорт соли [Сумароков, 1800; Марков, 1872; Татаринов, 1894]. Подробные и разносторонние сведения имеются в четырехтомном издании В.Х. Кондараки². Автор приводит исторические сведения о соледобыче в древности и средневековье: «После разгрома генуэзцев и уничтожения их богатых факторий, татары и турки, оставшиеся полными хозяевами Тавриды и Черного моря, поняли громадную выгоду, которую имели побежденные, и сами начали добывать соль... Из сакских озер соль в основном шла в Турцию и Анатолию, из феодосийских же (принадлежащих наместнику ханства Калга — Султану) — на Кавказ и в окрестности Азовского моря, а из перекопских — в Литву, Малороссию и дальше» [Кондараки, 1873]. Автор также сообщает о технологии добычи соли: «Глубина этих озер различна, начиная от 10 вершков и до 2 аршин, в засуху либо летнюю жару вода быстро испаряется от берегов к центру, достигая той густоты, при которой соль начинает сама собой кристаллизироваться в кубики и опускаться на дно, срастаясь в пласт до 2-х вершков толщиной. Кристаллизация начинается при 26° ареометра Боме, т. е. когда на 200 частей воды будет не менее 26 частей соли... Вывозка соли производится весьма патриархальным способом, а именно — ручными тачками, которые накладываются поденщиком и выворачиваются на берегу озера в громадные скирды.... После сакских наиболее выгодной признана соль озер перекопских» [Кондараки, 1873].

Имеются сведения и о добыче соли в Северо-Западном Причерноморье, наиболее ранние письменные источники относятся к XVI в.: 1540 г. датируется межгосударственный договор польского короля Сигизмунда с татарским ханом Сагиб-Гиреем, где Сигизмунд оставляет за собой право брать соль в озерах, лежащих в окрестностях Хаджибея, Перекопа и Кафы³ и вывозить ее в Польшу, уплатив пошлину [Маркевич, 2003]. Для XVII в. известно, что соль здесь продолжали добывать, а турецкие солдаты, неспеши службу в Хаджибее, получали жалование солью: «Когда султан Баэзид завоевал Аккерман, один богатый человек, прозванный Бай... получив разрешение султана, построил в этом месте на скале прочное укрепление и поместил в нем отряд воинов. ... В этих местах из Черного моря добывают соль, и жалованье гарнизону выплачивается

2. Василий Христофорович Кондараки (1834—1886) — видный крымский краевед, историк, этнограф, действительный член Российской географического общества, действительный член Одесского общества истории и древностей (1876), автор более 20 книг и свыше 70 статей, в том числе многотомного описания Крыма, посвященного столетию присоединения Крыма к России. Награжден серебряной медалью «За науку и искусство» (1883 г.).
3. Феодосия.

солью» [Челеби, 1961, с. 108—109]. Самосадную соль на Хаджибее в конце XVIII в. собирали казаки для нужд казачьего войска [Скальковский, 1853]. В неурожайный 1794 г. Иосиф де Рибас посредством соли завел меновую торговлю с Бессарабией и Подолией, оттуда по Днестру и сухопутным путем он получил множество припасов и лес для построек [Скальковский, 1853, с. 38]. Что касается Буджакской степи, отметим сведения, которые предоставляет П.П. Свињин в своем «Описании Бессарабии»: «Около половины июля озера покрываются белою чешуею похожею на лед, в два вершка толщиной. К сему времени стекаются сюда подрядчики с рабочими людьми... В турецкое правление соляные озера обрабатывались и содержались владельцами берегов оных и никогда не давали более 60000 кил соли» [Свињин, 2006, с. 352].

Подобные и обширные сведения об этом вопросе имеются в статистических отчетах, которые были оставлены членами Одесского статистического комитета А.А. Скальковским⁴ и И.А. Шмаковым⁵. Собранные ими обширные сведения о добыче соли в Северном Причерноморье (в т. ч. и Крыму) можно объединить в несколько разделов. 1. Характеристика лиманов на момент написания работ. 2. Технология добычи соли на приисках. 3. Сбор соли на самосадочных озерах. Технологию добычи соли на промыслах вкратце можно охарактеризовать на примере описания Куюльницкого комплекса. Он состоял из бассейнов, соединенных каналом с лиманом, бассейны ограждены деревянной плотиной, земляные перегородки между бассейнами и водоотводные каналы оббиты деревом. Разделение бассейнов валиками способствует испарению и не позволяет ветру волновать поверхность рапы. Бассейны, в которые наливается вода из лимана, разделяются на запасные, подготовительные и садочные. В подготовительных вода, налитая слоем не более 3 вершков доводится до густоты 25 % по ареометру Боме и потом спускается или переливается в садочные бассейны, где остается до осаждения поваренной соли. Также делают и запасные бассейны, в которые вода набирается с осени для дальнейшего добавления в подготовительные бассейны (на тот случай если в лимане мало или нет воды). Когда плотность воды в лиманах или искусственных бассейнах

4. Аполлон Александрович Скальковский (1808—1898), с 1856 г. член-корреспондент Российской Академии наук по историко-филологическому отделению, положивший начало систематическому изучению Новороссии, за что получил от современников прозвище «Геродот Новороссийского края». Был в течение 50 лет директором статистической комиссии, посвятил Новороссийскому краю множество работ, основной из которых можно считать двухтомное исследование «Опыт статистического описания Новороссийского края» (увенчанное Демидовской премией), которое было опубликовано в Одессе 1850—1853 гг.
5. Член статистической комиссии.

достигает 25 % по Боме, цвет воды становится бледно-розовым и сохраняется таким все жаркое время года. Соль, собранная вручную, более чистая, чем собираемая с помощью приспособлений [Шмаков, 1867, с. 57]. Когда в бассейнах образуется слой соли толщиной от 1/2 до 2 вершков толщиной и такой плотности, что по ней может ходить человек, не продавливая его, приступают к выволочке соли. Солеломщики из бассейнов спускают рапу, оставляя сверху слой не более 1/2 вершка, железными лопатами разрубают соль на отдельные площадки и плиты, плиты осторожно поднимают из воды (чтоб не затронуть ил) и сбрасывают в кучи. Когда соль немного высохнет, ее перекладывают в ручные тачки и вывозят на берег, где складывают в бугры (кагаты). Чтобы избежать горечи, в бассейн необходимо подливать свежую рапу [Скальковский, 1853, с. 63—77].

Сбор соли на самосадочных озерах (без сооружения специальных бассейнов) описан А.А. Скальковским на примере Бессарабского соляного промысла. Соль начинала садиться в июне, а сбор происходит в августе. Рабочие нарочно для того устроенными повозками въезжали на весьма далекое пространство в самое озеро, не имеющее вовсе крутых берегов. Соль составляет дно, а вода держится сверху, не имея и одного фута глубины. Затем особого рода вилами и лопатами ломают они соль и нагружают на повозки, складывая на берегах в бурты. В прежние времена бессарабские жители целыми тысячами приходили для добывания соли, брали участки на озерах, ломали и, очистив, увозили [Скальковский, 1853, с. 491—506]. Наиболее известными были Куюльницкие соляные источники, откуда соль завозилась не только в глубины нынешней Украины, но и в Западную Европу. В меньших количествах соль добывалась на других лиманах и соленных озерах. Перевозка соли осуществлялась на возах; на одном возу помещалось около 51 пуда соли. Кроме того, переворачивание, перевозка соли на открытом воздухе также благоприятна для улучшения ее вкусовых качеств [Скальковский, 1853, с. 82].

Современные технологии получения соли в бассейнах мало чем отличаются от тех, что описаны А.А. Скальковским или известны по данным этнографии. К примеру, на озере Сиваш (Крым), добыча соли в 2008 году описывается следующим образом. В небольшие искусственные бассейны прямоугольной формы, отделенные от Сиваша перегородками, тонким слоем напускают рапу. Под жаркими лучами крымского солнца она сильно прогревается и упаривается. Содействуют этому и устойчивые сухие ветры, проносящиеся над Сивашом. При концентрации рассола от 60 до 135 промилле выпадает углекислый кальций, оседающий на дно. Затем рапу спускают в подготовительный бассейн, где соленость доводят до 25 промилле и выпадает сернокислый кальций. После этого рапу перекачивают в запасные глу-

бокие бассейны, в которых она остается осенью и зимой. Весной рассол переводят в неглубокие садочные бассейны. Здесь она прогревается, и, когда соленость достигает 27 промилле, начинается осаждение поваренной соли. По мере испарения в бассейн добавляют новые порции рапы. В конце лета на дне накапливается слой соли, который извлекают. Таким путем за сезон получают 15—16 тыс. тонн соли. Складывают ее в большие бурты, делая настил или насыпая дренаж для предотвращения соприкосновения с влажной почвой, и выдерживают на воздухе один-два года. Вокруг бурта делают круговую канаву, которая защищает хранилище от затопления дождевой и талой водой. За время хранения дождевые воды вымывают легкорастворимые горькие соединения магния и тем самым очищают соль. Оставшаяся после садки поваренной соли маточная рапа содержит ценные соли магния, калия, брома и может перерабатываться дальше. Но кристаллизация солей из Сиваша происходит и при сильном охлаждении [Анализ, 2008]. При определенном климате возможны две-три садки соли за сезон, длительность которого 4—5 мес. Соли, добываемые бассейным способом, более чисты, чем извлекаемые из донных отложений озер, так как содержат значительно меньше ила и других механических примесей [Позин, 1974].

С XV в. до середины XIX в. на Украине существует особая категория населения — чумаки (торговцы или возчики), которые отправлялись на запряженных волами подводах к Чёрному и Азовскому морям, прежде всего за солью и рыбой, развозили их по торговым путям в различные регионы на ярмарки, перевозили они и другие товары. Наиболее известные из «чумакских шляхов» — Черный шлях и Муравский. Первый тянулся от Волыни до Умани, по тропам, оврагам и берегам степных речек доходил до Балты а затем — до Днепра. Муравский шлях имел еще одно название — «Солоный путь», он шел из глубины Украины в Крым и к Азовскому морю. Занималось торговлей и запорожское казачество. Д.И. Яворницкий (Эварницкий) в вышедшем в 1892—97 гг. трехтомнике «Истории запорожских казаков», который охватывает хронологический период 1471—1734 гг., отмечает: «В XVII ... торговлю с Крымом через этот порт⁶ вели запорожское казачество. Из Запорожья сюда привозили кожи, железо, оружие, полотно, хлеб, а вывозили сафьян и сафьянную обувь, шелковые ткани и особенно в большом количестве соль» [Эварницкий, 1892, с. 490].

Археологические свидетельства производства соли в Европе. Сбор самоадаптационной соли сложнее всего проследить археологически, хотя именно она вплоть до XX века была самым доступным видом соли: добыча каменной соли требует организации подземных разработок,

6. Гезлев — Евпатория.

а процессы выпаривания связаны напрямую с наличием древесины. На территориях, где разрабатывалась каменная соль, сохранились шахты (например, Зальцбург, Гальштадт, Величка, Солотвина); изредка археологи находят печи, градирни или особые места для выпаривания соли. Имеются и косвенные данные, указывающие на производство населением соли на обмен (нахождение памятников у торговых путей, у соляных источников, наличие импортов, прежде всего — металлов и др.).

Изучение распространения неолитических культур и расположения соляных источников на территории Центральной и Юго-Восточной Европы позволили Н. Тасичу прийти к выводу, что процесс неолитизации Европы в известной степени связан с добычей соли. Культура Старчево-Криш сложилась в ареале, где отсутствуют какие-либо значимые источники соли, а продвижение ее в другие регионы (и тем самым — распространение неолитических инноваций) обусловлено поисками и освоением соляных источников [Tasić, 2000]. В направлении районов соледобычи продвигались и носители других неолитических культур, в т. ч. Кардиал-Импрессо [Lazarovici, Lazarovici, 2011, р. 91, 92]. С добычей соли связывают и развитие обменно-торговых отношений в неолите, т. к. имеются археологические подтверждения тому, что уже в это время искусственно сформированные соляные брикеты стандартных форм и размеров служили обменным эквивалентом [Tasić, 2000; Milisauskas, 2002, р. 210]. С этой же эпохой связывают появление специальных форм для брикетажа. Предполагается, что соль могла служить эквивалентом таких природных материалов как яшма, обсидиан, радиоларит. Существует точка зрения, что распространение раковин *Spondylus* явилось побочным продуктом при доставке морской соли из Восточного Средиземноморья в Центральную и Северную Европу [Saile, 2008, р. 106—109].

Наиболее ранние археологические свидетельства добычи и обмена соли в Центральной Европе связывают с культурами Лендель в Польше и Бернбург близ Халле, Центральная Германия [Saile, 2012, р. 233]. Имеются данные о добыче соли в Юго-Восточной Европе для более поздних эпох, на некоторых поселениях, расположенных вблизи соляных озер Румынии и Болгарии [Monach, Dumitroaia 2007; Gaidarska, Chapman 2007]. Выделяют потенциальные районы добычи соли в энеолите (рис. 1).

В Юго-Восточной Европе археологами были обнаружены остатки солеварен; древнейшие из них относятся к энеолитической эпохе. Вблизи соляного источника Солка-Слатина Маре (Сучава) найдено поселение и получены доказательства разработок соли населением культур Старчево-Криш, Прекурутень и Кукутень и более позднего времени, вплоть до средних веков.

Толстые слои костищ указывали на длительность существования комплекса, где соль добывали путем выпаривания воды из находящегося рядом соленого источника (его соленость не достигала более 16 промилле, что недостаточно для естественной садки соли). Многочисленные днища сосудов использовались как формочки для получения брикетов. Более всего находок связано с последней ступенью трипольской культуры. Исследователи считают, что соляные источники Карпат снабжали солью ареал трипольской культуры, а причерноморские лиманы — население степей [Mircea, Alexianu 2007; Monah, 2008]. Изучение торговых путей между Черным и Балтийским морями позволило прийти к выводу, что носители культур шнуровой керамики в раннем бронзовом веке совершили обмен кремня, янтаря и фаянса на соль Сиваша и низовьев Буга [Klochko, Kosko, 2009, р. 299].

Поселение солеваров, датируемое серединой VI—V тыс. до н. э. открыто в Болгарии, у озера Провадия [Nikolov, 2008]. Соль добывалась методом выпаривания, найдены фрагменты посуды, химический анализ которой установил на внутренней и внешней поверхности наличие солей калия и хлорида магния. Конечный продукт имел стандартный вид и размеры и предназначался для обмена. Отметим использование для выпаривания соли на энеолитическом поселении Провадия вырытых в земле и обмазанных глиной ям (рис. 2, 1). Считают, что переход от выпаривания в сосудах к выпариванию в специально оборудованных ямах (с использованием топлива и форм для брикетажа, которые помещались в эти ямы) отражает переход к промышленному производству соли, увеличению ее добычи. Это является, по мнению исследователя поселения В. Николова, сильным аргументом в пользу торговли солью [Nikolov, 2012, р. 21—27]. Центр добычи соли был окружен рвом правильной округлой формы, 105 м в диаметре, каменным валом, а также деревянным частоколом, покрытым толстым слоем глины. Исследователи предполагают, что богатство расположенного недалеко (расстояние около 20 км) знаменитого могильника культуры Варна могло быть основано на добыче и торговле солью, а у производителей были веские причины для создания этой трудоемкой оборонительной системы. В IV в. до н. э. добыча соли на этом месте возобновилась [Николов, 2008].

В центральной Европе более распространены археологическими памятниками, связанными с соляным промыслом, являются шахты, самые ранние из известных соотносят с кругом гальштатских культур. При раскопках кельтского поселения вблизи Бад Нойхайм (Германия) были обнаружены остатки печи для выпаривания соли (рис. 2, 2) [Vogt, 1996, р. 181, 182].

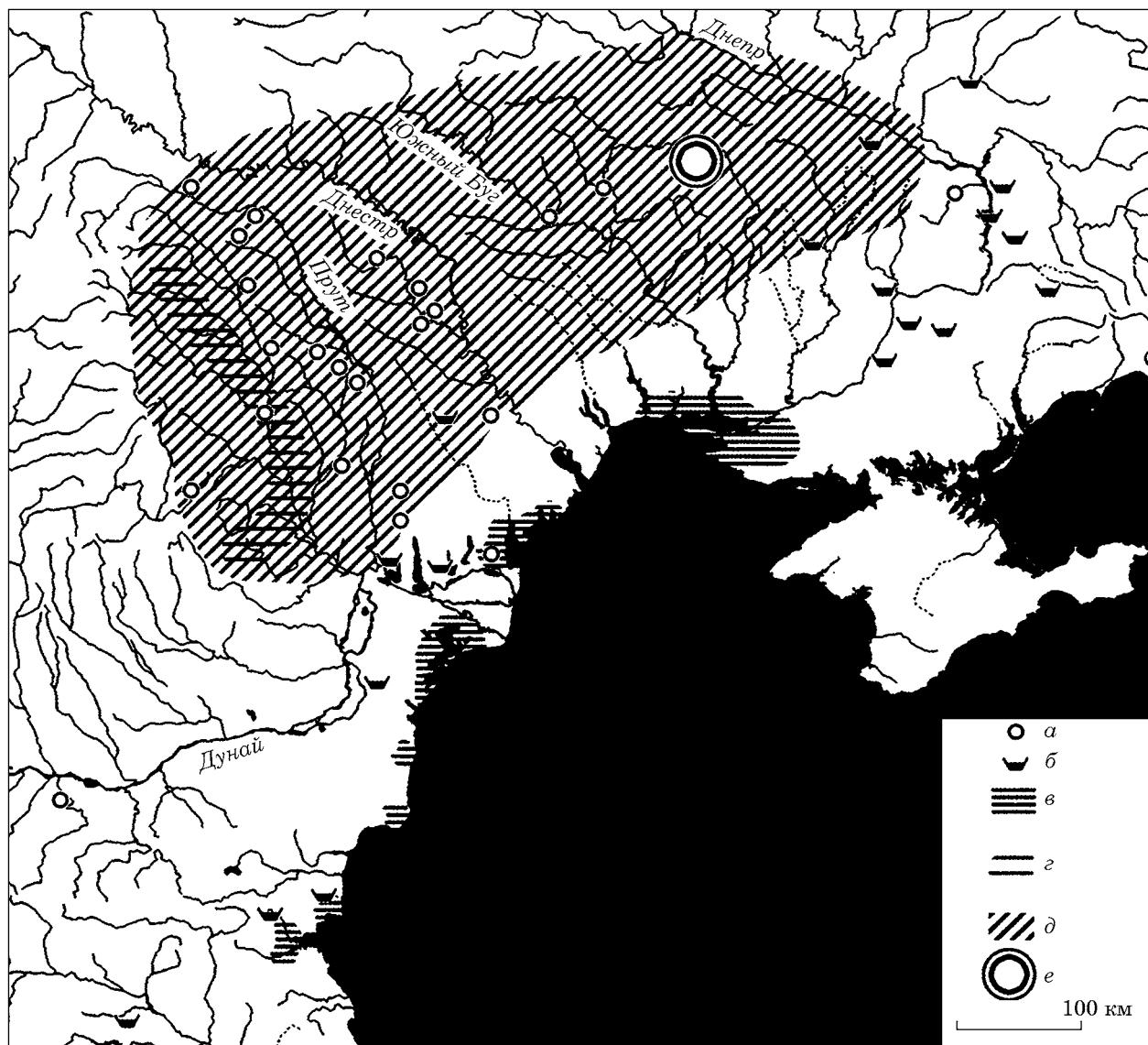

Рис. 1. Потенціальні райони видобути солі в неоліті-енеоліті (по: [Monah, 2008]): а — поселення; б — погребення; в — можливі місця видобути солі; г — доказані місця видобути солі; д — пізний етап культури кукутень-трипольє; е — гіганські поселення

Северо-Западное Причерноморье представляет особый интерес, поскольку именно здесь имеются условия для естественной кристаллизации соли, вероятно, уже в раннем бронзовом веке⁷. Для естественной садки соли требуется сочетание нескольких факторов — наличие солеродных лиманов, определенная степень солености воды и соответствующая температура воздуха. Этим комплексом природных показателей обладал регион не только в XVIII—XX вв., что подробно описано в исторических источниках. Эвстатические колебания Черного моря напрямую влияют на геохимический состав воды и, тем самым, на солеродность лиманов. Геологические исследования подтверждают существование лиманов и пересыпей в

интересующий нас период, а изучение состава донных отложений свидетельствуют о солености лиманных вод, которая была в IV—III тыс. до н. э. выше, нежели в наше время [Коніков, 2004]. Следовательно (учитывая широкую добывчу соли в недавнее время), можно с уверенностью говорить о естественной кристаллизации соли в Причерноморских лиманах в позднем энеолите — начале бронзовой эпохи.

Северо-Западное Причерноморье в эпоху палеометалла традиционно считается связующим звеном между двумя мирами — земледельцев Балкан и скотоводов Азово-Черноморских степей, поэтому население региона имело возможности и для культурных контактов, и для продвижения к балкано-карпатским источникам металлов и кремня, что создавало предпосылки для поиска субъектов обмена. Таким эквивалентом могла быть соль, которая

7. Исследователи предполагают добывчу соли в Северо-Западном Причерноморье в античное [Островерхов, 2008] и в черняховское время [Магомедов, 2001, с. 106].

была универсальным обменным эквивалентом в различные эпохи и на разных территориях.

Исследователи отмечают, что многими своими чертами памятники усатовской культуры, традиционно считающиеся поселениями — Усатово и Маяки — не отвечают представлениям о селище как о месте обитания. В.Г. Петренко убедительно показал, что собственно Усатово имело неблагоприятные условия для проживания и являлось, скорее всего, ритуальным центром, где проводились обрядово-фестивальные празднества и жертвоприношения [Петренко, 2003]. На наш взгляд, имеющиеся на Усатовском комплексе объекты могли иметь отношение к различным процессам производства соли. Топографическая ситуация здесь приближена к солеродным озерам Сиваша, расположенным на возвышенностях и доступных ветрам; сильные ветры способствуют и садке соли, и сушке собранной соли, удалению из нее горечи. Особый интерес вызывали у исследователей так называемые «коридоры» — искусственные прямоугольные углубления, вырубленные в известняке. Традиционно больший из них считали оборонительным рвом, а четыре меньших — остатками углубленных жилищ, причем жилища эти представляли собой парные прямоугольные углубления (все — около 1,3 м глубиной), сопрягающиеся между собой более узкими траншеями или перемычками, со ступеньками для спуска; сохранились следы глиняной обмазки [Патокова, 1979, с. 15—17]. По нашему предположению, т. н. «жилища» являются парными (маточный + садочный) бассейнами для кристаллизации соли. Помимо этих коридоров-бассейнов, с соледобычей могут быть связаны остатки костищ, зольников, печи. На территории памятника находились площадки с подсыпкой из щебенки, раковин мидий (дренаж?)⁸, а также площадки, оконтуренные ровиками; оба варианта могли служить площадками для складирования соли⁹. Следы огня могут указывать на то, что эти «коридоры» на определенных этапах могли использоваться как ямы, где рапа подвергалась выпариванию в сосудах, аналогично тому, как это происходило в селении солеваров в Провадии (рис. 2, 1).

Вполне возможно, что и ямные племена Северо-Западного Причерноморья (буджакской культуры) могли быть знакомы с приемами добывания соли в крупных масштабах, варьируя эти приемы в зависимости от климатических условий и периодов солеродности лиманов. Косвенным свидетельством тому может быть наличие большого количества металлических артефактов; металл был получен, скорее всего,

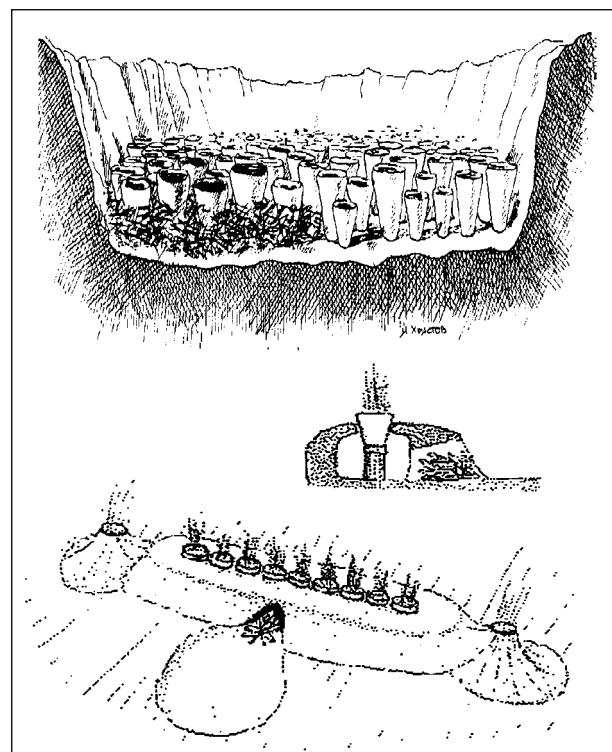

Рис. 2. Выпаривание соли в сосудах в специальных ямах и печах: 1 — Провадия, энеолит (по: [Nikolov, 2012]); 2 — Бад Наухайм, римская эпоха (по: [Vogt, 1996])

в результате обмена. Описание А.А. Скальковским сбора соли с применением повозок заставляет вспомнить о наличии повозок у носителей ямной культуры и возможности их применения в сходных ситуациях. Повозки, запряженные быками, могли служить для транспортировки соли и других товаров, чему имеются многочисленные этнографические параллели (чумаки).

Мы полагаем, что именно добыча соли была основой «богатства» и экономических связей населения Северо-Западного Причерноморья в раннем бронзовом веке, а письменные источники по истории Причерноморья и Крыма XIX в. позволяют реконструировать процессы ее добывчи. В подтверждение этому тезису приведем характеристику, касающуюся другой территории и другой эпохи — тем не менее, вполне уместную: «Возникающее как горный промысел, солеварение являлось толчком к развитию многих других ремесел и часто имело градообразующее значение. В частности, Венеция примерно с XIV в. благодаря своему благоприятному географическому положению богатела на торговле и постепенно прибирала к рукам солеварни в Египте, Алжире, Крыму. Величественный и чарующий облик города обязан, в основном, «соляным» деньгам. Ни одно государство не основывало своей экономики на соли до такой степени, как Венеция» [Кудряшов, 2004].

Этнографические сведения второй половины XIX в., необходимые для сопоставлений и аналогий, демонстрируют относительное

8. Большинство мидий не были раскрыты, т. е. не являются пищевыми отходами.

9. Известно, что на соляных промыслах для отвода дождевых вод бурты оконтуривали ровиками, а под них делали настил или подсыпку-дренаж.

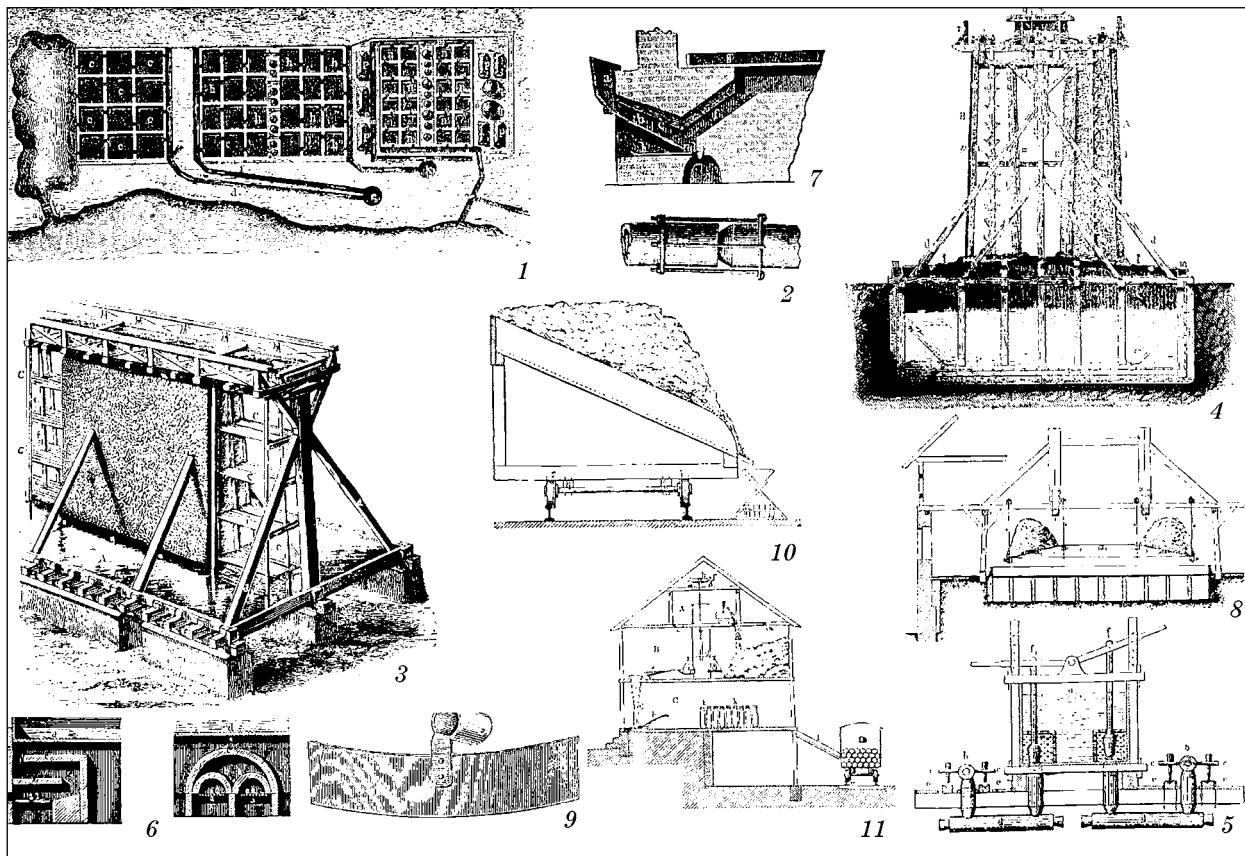

Рис. 3. Варианты добычи соли в конце XIX — начале XX вв: 1 — искусственные бассейны для добычи соли из соленых источников; 2 — стык деревянных труб для рассола; 3, 4 — градирня; 5 — приспособление для распределения рассола по градирне; 6 — устройство топки для чренов; 7 — устройство ступенчатой топки; 8 — колпак над чреном; 9 — кочерга для выгребки; 10 — вагонетка для сырой соли; 11 — развеска и упаковка соли (по: [Брокгауз, Ефрон, 1992])

разнообразие известных способов соледобычи в Европе. Выпаривание соли из рапы в одних местностях проводится лишь под воздействием солнца и ветра, а в других регионах необходим искусственных подогрев рассола, или же иные технологические приемы, которых известно достаточно много. Тем не менее, можно говорить о нескольких сходных приемах (отличающихся местными особенностями), которые практиковались в сходных климатических условиях [Брокгауз, Ефрон, 1992].

1. Испарение морской воды в искусственных бассейнах встречалось по берегам Атлантического океана до 48° северной широты — в Испании, Португалии, Италии и островах Сардинии и Сицилии, во Франции по берегам Бискайского залива, в Адриатическом море, в Черном море, в Крыму и пр. Соль добывали не только из морей или лиманов, но и из соляных источников (озер).

2. В климатических условиях с более низкой температурой воздуха широкое применение имело градирование и вываривание. Градированием рассолов, кроме испарения воды, достигают выделения трудно растворимых солей. Существует довольно много систем градирования. 1) Посредством деревянных ящиков,

стоящих один над другим. Рассол из верхнего ящика стекает постепенно до самого нижнего тонким слоем. 2) Градирование на наклонных плоскостях. Для этого служит обыкновенно кровля резервуаров, где собирается рассол. Кровля имеет небольшой уклон; на краю ее устраивается желоб, в котором собирается рассол; в нем находятся отверстия, ведущие в резервуар и закрываемые втулками. 3) Наиболее широко применяется капельное или терновое градирование. Устраивается из жердей большая прямоугольная клеть, которая набивается мелким хворостом и в которую капельным путем спускают раствор, который распределяется по огромной поверхности, быстро испаряется и стущается. Такие клети называются градирнями. При устройстве градирен стараются, чтобы рассол приходил в наибольшее соприкосновение с атмосферным воздухом и чтобы при этом сохранялись наилучшие условия для проветривания; кроме того, полученный рассол должен быть защищен от дождя или снега. После градирования рассол выпаривался на специальных сковородах («чренах»), во время кипения с него снималась пена, состоящая из примесей, а на дне осаждался «градирный камень», который периодически приходилось счищать.

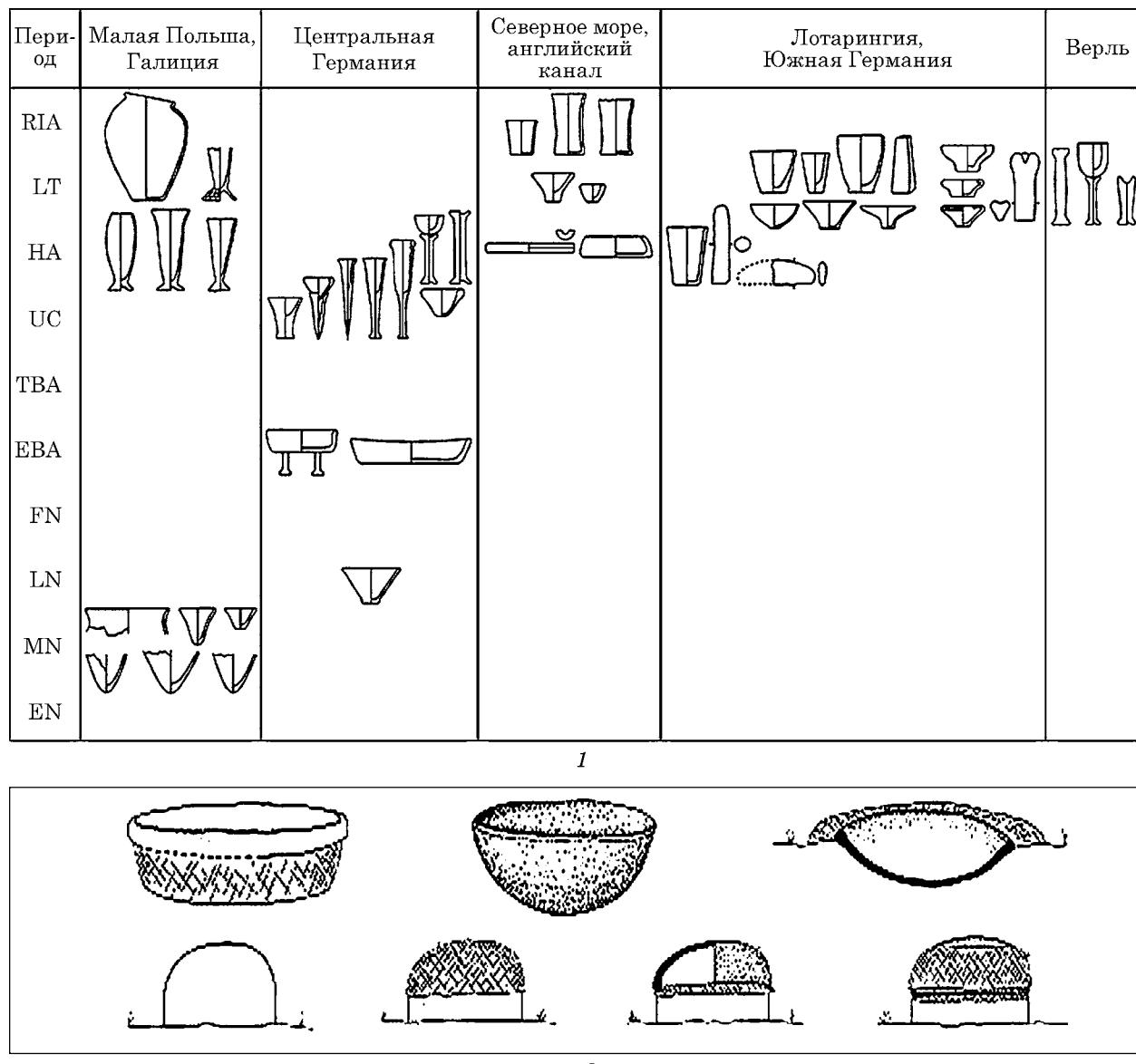

Рис. 4. Развитие форм для брикетажа соли в различных регионах: 1 — Центральная Европа от энеолита до римской эпохи (EN — Early Neolithic; MN — Middle Neolithic; LN — Late Neolithic; FN — Final Neolithic; EBA — Early Bronze Age; TBA — Tumulus Bronze Age; UC — Urnfield Culture; HA — Hallstatt; LT — La Tene; RIA — Roman Iron Age; по: [Saile, 2008]); 2 — брикетаж соли у индейцев Северной Америки (по: [Brown, 1981])

Классическая технология солеварения в чренах состояла из двух основных стадий: добыча и подготовка рассола; его выпаривание. Рассолы, из которых вываривалась соль, брались из естественных соляных источников, соленых озер и морей или подземных рассолов, добываемых скважинами. Иногда водный раствор соли готовится искусственно, путем растворения мелочи каменной соли шахтными водами. Подготовленный рассол поступал в чрен, под которым располагалась топка. Через 6—7 часов кипения приступали к выемке соли. Ее сначала сгребали к бортам чrena, а затем выбрасывали лопатами на отечные полати, устроенные над чреном. Процесс солеварения с выемкой соли продолжался около 12 часов [Брокгауз, Ефрон,

1992]. Градирни были довольно широко распространены в XVIII—XIX вв.

4. Выжигание пропитанных соленой водой торфа или древесины.

5. Замораживание (этот способ практикуется в северных странах). При замораживании морской воды в выделившемся льде находится только небольшое количество соли; это дает возможность концентрировать морскую воду, заставляя ее замерзать и постоянно удаляя образовавшийся лед.

Брикетаж. Из данных этнографии и по археологическим памятникам разных эпох известно изготовление брикетов из влажной соли при помощи керамических форм (рис. 4). Считают, что первый брикетаж появился в середине V тыс. до н. э., «слитки» соли для удобства транспор-

тировки и обменных функций формировались из мокрой соли в керамических контейнерах и приобретали вид хлебцев, цилиндров, параллелепипедов и пр. [Weller, Dumitroaia, 2005].

Специальные исследования соледобычи и брикетажа в Европе в период от энеолита до раннего железного века позволили выявить, что для формовки брикетов чаще всего применялись сосуды с расширяющимся горлом — типа стаканов, рюмок, мисок (рис. 4, 1); полагают, что формовка соляных слитков известна с неолита [Saile, 2008, р. 98]. Заметим в связи с этим, что добыча соли североамериканскими индейцами ничем не отличалась от европейских параллелей, будучи при этом относительно разнообразной. Здесь зафиксирован вариант брикетажа, который, как подчеркивают исследователи, не может быть выявлен археологическим путем, но был широко распространен, судя по этнографическим данным [Brown, 1981]. Мокрой соли придавалась разнообразная форма с помощью глиняных или деревянных сосудов, но сушка брикетов происходила не в форме (сосуде), а на циновке, куда соль выкладывалась из сосуда сразу после формовки: сосуд переворачивался дном вверх (рис. 4, 2). Аналогичным образом изготовление брикетов соли могло осуществляться и в древности, без специализированной глиняной посуды. Для этих целей могли подходить обычные глиняные и деревянные сосуды, а также растительные циновки, в которые мокрую соль могли заворачивать для придания брикетам формы цилиндров (умение изготавливать циновки населением буджакской культуры отразилось в использовании их в погребальной обрядности).

Марко Поло в XIII в. писал об изготовлении «солевых денег» в Китае: «... а мелочь у них такая: возьмут соль, сварят ее и бросят в форму, весом около полуфунта; восемьдесят таких кусков равняются одному *siae* чистого золота. Это и есть их мелкая монета» [Поло, 1997, с. 281].

Соль могла добываться на кострищах и довольно примитивным способом, известным по этнографическим параллелям; его испробовали в своих технических экспериментах румынские археологи. Он заключается в поливании дров костра соленой водой; в процессе эксперимента поленья костра (объем древесины составил 1,5 м³), который горел 5,5 часов, были политы 90 литрами воды из соленого озера (неконцентрированный рассол, соленость 16 промилле), в результате было получено 1,3 кг соли [Nicola et al., 2007, р. 51].

Реконструкции. В рамках проекта «Скан-сен» могут быть реконструированы различные варианты получения соли, известные по археологическим и историческим данным. Соляной раствор необходимой концентрации (полученный искусственным путем) будет использоватьсь в бассейнах, градирне, при выпаривании в сосудах, установленных в специальных печах

и ямах. Из влажной соли в особых формах или штампах может изготавливаться сувенирная продукция, реализация ее будет содействовать функционированию соляного комплекса.

- Анализ рынка поваренной соли в СНГ.** — 2008 [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: www.newchemistry.ru/rep.php?id=533.
- Барбаро И.** Путешествие в Тану // Барбаро и Контирини о России. — М., 1971. — С. 137—167.
- Бородин О.Р.** Римский папа Мартин I и его письма из Крыма (статья, перевод, комментарий) // Причерноморье в средние века. — М., 1991. — С. 174—177.
- Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А.** Энциклопедический словарь. — М., 1992.
- Геродот.** История. — Л., 1972. — 600 с.
- Д'Асколи Э.Д.** Описание Чёрного моря и Татарии, составил доминиканец Эмиддио Дортелли Д'Асколи, префект Каффы, Татарии и проч. 1634 // ЗООИД. — 1902 — Т. XXIV. — С. 96—134.
- Дион Хрисостом.** Речь XXXVI // Поздняя греческая проза. — М., 1961. — С. 92—97.
- Зубарь В.М., Русяева А.С.** На берегах Боспора Киммерийского. — К., 2004. — 239 с.
- Иванова С.В.** Природные ресурсы и экономика древних обществ // Stratum plus. — 2010. — № 2. — С. 49—99.
- Кадеев В.И.** Очерки истории экономики Херсонеса в I—II веках н. э. — Харьков, 1970. — 164 с.
- Кондараки В.Х.** Универсальное описание Крыма. — Николаев, 1873. — Ч. 1. — 249 с.
- Коніков Е.Г.** Екзодинамічна модель умов осадконакопичення і формування берегових систем північно-західної частини Чорного моря протягом останніх 18000 років // Вісн. Одесь. Націон. ун-ту. Сер.: Географічні та геологічні науки. — 2004. — Т. 9, 4. — С. 161—179.
- Константин Багрянородний.** Об управлении империей. — М., 1991. — 493 с.
- Кудряшов А.И.** К истории и о значении солеварения // Природные ресурсы: Вестник недропользователя Пермской области. — 2004. — № 2 (13). — С. 54—74.
- Лиманно-устевые комплексы Причерноморья.** — Л., 1988. — 303 с.
- Магомедов Б.Б.** Черняховская культура. Проблема этноса. — Люблин, 2001. — 276 с.
- Маркевич М.** Історія Малоросії. — К., 2003. — 664 с.
- Марков Е.Л.** Очерки Крыма. — Симферополь, 1995. — 543 с.
- Николов В.** Праисторически солодобивен центръ Провадия-Солница. — София, 2008. — 352 с.
- Островерхов А.С.** Гідроархеологія, історична географія, гідроніміка Нижнього Подністров'я та Дністро-Дунайського межиріччя: досягнення, проблеми, перспективи. — Одеса, 2008. — 86 с.
- Патокова Э.Ф.** Усатовское поселение и могильники. — К., 1979. — 186 с.
- Петренко В.Г.** Епонімне Усатове та проблема генези усатівської культури // Трипільська цивілізація у спадщині України. — К., 2003. — С. 137—144.
- Позин М.Е.** Технология минеральных солей. — Л., 1974. — Ч. 1. — 792 с.
- Поло М.** Книга о разнообразии мира // Джованни дель Плано Карпини. История монголов; Гильом де Рубрук. Путешествия в восточные страны; Книга Марко Поло. — М., 1997. — 464 с.
- Романчук А.И.** Херсонес VI — первой половины IX в. — Свердловск, 1976. — 42 с.

Рубрук Г. Путешествие в восточные страны Вильгельма де Рубрука. — М., 1957. — 232 с.

Свінин П.П. Описание Бессарабии // *Stratum plus*. — 2006. — № 5. — С. 344—352.

Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. — Одесса, 1853. — Ч. 2. — 553 с.

Страбон. География. — М., 1964. — 944 с.

Сумароков П. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году, с историческим и топографическим описанием всех тех мест. — М., 1800. — 238 с.

Татаринов П. Очерт Таврической губернии в историко-географическом отношении. — Симферополь, 1894. — 104 с.

Челеби Э. Книга путешествия. — Вып. 3: Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана. — М., 1983. — 338 с.

Шмаков И. Одесские лиманы // Тр. Одесск. Статистич. комитета. — Одесса, 1867. — Вып. 2. — С. 37—64.

Эварницкий Д.И. История запорожских казаков. — СПб., 1892. — Т. 1. — 636 с.

Brown I.W. The Role of Salt in Eastern North American Prehistory // Anthropological Study. — Louisiana, 1981. — № 3 — P. 1—27.

Gaidarska B. Chapman Salt Research in Bulgaria // L'exploitation du sel à travers le temps. — Piatra-Niamț, 2007. — P. 147—160.

Lazarovici G., Lazarovici C.-M. Some Salt Sources in Transylvania and their Connections with the Archaeological Sites in the Area // BAR. Internat. Series. — 2011. — 2198. — P. 89—110.

Milisauskas S. European prehistory: a survey. — New York, 2002. — 445 p.

Mircea M. Alexianu // L'exploitation du sel à travers le temps. — Piatra-Niamț, 2007. — P. 199—220.

Mircea M., Alexianu M. A Re-evaluation of Salt-Resources for the Cucuteni-Tripolie Area // L'exploitation du sel à travers le temps. — Piatra-Niamț, 2007. — P. 199—220.

Moga I. Salt extraction and imagery in the ancient Near east // Journal for Interdisciplinary research on Religion and Science. — 2009. — № 4. — P. 175—213.

Monah D. L'Approvisionnement en sel des tribus Cucuteni et Tripolye // Salt, practices and knowledge. International Colloquium. Abstracts. — Iași, 2008. — P. 18—19.

Nicola D., Munteanu R., Garvă D. et all. Solca-Slatina Mare. archéologique de l'exploitation du sel en préhistorique // L'exploitation du sel à travers le temps. — Piatra-Niamț, 2007. — P. 35—56.

Nikolov V. Tell Provadia-Solnitsata: Prähistorische Salzgewinnungszentrum // Salt, practices and knowledge: Abstr. of Internat. Colloq. — Iași, 2008. — P. 12.

Nikolov V. Salt, early complex society, urbanization: Provadia-Solnitsata (5500—4200 BC) // Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe. — Provadia, 2012. — P. 11—65.

Saile T. Early Salt-Making in Central Europe: Patterns of Salt Production and Trade in the Neolithic // *Analecta Archaeologica Ressoviensis*. — Rzeszów, 2008. — Т. 3. — P. 97—127.

Saile T. Salt in the Neolithic of Central Europe: production and distribution // Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe. — Provadia, 2012. — P. 225—238.

Tasić N. Salt use in Early and Middle Neolithic of the Balkan Peninsula // BAR. International Series. — 2000. — 854. — P. 35—40.

Vogt U. Die latenezeitliche Saline von Bad Nauheim // The Thracian World at the Crossroads of Civilizations

I. Proceedings of the Seventh International Congress of Thracology. — Bucharest, 1996. — P. 181—183.

Weller O., Dumitroaia A. The earliest salt production in the world: an early Neolithic exploitation in Poiana Slătinei-Lunca, Romania. // *Antiquity*. — 2005. — № 79 [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: antiquity.ac.uk/ProjGall/weller/index.html.

C. B. Ivanova

ДОБУВАННЯ СОЛІ В ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОРІ ТА КРИМУ (за археологічними та історичними даними)

За даними археології та етнології сіль в давнину була обмінним еквівалентом. Наявність джерел солі мала особливе значення як для процесів життєдіяльності людей, так і для розвитку економіки і торгівлі давніх суспільств. Вважається, саме обмін сіллю сприяв формуванню торгівельно-обмінних шляхів, появи престижних артефактів. Письмові дані вказують на те, що в певних місцях земної кулі саме сіль відігравала роль «перших грошей». У межах проекту «Скансен» у м. Комсомольськ можуть бути реконструйовані різноманітні варіанти отримання солі, відомі за археологічними та історичними даними. В цьому випадку соляний розчин необхідної концентрації (отриманий штучним шляхом) буде використовуватись в басейнах, градирні, при випаровуванні в посудинах, встановлених в спеціальних печах та ямах. З вологої солі в певних формах чи штампах може бути виготовлена сувенірна продукція, реалізація якої буде сприяти функціонуванню соляного комплексу.

Ключові слова: скансен, кристалізація солі, випаровування солі.

S. V. Ivanova

MINING OF SALT IN NORTH PONTIC AND CRIMEA (by archaeological and ethnological sources)

By sources of archaeology and ethnology, salt in past was exchange equivalent. Presence of salt played important role — as for the processes of human vital functions, so for development of economy and trade. Supposed, that exchange of salt assisted forming of trade-exchanging ways, appearance of prestigious artifacts. Written sources shows that in certain places of globe salt played «role of first money». During project «Scansen» in Komsomolsk town different ways of getting salt, known by archaeological and historian sources, can be reconstructed. In this case salt solution of essential concentration (gotten by artificial way) will be used in pulls, salt-ponds, during steaming in vessels that are placed in special ovens and pits. Of wet salt will be maiden souvenirs, selling of which will help salt complex.

Keywords: Scansen, soil cristallization, soil boiling.

Одержано 6.04.2014.

УДК: 904.3(477.7)^{“-3/-1”}

B. C. Синика, Н. П. Тельнов

СКИФСКИЕ ЖИЛИЩА IV—II вв. до н. э. В СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Статья посвящена анализу имеющихся данных о форме и устройстве скифских жилищ Северного Причерноморья в IV—II вв. до н. э. При этом особое внимание уделено материалам, полученным при раскопках скифского могильника у с. Глиное конца IV—II в. до н. э. на левобережье Нижнего Днестра. В работе впервые публикуются реконструкции орнаментированных камер и дромосов катакомб, исследованных на могильнике у с. Глиное.

Ключевые слова: скифские жилища, скифские погребения, дома, кибитки, реконструкция, могильник у с. Глиное.

Материальная культура скифов степей Северного Причерноморья длительное время привлекает интерес за счёт ярких находок вооружения, конского снаряжения, различных украшений, керамических импортов, а также других предметов, в первую очередь, из погребальных комплексов. При этом бесспорно, что материальную культуру отражают не только перечисленные находки, но и другие, не менее важные. Некоторые из них археологически фиксируются и редко, и фрагментарно, поэтому в меньшей степени изучены в настоящее время. В полной мере это относится к свидетельствам, характеризующим устройство жилища, значение которого при изучении быта и образа жизни скифов Северного Причерноморья трудно переоценить.

В традиционных обществах жилище является не только важнейшим материальным объектом, но и одним из ключевых символов культуры [Байбурин, 1983, с. 3]. Отмечено также, что жилище является одним из элементов материальной культуры, отражающим приспособление человека к естественным географическим условиям [Гаврилюк, 1989, с. 25; 2014, с. 399].

© В.С. СИНИКА, Н.П. ТЕЛЬНОВ, 2014

Письменные источники содержат информацию о двух видах скифских жилищ — конических шалашах и кибитках на повозках.

О знакомстве скифов с конструкцией конического шалаша свидетельствует описание Геродота [Herodotus. Historia. IV, 73]. Сообщения о кибитках содержатся в трудах Эсхила [Aeschylus. Prometheus vinctus. 729—761], Геродота [Herodotus. Historia. IV, 46] и Гиппократа [Hippocrates. De aere, aquis et locis. 25]. Скифские жилища на повозках упоминают и некоторые другие греческие и латинские авторы [Бессонова, 1982, с. 104; Гаврилюк, 1989, с. 25—26; 2014, с. 401].

Схема развития этих и других видов скифских жилищ с упором на этнографические свидетельства и археологические материалы, содержится в немногих специальных работах и представлена в следующем виде.

Исследователи указывают, что для периода круглогодичного кочевания (второй половины VII — V в. до н. э.) скифское жилище, по-видимому, представляло собой один из вариантов конического шалаша на повозке [Нечаева, 1975, с. 8, 9; Гаврилюк, 1989, с. 27; 2014, с. 401].

В более позднее время (в конце V — IV в. до н. э.), когда у скифов возникают длительные зимовья, продолжают использоваться конические шалаши, но с укреплённой основой. Предполагается, что конические шалаши преобразовались в юрты с коническим завершением крыши [Гаврилюк, 1989, с. 27; 2014, с. 401]. Так, два двухкамерных жилища, исследованные на поселении Лысая Гора на Нижнем Днепре, «на основании небольшого диаметра основного помещения и небольшой углублённости в материк» Н.А. Гаврилюк реконструирует «как кочевнические шалаши, стоящие на стенах, без дополнительного крепления крыши

центральным столбом» [Гаврилюк, 1989, с. 27, рис. 2, 3; 2014, с. 403].

К IV в. до н. э. относится появление земляночных и наземных жилищ прямоугольных форм с плетёвыми стенами и с двухскатной крышей [Крыжицкий, 1982, с. 126—130, рис. 41, 42; Гаврилюк, 1989, с. 28, 29, рис. 2, 4—6; 2014, с. 403, 404].

Суммируя данные письменных источников и археологические материалы, необходимо констатировать использование скифами Северного Причерноморья различных жилищ — шалашей, кибиток, а также домов с двухскатной кровлей. При этом очевидно, что наиболее проблемным является соотнесение конструкций, зафиксированных археологически, с перечисленными видами и типами жилищ.

ПРОСТЕЙШИЙ КОНИЧЕСКИЙ ШАЛАШ

О знакомстве скифов с конструкцией конического шалаша с тремя основными шестами [Нечаева, 1975, с. 13, 14; Вайнштейн, 1976, с. 45] свидетельствует описание Геродотом скифской «бани»: «После похорон скифы ... тело [очищают паровой баней], поступая так: устанавливают три жерди, концами наклонённые друг к другу, и обтягивают их затем шерстяным войлоком; потом стягивают войлок как можно плотнее и бросают в чан, поставленный посреди юрты, раскалённые докрасна камни. ... Взяв ... конопляное семя, скифы подлезают под войлочную юрту и затем бросают его на раскалённые камни» [Herodotus. Historia. IV, 73, 75].

В настоящее время сооружение, описанное Геродотом, принято считать простейшим коническим шалашом с остовом из жердей (рис. 1, 1) [Вайнштейн, 1976, с. 44, рис. 6, 1, 2]¹.

О существовании жилищ такого вида и типа свидетельствуют упомянутые комплексы на поселении Лысая Гора в Нижнем Поднепровье (рис. 1, 2). Конические шалаша были заглублены в материк на 0,6—0,8 м, в центре каждого из них был обнаружен открытый очаг, следов центрального опорного столба не прослежено. Датировка одного из жилищ определяется первой половиной IV в. до н. э., а второго — в пределах всего IV в. до н. э. [Гаврилюк, 1989, с. 27; 2014, с. 403]. С северо-востока к шалашам примыкали углубления овальной формы, очевидно, обозначавшие вход в шалаши².

Ещё семь подобных жилищ обнаружены на левобережье Нижнего Днестра — на городище Надлиманское. Конические шалаша были за-

глублены в материк на 0,2—0,4 м, диаметр сооружений от 2,5 до 4,5 м. Во всех сооружениях зафиксированы остатки открытых очагов в виде необработанных камней и кусков обмазки, а также конические углубления от центральных опорных столбов; в трёх сооружениях отмечена каменная облицовка нижней части стен (рис. 1, 3). С востока к одному из шалашей примыкало углубление овальной формы (рис. 1, 4), очевидно, обозначавшее вход в жилище. Датировка конических шалашей на городище Надлиманское определена в пределах конца IV — второй четверти III в. до н. э. [Дзис-Райко, Охотников, Редина, 2012, с. 35, 49—53, рис. 19].

ПИРАМИДАЛЬНО-УСЕЧЁННЫЙ КОНИЧЕСКИЙ ШАЛАШ

Более развитым типом шалаша, по сравнению с простейшим коническим, является пирамидально-усечённый. Основные шесты его остова не скрещивались вверху, а скреплялись квадратной рамой [Нечаева, 1975, с. 24]. Этот шалаш имел каркас из четырёх конически установленных шестов с тремя квадратными обвязками из горизонтально установленных жердей, прикрывавшихся войлоком (рис. 2, 2) [Вайнштейн, 1976, с. 44, 45, рис. 6, 3, 4].

Сведения об этом типе шалашей не содержатся в письменных источниках. Реконструкция внешнего вида пирамидально-усечённого шалаша были сделана на основании двух находок. Первая из них является изображением из склепа Анфестерия в Крыму (рис. 2, 1), датирующегося рубежом I в. до н. э. — I в. н. э. [Ростовцев, 1913, табл. LI, 6; 1914, с. 173, 182; Нечаева, 1975, с. 14, рис. 2, 1; Вайнштейн, 1976, с. 44, рис. 1, а; Гаврилюк, 1989, с. 27, рис. 2, 2; 2014, с. 6, рис. 1, 4]. Вторая находка представляет собой глиняную игрушку из погребения II в. н. э. на некрополе Пантикея (рис. 2, 3) [Нечаева, 1975, с. 12—13, рис. 1, 3; Вайнштейн, 1976, с. 44, рис. 1, б, 6, 5, 6; Гаврилюк, 1989, с. 25, рис. 2, 1]. Необходимо заметить, что реконструкция этого типа шалаша (рис. 2, 4) была выполнена [Вайнштейн, 1976, рис. 6, 3—6] на основании данных, которые относятся к I—II вв. н. э., т. е. к значительно более позднему времени относительно существования скифской культуры в степях Северного Причерноморья.

В настоящее время есть данные, которые позволяют подтвердить использование пирамидально-усечённого шалаша в качестве жилища скифами в IV в. до н. э.

В четырёх скифских катакомбах IV в. до н. э., исследованных у с. Маячка (погребения 5/1 и 6/2) и Новомихайловка (погребения 1/1 и 2/2) в Северном Присивашье, зафиксированы купольные своды погребальных камер [Куприй, 1993, с. 32, 34; 1994, с. 107; 2009, с. 85, 87, 88]. Опубликованы планы и разрезы только двух указанных захоронений у с. Новомихайлов-

1. Юртами являются «жилища с цилиндрическим складным решётчатым каркасом стен» [Вайнштейн, 1976, с. 43].

2. Это обстоятельство позволило Н.А. Гаврилюк реконструировать указанные жилища как двухкамерные [Гаврилюк, 1989, с. 27; 2014, с. 403], что, по нашему мнению, не соответствует действительности.

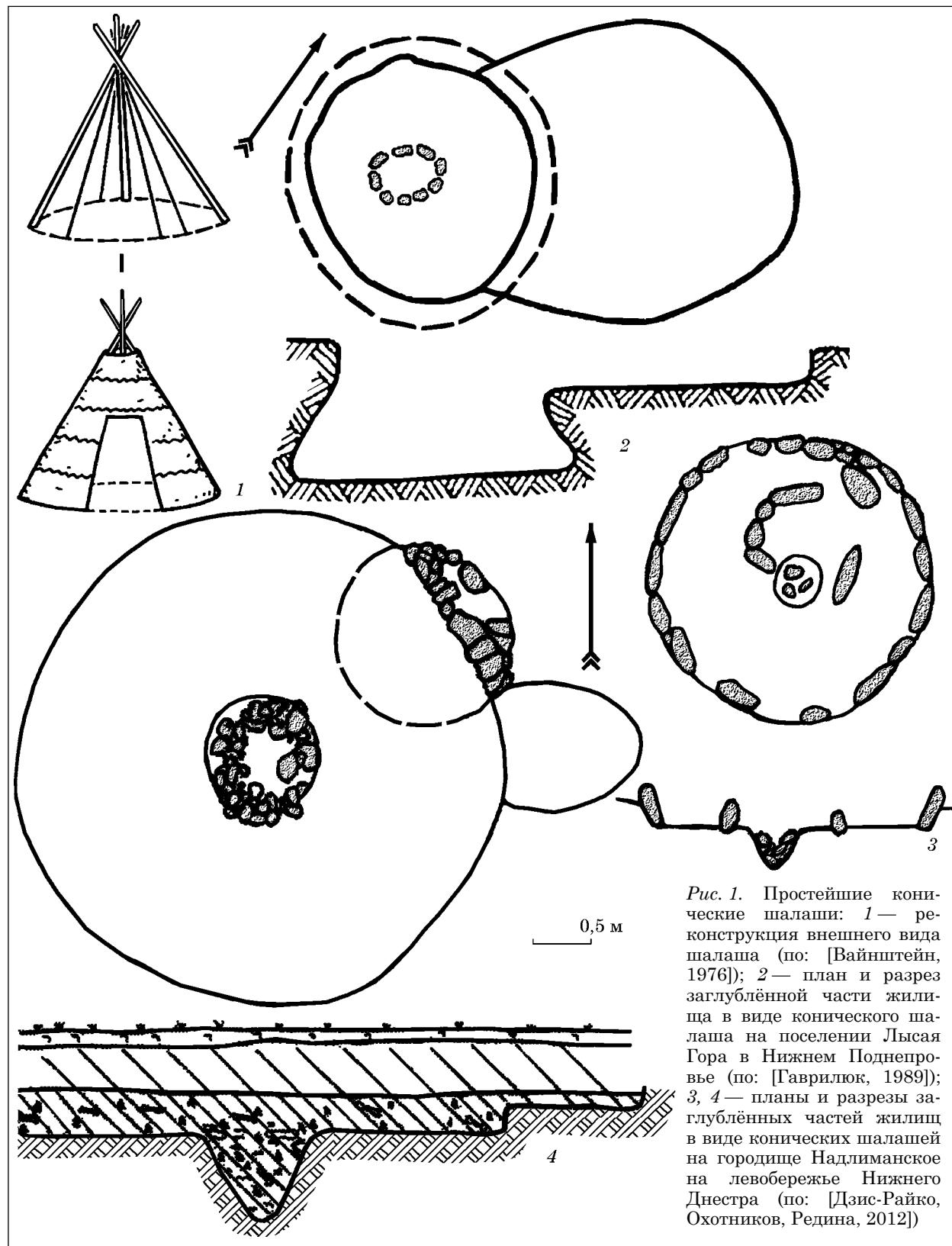

Рис. 1. Простейшие конические шалаші: 1 — реконструкция внешнего вида шалаша (по: [Вайнштейн, 1976]); 2 — план и разрез заглублённой части жилища в виде конического шалаша на поселении Лысая Гора в Нижнем Поднепровье (по: [Гаврилюк, 1989]); 3, 4 — планы и разрезы заглублённых частей жилищ в виде конических шалашей на городище Надлимансконое на левобережье Нижнего Днестра (по: [Дзис-Райко, Охотников, Редина, 2012])

ка [Куприй, 1993, рис. 1, 3, 2], совершённых в катакомбах III типа³. Наибольший интерес

³Длинные оси входной ямы и погребальной камеры перпендикулярны, вход в камеру / дромос располагается в длинной стенке погребальной камеры [Ольховский, 1991, с. 28].

представляет погребение 2/2, в верхней точке погребальной камеры которого купольный свод подчёркнут углублением диаметром до 0,5 м в центре свода (рис. 2, 5). Это позволяет реконструировать устройство погребальной камеры катакомбы в виде имитации пирами-

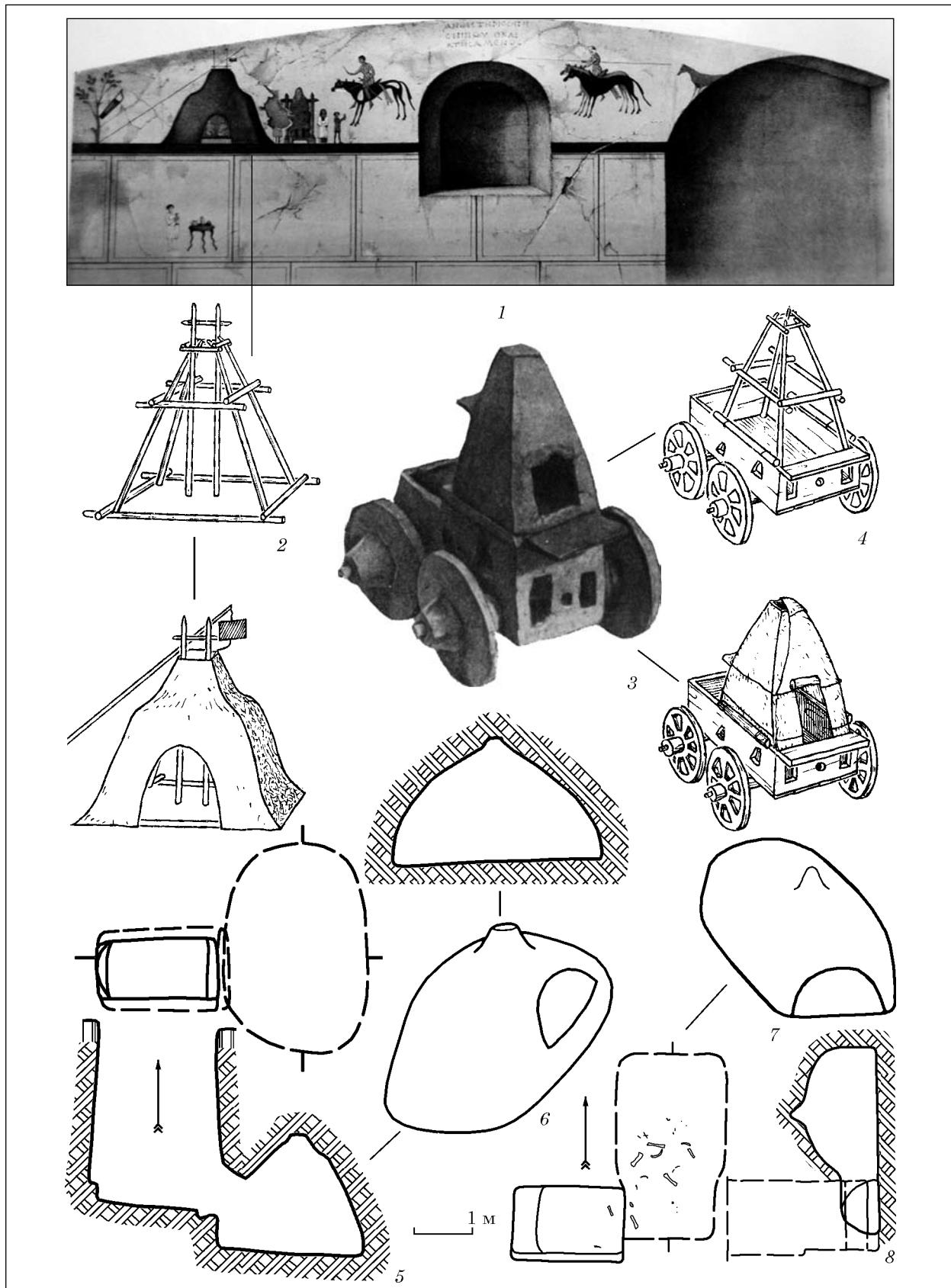

Рис. 2. Пирамидально-усечённые шалаши: 1 — изображение из склепа Анфестерия в Крыму (по: [Ростовцев, 1913]); 2 — реконструкция внешнего вида шалаша (по: [Вайнштейн, 1976]); 3 — глиняная игрушка из некрополя Пантикея (по: [Нечаева, 1975]); 4 — реконструкция внешнего вида шалаша на повозке (по: [Вайнштейн, 1976]); 5 — погребение 2 кургана № 2 у с. Новомихайловка в Северном Присивашье (по: [Куприй, 1993]); 6 — реконструкция камеры погребения 2/2 у с. Новомихайловка; 7 — реконструкция камеры погребения 13/1 у с. Башмачка на правобережье Нижнего Днепра; 8 — погребение 1 кургана № 13 у с. Башмачка

дально-усечённого шалаша, заглублённого в грунт на 0,7 м, со входом с западной стороны (рис. 2, 6)⁴.

Аналогичное углубление в своде погребальной камеры зафиксировано в катакомбе III типа погребения 13/1 у с. Башмачка (рис. 2, 8) на правобережье Нижнего Днепра [Волкобой, Лихачёв, Шалобудов, Андросов, 1981, с. 51, рис. 7, 3; Ольховский, 1991, с. 33]. Погребение, основное для насыпи, практически полностью ограблено. По-видимому, его дата не выходит за пределы первой половины IV в. до н. э., судя по бронзовым наконечникам стрел из неограбленного впускного погребения 2 этого же кургана. Конструкция погребальной камеры захоронения 13/1 у с. Башмачка практически соответствует сооружению из с. Новомихайловка. Отличие заключается только в том, что погребальная камера имитировала шалаш с входом с южной стороны (рис. 2, 7).

Не исключено, что аналогичный шалаш имитировала и погребальная камера катакомбы III типа, исследованной в захоронении 3/1 у с. Кирво в степном Поднепровье. Свод погребальной камеры украшали радиально расходящиеся из центра свода четыре желобка, опускавшиеся на стены. Вырубленные теслом желобки шириной и глубиной 5 см располагались несимметрично, на неравных расстояниях друг от друга; из-за отслоения грунта установить характер соединения желобков в центре свода не удалось [Черненко, 1967, 185, 189, рис. 3, 1; Ольховский, 1991, 33].

ПОЛУСФЕРИЧЕСКИЙ ШАЛАШ

Шалаш состоит из согнутых в дугу жердей, его верхняя часть укрепляется конически установленными жердями в центре жилища (рис. 3, 2). Реконструкция этого типа шалаша была выполнена С.И. Вайнштейном на основании гравированного рисунка на костяном амулете (рис. 3, 1) из кургана V—III вв. до н. э. на могильнике Кызылган в Туве [Вайнштейн, 1976, рис. 6, 7—9].

Сведения о полусферическом шалаше, как и о пирамидально-усечённом, не содержатся в письменных источниках, характеризующих скифский быт и жилище. Тем не менее, с некоторой долей осторожности мы можем предполагать использование скифами Северного Причерноморья и этого типа шалаша.

В частности, об этом свидетельствует погребальная камера катакомбы захоронения 12/2

4. Эта и другие графические реконструкции к настоящей работе (рис. 2, 6, 8; 3, 4, 6; 4, 3, 6, 8; 11, 1) выполнены с. н. с. отдела археологии энеолита — эпохи бронзы Института археологии НАН Украины, к. и. н. С.Н. Разумовым, за что выражаем ему искреннюю признательность.

могильника в урочище Носаки в Нижнем Поднепровье. Судя по сохранившемуся инвентарю, комплекс датируется второй половиной IV в. до н. э. Авторами публикации отмечено: «В верхней части свода форма куполовидная, ниже расходится чётко обозначенными углами от центра свода к четырём углам у дна. ... В стенках на высоте 0,8—1,4 м от пола камеры обнаружено по два гвоздя, вбитых в каждую стенку и служивших, видимо, в качестве крепления драпировки». При этом приводится только по-перечный разрез камеры [Бидзила, Болтрик, Мозолевский, Савовский, 1977, с.142, рис. 33] (рис. 3, 5). Исходя из этих данных, очевидно, что камера имитировала наземное жилище высотой до 1,9 м, верхняя часть свода которого был подчёркнута коническим углублением диаметром до 0,5 м и глубиной до 0,2 м, с квадратным основанием размерами 3,3 × 3,3 м и входом в южной части западной стенки (рис. 3, 6).

Не менее интересна погребальная камера катакомбы захоронения 1 кургана № 2 у с. Бурты, исследованного в лесостепной зоне Буго-Днепровского междуречья (рис. 3, 3). Ввиду квадратной формы погребальной камеры (размерами 3,2 × 3,2 м) тип катакомбы можно определять и как II⁵, и как III. Купольный свод погребальной камеры в виде верхней части сферического шалаша был подчёркнут материиковым карнизом шириной 0,2—0,3 м; от центра свода к каждому углу спускались по две прочерченные линии [Бокий, 1977, с. 70, рис. 5, 6, 7]. Выполненная реконструкция показывает, что погребальная камера катакомбы имитировала наземное жилище (поскольку вход в камеру находился на уровне её пола) с уплощённо-сферической верхней частью, вертикальными стенами, подквадратным основанием и входом с западной стороны (рис. 3, 4). Подобное сооружение не вполне соответствует конструкции полусферического шалаша, однако наиболее близко к нему.

КИБИТКИ

Самым распространённым видом жилищ у скифов Северного Причерноморья, судя по сообщениям греческих авторов, являлась кибитка на повозках. Наиболее раннее (первой половины V в. до н. э.) сообщение о кибитках содержится в поэме Эсхила «Прометей прикованный»: «... иди по невспаханным степям; ты придёшь к кочевникам-скифам, которые живут на высоких повозках с прекрасными колёсами под плетёными кибитками ...» [Aeschylus. Prometheus vincit. 729—761]. Позднее, во второй половине V в. до н. э., Геродот в «Ис-

5. Длинные оси входной ямы и погребальной камеры находятся на одной линии, камера или дромос отходит от короткой стенки погребальной камеры [Ольховский, 1991, с. 27].

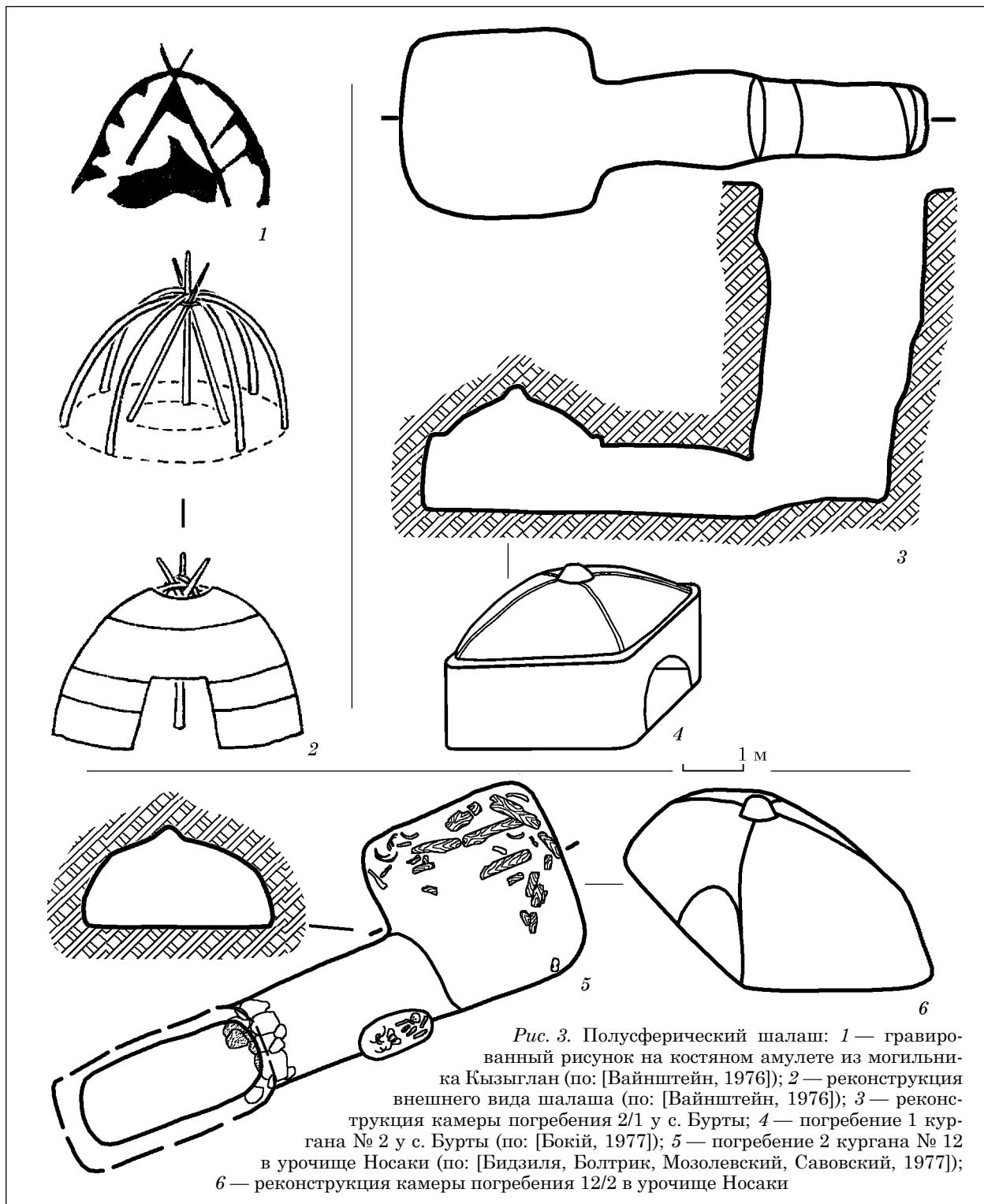

Рис. 3. Полусферический шалаш: 1 — гравированный рисунок на костяном амулете из могильника Кызыглан (по: [Вайнштейн, 1976]); 2 — реконструкция внешнего вида шалаша (по: [Вайнштейн, 1976]); 3 — реконструкция камеры погребения 2/1 у с. Бурты; 4 — погребение 1 кургана № 2 у с. Бурты (по: [Бокий, 1977]); 5 — погребение 2 кургана № 12 в урочище Носаки (по: [Бидзилия, Болтрик, Мозолевский, Савовский, 1977]); 6 — реконструкция камеры погребения 12/2 в урочище Носаки

тории» пишет: «Ведь у скифов нет ни городов, ни укреплений, и свои жилища они возят с собой. Все они конные лучники и промышляют не земледелием, а скотоводством; их жилища в кибитках» [Herodotus. Historia. IV, 46]. К этому же времени относится труд Гиппократа «О воздухе, воде и местностях», где приводятся некоторые дополнительные сведения об устройстве скифских кибиток: «Так называемая «Скифская пустыня» представляет собой рав-

нину ... Здесь-то и живут скифы, называются они кочевниками, потому что у них нет домов, а живут они в кибитках ... они кругом закрыты войлоками и устроены подобно домам, одни с двумя, другие с тремя отделениями; они не-проницаемы ни для воды (дождевой), ни для света, ни для ветров. ... В таких кибитках помещаются женщины, а мужчины ездят верхом на лошадях ...» [Hippocrates. De aere, aquis et locis. 25].

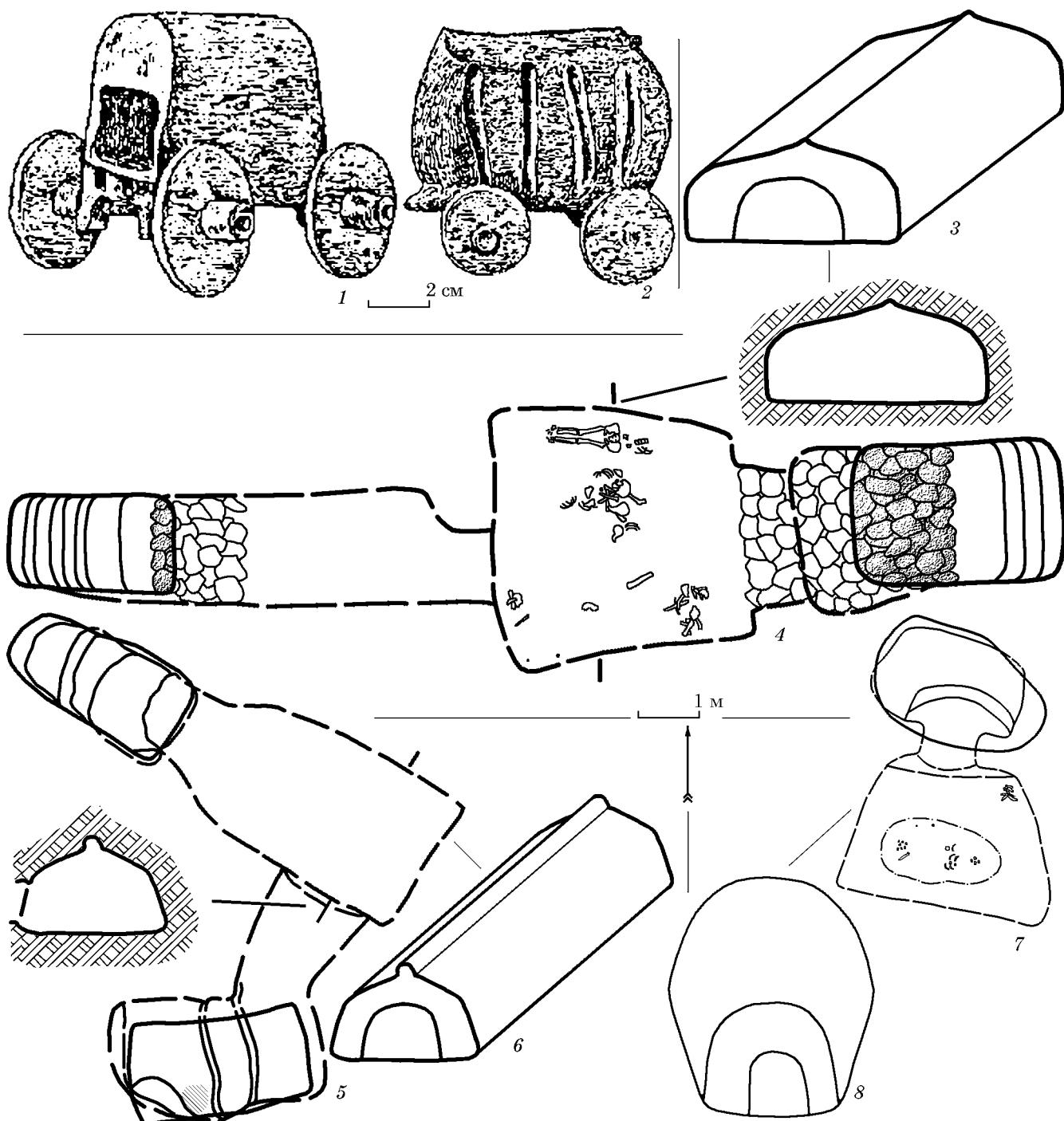

Рис. 4. Кибитки: 1, 2 — глиняные игрушки из некрополя Пантикапея в виде кибиток на повозках (по: [Цветаева, 1984]); 3 — реконструкция камеры погребения 13/4 у с. Львово; 4 — погребение 4 кургана № 13 у с. Львово (по: [Евдокимов, 1992]); 5 — погребение 1 кургана № 1 группы IV у с. Первомаевка (по: [Евдокимов, Фридман, 1991]); 6 — реконструкция камеры погребения 1/1 группы IV у с. Первомаевка; 7 — погребение 5 кургана № 4 у с. Ильинка (по: [Плешивенко, 1991]); 8 — реконструкция погребения 4/5 у с. Ильинка

Заметим, что конструкция повозок неоднократно привлекала внимание исследователей — в связи с находками колёс и различных деталей кузова в скифских погребальных сооружениях [Бессонова, 1982; Бидзилия, Полин, 2012, с. 277—294]. В то же время конструкции кибиток — жилищ, перевозимых на повозках, — практически не уделялось внимания, что было обусловлено состоянием источников базы.

О форме кибитки дают некоторое представление глиняные игрушки из погребений некрополя Пантикапея I—II вв. н. э. Одна из них имеет прямоугольную форму, вход в короткой стенке и верх в виде уплощённой круглой арки (рис. 4, 1) [Нечаева, 1975, с. 11, рис. 1, 1; Цветаева, 1984, с. 229, табл. СXXXIV, 19]. Вторая также прямоугольной формы, на длинной стенке вертикальными линиями выделены

четыре ребра каркаса, верх плоский (рис. 4, 2) [Цветаева, 1984, с. 227, табл. CXXXIV, 15]. Эти находки, впрочем, относятся к значительно более позднему времени относительно существования скифской культуры в степях Северного Причерноморья.

С хронологической точки зрения более важны другие свидетельства. Это данные о форме и конструкции трёх погребальных камер скифских катакомб IV в. до н. э., исследованных в Нижнем Поднепровье, на которые ранее не обращалось особого внимания.

При раскопках курганной группы IV у с. Первомаевка на Херсонщине было исследовано захоронение 1/1, погребальное сооружение которого относится ко II типу скифских катакомб [Ольховский, 1991, с. 27]. Погребальная камера длиной 4,2 шириной 2,6 и высотой 1,6 м имела свод в виде килевидной арки (рис. 4, 5) [Евдокимов, Фридман, 1991, с. 85, рис. 10, 2]. Нет сомнений, что эта камера имитировала кибитку с прямоугольным основанием и верхом в виде килевидной арки, в верхней точки которой был обозначен продольный брус каркаса; при этом вход в кибитку располагался в короткой западной стенке (рис. 4, 6).

Аналогичная ситуация зафиксирована и в погребении 13/4 у с. Львово на Херсонщине, датированном первой четвертью IV в. до н. э. (рис. 4, 4) [Евдокимов, 1992, с. 146, рис. 8, 1]. Захоронение было совершено также в катакомбе II типа. Незначительное отличие заключается в том, что камера имитировала кибитку со входом в короткой восточной стенке (рис. 4, 3).

Не имеет аналогов в скифских памятниках Северного Причерноморья орнаментация камеры, зафиксированная в погребении 4/5 у с. Ильинка (ныне часть с. Великая Знаменка) Запорожской области. Захоронение совершено в катакомбе I типа⁶. Погребальная камера трапециевидной формы, ориентирована по линии северо-запад—запад — юго-восток—восток (рис. 4, 7); короткие (западная и восточная) стенки изгибались таким образом, что образовывали круглую арку, при этом длинные стенки камеры были вертикальными; стенки и свод камеры были покрыты следами плоских орудий длиной 9,5 и шириной 6 см, располагавшимися продольными рядами, напоминавшими «пластинчатые доспехи» [Плещивенко, 1991, с. 68, рис. 10, 1]. Очевидно, что камера имитировала кибитку с трапециевидным основанием и верхом в виде круглой арки; при этом вход в кибитку располагался в короткой северной стенке (рис. 4, 8). В то же время нельзя полностью отрицать (впрочем, как и утверждать), что следы орудий на стенах имитировали лоскутный способ пошивания тента кибитки.

6. Длинные оси входной ямы и погребальной камеры параллельны, камера или дромос отходит от длинной стенки входной ямы [Ольховский, 1991, с. 27].

Из более поздних погребальных сооружений известна всего одна скифская катакомба III типа, с погребальной камерой, имитировавшей кибитку с «коробовым, в виде полуцилиндра сводом», который отделяли от стен резко прочерченные горизонтальные линии, образующие «карнизы». Она была исследована М. Шкадышеком в 1909 г. у с. Суклея на левобережье Нижнего Днестра и датируется III—II вв. до н. э. [Шкадышек, 1910, с. 92; Мелюкова, 1962, с. 131, 132, табл. 7, 7]. Необходимо заметить, впрочем, что из 45 исследованных в 1896–1911 гг. И. Я. и Л. С. Стемпковскими скифских катакомб III—II вв. до н. э. на левобережье Днестра (на Тираспольщине) своды в виде круглой (иногда уплощённой) арки были зафиксированы для 22 (!) погребальных камер: в курганах № 276 и 277 у с. Глиное, № 109, 114 и 174 у с. Парканы, № 221 и 377 у с. Плоское⁷, № 260 у с. Сербская земля⁸, № 186 и 188 у с. Терновка, № 399—405, 407—409, 411 и 412 у с. Чобручи [Мелюкова, 1962].

ДОМА С ДВУХСКАТНОЙ КРЫШЕЙ

Сведения об этом типе жилищ не содержатся в письменных источниках. Исследователями отмечено появление в IV в. до н. э. заглублённых и наземных жилищ прямоугольных форм с плетёвыми стенами, а в некоторых случаях с двухскатной крышей [Крыжицкий, 1982, с. 126—130, рис. 41, 42; Гаврилюк, 1989, с. 28, 29, рис. 2, 4—6; 2014, с. 403], о чём свидетельствуют материалы, полученные при исследовании Каменского городища на Нижнем Днепре [Граков, 1954, рис. 17, 23] и Елизаветовского городища (см. далее, рис. 10, 1) на Нижнем Дону [Брашинский, Марченко, 1978, с. 214, 215, рис. 10].

О конструкции скифских жилищ более позднего времени, начиная со II в. до н. э. и вплоть до II в. н. э., можно судить по строительным остаткам, обнаруженным на городищах Гавриловское (см. далее, рис. 10, 3) [Погребова, 1958, с. 197] и Золотая Балка (см. далее, рис. 10, 2) [Вязьмітіна, 1962, с. 95—104] в Нижнем Поднепровье. Это глино-плетёвые, каменные или глинобитные на каменных основаниях дома прямоугольной формы с двухскатной кровлей [Крыжицкий, 1982, с. 138—143, рис. 46, 48, 49].

Использование скифами жилищ в виде плетёвых домов прямоугольной формы с двухскатной крышей по материалам погребальных памятников до недавнего времени находило

7. Во время раскопок И. Я. и Л. С. Стемпковских — хутор Плосковской, в настоящее время — с. Бычок Григоропольского района на левобережье Днестра.

8. В настоящее время с. Славяносербка Великомихайловского района Одесской области Украины.

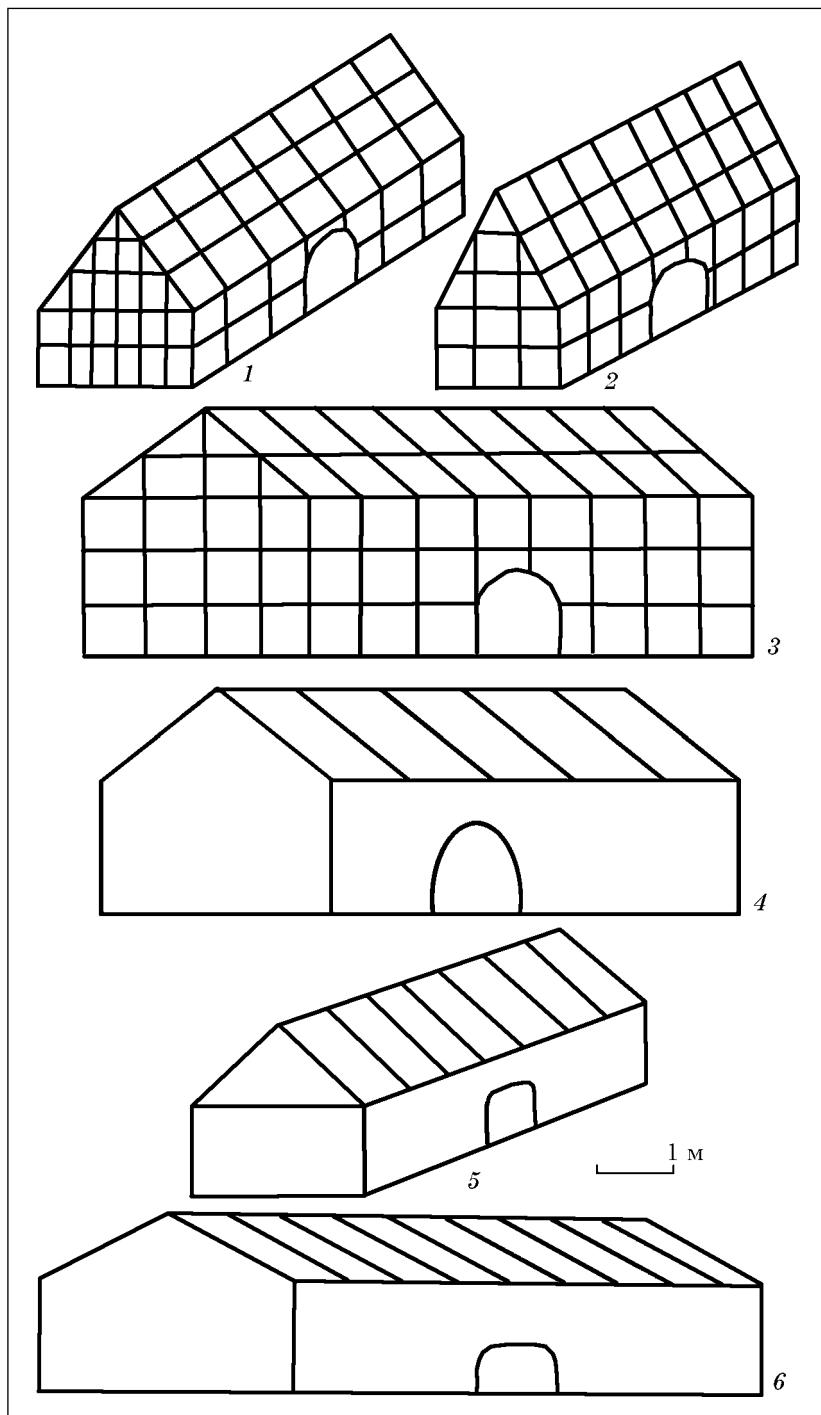

Рис. 5. Дома с двухскатной крышей. Реконструкции погребальных камер скіфських катакомб, исследованных И. Я. и Л. С. Стемповскими в 1896—1911 гг. на левобережье Нижнего Днестра (по: [Мелюкова, 1962]), курганы: у с. Глиное: 1 — № 279; 2 — № 378; у с. Парканы: 3 — № 121; 4 — № 159; 5 — № 172; 6 — № 173

ны. Все орнаментированные камеры имели «стрельчатые» (двуухскатные) своды, придававшие катакомбам вид «домиков» [Мелюкова, 1962, с. 122, 134—136, табл. 5, 16; 7, 8; 1, 5, 7; 9, 6; Ольховский, 1991, с. 33]. Нет сомнений, что погребальные камеры со сводами в виде треугольной арки, но без дополнительной орнаментации стен и сводов, зафиксированные в курганах № 143, 153 у с. Парканы и в кургане № 275 у с. Глиное [Мелюкова, 1962, табл. 7, 4, 5; 8, 6] также имитировали жилища в виде домов с двухскатными крышами.

Таким образом, в настоящее время можно констатировать, что археологические памятники фиксируют различные виды и типы жилищ, которые использовались скіфами Северного Причерноморья в IV—II вв. до н. э.

В связи с изложенным представляют значительный интерес данные, полученные при изучении скіфского могильника конца IV — II в. до н. э. у с. Глиное на левобережье Нижнего Днестра в 1995—2012 гг. [Тельнов, Четвериков, Синика, 2012, с. 7]. Благодаря уникальной степени сохранности погребальных сооружений могильника на момент

подтверждение только в скіфских курганах Тираспольщины III—II вв. до н. э. Своды камер катакомб курганов № 159 (рис. 5, 4), 172 (рис. 5, 5) и 173 (рис. 5, 6) у с. Парканы были орнаментированы прочерченными параллельными линиями, опускающимися от вершины к пятке свода. В кургане № 172 на коротких стенах были прочерчены горизонтальные линии, обозначающие пятку свода. Орнаментация свода и всех стен камеры «взаимно-перпендикулярными резными линиями» отмечена в курганах № 279 (рис. 5, 1) и 378 (рис. 5, 2) у с. Глиное, а также в кургане № 121 (рис. 5, 3) у с. Парка-

исследования, мы имеем возможность со значительной долей достоверности реконструировать не только некоторые элементы интерьера скіфского жилища, но и, что наиболее важно, форму и конструкцию жилых сооружений.

На могильнике у с. Глиное зафиксировано 33 случая орнаментации погребальных камер (31) и дромосов (2) в 30 захоронениях в катакомбах. Одна из катакомб представляла собой двухкамерное сооружение, каждая из камер которого была орнаментирована (погребение 57/1); в другой — отмечена орнаментация и дромоса, и погребальной камеры (погре-

бение 33/1); ещё в одной катаомбе прослежена орнаментация только дромоса (54/3).

Орнаменты дромосов и погребальных камер выполнялись острым инструментом и представляют собой горизонтальные и вертикальные линии, а также их сочетания на сводах и стенах сооружений, в совокупности имитирующие каркас жилой постройки или кибитки. Важно заметить, что эти орнаменты встречены только в катаомбах с захоронениями взрослых индивидуумов.

Из 30 катаомб с орнаментированными сооружениями 26 являлись основными в курганах: погребения 3/1 (камера), 4/1 (камера), 16/1 (камера), 23/1 (камера), 24/1 (камера), 26/1 (камера), 27/1 (камера), 31/1 (камера), 33/1 (камера и дромос), 54/3 (дромос), 57/1 (западная и восточная камеры), 71/1 (камера), 76/1 (западная камера), 78/3 (камера), 79/1 (камера), 83/1 (восточная камера), 84/1 (камера), 86/1 (камера), 88/1 (камера), 92/1 (камера), 93/1 (камера), 95/1 (камера), 96/1 (камера), 100/1 (камера), 102/4 (камера), 115/1 (камера). Только четыре катаомбы с орнаментированными камерами были впущенными в насыпи уже существующих курганов: погребения 38/3, 60/2, 91/2, 102/3.

Из перечисленных захоронений 25, т. е. подавляющее большинство, были совершены в катаомбах III типа: погребения 16/1, 23/1, 26/1, 27/1, 31/1, 33/1, 38/3, 54/3, 57/1, 71/1, 76/1, 78/3, 79/1, 84/1, 86/1, 88/1, 91/2, 92/1, 93/1, 95/1, 96/1, 100/1, 102/3, 102/4, 115/1.

Трижды орнаментация погребальных камер зафиксирована в катаомбах V типа⁹, который конструктивно очень близок к катаомбам III типа [Ольховский, 1991, с. 34, 35]: погребения 4/1, 24/1, 83/1.

Погребение 3/1 представляло собой комбинированную катаомбу типа III + I: катаомба двухкамерная; входная яма ориентирована по линии запад—восток, в её северной стенке устроена камера для погребения лошади (катаомба I типа в сочетании с входной ямой), в восточной стенке находится дромос, идущий под углом от камеры к камере, расположенной перпендикулярно по отношению к входной яме (катаомба III типа в сочетании с входной ямой).

Только одна камера катаомбы I типа была орнаментирована — в захоронении 60/2. Следует особо подчеркнуть, что конструкция этого погребения стала результатом не заранее запланированных работ по сооружению катаомбы, а определённых обстоятельств. Страграфические и планиграфические наблюдения свидетельствуют о том, что эта катаомба, без сомнения, планировались строителями как

Т-образная (или III типа). Ввиду угрозы разрушения погребальной камеры основного погребения 60/1, конструкция впускного погребения 60/2 была изменена, что подтверждается, в частности, наличием угловых ступеней в её входной яме, которые ни разу не встречены в катаомбах I типа на могильнике у с. Глиное.

Большинство орнаментированных сооружений имело свод в виде круглой арки. Это 18 погребальных камер из погребений 3/1 (рис. 6, 1), 4/1 (рис. 6, 2), 23/1 (рис. 6, 4), 27/1 (рис. 6, 7), 57/1 — западная камера (рис. 7, 4), 57/1 — восточная камера (рис. 7, 5), 60/2 (рис. 8, 1), 71/1 (рис. 8, 2), 76/1 — западная камера, 78/3, 79/1 (рис. 8, 3), 86/1 (рис. 8, 6), 91/2 (рис. 8, 7), 92/1 (рис. 8, 8), 95/1 (рис. 9, 2), 96/1 (рис. 9, 3), 102/4, 115/1 (рис. 9, 5). В трёх из перечисленных захоронений орнаментация камер зафиксирована только частично, что не позволило выполнить их графические реконструкции¹⁰. В западной камере катаомбы 76/1 были зафиксированы только несколько параллельных линий, спускающихся от верхней точки свода к его пяте. На своде камеры катаомбы 78/3 сохранились несколько параллельных линий, спускающихся от верхней точки свода к его пяте, и фрагмент одной горизонтальной линии, прочерченной по длине свода. На своде камеры катаомбы 102/4 отмечены фрагменты двух линий, спускающихся от верхней точки свода к его пяте, и одной продольной, подчёркивающей пяту свода.

Стоят заметить, что, помимо указанных 18 орнаментированных камер, ещё 23 — без зафиксированного орнамента — также имели свод с сечением в виде круглой арки.

Аналогичное сечение имело и абсолютное большинство дромосов катаомб на могильнике у с. Глиное, в тех случаях, когда форма этого сечения была установлена. Примечательно, что два дромоса были орнаментированы. В погребении 33/1 орнамент дромоса со сводом в виде круглой арки отличался от орнамента погребальной камеры со сводом в виде треугольной арки (рис. 7, 1). К сожалению, ввиду отслоения стен и свода камеры в погребении 54/3, не были установлены ни сечение её свода, ни факт отсутствия / наличия орнамента, однако её дромос имел сечение в виде круглой арки и был орнаментирован на своде и стенах (рис. 7, 3).

В два раза реже встречаются орнаментированные камеры со сводом в виде треугольной арки. Это девять погребальных камер в катаомбах 16/1 (рис. 6, 3), 24/1 (рис. 6, 5), 26/1 (рис. 6, 6), 31/1 (рис. 6, 8), 33/1 (рис. 7, 1), 83/1 — восточная камера (рис. 8, 4), 84/1 (рис. 8, 5), 93/1 (рис. 9, 1), 100/1. Только в последнем из

10. Все графические реконструкции погребальных сооружений могильника у с. Глиное в настоящей работе были выполнены сотрудником научно-исследовательской лаборатории «Археология» Приднестровского государственного университета им. Т.Г. Шевченко, художником Г.М. Зыковым (1931—2013).

9. Длинные оси входной ямы и погребальной камеры находятся под углом, входная яма короткой стенкой или отходящим от неё дромосом примыкает к длинной стенке камеры [Ольховский, 1991, с. 28].

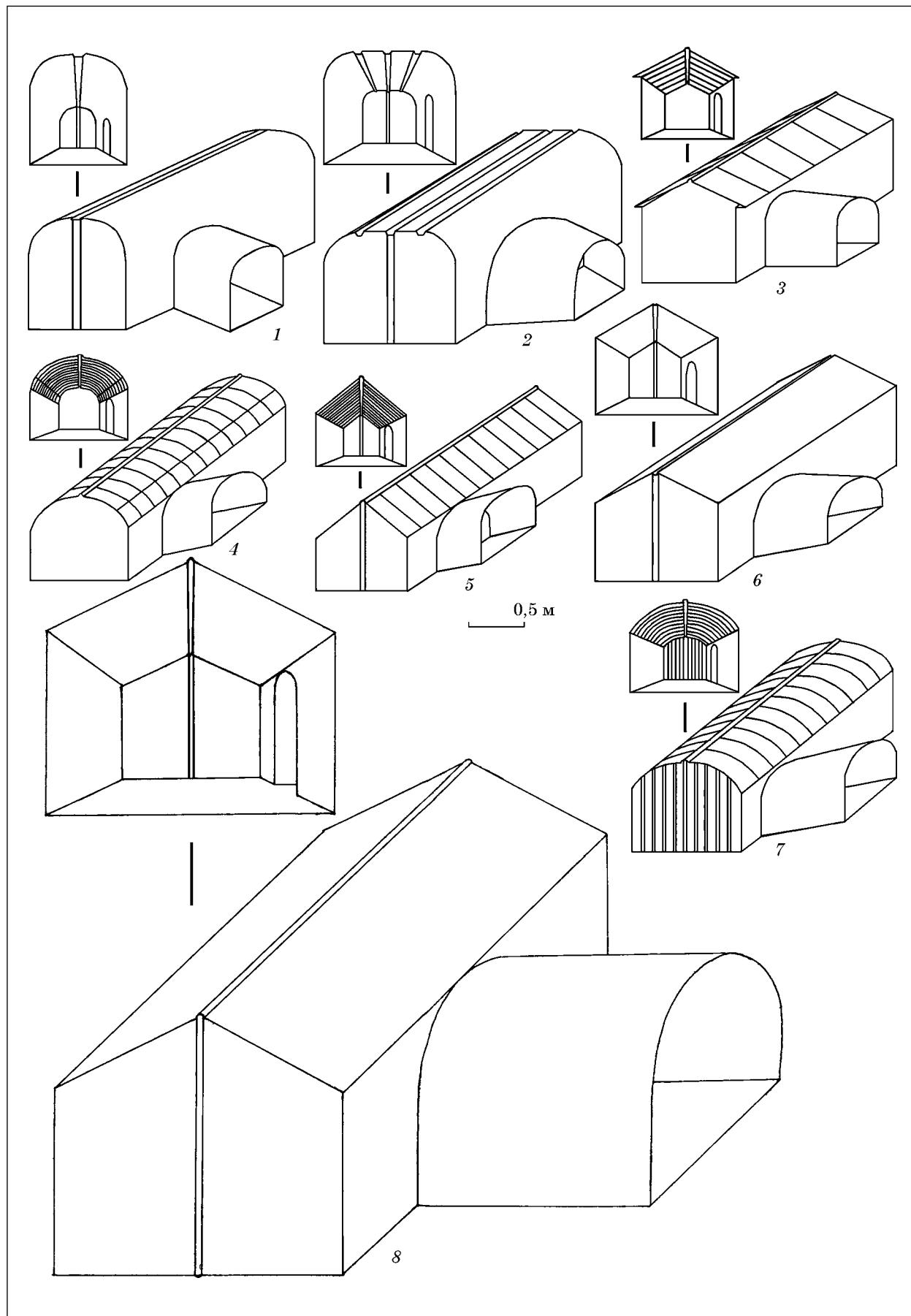

Рис. 6. Реконструкции погребальных камер скифских катакомб с могильника у с. Глиное конца IV — II вв. до н. э., погребения: 1 — 3/1; 2 — 4/1; 3 — 16/1; 4 — 23/1; 5 — 24/1; 6 — 26/1; 7 — 27/1; 8 — 31/1

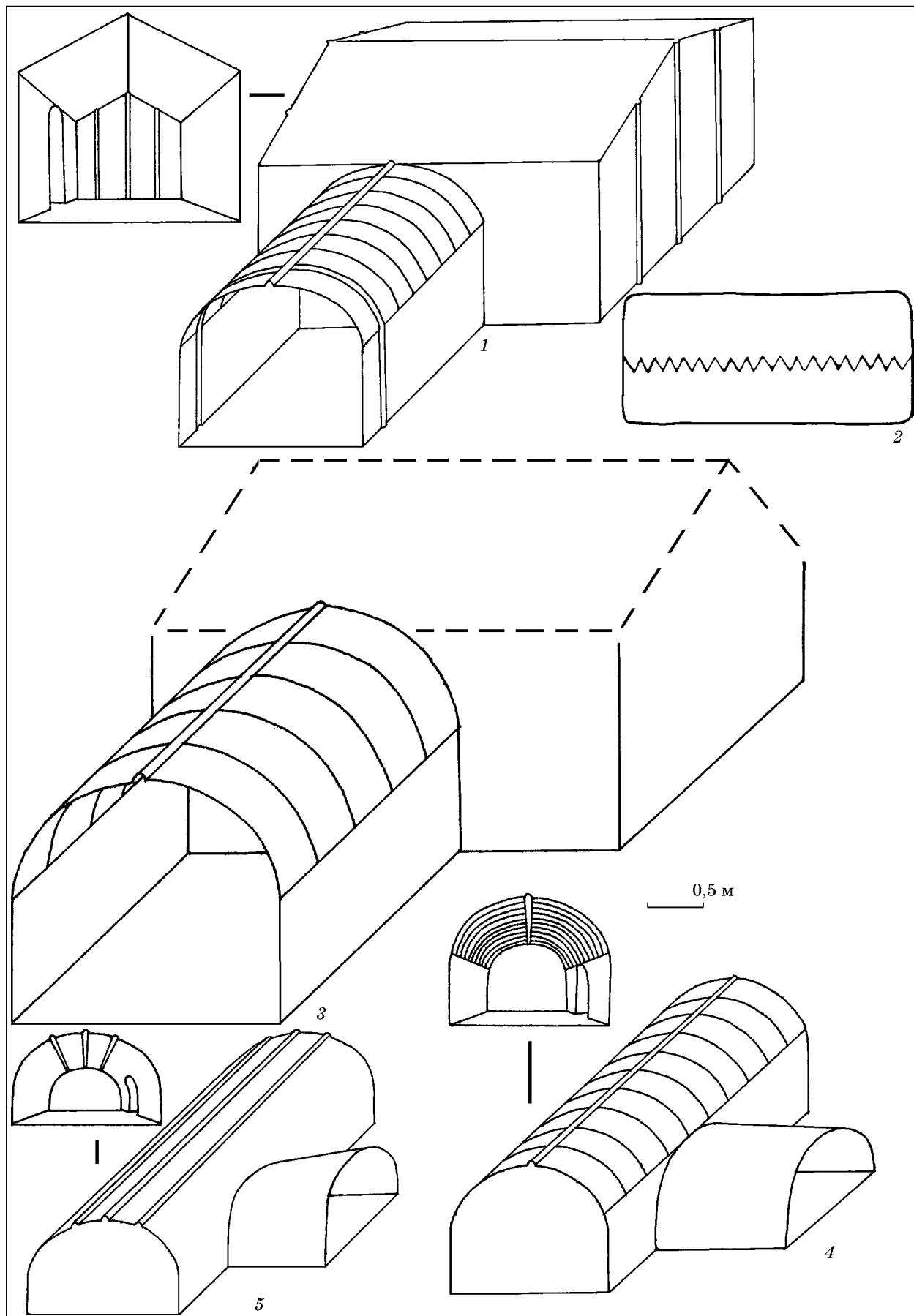

Рис. 7. Реконструкции погребальных камер и дромосов скифских катакомб с могильника у с. Глиное, погребения: 1 — 33/1; 2 — 38/3; 3 — 54/3; 4 — 57/1 (западная камера); 5 — 57/1 (восточная камера)

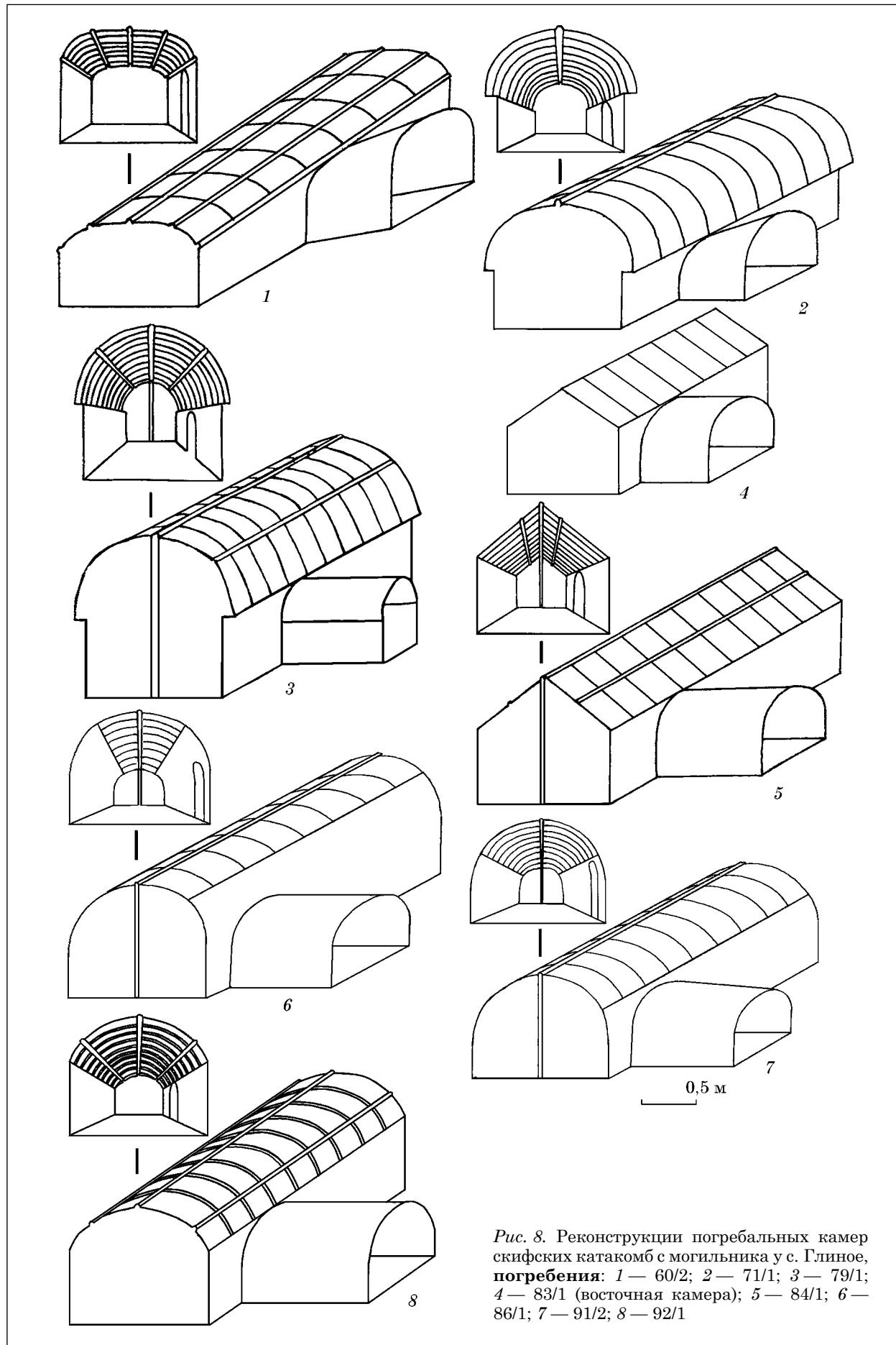

Рис. 8. Реконструкции погребальныx камер скифских катакомб с могильника у с. Глиное, погребения: 1 — 60/2; 2 — 71/1; 3 — 79/1; 4 — 83/1 (восточная камера); 5 — 84/1; 6 — 86/1; 7 — 91/2; 8 — 92/1

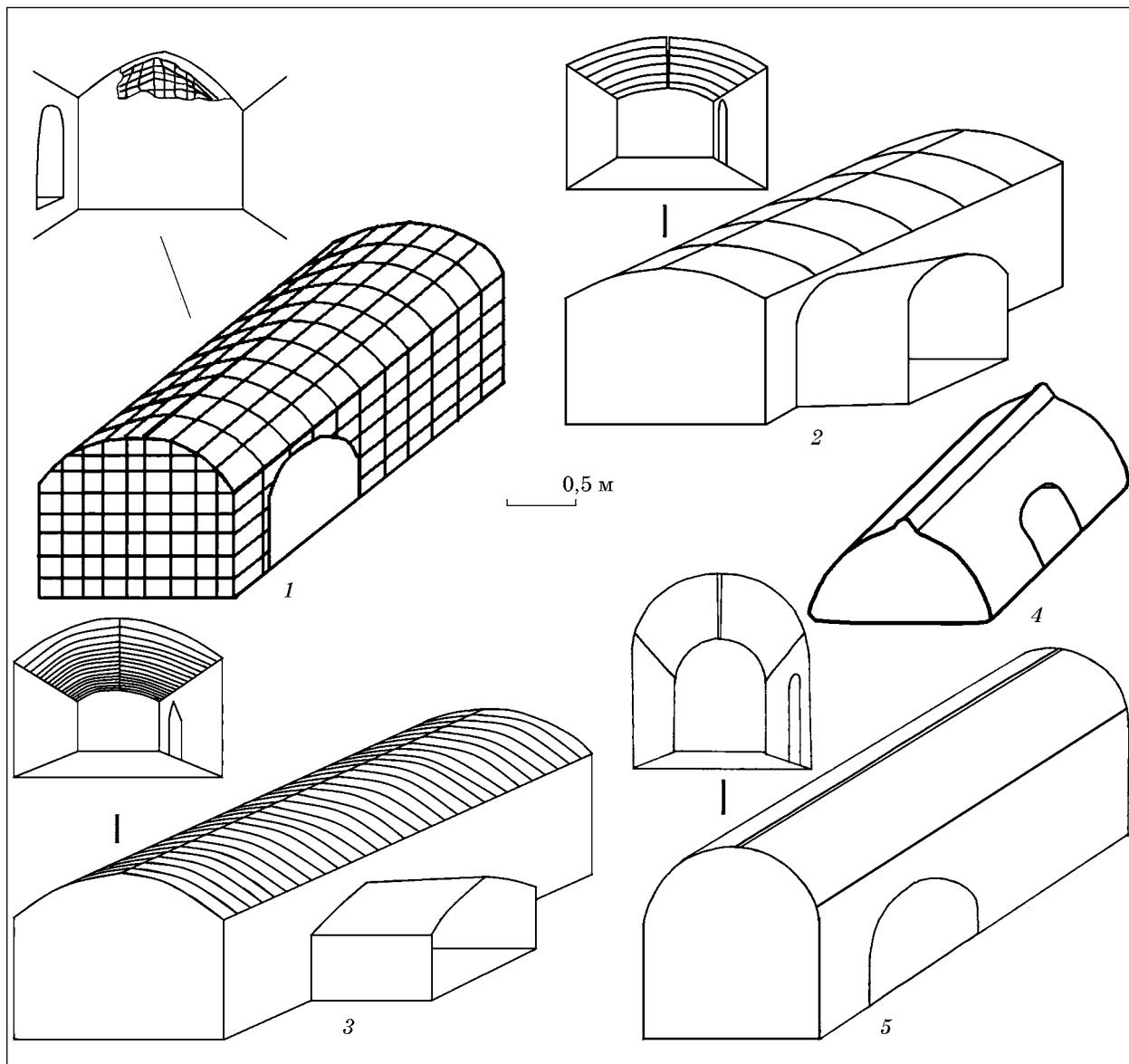

Рис. 9. Реконструкции погребальных камер скифских катакомб с могильника у с. Глиное, погребения: 1 — 93/1; 2 — 95/1; 3 — 96/1; 4 — 102/3; 5 — 115/1

указанных захоронений (100/1) орнамент камеры был зафиксирован частично — в северной части свода, на восточном скате, сохранились несколько прочерченных линий, опускающихся от верхней части свода к его пятке.

Помимо орнаментированных, на могильнике у с. Глиное были зафиксированы еще 19 погребальных камер с сечением свода в виде треугольной арки. При этом необходимо подчеркнуть, что только в одном случае (погребение 96/1) было отмечено треугольное сечение свода дромоса.

Только один раз на могильнике у с. Глиное была исследована катакомба (погребение 102/3), камера которой имела сечение свода в виде килевидной арки, т. е. с выступающим «коньком» в верхней точке (рис. 9, 4).

Однако в большинстве случаев, ввиду полного или частичного обрушения сводов камер

катакомб III и V типов (90 камер), их сечение установлено не было. Среди них есть две орнаментированные погребальные камеры: на длинной стенке катакомбы захоронения 38/3 сохранился орнамент в виде зигзага (рис. 7, 2), а в погребении 88/1 посередине короткой стенки сохранился фрагмент глубокой сплошной вертикальной канавки шириной до 7 см.

Таким образом, на могильнике у с. Глиное достоверно зафиксированы погребальные сооружения, форма которых, а в некоторых случаях и орнаментация, не оставляет сомнений в том, что они имитировали жилые сооружения, использовавшиеся скіфами Нижнего Днестра с конца IV и до II в. до н. э.

Единственная погребальная камера с сечением свода в виде килевидной арки (погребение 102/3) подобна отмеченным выше сооружениям из курганов № 13 у с. Львово (рис. 4, 3, 4) и № 1 групп

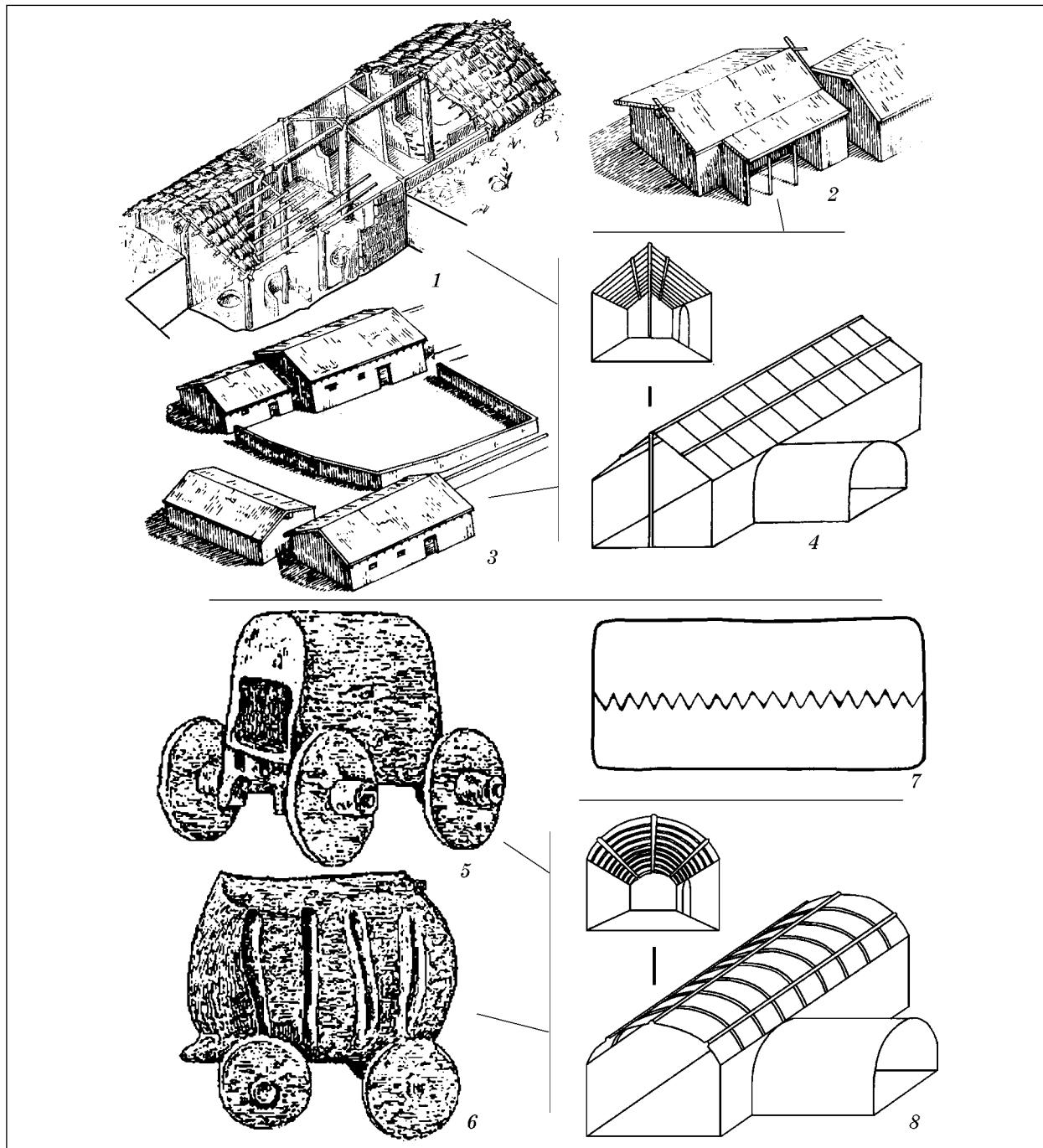

Рис. 10. Реконструкции жилих (1—3) і погребальних (4, 7, 8) сооружень і глиняні іграшки в виде кибиток на повозках (5, 6): 1 — углублённое жилище на Елизаветовском городище (по: [Брашинский, Марченко, 1978]); 2 — наземные жилища на городище Золотая Балка в Нижнем Поднепровье (по: [Крыжицкий, 1982]); 3 — наземные жилища на Гавриловском городище в Нижнем Поднепровье (по: [Крыжицкий, 1982]); 4 — погребальная камера в виде дома с двухскатной крышей из могильника у с. Глиное на левобережье Нижнего Днестра; 5, 6 — глиняные игрушки из некрополя Пантикопея в виде кибиток на повозках (по: [Цветаева, 1984]); 7 — орнамент в виде зигзага на длинной стенке катакомбы из могильника у с. Глиное; 8 — погребальная камера в виде кибитки из могильника у с. Глиное

пів IV у с. Первомаєвка (рис. 4, 5, 6) в Нижньому Поднепров'ї. Інша камера (рис. 9, 4), як і багато інших на могильнику у с. Глине, з сводом у вигляді круглої арки (рис. 10, 8), а також двома орнаментованими дромосами з круглим перерізом свода (рис. 7, 1, 3), імітувала кибитку, аналогічну тим, що відомі за глиняними іграшками з некрополя Пантикопея (рис. 4, 1, 2; 10, 5, 6).

По-видимому, в деяких випадках ширини оснований верхніх частин кибиток перевищували ширину повозки, що нашло відображення в конструкціях погребальних камер катакомб 71/1 (рис. 8, 2) і 79/1 (рис. 8, 3).

Несмотря на то, что сечение свода погребальной камеры захоронения 38/3 на могильнике у с. Глиное установлено не было, мы можем

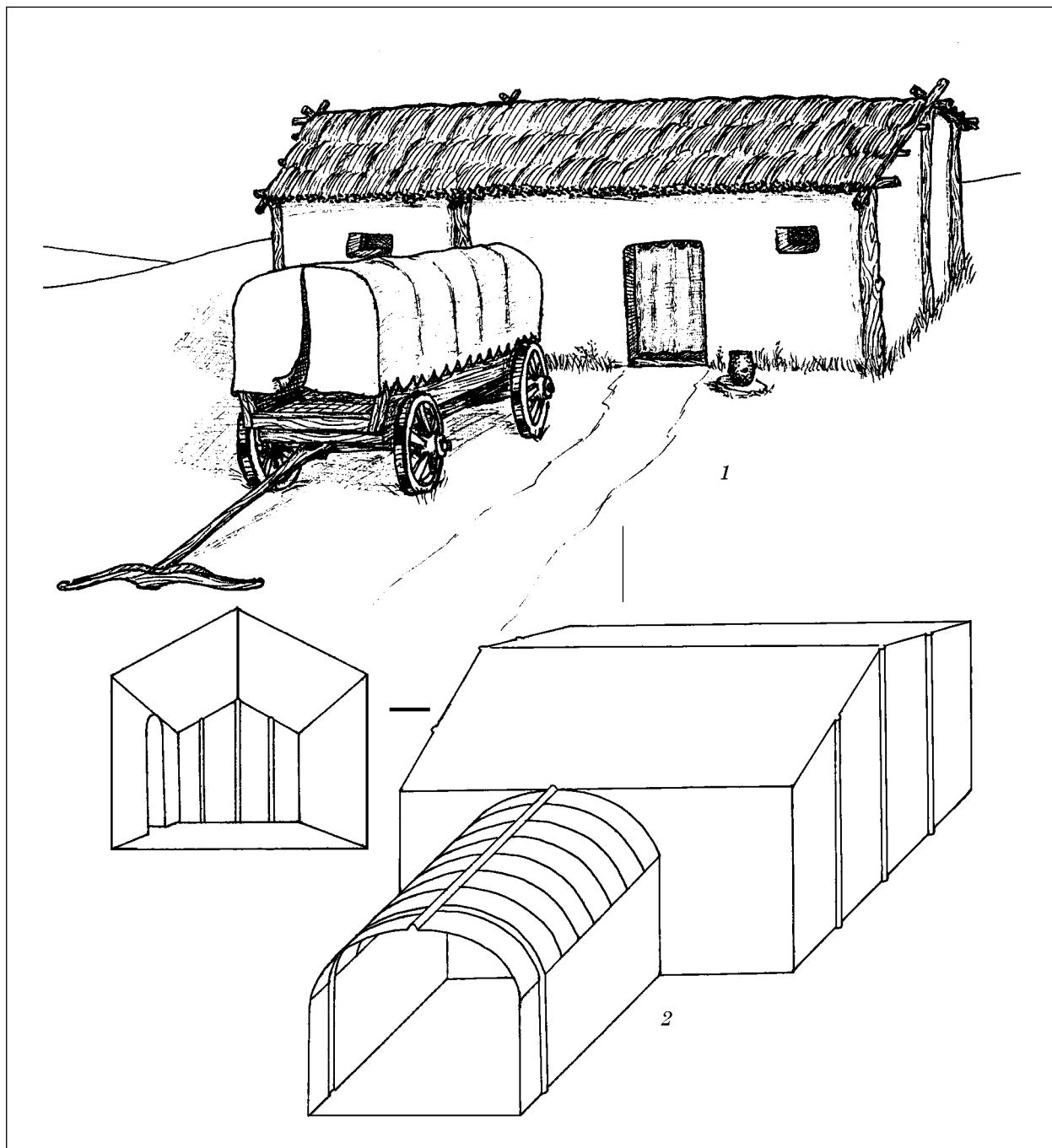

Рис. 11. Сочетание жилых и погребальных сооружений в виде кибитки на повозке и наземного дома с двухскатной крышей: 1 — реконструкция внешнего вида; 2 — дромос в виде кибитки и погребальная камера в виде дома с двухскатной крышей из могильника у с. Глиное

предполагать, что орнамент на длинной стенке камеры имитировал шнуровку тента кибитки, крепившегося, вероятно, к бортам повозки (рис. 7, 2; 10, 7).

Совершенно иначе, по нашему мнению, следует интерпретировать погребальные камеры катакомб со сводом в виде треугольной арки. Они, очевидно, имитировали наземные или заглублённые дома с двухскатной крышей (рис. 10, 1—3), ориентированные, как и погребальные камеры катакомб (рис. 10, 4), длинной осью по линии север—юг, при этом вход в дом

располагался, как правило, с западной стороны и, значительно реже, — с восточной. Двухскатный свод погребальной камеры катакомбы 16/1 могильника у с. Глиное был устроен таким образом, что на нём был обозначен козырёк крыши дома (рис. 6, 3).

Конструктивное различие между погребальными камерами со сводами в виде круглой арки (кибиток) и со сводами в виде треугольной арки (дома с двухскатной крышей) особенно наглядно подчёркнуто в конструкции катакомбы погребения 33/1 могильника у с. Глиное

(рис. 7, 1; 11, 2), орнаментированный дромос которой имитировал кибитку, а погребальная камера — дом с двухскатной крышей (рис. 11, 1). Нельзя исключать, что подобное сочетание конструкций изначально было и в погребении 54/3 (рис. 7, 3).

Вне зависимости от формы свода, а следовательно, и вида жилища, имитируемого погребальной камерой катакомбы, орнаменты сооружений отличаются:

- количеством линий, прочерченных по длине свода;
- отсутствием или наличием линий, опускающихся с верхней точки свода к пятке свода, а также их количеством (в случае наличия). Только в одном случае — при орнаментации дромоса катакомбы 33/1 — первая из линий, спускающихся с верхней точки свода, опущена на уровень дна дромоса, а остальные — только до пятки своды;
- отсутствием или наличием вертикальных линий на коротких стенках камеры, а также их количеством (в случае наличия).

Только в кургане № 172 у с. Парканы зафиксирована горизонтальная линия на короткой стенке, отделяющая «фронтона» дома с двухскатной крышей от верхней части его стен (рис. 5, 5).

Единообразная орнаментация взаимно-перпендикулярными линиями отмечена в трёх погребальных камерах катакомб в курганах, исследованных И.Я. и Л.С. Стемпковскими в 1896—1911 гг.: № 279 (рис. 5, 1) и 378 (рис. 5, 2) у с. Глиное, № 121 у с. Парканы (рис. 5, 3). Все эти орнаментированные камеры имели свод с сечением в виде треугольной арки. Вероятно, что таким же образом была орнаментирована и погребальная камера (со сводом в виде круглой арки) катакомбы 93/1 на могильнике у с. Глиное (рис. 9, 1).

Во всех указанных случаях, вне зависимости от вида жилища, имитируемого погребальными камерами, прочерченные линии обозначали или деревянный каркас кибитки, покрытой тентом, или деревянный каркас наземного дома с двухскатной крышей.

Анализ и сравнение данных раскопок различных скифских памятников Северного Причерноморья с материалами, полученными при исследовании могильника у с. Глиное на левобережье Нижнего Днестра, позволяют констатировать следующие положения.

1. В настоящее время нет оснований представлять развитие скифского жилища в виде упрощённой схемы — от простейшего конического шалаша к наземным домам. Очевидно, что в IV—II вв. до н. э. скифами Северного Причерноморья использовались различные виды и типы жилищ. В частности, простейшие конические шалаша использовались как в первой половине IV в. до н. э. (поселение Лысая Гора в Поднепровье), так и в конце IV — первой по-

ловине III в. до н. э. (городище Надлиманско в Поднестровье).

2. Форма камер скифских катакомб и сечение их сводов, орнаментация камер и дромосов свидетельствуют о стремлении смоделировать в этом виде погребальных сооружений интерьер жилища [Ольховский, 1991, с. 33].

3. Очевидно, что форма погребальных сооружений и их орнаментация, отмеченные на могильнике у с. Глиное, свидетельствуют о преемственности традиций погребальной архитектуры скифской культуры степей Северного Причерноморья классического времени (по крайней мере, с начала IV в. до н. э.) и культуры позднескифской. Последняя в настоящее время на левобережье Нижнего Днестра представлена скифскими курганами Тираспольщины, исследованными И.Я. и Л.С. Стемпковскими в 1896—1911 гг., и, особенно ярко, курганами скифского могильника у с. Глиное, дата которых находится в пределах конца IV — II вв. до н. э.

При этом необходимо подчеркнуть, что количество орнаментированных сооружений на могильнике у с. Глиное свидетельствует только об исключительной степени сохранности катакомб на данном памятнике, а не о возникновении и последующем широчайшем распространении традиции орнаментации погребальных камер и дромосов катакомб в III—II вв. до н. э. в Нижнем Поднестровье.

4. Различные виды скифских жилищ, которые имитировались погребальными сооружениями, в погребальном обряде выступают как семантически равные, являясь жилищем в загробной жизни.

5. Камеры скифских катакомб (и, реже, орнаментированные дромосы) с сечением свода в виде килевидной или круглой арки моделировали кибитки — наиболее распространённый вид передвижного жилища, каркас которого мог быть снят с повозки и использован для сооружения наземного жилища.

6. Скифские катакомбы с сечением свода в виде треугольной арки (моделировали наземные или заглублённые дома с двухскатной крышей).

7. Прочерченные линии в орнаментированных погребальных камерах и дромосах обозначали элементы деревянного каркаса кибиток или домов с двухскатной крышей.

8. Ниши различных размеров, многократно зафиксированные в стенках погребальных камер катакомб на могильнике у с. Глиное, использовавшиеся для помещения различных сосудов (в первую очередь, светильников), являются дополнительным свидетельством тщательного моделирования жилища. Очевидно, что этот элемент интерьера — ниши для светильников в камере — появился в результате греческого влияния на скифский погребальный обряд [Синика, 2012, с. 266].

9. Об экsterьере жилища свидетельствуют орнаменты над входом в дромос, зафиксированные в 32 катакомбах могильника у с. Глиное. Они представляют собой прочерченные в виде желобков линии, реже полные фигуры или их части, а также различные их сочетания, нанесенные острым инструментом на стену входной ямы, в которой устраивался вход в дромос, непосредственно вокруг него и над ним. Вопрос о семантике этих орнаментов в настоящий момент представляется наиболее сложным: они могли быть и магическими символами, предназначеными для охраны умерших, и клановыми или родовыми знаками (своего рода «тамгами»), и просто декоративным элементом, украшившим вход в дромос [Тельнов, Четвериков, Синика, 2012, с. 7].

10. Очень важно, что прямоугольная форма жилищ, наряду с различными элементами интерьера и экстерьера, зафиксированными в катакомбах скифского могильника у с. Глиное, свидетельствует о значительной степени оседлости скифского населения Нижнего Поднестровья в III—II вв. до н. э.

Особенно ярко это демонстрируется на примерах тех катакомб, погребальные камеры которых имитируют дома с двухскатной крышей.

Несколько сложнее обстоит дело с погребальными камерами в виде кибиток. Сама кибитка, устанавливаемая на повозке, является частью передвижного жилища, что автоматически ассоциируется с кочевым образом жизни скифов. Не оспаривая факта, что кибитки могут свидетельствовать о кочевом образе жизни того или иного народа, позволим себе напомнить давно озвученный, но остающийся малоизвестным вывод С.А. Арутюнова об этом виде жилища: «На наш взгляд, прямоугольные, закрепленные на повозке жилища ираноязычных кочевников возникли в результате того, что эти народы исторически не были исконными кочевниками, а, как и все индоевропейские народы, прошли в своем развитии этап комплексного земледельческо-скотоводческого хозяйства. В данный же период они были как бы временно перешедшими к кочевому образу жизни мигрантами, сохранившими память о некогда более оседлом земледельческом хозяйстве их предков. От них они унаследовали прямоугольное в плане жилище и, как только для этого представлялась возможность, легко и охотно переходили к оседлости, прочным постоянным домам и высокоразвитому земледелию» [Арутюнов, 1977, с. 171].

Нам остается согласиться с процитированными положениями, а также указать, что ранее мы неоднократно приводили и другие аргументы в пользу значительной степени оседлости скифского населения, оставившего могильник у с. Глиное [Синика, 2012, с. 272; Тельнов, Синика, 2012, с. 77, 78; 2014; Синика, Тельнов, 2014, с. 360].

Нельзя исключать, что причиной преобладания обычая оформления скифами Нижнего Поднестровья в III—II вв. до н. э. камер своих катакомб в виде кибиток (42 случая) по сравнению с количеством имитаций домов с двухскатной крышей (28 случаев) была крайне медленная эволюция погребального обряда как самой консервативной части культуры традиционных обществ. Впрочем, указанное соотношение не стоит абсолютизировать, поскольку в 90 случаях сечение свода погребальных камер (катакомб III и V типов) на могильнике у с. Глиное установить не удалось.

Арутюнов С.А. [Рец.]: Древнее жилище народов Восточной Европы. — М., 1975 // СЭ. — 1977. — № 3. — С. 170—173.

Байбурин А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. — Л., 1983. — 192 с.

Бессонова С.С. О скифских повозках // Древности степной Скифии. — К., 1982. — С. 102—117.

Бидзilia В.И., Болтрук Ю.В., Мозолевский Б.Н., Савовский И.П. Курганный могильник у урочища Носаки // Курганные могильники Рязань Могилы и Носаки (Предварительная публикация). — К., 1977. — С. 61—158.

Бидзilia В.И., Полин С.В. Скифский царский курган Гайманова Могила. — К., 2012. — 752 с.

Бокій Н.М. Розкопки курганів у верхів'ях басейну Тясмина // Археологія. — 1977. — № 22. — С. 65—73.

Брашинский И.Б., Марченко К.К. Строительные комплексы Елизаветовского городища на Дону // СА. — 1978. — № 2. — С. 204—221.

Вайнштейн С.И. Проблемы истории жилищ степных кочевников Евразии // СЭ. — 1976. — № 4. — С. 42—62.

Волкобой С.С., Лихачев В.А., Шалобудов В.П., Андрюсов А.В. Могильник у с. Башмачка // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веке. — Днепропетровск, 1981. — С. 45—60.

Вязьмітіна М.І. Золота Балка. — К., 1962. — 239 с.

Гаврилюк Н.А. Домашнее производство и быт степных скифов. — К., 1989. — 112 с.

Гаврилюк Н.А. Экономика Степной Скифии VI—III вв. до н. э. — К., 2014. — 712 с.

Граков Б.Н. Каменское городище на Днепре. — М., 1954. — 240 с. (МИА. — № 36).

Дзис-Райко Г.А., Охотников С.Б., Редина Е.Ф. Наддунайское городище IV—III вв. до н. э. в Нижнем Поднестровье. — Одесса, 2012. — 264 с. (МАСП. — № 3).

Евдокимов Г.Л. Скифский курган у с. Львово на Херсонщине // ДСПК. — 1992. — Вып. III. — С. 136—148.

Евдокимов Г.Л., Фридман М.И. Курганы скифского времени у с. Первомаевка на Херсонщине // Курганы Степной Скифии. — К., 1991. — С. 72—97.

Крыжицкий С.Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э.—IV в. н. э.). — К., 1982. — 168 с.

Куприй С.А. Курганская группа у с. Новомихайловка // Археологічні та історичні дослідження Херсонщини. — Херсон, 1993. — С. 31—41.

Куприй С.А. О некоторых особенностях скифских погребальных памятников Присивашья // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерно-

- морья: Тез. докл. обл. конф. — Запорожье, 1994. — II. — С. 106—107.
- Куприй С.А.* Оригинальные погребальные сооружения скифского времени из Присивашья // Проблеми скіфо-сарматського археології Північного Причорномор'я (до 110-річчя з дня народження Б.М. Гракова) // ССПіК. — 2009. — Вип. XV. — С. 85—89.
- Мелюкова А.И.* Скифские курганы Тираспольщины (по материалам И.Я. и Л.П. Стемпковских) // МИА. — 1962. — № 115. — С. 114—166.
- Нечаева Л.Г.* О жилище кочевников юга Восточной Европы в железном веке (I тыс. до н. э. — первая половина II тыс. н. э.) // Древнее жилище народов Восточной Европы. — М., 1975. — С. 7—49.
- Ольховский В.С.* Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII—III вв. до н. э.). — М., 1991. — 256 с.
- Плещивенко А.Г.* Скифский курган у Белозёрского лимана // Курганы Степной Скифии. — К., 1991. — С. 53—72.
- Погребова М.Н.* Позднескифские городища на Нижнем Днепре (городища Гавриловское и Знаменское) // МИА. — 1958. — № 64. — С. 103—247.
- Ростовцев М.* Античная декоративная живопись на юге России. Атлас. — СПб., 1913. — 112 табл.
- Ростовцев М.* Античная декоративная живопись на юге России. Текст. — СПб., 1914. — 518 с.
- Синика В.С.* О греческом влиянии на погребальный обряд и материальную культуру скифского могильника III—II вв. до н. э. у с. Глиное на левобережье Нижнего Днестра // Мемориальный сб. материалов и исслед. в память лауреата Гос. премии Украины, акад. РАЕН, проф. В.Н. Станко. — Одесса, 2012. — С. 264—272 (Человек в истории и культуре. — Вып. 2).
- Синика В.С., Тельнов Н.П.* Комплекс вооружения и предметов воинского снаряжения из скифского могильника конца IV — II вв. до н. э. у с. Глиное в Нижнем Поднестровье // Война и военное дело в скифо-сарматском мире: Материалы междунар. науч. конф., посвящ. памяти А.И. Мелюковой (с. Кагальник, 26—29 апреля 2014 г.). — Ростов-на-Дону, 2014. — С. 345—366.
- Тельнов Н.П., Синика В.С.* Фракийские влияния на материальную культуру и погребальный обряд скифов III—II вв. до н. э. на левобережье Нижнего Днестра // RA. — 2012. — S. n.: Vol. VIII, № 1—2. — С. 69—83.
- Тельнов Н.П., Синика В.С.* Миски из скифских погребальных памятников конца IV — II в. до н. э. на левобережье Нижнего Днестра // Tyragetia. — 2014. — S. n.: VIII (XXIII), nr. 1. — В печати.
- Тельнов Н.П., Четвериков И.А., Синика В.С.* Скифский могильник III—II вв. до н. э. у с. Глиное на левобережье Нижнего Днестра (предварительные итоги исследования) // Древности Северного Причерноморья III—II вв. до н. э.: Материалы междунар. науч. конф. (Тирасполь, 16—19 октября 2012 г.). — Тирасполь, 2012. — С. 5—15.
- Цветаева Г.А.* Мебель, бытовая утварь, отопление, освещение, предметы туалета, игрушки // Археология СССР. Античные государства Северного Причерноморья. — М., 1984. — С. 227—229.
- Черненко Е.В.* Скифские курганы на Никопольщине (раскопки 1961 г.) // ЗОАО. — 1967. — Т. 2. — С. 179—191.
- Шкадышек М.* Описание раскопки кургана в окрестностях города Тирасполя, произведенной подполковником Шкадышек 18 июля 1909 г. // ЗОИД. — 1910. — Т. XXVIII. — С. 92—94.
- B. C. С i n i k a, H. P. T e l ' n o v*
- ## СКІФСЬКІ ЖИТЛА IV—II ст. до н. е. В ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'Ї
- Статтю присвячено аналізу наявних даних про форму та конструкцію скіфських жителів Північного Причорномор'я в IV—II ст. до н. е. При цьому особливу увагу приділено матеріалам, отриманим при розкопках скіфського могильника біля с. Глине кінця IV — II ст. до н. е. на лівобережжі Нижнього Дністра. У роботі вперше публікуються реконструкції орнаментованих камер і дромосів катакомб, досліджені на могильнику біля с. Глине.
- Ключові слова: скіфські оселі, скіфські поховання, будинки, кибитки, реконструкція, могильник біля с. Глине.
- V. S. S i n i c a, N. P. T e l ' n o v*
- ## SCYTHIAN DWELLINGS IN IV— II centuries BC IN THE NORTH BLACK SEA LITTORAL
- The article analyses the available data about form and construction of the scythian dwellings in North Black Sea littoral in IV—II centuries BC. Particular attention is given to materials received during the excavation of scythian cemetery near Glinoe village of the end of IV — II century BC on the left bank of the Lower Dniester. In the article for the first time are published the reconstructions of the ornamented chambers and dromoses of the catacombs, which were investigated on the Glinoe cemetery.
- Ключові слова: scythian dwellings, scythian burials, house, tent, reconstruction, cemetery near Glinoe village.
- Одержано 15.05.2014.

ПРОНИЗКИ ЕПОХИ
РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ
ЗІ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК
ПІВДНЯ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У статті зібрано та проаналізовано інформацію про пронизки епохи раннього середньовіччя зі слов'янських пам'яток (поселень та могильників пеньківської, колочинської та празької культур, скарбів кола Мартинівки). Запропонована типологія цих виробів. Описано територію їх поширення і хронологію.

Ключові слова: рурочки-пронизки, типологія, убір, «старожитності антів», скарби кола Мартинівки, раннє середньовіччя, південь Східної Європи.

Прикраси, котрі входили до складу убору кола скарбів типу Мартинівки, неодноразово привертали до себе увагу дослідників [Родинкова, 2011, с. 240—242]. Тим не менш, низка категорій речей з їх складу не підлягала детальному аналізу. До таких, зокрема, належать пронизки¹. Вони були частиною жіночого вбрання населення епохи раннього середньовіччя в Середньому Подніпров'ї та Дніпровському Лівобережжі [Гавритухин, Щеглова, 1996а, с. 47; рис. 57; 58; Аксенов, Бабенко, 1998, рис. 5; Щеглова, 1999, с. 293; рис. 16—19]. За аналогіями з кримських могильників, уважається, що ці вироби входили до намиста, яке з'єднувало дві фібули [Айбабин, 1990, рис. 56; Хайредінова, 1998; 1999, с. 203—230; рис. 10; 11]². Хоча, за матеріалами

1. Єдина робота, де детально розглянуто ці вироби, — неопубліковане дисертаційне дослідження В.С. Родинкової [Родинкова, 2003а, л. 46, 47]. Висловлюючи відчуття автору за можливість ознайомитися з її змістом.

2. О.О. Щеглова і В.Є. Родинкова вважають, що більше відповідностей убору «антських старожитностей» зафіксовано у дитячих похованнях з ранньосередньовічних могильників Криму. Це може бути відображенням соціального чи вікового статусу поховань [Щеглова, Родинкова, 2003, с. 296—297].

Козіївсько-Новоодеського³ скарбу, встановлено їх використання і в якості деталей шумлячих підвісок чи накісників [Корзухина, 1996, с. 396; табл. 45, 4—6]. Аналогічний виріб походить із поховання 17 склепу 10 могильника Лучисте [Щеглова, Родинкова, 2003, с. 297; Айбабин, Хайредінова, 2008, с. 85; табл. 52].

Не слід виключати використання пронизок і як деталей накісників, наголів'я чи поясу, як це зафіксовано на пам'ятках лісної зони Східної Європи [Белощерковская, 2012, с. 58—67; Вашкевиччуте, 1982, с. 56—61; рис. 2, 1; Голдина, 2012, с. 44, 45; Звяруга, 2005, рис. 44, 4; Митрофанов, 1980, рис. 3, 27; Михайлова, 2011, рис. 4, 1; Шадыра, 2006, табл. 30; 31; Volkaitė-Kulikauskienė, 1997].

В основному пронизки трапляються на пам'ятках пеньківської та колочинської культур та в скарбах першої хронологічної групи (типу Мартинівки) (9 із 20⁴) (рис. 1) за О.О. Щег-

3. У літературі утвердилася точка зору, що обидва скарби (Козіївський та Новоодеський) є окремими комплексами. Але проведений В.Є. Родинковою аналіз предметів [Родинкова, 2004, с. 236] та дослідження О.О. Щегловою обставин знахідок за архівними джерелами [Щеглова, 2001] показав, що це, вірогідно, один великий скарб [Щеглова, Родинкова, 2003, с. 297].

4. Не всі скарби однаково інформативні для нашого аналізу. Нажаль, більшість із них були виявлені випадково [Щеглова, 1990, с. 167]. Через це цілісність деяких комплексів, вочевидь, неповна (Бляжки, Мена) [Городцов, 1911, с. 93—161; Корзухина, 1996, с. 408; Щеглова, 2000, с. 137, 138] або в музеїні фонди вони потрапляли частинами (Мартинівка) [Приходнюк, Шовкопляс, Ольговская, 1991, с. 72—74]. Відповідно, немає впевненості, що всі речі з їх складу потрапили до музеїв. А в скарбі із Вільховчика є лише «чоловічі» речі (деталі поясного набору) [Приходнюк, 1980, с. 129, рис. 61; Панікарський, 2011]. Не дивлячись на це, майже у половині скарбів виявлені пронизки, що дає підстави вважати їх невід'ємною складовою частиною убору «старожитностей антів».

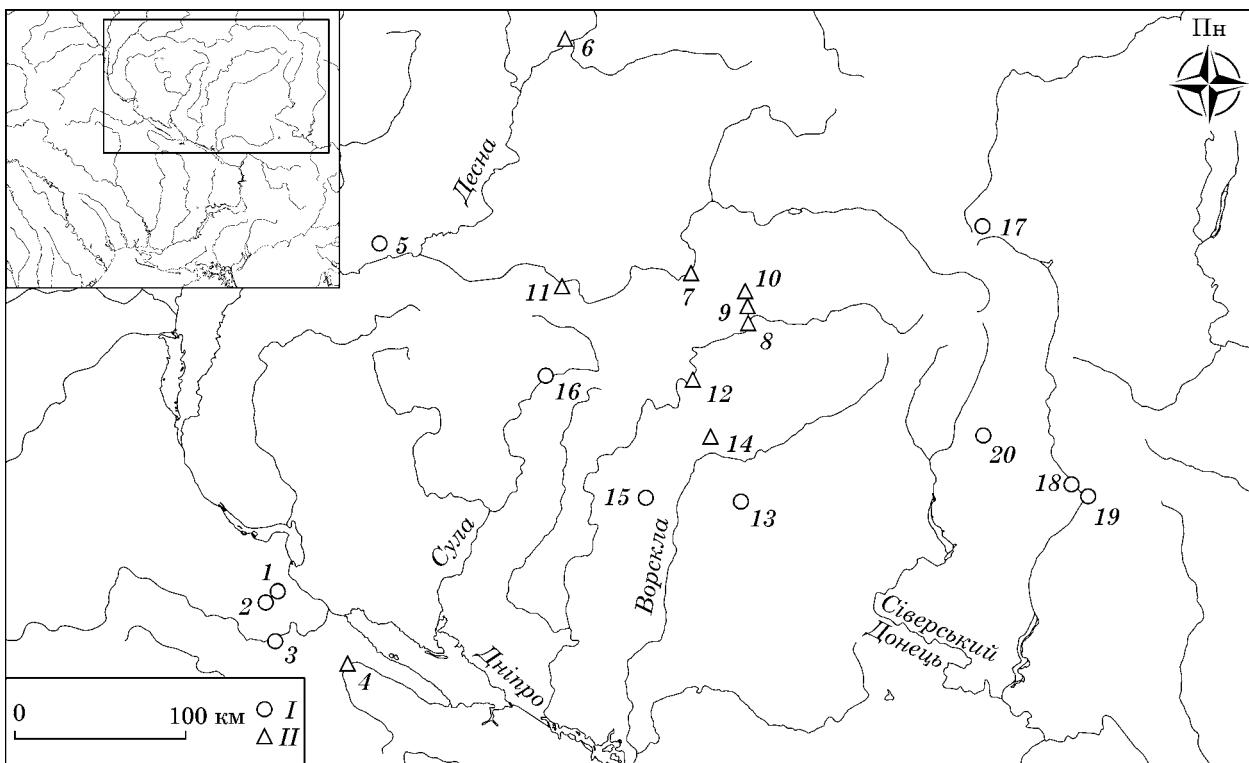

Рис. 1. Поширення скарбів І групи за О.О. Щегловою [Щеглова, 1999, рис. 1; Родинкова, 2012б, рис. 1]. **Умовні позначення:** I — скарби, в яких відсутні пронизки; II — скарби зі знахідками пронизок; 1 — Мартинівка; 2 — Малий Ржавець; 3 — Вільховчик; 4 — Хапки; 5 — Мена; 6 — Трубчевськ; 7 — Гапоново; 8 — Суджа; 9 — Суджа-Замостье; 10 — Курілівка; 11 — Шевченкове; 12 — Нижня Сироватка; 13 — Козіївка — Нова Одеса; 14 — Смородино; 15 — Блажки; 16 — Великі Будки; 17 — Угли; 18 — Колосково; 19 — Валуйки; 20 — Перше Цепляєво

лової [Щеглова, 1990; Гавритухин, Щеглова, 1996б] ⁵, хоча відомі такі вироби і на пам'ятках VIII—IX ст. Для кочівницьких старожитностей регіону такі прикраси не характерні. Однак у Перещепинському комплексі виявлені знахідки [Сокровища ..., 1997, с. 227, 228; кат. 103], які нагадують пронизки чи деталі накінчиків [Комар, 2006, с. 65].

У роботі використані матеріали з поселень, могильників, скарбів і випадкових знахідок. Всього задіяні матеріали із 32 пунктів, звідки походять близько 200 виробів (таблиця; рис. 2). Інформація про деякі знахідки неповна: в публікаціях часто відсутні рисунки, детальний опис, їх кількість у похованнях і скарбах. Зокрема, неможливо визначити морфологічні особливості знахідок із Балаклеї [Корзухина, 1996, с. 374] та балки Яцева [Бодянський, 1960, с. 276]. Дані про одні й ті самі знахідки часто розкидані по різних публікаціях (навіть по роботах різних авторів), тому виникає складність у зборі повної інформації про них.

Враховуючи те, що ця категорія виробів представлена і серед старожитностей поперед-

нього часу, немає стовідсоткової впевненості у тому, що до аналізу залучені тільки матеріали раннього середньовіччя.

Регіони концентрації знахідок. Можна умовно виділити п'ять регіонів концентрації рурочок-пронизок. Це Середнє Подніпров'я (9 місцезнаходжень), Дніпровське Лівобережжя (межиріччя Сейму та Сіверського Дінця — 11) ⁶, Надпоріжжя (5), Середнє Подністров'я (3) та Піддесення (2). Доволі відособлено від цих регіонів знаходяться рурочки з поселень Кривець 4 у Піддесенні ⁷ та городища Зимне на Західній Волині.

Пам'ятки та комплекси. Слід відмітити, що для шести місцезнаходжень пронизок неможливо визначити тип пам'ятки, із якої вони походять (рис. 2). Це стосується скарбів

6. В останній час у долянах рр. Суджа та Псел виявлено три нових скарби, про які опубліковано лише попередню інформацію (Суджа 2007/2008 (частіна скарбу 1947?), Суджа—Замостье, Шевченкове), що належать до першої хронологічної групи. У їх складі виявлено рурочки-пронизки [Родинкова, 2012б; Родинкова, Егор'ков, 2012; Родинкова, Саприкина, Сычева, 2012]. Ці комплекси до аналізу не включені. За повідомленням В.Е. Родінкової, там виявлені типи 1 і 7 за запропонованою типологією. Висловлюю вдячність за можливість ознайомитися з цими матеріалами.

7. Дослідження слов'янських (колошинських) пам'яток третьої чверті I тис. н. е. у Піддесенні тільки-но почалося [Обломський, 2011; 2012а; 2012б]. Можливо, наступні роботи збільшать кількість знахідок в регіоні.

5. Слід відзначити, що убір скарбів типу Мартинівки почав формуватися з кінця VI чи рубежу VI / VII ст. Випадіння ж самих скарбів припадає на період другої—третій чверті VII ст. [Гавритухин, 1996; Гавритухин, Обломський, 1996, с. 146; Родинкова, 2012а, с. 153, 157, 158]. Хоча, вважається, що їх поява була одночасною та однократною дією [Щеглова, 2000, с. 137].

Каталог пронизок із слов'янських пам'яток епохи раннього середньовіччя

№ на карті	Тип	Кількість	Рис., позиція	Назва	Адміністративна прив'язка	Тип пам'ятки	Тип комплексу	Література
1	?	1	—	Балаклея	Укр., Балаклея, Смілянський р-н Черкаської обл.	?	Поховання	Корзухіна, 1996, с. 374
2	?	1	—	балка Яцева	Укр., Перше Травня, Дніпропетровський р-н Дніпропетровської обл.	Поселення	Культурний шар	Бодянський, 1960, с. 276
3	1 (формочки)	7, 4	Бернашівка	Укр., Бернашівка, Могильов-Подільський р-н Вінницької обл.	Те саме	Землянка 36	Землянка 36	Винокур, 1997, с. 90; рис. 35
3	2 (формочки)	7, 1—3	Там само			— «—	Землянка 36	Там само, рис. 36; 39
3	3 (формочки)	7, 3	— «—			— «—	Землянка 36	Там само, с. 90
4	7	26	Битильський скарб	Укр., Битиль, Сумський р-н Сумської обл.	Городище	Скарб	Сухобоков, Вознесенська, Приймак, 1989, с. 100; рис. 5, 4, 5	
4	5	1	—	Там само	Те саме	Те саме	Житло 2	Там же, рис. 5, 6
5	1	1	6, 7	Укр., Волосъє, Дніпропетровський р-н Дніпропетровської обл.	Поселення	Поселення	Рутковська, 1974, рис. 4, II; Приходнюк, 1998, рис. 18, 17	
6	1	2	5, 12	Вороб'ївський скарб		?	Скарб	Корзухіна, 1996, с. 359; табл. 7, 4
7	1	9	5, 9	Ганонівський скарб	Рос., Гапонове, Коренівський р-н Курської обл.	Поселення	Гаврилюхин, Обломский, 1995, с. 138, рис. 2, 12	
7	7	12	6, 13	Там само	Те саме	— «—	— «—	Там же, рис. 2, 9, 10
7	3	6	6, 5	— «—		— «—	— «—	Там же, рис. 2, II
8	2	1	6, 1	Глинище 4		— «—	Житло 15	Шерстюк, 2007, с. 23; рис. 5, 4
9	7	1	6, 17	Зимне	Укр., с. Зимно Володимир-Волинський р-н Волинської обл.	Городище	?	Ауліх, 1962, с. 103; табл. II, 13
10	1	2	5, 10	Дерев'ївка	Укр., Дерев'ївка, Онуфріївський р-н Кіровоградської обл.	Поселення	Житло 1	Телегин, 1962, с. 17; рис. 4, 6
II	1	4	5, 3	Ігринь-Пілкова	Укр., Ігринь, Дніпропетровський р-н Дніпропетровської обл.	Те саме	Культурний шар	Приходнюк, 1998, рис. 71, 7—10
12	5	1	6, 8	Каменеве 2	Рос., Каменеве, Курський р-н Курської обл.	— «—	Мотильник	Родникова, 1996, с. 156; рис. 104, 7; Симонович, 2003
13	1	1	5, 4	о-в Кизлений (Василівка-на-Дніпрі)	Укр., Василівка-на-Дніпрі, Синельниковський р-н	?	Зруйновані поховання	Бодянський, 1960, с. 274; Приходнюк, 1998, рис. 19, 19
14	1	21	5, 7	Козівсько-Новоодеський скарб	Укр., Козівка, Богодухівський р-н Харківської обл.	?	Скарб	Корзухіна, 1996, с. 396, 400; табл. 45, 6, 7, 14—16; 56, 7—10, 18—32
14	2	2	6, 2	Там само	Там само	?	Те саме	Там же, табл. 56, II, 16, 17
14	3	5	6, 6	— «—		?	— «—	Там же, табл. 46, 10
14	5	1	6, 10	— «—		?	— «—	Там же, табл. 46, 10
14	8	1	6, 19	— «—		?	— «—	Там же, с. 396, 400; табл. 56, 12—15
15	1	1	5, 17	Коробівка	Укр., Коробівка, Золотоношський р-н Черкаської обл.	Поселення	Культурний шар	Рутковська, 1974, с. 36; рис. 4, 3; Приходнюк, 1980, с. 134
16	3	1	6, 3	Кривець 4	Рос., Кривець, Добропільський р-н Липецької обл.	Те саме	Скарб	Обломский, 2012а; 2012б; 2012в
17	1	1	5, 11	Курилівський скарб	Рос., Курилівка, Суджанський р-н Курської обл.	— «—	Те саме	Родникова, 2010, с. 86; рис. 4, 26
17	5	2	6, 9	Там само		— «—	— «—	Там же, рис. 4, 27, 28
17	7	7	6, 14	— «—		— «—	— «—	Там же, рис. 4, 19—25

Закінчення таємни.

№ на карті	Кількість	Рис., позиція	Назва	Адміністративна прив'язка	Тип пам'ятки	Тип комплексу	Література
18	1	9	5, 13	Лебедівка	Укр., Золотоноський р-н Черкаської обл.	?	Корзухина, 1996, с. 392—393; табл. 94, 25
19	7	2	6, 16	Моква	Рос., Моква, Курський р-н Курської обл.	Могильник ?	Там же, с. 405; табл. 59, 14, 15
20	1	25	5, 2	Мохнач	Укр., Мохнач, Мохнацький р-н Харківської обл.	Поховання ?	Аксенов, Бабенко, 1998, с. 115; рис. 2, 8
21	7	1	6, 18	Мощенки	Укр., Мощенки, Городнянський р-н Чернігівської обл.	Городище ?	Культурний шар Щукін, 1989
22	1	1	3, 14	Нижньо-Сиротоватський скарб	Укр., Нижня Сиротоватка, Сумський р-н Сумської обл.	Скарб ?	Корзухина, 1996, с. 403; табл. 61, 8
23	6	2	6, 11	Обухів 2	Укр., Обухів, Обухівський р-н Київської обл.	Поселення ?	Петраускас, Пшишин, Абашіна, 2011, с. 26; рис. 12, 18
24	1	1	5, 15	Полтавська губ., східні повіти	Укр., Полтавська губ.	Об'єкт 24 та 26 ?	Корзухина, 1996, с. 395; табл. 78, 4
25	7	2(3?)	6, 15	Рашків 2	Укр., Рашків, Хотинський р-н Чернівецької обл.	Поселення ?	Баран, 1988, с. 23; рис. 12, 4
26	7	1	—	Рашків 3	Укр., Рашків, Хотинський р-н Чернівецької обл.	Культурний шар, житло 48 ?	Там же, рис. 12, 4
27	1	1	5, 6	Степівка	Укр., Степівка, Чигиринський р-н Черкаської обл.	Житло 8 ?	Петров, 1963, с. 229; рис. 10, 5
28	2	28	6, 4	Судаканський скарб	Рос., Суджа, Сужданський р-н Курської обл.	Скарб ?	Корзухина, 1996, табл. 69, 1—23
29	1	1	5, 5	о-в Сурський	Укр., Волоське, Дніпропетровський р-н Дніпропетровської обл.	Могильник ?	Приходнюк, 1998, рис. 19, 24
30	1	2	5, 16	Тахтайка	Укр., Тахтайка, Кобеляцький р-н Полтавської обл.	Поселення ?	Корзухина, 1996, с. 420; табл. 108, 13
31	1	6(?)	—	Трубчевський скарб	Рос., Трубчевськ, Трубчевський р-н Брянської обл.	Скарб ?	Приходнюк, Падін, Тихонов, 1996, с. 79—102
31	7	2(?)	—	Там само	Там само	Те саме —	Там же
32	1	14	5, 8	Хапчівський скарб	Укр., Хапчі, Черкаський р-н Черкаської обл.	—	Корзухина, 1996, с. 373; табл. 22, 37—47

(Воробіївка, Козіївка-Нова Одеса, Нижня Сиворотка, Хацьки) та поховань (Балаклея, Мохнач). Для трьох знахідок (Тахтайка, Лебехівка та східні повіти Полтавської губернії⁸) неможливо визначити тип пам'ятки та комплексу.

Останні 23 пункти розподіляються таким чином: три городища (Зимне, Битиця (скарб), Мощенки), 13 поселень (Волоське, Глинське 4, Дерейівка, Ігрень-Підкова, Каменеве 2, Коробівка, Кривець 4, Обухів 2, Рашків 2 і 3, балка Яцева, Стецівка, Бернашівка), чотири скарби, виявлені на поселеннях (Гапонівський, Курилівський, Трубчевський, Суджацький), три могильника (о-в Кизлевий, о-в Сурський, Моква).

Кількість знахідок. За кількістю знахідок пам'ятки та комплекси умовно поділяються на чотири групи (рис. 3)⁹.

Перша об'єднує пам'ятки з однією знахідкою. Це одне поховання (Балаклея), дев'ять поселень (балка Яцева, Волоське, Глинське 4, Каменеве 2, Коробівка, Кривець 4, Рашків 2 і Стецівка), один скарб (Нижня Сиворатка), два могильники (о-в Кизлевий та о-в Сурський), одне місцезнаходження (східні повіти Полтавської губернії) та два городища (Зимне та Мощенки).

До другої групи увійшли пам'ятки з двома—четирма знахідками. Це поселення Ігрень-Підкова, Рашків 3, Дерейівка, Обухів 2, могильник Моква, Воробіївський скарб та одне місцезнаходження (Тахтайка).

Третя — об'єднує пам'ятки з кількістю знахідок від 9 до 14. Це Трубчевський¹⁰, Курилівський та Хацьківський скарби та місцезнаходження біля с. Лебехівка.

До четвертої групи належать пам'ятки з кількістю знахідок від 25 екземплярів. Це Гапонівський, Суджацький, Козіївсько-Ново-одеський, Битицький скарби та Мохнацьке поховання.

8. Локалізація знахідки визначається лише в межах східних повітів Полтавської губернії. Тому на карті позначка умовно поставлена на місці м. Полтава.

9. Слід зауважити, що у похованнях VI—VII ст. кримських могильників кількість пронизок не перевищує 10 екз. (див.: [Айабін, Хайредінова, 2008]).

10. В.А. Падін указує, що в складі скарбу виявлено 14 знахідок [Падін, 2004], тоді як В.Є. Родінкова — 13.

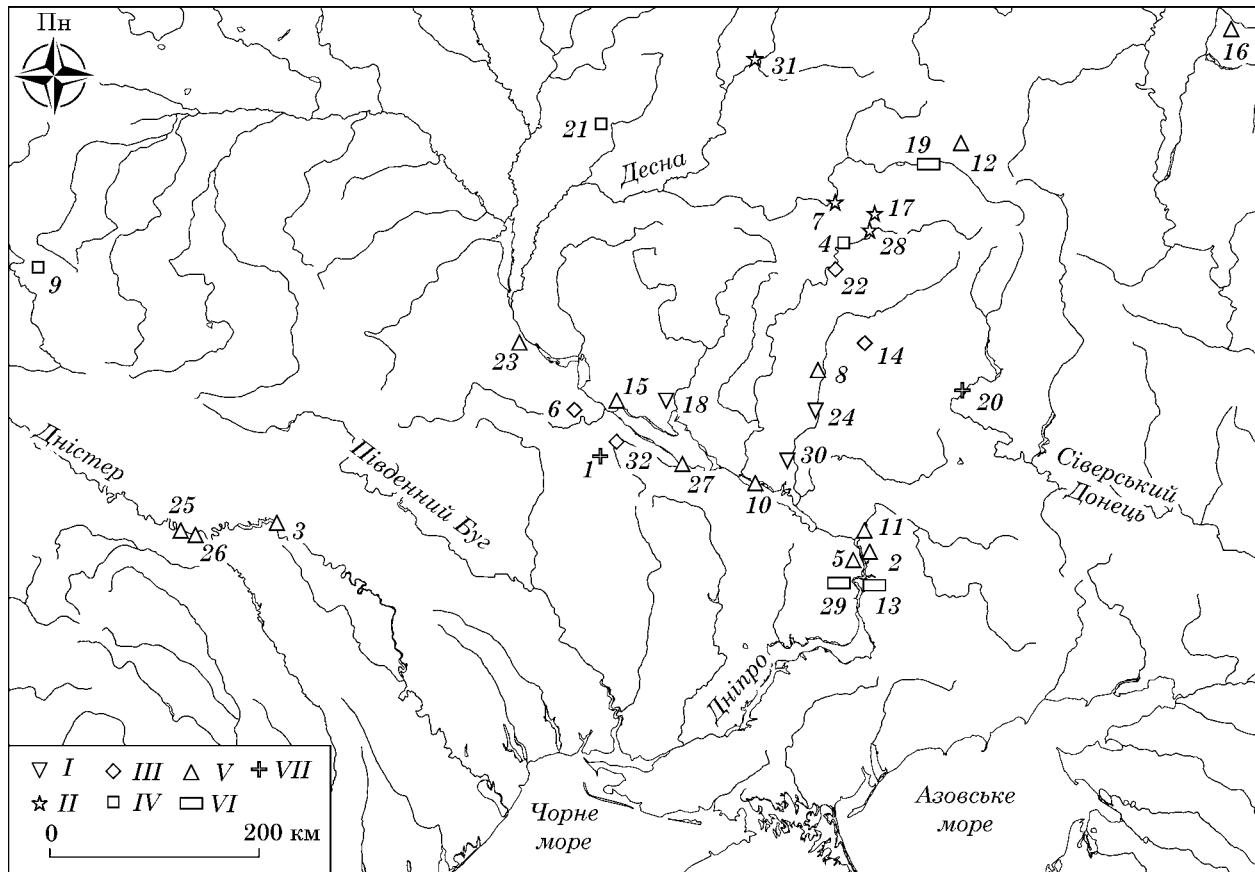

Рис. 2. Карта пам'яток зі знахідками пронизок. **Умовні позначення:** I — тип місцезнаходження невідомий; II — поселення зі скарбом; III — скарб; IV — городище; V — поселення; VI — могильники; VII — поховання; (тут і на рис. 3, 4: нумерація пунктів відповідає номерам у таблиці).

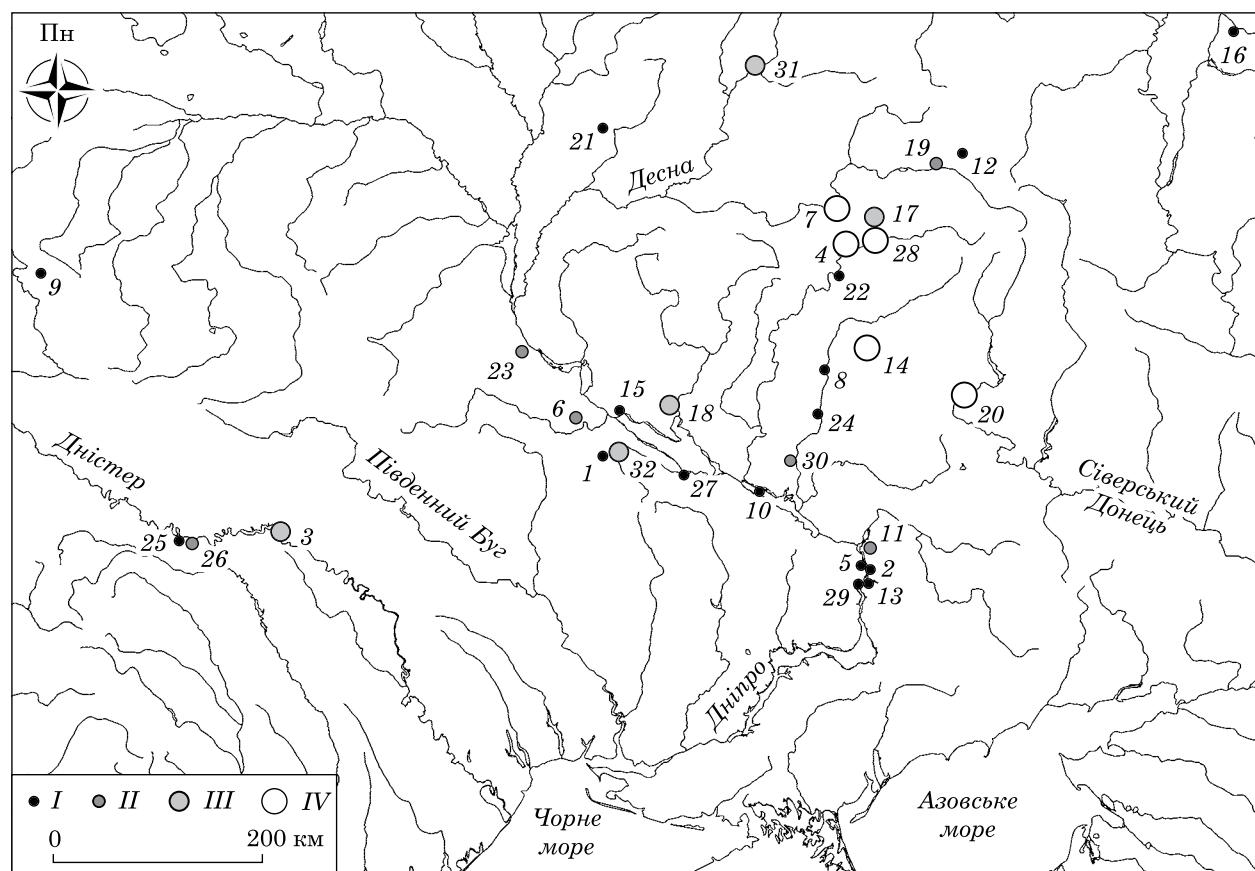

Рис. 3. Карта пам'яток зі знахідками пронизок (кількість). **Умовні позначення:** I — одна знахідка; II — кількість знахідок від 2 до 4; III — від 10 до 14; IV — 25 і більше екземплярів

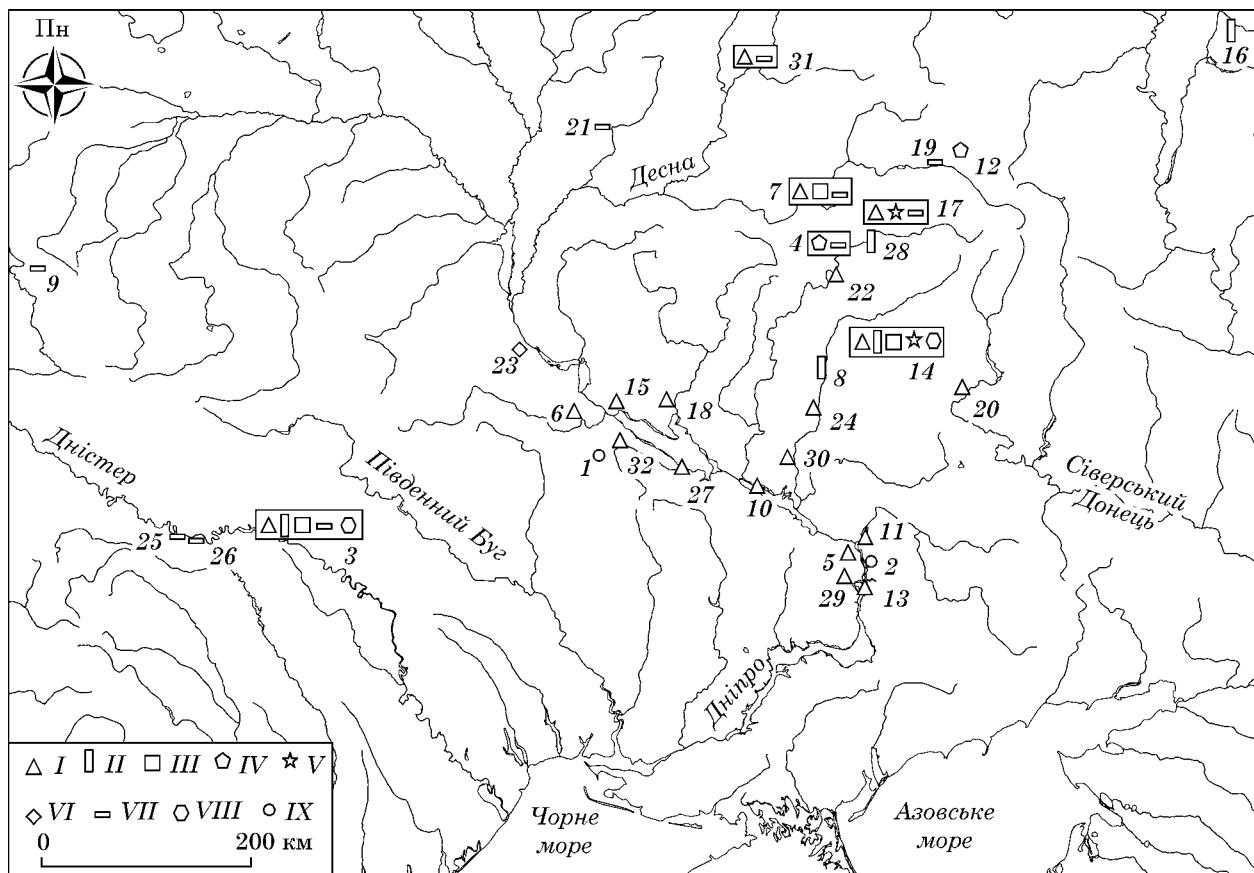

Рис. 4. Карта пам'яток зі знахідками пронизок за типами. Умовні позначення: I — тип 1; II — тип 2; III — тип 3; IV — тип 4; V — тип 5; VI — тип 6; VII — тип 7; VIII — тип 8; IX — тип визначити неможливо

Слід зауважити, що у чотирьох скарбах (Гапонівський, Суджацький, Козіївсько-Новоодеський, Битицький) та одному похованні (Мохнач) на Дніпровському Лівобережжі, кількість знахідок складає 25 і більше екземплярів (рис. 1). Ймовірно, така кількість пронизок в одному окремому комплексі вказує на повний їх комплект в складі убору. Однак, комплекс Козіївка-Нова Одеса є скарбом майстра [Щеглова, 1999, с. 291], а в сімейних скарбах-ларчиках (Гапонівський, Суджацький), на думку О.О. Щеглової, були присутні 1—2 свяtkovих чи обрядових убори [Щеглова, 2000, с. 137], і в цьому разі, не всі вироби могли входити до складу одного убору. Підтвердженням кількості пронизок в уборі могло б слугувати Мохнацьке поховання, але речі у ньому не зафіковані *in situ* [Аксенов, Бабенко, 1998, с. 111, 112].

Типологія. У результаті морфологічного аналізу виділено три класи та вісім типів пронизок. Більшість виготовлені із бронзи, і лише деякі — срібні (Суджацький и Гапонівський скарби)¹¹.

Перший клас представлений суцільними пронизками. До цього класу належить шість типів.

Typ 1. Прості гладенькі рурочки-пронизки. Виготовлені із бронзового листа, шов не запаяний. Це найбільш поширений (113 знахідок) тип. Такі вироби виявлені на пеньківських по-

11. Дані типологія дещо відрізняється від раніше запропонованої автором [Володарець-Урбанович, 2012].

селеннях Ігрень-Підкова, Волоське, Дерейвка, Коробівка і Стецівка, та могильниках на о-вах Сурський та Кизлевий, у Мохнацькому похованні; в Гапонівському, Козіївсько-Новоодеському, Хацьківському, Воробіївському, Нижньо-Сироватському, Трубчевському та Кирилівському скарбах. Крім того, подібні вироби зафіковані на місцезнаходженнях із Лебехівки, Тахтайки та східних повітів Полтавської губернії (рис. 4; 5). В одній формочці із Бернашівки могли відливати вироби першого типу (рис. 7)¹².

Знахідки таких пронизок пов'язані з пеньківськими та колочинськими пам'ятками або зі скарбами першої хронологічної групи [Гавритухин, 1996, с. 95]. Відповідно, хронологія цього типу навряд чи виходила за межі VII ст. Виняток становить лише Воробіївський скарб, що належить до другої групи [Гавритухин, Щеглова, 1996б, рис. 62].

Відомі такі вироби серед старожитностей латенського та римського періодів. Зокрема, виявлені вони на пам'ятках зарубинецької куль-

12. Визначити культурно-хронологічну принадлежність пронизки із Колочинського городища [Симонович, 1963, с. 130; рис. 24, 4] складно через те, що на пам'ятці наявні зарубинецький та колочинський шари. Те саме стосується і знахідок із поселення Острів, де зафіковано зарубинецький та празький горизонти [Егорейченко, 1991б, с. 68, 69; табл. VIII, 6, 14].

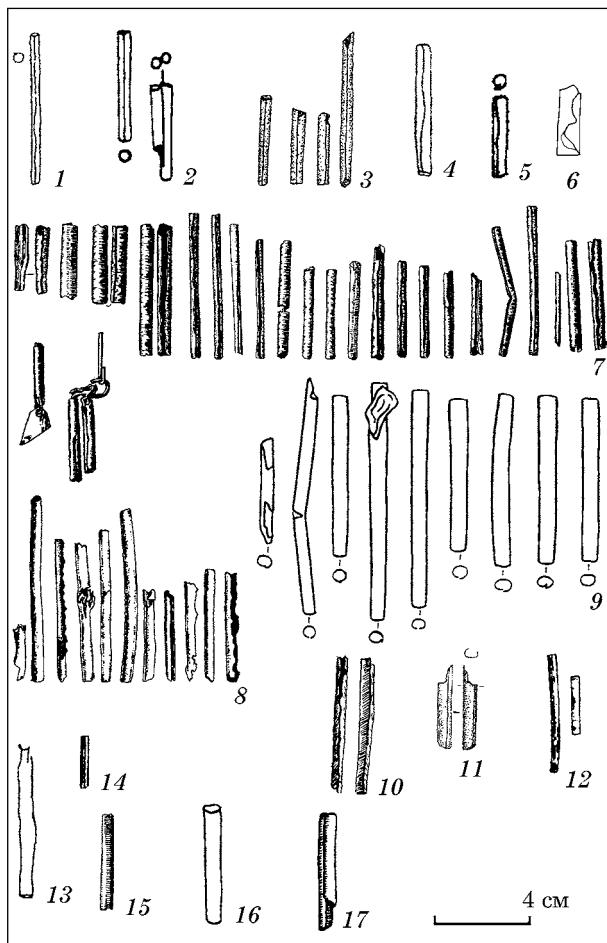

Рис. 5. Пронизки типу 1: 1 — Волоське; 2 — Мочаніч; 3 — Ігрень-Підкова; 4 — Кизлевий; 5 — о. в Сурський; 6 — Стецівка; 7 — Козіївка — Нова Одеса; 8 — Хацьки; 9 — Гапонове; 10 — Дерейівка; 11 — Курилівка; 12 — Вороб'ївка; 13 — Лебехівка; 14 — Нижня Сироватка; 15 — Полтавська губ.; 16 — Тахтайка; 17 — Коробівка

тури — могильники Чаплин (пох. 31, 34, 37) та Велемігі 1 [Кухаренко, 1959, с. 161; табл. VI, 24; VIII, 1; 1961, табл. 23, 11; 1964, с. 40—41; табл. 17, 28; 18, 12] та в складі скарбу із городища Чаплін [Третьяков, 1959, с. 142; рис. 14, 23].

У наступному періоді пронизки першого типу відомі на пізньозарубинецьких пам'ятках типу Мар'янівка (могильник Рахни, поселення Мар'янівка та Пархомівка) [Обломский, 2010, с. 28; рис. 18, 3, 4; 22, 9; 24, 4, 7; 27, 8; 49, 9], типу Лютеж (поселення Таценки, Селище, Оболонь-Луг 4, Коржи) [Савчук, 1969, с. 83; 86; рис. 1, 9, 10, 25, 27; Максимов, 1969, с. 43; рис. 6, 15; Костенко, 1983, с. 53; рис. 3, 4; Башкатов, Терпиловский, 2010, рис. 93, 5] та типу Тернівка 2 (Тернівка 2) [Обломский, 1991, с. 57; рис. 18, 6].

Представлені вони і серед старожитностей київської культури (Абидня, Борисоглібське 4, Олександрівка 1) [Поболь, Ильютик, 2001, с. 54; рис. 41, 2; 2002, с. 124; рис. 11, 2; Обломский, Радюш, 2007, с. 37; рис. 112, 23; Терпиловський, Шекун, 2004, с. 224; рис. 9, 21].

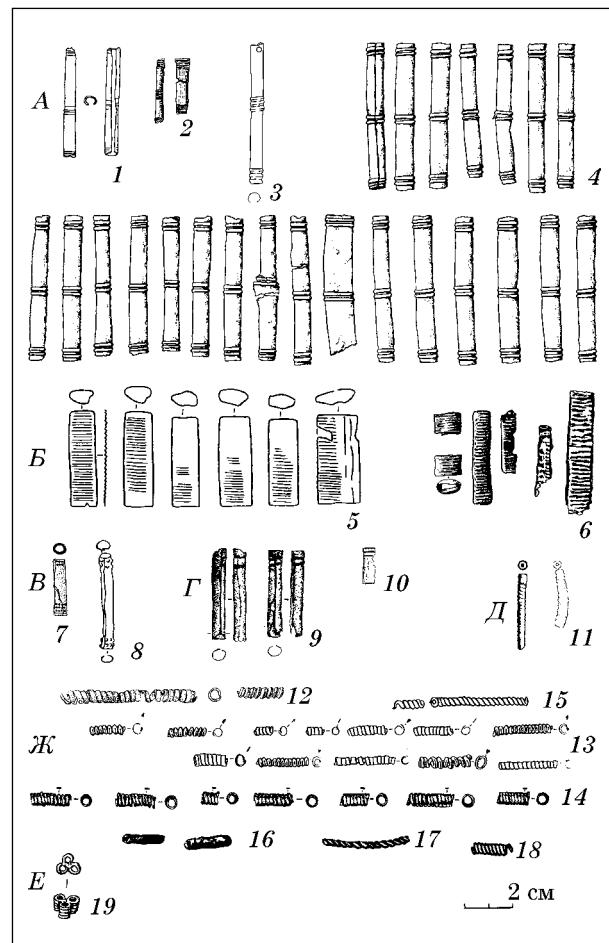

Рис. 6. Пронизки типів 2—8; А — mun 2: 1 — Глинське 4; 2 — Козіївка — Нова Одеса; 3 — Кривець 4; 4 — Суджа; Б — mun 3: 5 — Гапонове; 6 — Козіївка — Нова Одеса; В — mun 4: 7 — Битиця; 8 — Каменеве 2; Г — mun 5: 9 — Курилівка; 10 — Козіївка — Нова Одеса; Д — mun 6: 11 — Обухів 2; Ж — mun 7: 12 — Битиця; 13 — Гапонове; 14 — Курилівка; 15 — Рашків 2; 16 — Моква; 17 — Зимно; 18 — Мощенки; Е — mun 8: 19 — Козіївка — Нова Одеса

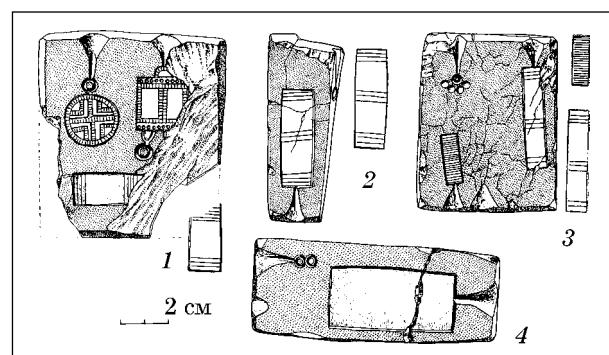

Рис. 7. Бернашівка. Формочки для відливання пронизок

Виявлені такі вироби і в старожитностях кола східноєвропейських віймчастих емалей: в Межанських виленських курганах [Спіцын, 1903, с. 14; рис. 181, 12] і серед інвентарю пох. 48 могильника Красний Маяк [Гей, Бажан, 1993, с. 52—59; рис. 3, 6—8].

Тип 2. Вироби, виготовлені із тонкої пластинки, із своєрідним валиковим «гофруванням» по центру та краях. Кінці не спаяні. У перетині мають округлу чи овальну форму. Такі пронизки виявлені на поселеннях Глинське 4 та Кривець 4 (з гофруванням по центру та одному краю — обламана?)¹³, в Суджацькому (срібні) та Козіївсько-Новоодеському скарбах (рис. 4; 6, Б). В трьох формочках із Бернашівки могли відливати вироби третього типу (рис. 7).

Хронологія цього типу визначається за знахідками зі скарбів першої хронологічної групи [Родинкова, 1996а, с. 129]. Крім того, керамічному комплексу поселення Глинське 4 притаманні пеньківські й сахнівські риси, а на поселенні Кривець 4 виявлено матеріали колочинської культури (у том числі низка речей кола першої групи скарбів). Загальна кількість знахідок складає 33 екземпляри.

Картографування показало вузьку регіональну специфіку цього типу — концентрацію в середній течії і верхів'ях басейну Ворскли та верхів'ях Псла (лише знахідки із Кривця 4 та Бернашівки знаходяться поза цим ареалом) (рис. 4).

Схожі вироби виявлено серед інвентарю склепу 303а могильника Скалисті [Веймарн, Айбабін, 1993, с. 64; рис. 42, 30, 31].

Серед аналогій слід також вказати на знахідку бронзової рурочки-пронизки з городища Отмічі [Ісланова, 2008, с. 23; рис. 65, 4; Саприкина, 2008, с. 259; фото 34]. Але у даного екземпляру відсутнє «гофрування» по центру. Схожий виріб виявлено і в кургані 8 могильника Ліпець (старожитності смоленських довгих курганів) [Седов, 1974, с. 31; табл. 28, 13].

Знахідка, яку можна вважати прототипом, походить із пізньосарматського поховання, виявленого біля с. Баранівка (Черноярський р-н Астраханської обл.) на правому березі Волги. Це срібний виріб з валиковим «гофруванням» по центру та краях, довжиною 7,2 см та діаметром 0,9 см [Скрыпкин, 1974, с. 60; рис. 2, 5]. Комплекс датовано першою половиною чи серединою III ст. н. е. Але хронологічний та територіальний розрив не дозволяє однозначно вважати її прототипом. Утім, інших подібних виробів серед матеріалів пізньоримського часу виявiti не вдалося.

Тип 3. Рурочки-пронизки гофровані. З лицевої сторони покриті неглибокими вертикальними насічками. Мають своєрідну ложбинку-заглиблення. Виявлені в складі Гапонівського (срібні) та Козіївсько-Новоодеського (бронзові)¹⁴ скарбів (рис. 4; 6, В) та в одній із формочок із Бернашівки (рис. 7, 3).

Хронологія цього типу визначається знахідками в скарбах першої хронологічної групи за О.О. Щегловою. Поширені вони у верхів'ях

13. А.М. Обломський вважає, що її перевикористали як підвіску.

14. Одну із знахідок із Козіївсько-Новоодеського скарбу О.О. Щеглова вважає прямокутною накладкою з поперечними насічками [Щеглова, 2009, с. 53; рис. 2, 40].

Псла та середньої течії Сейму. Кількість знахідок складає 11 екземплярів.

Тип 4. Рурочки, декоровані на кінцях випуклим пунктирним орнаментом у два—три ряди, котрий складається з продавлених (карбованих) крапок з внутрішнього боку. По одній виявлено серед виробів Битицького скарбу та на поселенні Каменеве 2 (рис. 4; 6, Г). Час існування Битицького городища дослідники визначають періодом кінця VII—VIII ст., а на поселенні Каменеве 2 зафіксовано київський та колочинський культурні шари¹⁵. Поширені такі пронизки у верхів'ях Сули і Сейму.

Тип 5. Представлені трьома пронизками, згорненими з тонких платівок, прикрашеними паралельними продавленими валиками на кінцях. Представлені в складі Курилівського та Козіївсько-Новоодеського скарбів (?) (рис. 4; 6, Д).

Аналогій третьому, четвертому та п'ятому типам серед синхронних і попередніх епох поки що виявiti не вдалося.

Тип 6. Це вироби у вигляді подовженого тонкого циліндра, посеред якого пробитий тонкий отвір. Пронизки імітують спіральні. Два вироби виявлені на поселенні Обухів 2¹⁶ (рис. 4; 6, Ж). Схожі речі відомі в салтівських (напр., комплекс 12 Сухогомольщанського могильника [Михеев, 1985, с. 6; рис. 7, 19—26]) та прикамських (Георгієвський скарб [Голдіна, Кананин, 1989, с. 67—68]) старожитностях.

До другого класу належать спіралеподібні вироби. Представлені одним типом.

Тип 7. Пронизки спіралеподібні, бронзові. Виготовлені із тонкого плоского чи трикутного у перетині бронзового дроту. Виявлені в Курилівському, Гапонівському, Трубчевському (?), Битицькому скарбах, на могильнику Моква, на поселеннях Рацків 2 та 3 та на городищах Мощенки та Зимне (?)¹⁷ (рис. 4; 6, А). Загальна кількість знахідок — 54 екз.

І.С. Винокур уважав, що на одній з формочок з Бернашівки є відбитки для виготовлення таких пронизок [Винокур, 1997, с. 98; рис. 33]. Враховуючи невеликі розміри виробу, яке можна було отримати при виготовленні, слід погодитися з цим припущенням. Хоча не виключено, що це могла бути формочка для відливання стержнів.

Представлені подібні знахідки серед роменських старожитностей (Івахнівський скарб [Макаренко, 1908, с. 207—212], Супрутське городище, поселення Торхово й Уткіне [Григорьев, 2005, с. 95], Новотроїцьке [Ляпушкин, 1958, с. 30; рис. 17, 12, 13], Велике

15. Чимало дослідників уважають, що ця знахідка належить до київської культури [Обломский, 1991, с. 108; Терпиловский, Абашіна, 1992, с. 67].

16. Висловлюю вдячність О.В. Петраускасу за можливість ознайомитися з неопублікованими матеріалами.

17. В експозиції Тернопільського краєзнавчого музею представліні срібні спіральні пронизки, що, можливо, походять із працьского поселення. Висловлюю вдячність В.С. Тиліщаку за надану інформацію.

Горнальське, Городище «Гора Івана Рильського», Ліпінське городище, могильник Лебяжий [Шпилев, 2010, с. 247, 248]). Слід підкреслити, що О.В. Григор'єв і С.С. Рябцева [Рябцева, 2005, с. 28, 29] пов'язують появу цих знахідок з балтськими або фінно-угорськими впливами.Хоча ці знахідки можуть мати салтівське походження.

Знахідки таких прикрас у скарбах першої хронологічної групи (Гапонівський, Курілівський і Трубчевський) вказують на побутування спіралеподібних пронизок до середини / другої половини VII ст. Хронологічно випадають з цього ряду знахідки з Битицького скарбу.

Слід зауважити, що відомі такі знахідки і серед салтівських старожитностей. Так, С.О. Плетнєва вказує, що спіральні пронизки виявлені у кожній п'ятій катаомбі Дмитрівського могильника. Часто вони утворюють цілу композицію разом з іншими підвісками та намистинами [Плетнєва, 1989, с. 113; рис. 58]. Той факт, що серед речей Битицького скарбу присутні салтівські прикраси, наводить на роздуми, що і пронизки могли бути привізними виробами.

Картографування вказує на компактний регіон розповсюдження знахідок. Вони концентруються у середній течії Десни, верхів'ях Псла і середній течії Сейму (рис. 4). Поза цим регіоном такі пронизки знайдені на поселеннях біля с. Ращів та городищі Зимне.

Аналогічні прикраси відомі серед старожитностей попереднього часу. Такі пронизки виявлені на зарубинецьких могильниках (Чаплин, пох. 27, Вороніне, пох. 4; Велемічі 2, пох. 14, 21, 23, 35; Велемічі 1, пох. 46, 47, 76, 21; Пирогівський, пох. 76) [Кухаренко, 1959, с. 161; табл. VI; 1961, табл. 17, 5, 14; 19, 21; 29, 10, 15, 29; 30, 15; 31, 18; 38, 11; 1964, с. 40; табл. 17, 7; Скиба, 2001, с. 40—41; рис. 35, 3] та у складі скарбу із городища Чаплин [Третьяков, 1959, с. 142; рис. 14, 22, 24].

Подібні знахідки виявлені на пізньозарубинецьких пам'ятках типу Марьянівка, Лютеж та Тернівка 2 (могильник Рахни, поселення Нікольська Слобода, Пасічна, Селище, Коржі, ур. Рябци, Оболонь, Тернівка 2) [Савчук, 1969, с. 83, 86; рис. 1, 8, 28; Шовкопляс, 1969, с. 80; рис. 3, 6; Костенко, 1983, с. 52, 53, 57; рис. 3, 2, 3, 6, 7; Башкатов, Терпиловський, 2010, рис. 93, 3, 4, 20, 21; Обломский, 1991, с. 57; рис. 18, 7] і на київських пам'ятках (Киселівка 2, Абидня, Сіделькино, Олександровка 1, Обухів 3) [Терпиловський, 1984, с. 30, 89; табл. 8, 3; Поболь, Ильютик, 2001, с. 54; рис. 42, 3; Сташенков, 2005, с. 32; рис. 61, 5, 6; Обломский, Радюш, 2007, с. 37; рис. 125, 6, 7; Терпиловський, Шекун, 2004, с. 224; рис. 9, 20].

Відомі такі вироби і серед комплексів кола східноєвропейських віймчастих емалей. Грибня із Козлівки була прикрашена «дротяною обмоткою» (спіральні пронизки?), які розділяли намистини [Корзухина, 1978, с. 72; табл. 2, 3]. Той самий контекст, коли пронизки виконували роль своєрідного розподільника, зафіксований і

для намиста із Жукіна [Корзухина, 1978, с. 71; Родинкова, 2007, рис. 13, 25]. Відомі такі вироби і серед речей Мощинського скарбу [Булыгов, 1899, табл. XI; Спицьин, 1903, с. 30; рис. 239].

Третій клас представлений потрійними циліндрами.

Typ. 8. Пронизки у вигляді потрійних рубчастих циліндрів. Виявлені в складі Козіївсько-Новоодеського скарбу (рис. 4; 6, E). Деякі відтиски на кам'яних формочках із Бернашівки нагадують вироби цього типу [Винокур, 1997, с. 90; рис. 39; 1998, рис. 5, 4; Щеглова, 2009, с. 52].

Здійснений аналіз вказує на те, що перший і сьомий типи мають широкий хронологічний та територіальний діапазон побутування, тоді як інші — вузький. Картографування виявило і вузьку регіональну специфіку цих типів. Всі вони концентруються в середній течії та верхів'ях басейна Ворскли, Псла та Сейму. Ці дані цілком вкладаються у локальні варіанти жіночого убору «старожитностей антів» (Сеймсько-Деснянський та Лівобережний за В.С. Родінковою), які відрізняються лише за набором типів чи варіантів речей [Родинкова, 2003б; 2011, с. 247, 248].

Слід зауважити, що з усіх комплексів та пам'яток, на яких виявлені пронизки, лише в скарбах Дніпровського Лівобережжя простежується різноманіття типів виробів. Це Трубчевський, Гапонівський, Козіївсько-Новоодеський та Битицький.

Походження. Аналіз пронизок попередніх періодів виявив ще одну особливість. З одного боку, ці прикраси, разом з двоспіральними [Егор'єченко, 1991а] та трапецієподібними підвісками, є тими категоріями речей, що «червоною ниткою» об'єднують убори ранньосередньовічних слов'ян (чи частини слов'янського масиву) з праслов'янськими культурами пізньолатенського та римського періодів [Родинкова, 2011, с. 248—249]. Близькість складу убору східноєвропейських віймчастих емалей та «старожитностей антів» була відмічена В.Є. Родінковою [Родинкова, 2007, с. 370]. Але якщо в ранньо-середньовічний час пронизки використовувалися в якості прикрас намиста, що з'єднувало фібули¹⁸, то для віймчастих емалей вони виконували іншу функцію (фібули з'єднували за допомогою спеціальних бронзових ланцюжків [Макаренко, 1927, рис. 8, 13; Корзухина, 1978, с. 36—42; табл. 11, 2; 19, 30]).

З іншого боку, пронизки серед зарубинецьких, пізньозарубинецьких та київських матеріалів відомі у значно меншій кількості, ніж у ранньому середньовіччі. Вірогідно, причина збільшення кількості таких знахідок у VI—VII ст. пов'язана з балтійськими чи фінно-угорськими впливами на територію Середньо-

18. I.O. Гавритухін та О.О. Щеглова вважають, що складні нагрудні прикраси можуть мати візантійське походження [Гавритухін, Щеглова, 1996а, с. 48].

го Подніпров'я та Дніпровського Лівобережжя. Зокрема, у структурі убору скарбів першої групи виділяється набагато більше речей «субстратного» і «лісного» походження ніж «провінційно-візантійського» [Родинкова, 2011, с. 248—255].

Висновки. Згідно проведених спостережень можна вважати, що хронологія цих прикрас для епохи раннього середньовіччя не виходить за межі VII ст., оскільки ці знахідки часто трапляються разом з речами, що входять до складу скарбів першої хронологічної групи. А формування самого убору відбулося дещо раніше (кінець VI — початок VII ст.) [Гавритухин, Обломский, 1996, с. 146]. Відповідно, частина знахідок з поселень і могильників може належати саме до часу формування убору, а не часу випадіння скарбів.

Для епохи раннього середньовіччя у Середньому Подніпров'ї та Дніпровському Лівобережжі відома низка інгумацій з речами кола «старожитностей анти», етнокультурна належність яких залишається дискусійною [Обломский, 1996б, с. 122; 2002, с. 80; Синиця, 1999, с. 98—101; Гавритухин, 2004, с. 208—220; Комар, 2005, с. 207—218]. Пронизки виявлені і в інгумаціях VI—VII ст. (Мохнач, Балаклея), і ранішого часу.

У «ранніх» (друга половина V — перша половина VI ст. [Обломский, 2002, с. 84]) інгумаціях пронизки походять з поховань кургану 6 неподалік с. Воронцівка [Обломский, 2002, с. 81]¹⁹ та Волобуйка [Сибілев, 1926; Гавритухин, 2004, с. 208]. Ці комплекси датуються другою половиною V — першою половиною VI ст. [Обломский, 2002, с. 84]. В інвентарі останнього є спіральні пронизки, виготовлені із золота і срібла. Золоті пронизки відомі у похованні 82 могильника Лучисте [Хайредінова, 1999, с. 213; рис. 15; 16], склепу 11 некрополя Чорна Річка [Айбабин, 1999, рис. 21, 16—24] і в похованні на поселенні Мухіно 2 [Земцов, 2012, с. 161] (детальніше див.: [Мастыкова, 2014]). Це може вказувати на те, що захоронення із Волобуйки супроводжувалося інвентарем same південного (кримського) походження [Гавритухин, 2003, с. 110; 2007а, с. 30]. Крім того, в інших комплексах V ст. пронизки відсутні (каталог див.: [Гавритухин, 2007б, с. 33—37; Радюш, Щегловіва, 2012]). Їх зв'язок з місцевими культурами залишається проблематичним [Гавритухин, 2003, с. 113].

Відповідно, не виключено, що убір населення, яке залишило ці інгумації, змінився. Можливо, змінилося й саме населення. Цей факт підтверджує припущення, що ранні інгумації були залишені нашадками черняхівського населення («постчерняхівським» населенням) [Gorokhovsky, 1992; Мастыкова, 2008, с. 372—

19. Деякі дослідники вважають поховання з Воронцівки прикладом наявності сарматських елементів в ареалі черняхівської культури [Спицьн, 1948, с. 67; Ляпушкін, 1950, с. 22; Кухаренко, 1954, с. 118, 120].

373]²⁰, а пізні — тюркськими чи слов'янськими. Аргументом на користь цієї точки зору є те, що в уборі черняхівського населення пронизки відсутні (див.: [Гопкало, 2008]).

Знахідки рурочок-пронизей серед матеріалів пам'яток VIII ст. є одиничними. З-поміж скарбів другої хронологічної групи вони відомі лише у Вороб'ївському. Унікальними є пронизки із Обухова 2, які не знаходять аналогії серед слов'янських старожитностей і, швидше за все, є імпортними виробами. У Битицькому скарбі наявні імпортні речі салтівської культури. Ймовірно, що й пронизки могли бути виробами саме хозарських майстрів.

Айбабин А.И. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени // МАИЭТ. — 1990. — Вып. I. — С. 3—86.

Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999. — 352 с.

Айбабин А.И., Хайрединова Э.А. Могильник у села Лучистое. — Симферополь; Керчь, 2008. — Т. 1: Раскопки 1977, 1982—1984 гг. — 336 с.

Аксенов В.С., Бабенко Л.И. Погребение VI—VII в. н. э. у села Мохнач // РА. — 1998. — № 3. — С. 111—122.

Ауліх В.В. Металеві пряжки та прикраси з верхнього горизонту городища в с. Зимно Волинської області // МДАПВ. — К., 1962. — Вип. 4. — С. 92—105.

Баран В.Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рацков). — К., 1988. — 160 с.

Башкатов Ю.Ю., Терпиловский Р.В. Позднезарубинецкие памятники Среднего Поднепровья // Позднезарубинецкие памятники на территории Украины (вторая половина I — II в. н. э.). — М., 2010. — С. 36—44 (PCM. — Вып. 11).

Белоцерковская И.В. Об одном типе женского костюма окских финнов гуннского и постгуннского времени // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. — Тула, 2012. — Конф. 3. — С. 55—78.

Бодянский А.В. Археологические находки в Днепровском Надпорожье // СА. — 1960. — № 1. — С. 274—277.

Булычов Н.И. Журнал раскопок по части водораздела верхних притоков Волги и Днепра. — М., 1899. — 80 с.

Вашкевичюте И. Древнейшие головные венки земгалов // Древности Белоруссии и Литвы. — Минск, 1982. — С. 56—61.

Веймарн Е.В., Айбабин А.И. Скалистинский могильник. — К., 1993. — 201 с.

Винокур И.С. Слов'янські ювелірі Подністров'я (за матеріалами дослідження Бернашівського комплексу I тис. н. е.). — Кам'янець-Подільський, 1997. — 200 с.

Винокур И.С. Ювелірний комплекс ранньосередньовічних слов'ян // Archaeoslavica. — Krakow, 1998. — № 3. — С. 209—226.

Володарець-Урбанович Я.В. Трубочки-пронизки епохи раннього середньовіччя із слов'янських пам'яток //

20. Тут варто згадати гіпотезу М.М. Казанського про зворотню міграцію остроготів із заходу після загибелі Атіли [Казанский, 1997, с. 185]. А.М. Обломський, розвиваючи це положення, вважає що після розгрому гунського об'єднання, частина його підданів повернулася в Подніпров'я і розселилася серед антив, які вже зайняли цю територію. Присутність германського компонента можна пояснити наявністю у носіїв пеньківської культури східногерманського за походженням убору з пальчастими фібулами [Обломский, 2002, с. 85, 90].

- Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VIII Междунар. науч. конф. (Харьков, 9—10 ноября 2012 г.). — Харьков, 2012. — С. 64—65.
- Гавритухин И.О., Обломский А.М.* Гапоновский клад (предварительная публикация) // РА. — 1995. — № 4. — С. 136—149.
- Гавритухин И.О.* Датировка днепровских кладов первой группы методом синхронизации с древностями других территорий // Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С. 58—95 (PCM. — Вып. 3).
- Гавритухин И.О., Обломский А.М.* Днепровское Левобережье на заре средневековья: динамика историко-культурных процессов и клады // Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С. 140—148 (PCM. — Вып. 3).
- Гавритухин И.О., Щеглова О.А.* Комплексность клада и реконструкция гарнитур // Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996а. — С. 47—53 (PCM. — Вып. 3).
- Гавритухин И.О., Щеглова О.А.* Группы днепровских раннесредневековых кладов // Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996б. — С. 53—57 (PCM. — Вып. 3).
- Гавритухин И.О.* Взаимоотношения славянских и восточнонемецких народов во второй половине V — начале VI вв. // Чтения, посвящ. 100-летию деятельности В.А. Городцова в ГИМ: Тез. конф. — М., 2003. — Ч. II. — С. 109—113.
- Гавритухин И.О.* Среднеднепровские ингумации второй половины V — VI в. // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье. — СПб., 2004. — С. 208—220.
- Гавритухин И.О.* Ингумации, связанные с культурой оседлого населения, и отдельные находки постгуннского времени // Восточная Европа в середине I тыс. н. э. — М., 2007а. — С. 30—33 (PCM. — Вып. 9).
- Гавритухин И.О.* Комплексы элиты V в. // Восточная Европа в середине I тыс. н. э. — М., 2007б. — С. 33—37 (PCM. — Вып. 9).
- Гей О.А., Бажан И.А.* Захоронение с комплексом вещей круга эмалей на Нижнем Днепре // ПАВ. — СПб., 1993. — Вып. 3. — С. 52—59.
- Голдина Р.Д., Кананин В.А.* Средневековые памятники верховьев Камы. — Свердловск, 1989. — 215 с.
- Голдина Р.Д.* Неволинский могильник VII—IX вв. в Пермском Предуралье. — Ижевск, 2012. — 469 с. (Материалы и исслед. Камско-Вятской археол. эксп. — Т. 21).
- Гопкало О.В.* Бусы и подвески черняховской культуры. — К., 2008. — 252 с.
- Городцов В.А.* Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде, Полтавской губернии, в 1906 году // Тр. XIV АС. — М., 1911. — Т. III. — С. 93—161.
- Григорьев А.В.* Славянское население водораздела Оки и Дона в конце I — начале II тыс. н. э. — Тула, 2005. — 207 с.
- Егорейченко А.А.* Очковидные подвески на территории СССР // СА. — 1991а. — № 2. — С. 171—181.
- Егорейченко А.А.* Поселение у д. Остров Пинского района Брестской области // Archaeoslavica. — Krakow, 1991б. — № 1. — С. 61—82.
- Зяряуга Я.Г.* Беларускае Павілле у жалезнім веку і раннім сярэднявякоўі. — Мінск, 2005. — 174 с. (Матэрыялы па археологіі Беларусі. — Вып. 10).
- Земцов Г.Л.* Липецкий край в III—V веках. — Тула, 2012. — 206 с.
- Исланова И.В.* Городище Отмичи. — М., 2008. — 284 с. (PCM. — Вып. 11).
- Казанский М.М.* Остроготские королевства в гуннскую эпоху: рассказ Иордана и археологические данные // Stratum plus + ПАВ. — 1997. — С. 181—193.
- Комар А.В.* Исторические предпосылки возникновения легенд о полянской дани хазарам по археологическим данным // Хазары. — Москва; Иерусалим, 2005. — С. 207—218.
- Комар А.В.* Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII — начала VIII в. // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2006. — Т. 5: Хазарское время. — С. 7—244, 413—432.
- Корзухина Г.Ф.* Предметы убора с выемчатыми эмальями V — первой половины VI в. н. э. в Среднем Поднепровье. — Л., 1978. — 176 с. (САИ. — Вып. Е 1—43).
- Корзухина Г.Ф.* Клады и случайные находки вещей круга «древностей антиков» в Среднем Поднепровье // МАИЭТ. — 1996. — Вып. V. — С. 352—435, 586—705.
- Костенко Ю.В.* Пам'ятки зарубинецької культури на Трубежі // Археологія. — 1983. — № 42. — С. 51—62.
- Кухаренко Ю.В.* К вопросу о славяно-скифских и славяно-сарматских отношениях // СА. — 1954. — Т. 19. — С. 111—120.
- Кухаренко Ю.В.* Чаплинский могильник // Памятники зарубинецкой культуры. — М.; Л., 1959. — С. 154—180.
- Кухаренко Ю.В.* Памятники железного века на территории Полесья. — М., 1961. — 69 с. (САИ. — Вып. Д1—29).
- Кухаренко Ю.В.* Зарубинецкая культура. — М., 1964. — 66 с. (САИ. — Вып. Д1—19).
- Ляпушкин И.И.* Памятники культуры «полей погребений» первой половины I тыс. н. э. Днепровского лесостепного Левобережья // СА. — 1950. — Т. 13. — С. 7—32.
- Ляпушкин И.И.* Городище Новотроицкое. — М., 1958. — 327 с. (МИА. — № 74).
- Макаренко Н.* Предметы случайной находки близ села Ивахники, Лохвицкого уезда Полтавской губернии // Труды Полтавской ученої архивной комиссии. — Полтава, 1908. — № 5. — С. 207—212.
- Макаренко М.* Борзенські емалі й старі емалі України взагалі. — К., 1927. — С. 80—100.
- Максимов Е.В.* Новые зарубинецкие памятники в Среднем Приднепровье // Новые данные о зарубинецкой культуре в Поднепровье. — Л., 1969. — С. 39—50.
- Мастыкова А.В.* О костюме с пальчатьими фибулами в Восточной Европе // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и великого переселения народов. — Тула, 2008. — Вып. 1. — С. 367—381.
- Мастыкова А.В.* «Княжеский» костюм с золотыми аппликациями в эпоху великого переселения народов // КСИА. — 2014. — Вып. 232. — С. 136—150.
- Митрофанов А.Г.* Археологические памятники восточных балтов на территории Белоруссии в эпоху железа (VIII в. до н. э. — IX в. н. э.) // Из древнейшей истории балтских народов (по данным археологии и антропологии). — Рига, 1980. — С. 102—110.
- Михайлова Е.Р.* Хронология и периодизация вещевого комплекса культуры псковских длинных курганов // Петербургский апокриф. Послание от Марка. — Київ; Санкт-Петербург; Бухарест, 2011. — С. 527—554.
- Михеев В.К.* Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков, 1985. — 148 с.

- Обломский А.М.** Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I—V вв. н. э. — Москва; Сумы, 1991. — 287 с.
- Обломский А.М.** Инеродные компоненты в зоне пеньковской культуры // Гавритухин И.О., Обломский А. М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С. 121—122 (PCM. — Вып. 3).
- Обломский А.М.** Днепровское Лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время (середина III — первая половина V в. н. э.). — М., 2002. — 255 с. (PCM. — Вып. 5).
- Обломский А.М.** О раннесредневековых славянских древностях в бассейне Дона // Stratum plus. — 2011. — № 5. — С. 51—60.
- Обломский А.М.** Материалы VI—VII вв. в лесостепном Подонье (некоторые итоги раскопок поселения Криквц-4) // Старожитності Лівобережного Подніпров'я — 2012. — Київ; Полтава, 2012а. — С. 51—59.
- Обломский А.М.** Памятники VI—VII вв. в Верхнем Подонье. Направления колонизации территории // Славяне восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. — СПб., 2012б. — С. 125—129.
- Обломский А.М.** Раннеславянские памятники Верхнего Подонья. Предварительные итоги исследования // Тамбовские древности: Археология Окско-Донской равнины. — Тамбов, 2012в. — Вып. 3. — С. 172—229.
- Обломский А.М., Радюш О.А.** Вещевой комплекс // Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III — начало V в. н. э.). — М., 2007. — С. 27—39.
- Падин В.А.** Среднее Подесенье (Трубчевская округа) в IV—V вв. до н. э. — X—XII вв. н. э. по материалам археологических исследований // Очерки по истории археологии Брянской области. — Брянск, 2004. — Вып. 2. — С. 59—69.
- Панікарський А.В.** Реконструкція військового поясу зі скарбу в с. Вільховчик на Черкащині // Археологія: спадок віків: Матеріали Міжнар. наук. конф. студентів, аспірантів та молодих учених. — К., 2011. — С. 143—149.
- Петраускас О.В., Шишикін Р.Г., Абашіна Н.С.** Новые исследования раннеславянского поселения Обухов-2 в 2007 г. // Stratum plus. — 2011. — № 5. — С. 61—88.
- Петров В.П.** Стецівка, поселение третьей четверти I тысячелетия (по материалам раскопок 1956—1958 гг. в Потясмище) // Славяне накануне образования Киевской Руси. — М., 1963. — С. 209—233 (МИА. — № 108).
- Плетнєва С.А.** На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — М., 1989. — 288 с.
- Поболь Л.Д., Ільюткік А.В.** Поселение Абидня. Постройки 1, 2, 4, 5 // Верхнее Поднепровье и Подвинье в III—V веках н. э. — М., 2001. — С. 54—74.
- Поболь Л.Д., Ільюткік А.В.** Жилища второй четверти I тыс. н. э. из Абидня (по материалам раскопок 1962, 1965, 1966 гг.) // Матеріали па археалогії Беларусі. — Минск, 2002. — № 5. — С. 124—142.
- Приходнюк О.М.** Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI—IX ст. н. е. — К., 1980. — 151 с.
- Приходнюк О.М., Шовкопляс А.М., Ольговская С. Я., Струнина Т.А.** Мартыновский клад // МАІЭТ. — 1991. — Вып. 2. — С. 72—92.
- Приходнюк О.М., Падин В.А., Тихонов Н.Г.** Трубчевский клад антского времени // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. — К., 1996. — С. 79—102.
- Приходнюк О.М.** Пеньковская культура: культурно-хронологический аспект исследования. — Воронеж, 1998. — 169 с.
- Радюш О.А., Щеглова О.А.** Волниковский «клад» и Курское Посеймье в эпоху Великого переселения народов. — Курск, 2012. — 48 с.
- Родинкова В.Е.** Металлические детали одежды и украшения как хронологические индикаторы // Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996а. — С. 124—130 (PCM. — Вып. 3).
- Родинкова В.Е.** Раннесредневековые памятники Среднего Поднепровья и Днепровского Левобережья с датирующими находками // Гавритухин И.О., Обломский А. М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996б. — С. 155—162 (PCM. — Вып. 3).
- Родинкова В.Е.** Культурные связи населения Среднего Поднепровья в VII в. (по материалам женского убора): Дисс. ... канд. ист. наук. — М., 2003а. — 254 с.
- Родинкова В.Е.** Локальные разновидности женского металлического убора VII в. в Поднепровье // Членения, посвящ. 100-летию деятельности В.А. Городцова в ГИМ: Тез. конф. — М., 2003б. — Ч. II. — С. 113—117.
- Родинкова В.Е.** Днепровские фибулы с каймой из птичьих голов // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье. — СПб., 2004. — С. 233—243.
- Родинкова В.Е.** Система женского раннесредневекового убора Среднего Поднепровья (ретроспективный анализ) // Восточная Европа в середине I тыс. н. э. — М., 2007. — С. 358—388 (PCM. — Вып. 9).
- Родинкова В.Е.** Куриловский клад раннесредневекового времени // РА. — 2010. — № 4. — С. 78—87.
- Родинкова В.Е.** Женский костюм днепровских племен в эпоху Великого переселения народов: современное состояние исследований // Новые исследования по археологии стран СНГ и Балтии: Материалы Школы молодых археологов (Кириллов, 3—12 сентября 2011 г.). — М., 2011. — С. 239—265.
- Родинкова В.Е.** Новая находка византийского серебряного сосуда с клеймом в Восточной Европе // РА. — 2012а. — № 4. — С. 151—158.
- Родинкова В.Е.** Клады «древностей антиков» и археологическая ситуация между Сеймом и Пслом в конце эпохи Великого переселения народов // Славяне восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. — СПб., 2012б. — С. 193—197.
- Родинкова В.Е., Єгор'єв А.Н.** Клад раннесредневекового времени из Суджи-Замостья и состав металла его артефактов // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VIII Междунар. науч. конф. (Харьков, 9—10 ноября 2012 г.). — Харьков, 2012в. — С. 71—72.
- Родинкова В.Е., Сапрікіна І.А., Сичева С.А.** Раннесредневековые клады Поднепровья: традиционный взгляд и новые данные // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VIII Междунар. науч. конф. (Харьков, 9—10 ноября 2012 г.). — Харьков, 2012г. — С. 72.
- Рутковская Л.М.** О стратиграфии и хронологии древнего поселения около с. Стецівка на р. Тя сми не // Раннесредневековые восточнославянские древности. — Л., 1974. — С. 22—39.
- Рябцева С.С.** Древнерусский ювелирный убор. — СПб., 2005. — 384 с.
- Сапрікіна І.А.** Каталог исследованных изделий из цветного металла городища Отмичи // Исланова И.В. Городище Отмичи. — М., 2008. — С. 245—265 (PCM. — Вып. 11).
- Седов В.В.** Длинные курганы кривичей. — М., 1974. — 40 с. (САИ. — Вып. Е1—8).
- Сибілев Н.В.** Древности Изюмчины. — Изюм, 1926а. — Вып. I. — 10 с.

- Синиця С.В.* Ранньосередньовічні інгумациі в ареалі пеньківської культури // *Vita Antiqua*. — 1999. — № 2. — С. 98—110.
- Скиба Л.Є.* Пирогівський могильник зарубинецької культури. — К., 2001. — 176 с.
- Скрипкин А.С.* Позднесарматське катакомбне поховання из Черноярського району Астраханської області // КСИА. — 1974. — Вып. 140. — С. 57—63.
- Сокровища хана Кубрати.* Перещепинський клад / В.Н. Залесская, З.А. Львова, Б.И. Маршак и др. — СПб., 1997. — 336 с.
- Спицын А.* Предметы съ выемчатою эмалью. — СПб., 1903. — 47 с.
- Спицын А.А.* Поля погребальных урн // СА. — 1948. — Т. 10. — С. 53—72.
- Сташенков Д.А.* Оседлое население Самарского лесостепного Поволжья в I—V вв. н. э. — М., 2005. — 150 с.
- Сухобоков О.В., Вознесенская Г.А., Приймак В.В.* Клад орудий труда и украшений из Битицкого го-родища // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1989. — С. 92—105.
- Сымонович Э.А.* Городище Колочин на Гомель-щине // Славяне накануне образования Киевской Руси. — М., 1963. — С. 97—137 (МИА. — № 108).
- Сымонович Э.А.* Поселение Каменево-2 под Курском // Stratum plus. — 2001—2002. — № 4. — С. 370—383.
- Телегин Д.Я.* Из работ Днепродзержинской экспедиции 1960 г. // КСИА ИА АН УССР. — 1962. — Вып. 12. — С. 13—17.
- Терпиловский Р.В.* Ранние славяне Подесенья III—V вв. — К., 1984. — 124 с.
- Терпиловский Р.В., Абашина Н.С.* Памятники киевской культуры (свод археологических источников). — К., 1992. — 224 с.
- Терпиловский Р.В., Шекун О.В.* Нові дослідження ранньослов'янського поселення Олександрівка I // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. — К., 2004. — С. 215—238.
- Третьяков П.Н.* Чаплинское городище // Памятники зарубинецкой культуры. — М; Л., 1959. — С. 119—153.
- Хайрединова Э.А.* Фибулы и украшения круга «древностей антов» в костюме варваров раннесредневекового Крыма // Скифы, Хазары, Славяне, Древняя Русь: Материалы междунар. науч. конф. — СПб., 1998. — С. 112—113.
- Хайрединова Э.А.* Костюм варваров V века по материалам могильника у села Лучистое в Крыму // Сто лет черняховской культуры. — К., 1999. — С. 203—230.
- Шадыра В.І.* Беларускае Падзвінне (I тысячагоддзе н. э.). — Мінск, 2006. — 150 с.
- Шерстюк В.В.* Дослідження різночасового поселення Глинськ 4 у Середньому Поворсклі // АЛЛУ. — 2007. — № 1—2. — С. 13—31.
- Шовкопляс А.М.* Памятники зарубинецкого времени в г. Киеве // Новые данные о зарубинецкой культуре в Поднепровье. — Л., 1969. — С. 138—144.
- Штилев А.Г.* Украшения роменского времени из Курской области (вторая половина VIII — конец X вв.) // Stratum plus. — 2010. — № 5. — С. 221—274.
- Щеглова О.А.* О двух группах «древностей антов» в среднем Поднепровье // МИАДЛ. — Курск, 1990. — С. 162—204.
- Щеглова О.А.* Женский убор из кладов «древностей антов»: готское влияние или готское наследие? // Stratum Plus. — 1999. — № 5. — С. 287—312.
- Щеглова О.А.* О некоторых возможностях реконструкции женской одежды по материалам наборов украшений из кладов «древностей антов»: Историки, аналогии, результаты // Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н. э. (из истории костюма). — Самара, 2000. — С. 136—141.
- Щеглова О.А.* «Антские» клады Харьковщины. Проблемы идентификации // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы междунар. науч. конф. — Харьков, 2001. — С. 128—130.
- Щеглова О.А., Родинкова В.Е.* Крымские мотивы в «древностях антов» // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Материалы IV Боспорских чтений. — Керчь, 2003. — С. 295—298.
- Щеглова О.А.* Волны распространения вещей из Понтианья на Северо-Восток в VI—VIII вв. как отражение миграции или культурных влияний // Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света: Материалы Междунар. конф. (СПб., 14—18 мая 2007 г.). — СПб., 2009. — С. 39—65.
- Щукин М.Б.* Семь сезонов Славяно-Сарматской экспедиции // Итоги археологических экспедиций. — Ленинград, 1989. — С. 103—114.
- Gorokhovsky E.* The Nomads of the South-East Europe at the beginning of the Middle Ages // Death and Burial. — York, 1992. — Vol. 4. — P. 145—150.
- Volkaite-Kulikauskiene R.* Senoves lietuviu drabuziai ir ju papuosalai (I—XVI a.). — Vilnius, 1997. — 151 p.

Я. В. В о л о д а р е ц - У р б а н о в и ч

ТРУБОЧКИ-ПРОНИЗКИ ЭПОХИ РАННЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ СО СЛАВЯНСКИХ ПАМЯТНИКОВ

В статье собрано и проанализировано информацию о трубочках-пронизках эпохи раннего средневековья со славянских памятников. Все изделия были поделены на три класса и шесть типов. Описана территория их распространения и хронология. Выдвинуто предположение, что основное время бытования этих изделий приходится на VII в. В то время, как изделия VIII в. вероятно являются импортными изделиями.

Ключевые слова: трубочки-пронизки, типология, убор, «древности антов», клады круга Мартыновки, раннее средневековье, Юго-Восточная Европа.

Ya. V. V o l o d a r e t s - U r b a n o w i c h

BRONZE TUBULAR BEADS OF EARLY MEDIEVAL SLAVIC ANTIQUITIES

Results on tubular beads of early Middle Ages are reported. All bronzeware have been divided into six types. The territory and chronology is described. The tubular beads were part of the traditional structure of the Slavic women's decorations in 7th century. In the 8th century, it disappears from the trappings, and not many copies are imported products.

Ключевые слова: bronze tubular-beads, «antiquity of Antes», trappings, decorations, classification, early Middle Ages.

Одержано 2.05.2014.

УДК: 904.3(477.5)“7/9”

Ю. О. ПуГОЛОВОК

ГОСПОДАРСЬКІ СПОРУДИ СІВЕРЯН

У статті здійснено аналіз відомих на сьогодні будівельних решток споруд сіверян, що пов'язані з економічною діяльністю. Встановлено, що на поселенських пам'ятках роменської культури присутні всі необхідні для ведення господарства об'єкти, які слугували ланками единого виробничого процесу, забезпечуючи життєдіяльність стародавнього населення.

Ключові слова: Дніпровське Лівобережжя, роменська культура, сіверяни, господарські споруди.

Споруди роменської культури, що пов'язані з економічною діяльністю, вивчені значно слабше, аніж житлові чи фортифікаційні об'єкти. В той же час кількість таких об'єктів є придатною для узагальнення відомостей про цей напрям будівельної справи сіверян. Основу джерельної бази стосовно господарських об'єктів складають матеріали, здобуті в процесі широкомасштабних археологічних розкопок на городищах та поселеннях роменської культури (в першу чергу це Опішнянське, Новотроїцьке, Велике Горнальське та Донецьке городища, Полтава та ряд інших). Для аналогії застосуються дослідження та типологічні розробки І.А. Готуна, здійснені на прикладі господарських об'єктів давньоруського села [Готун, 1993; 1995; 2003; 2007], а також ті, що характеризують господарські та виробничі об'єкти древлян [Звіздецький, Готун, 1997].

Господарсько-побутові об'єкти. Господарські об'єкти роменської культури розподіляються на дві групи — господарські ями та споруди.

До най масовішої категорії таких об'єктів належать господарські ями, які дослідники роз-

© Ю.О. ПУГОЛОВОК, 2014

поділяють на дві групи. До першої зараховуються ті ями, які ототожнюються з зерновими (рис. 1), до другої — всі інші: льохи, льодовники, тощо (рис. 2). Розміри ям різноманітні: на Новотроїцькому городищі їх глибини коливаються від 0,40 до 2,5 м, діаметри — від 0,50 до 2,0 м. Більшість ям мала середні розміри, в той час як ями з глибиною понад 1,5 м складали незначний відсоток (6 од.).

Головним критерієм визначення зернових ям виступає їх форма — грушоподібна, дзвоночко-глечикоподібна («кубишковидна»). Особливістю цих ям є наявність порівняно вузького горла та стінок, що розширяються до рівного дна. Досить часто подібні об'єкти несуть на собі сліди кіптяви та глиняних підмазок [Ляпушкін, 1961 с. 232; Сухобоков, 1975, с. 71; Григор'єв, 2000, с. 102].

Спочатку інтерпретація таких ям як виключно зернових не була прийнята І.І. Ляпушкіним, який вважав, що об'єкти такої форми мали дещо ширше використання — були льохами [Ляпушкін, 1958, с. 205, 207; 1961, с. 232]. Такі висновки зроблені дослідником на підставі матеріалів городища Новотроїцького, оскільки там в переважній більшості ям було виявлене побутове сміття, в той час, як зерна не було знайдено зовсім. Лише ями із найбільшою глибиною дослідник відносив до зернових [Ляпушкін, 1958, с. 207]. Дещо з інших позицій до виділення житніх ям підйшов О.В. Григор'єв. Вчений на підставі стратиграфічних спостережень на поселенні поблизу с. Горбове все ж зараховує грушоподібні ями до виключно зернових. Своє припущення він аргументує тим, що, після тривалого використання таких ям за призначенням, в подальшому їх перетворювали в звичайні смітники, про що свідчить, перш

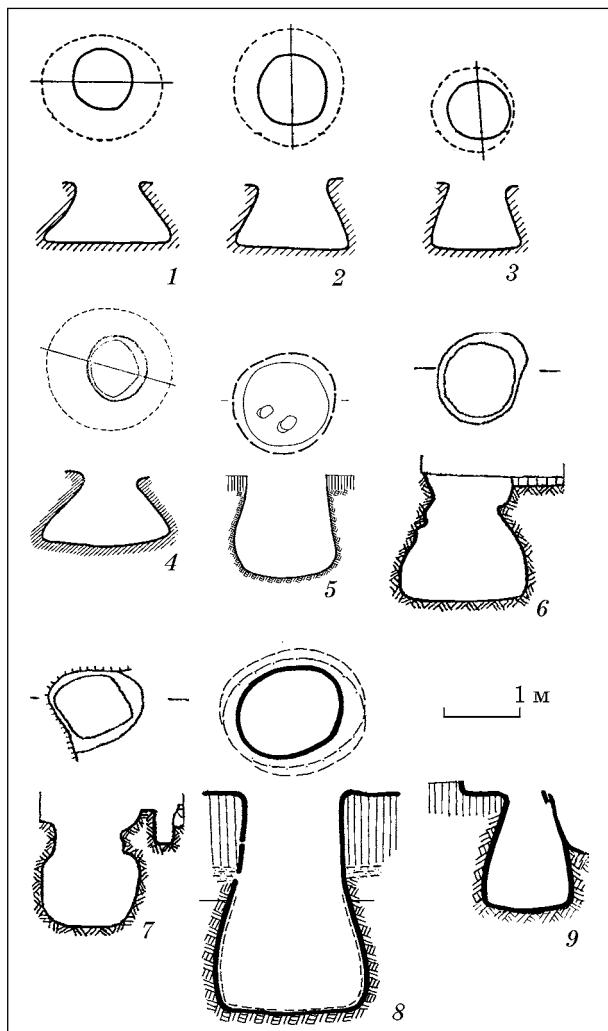

Рис. 1. Зернові ями: 1—4 — Новотроїцьке городище (за І.І. Ляпушкіним); 5, 8, 9 — Полтава (за О.Б. Супруненком); 6, 7 — Горбове (за О.В. Григор'євим)

за все, значний хронологічний розрив між верхнім та нижнім заповненням цих об'єктів [Григорьев, 2000, с. 103].

О.В. Григор'єв запропонував поділ зернових ям, відповідно до їх корисного об'єму, на три групи: малі (до 4 четвертей), середні (від 4 до 6 четвертей) та великі (більші за 6 четвертей) [Григорьев, 2000, с. 103, 104].

Окрім описаних вище об'єктів, на поселеннях роменської культури відзначається наявність господарських ям іншого типу. Їх форми є надзвичайно різноманітними, як і їх призначення. Вірогідно, що більшість з них виконували господарські функції.

Отже, вся сукупність виявлених розкопками господарських ям дозволяє нам, за їх перетином, виділити чотири типи. Перший тип — «вузькогорлі», до яких зараховуємо зернові ями грушоподібної, глечикоподібної та дзвоноподібної форми. Тип II та III — прямокутні ями з плоским та заокругленим дном відповідно. Тип IV складають «діжкоподібні» ями, які мають стінки, відхилені назовні відносно дна (рис. 3).

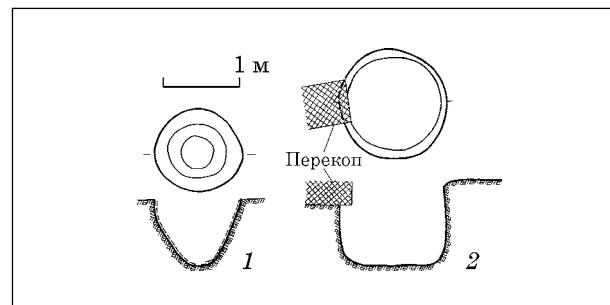

Рис. 2. Господарські ями: 1, 2 — Полтава (за О.Б. Супруненком, Ю.О. Пуголовком)

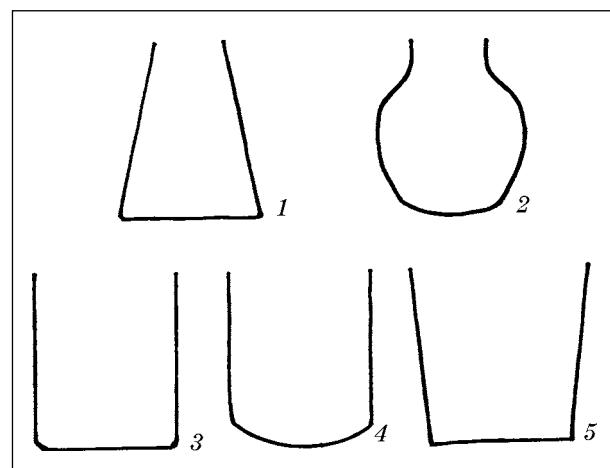

Рис. 3. Господарські ями: 1, 2 — тип I, «вузькогорлі»; 3 — тип II, прямокутні з плоским дном; 4 — тип III, прямокутні з заокругленим дном; 5 — тип IV, «діжкоподібні»

Більшість господарських ям не має слідів дерев'яних конструкцій, хоча їх існування для деяких з них є цілком логічним. Стовпові ямки, що пов'язані з господарськими ямами, фіксуються у верхній частині об'єкта, навколо горловини чи на дні (Опішня, Новотроїцьке, Полтава).

Окрім господарських ям на поселеннях роменської культури зустрічаються, хоча і в меншій кількості, інші споруди господарського призначення. Типологічний розподіл цих об'єктів будеться в першу чергу на рівні їх заглиблення. Вони поділяються на заглиблені та наземні і за своєю формою належать переважно до квадратних та підпрямокутних у плані споруд, що часто мають заокруглені кути. Зустрічаються об'єкти видовжених пропорцій. Вони орієнтовані кутами чи стінами за сторонами світу. Швидше за все характер їх розміщення викликаний розташуванням в залежності до житлової забудови.

Господарські споруди із заглибленою основою відомі у невеликій кількості. Більшість з них належить до об'єктів з малою глибиною котловану. Глибина таких споруд (№ 3, 7) на Опішнянському городищі становить 0,30—0,45 м від рівня давнього горизонту [Сухобоков,

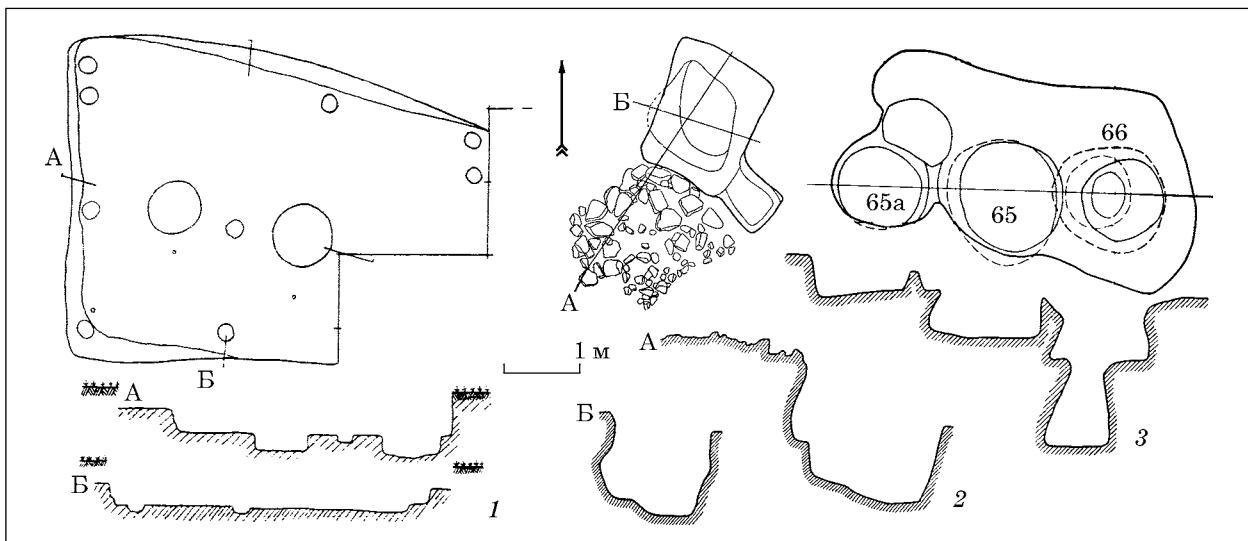

Рис. 4. Господарські об'єкти, із заглибленою частиною: 1 — Опішнянське городище; 2, 3 — Новотроїцьке городище (за І.І. Ляпушкіним)

1975/26а, арк. 7, 10, 11, 15] (рис. 4, 1). Господарські об'єкти, що виявлені на Новотроїцькому городищі (№ 14, 19, 44, 51, 59, 65, 65а, 66, 70, 72), також мають незначну глибину — 0,40—0,60 м [Ляпушкін, 1958, с. 140, 143, 145, 147, 148] (рис. 4, 2, 3). Слабко заглибленою є і господарська споруда № 1 з поселення поблизу с. Горбове [Григорьев, 1983, с. 69] (рис. 5, 1). На Полтавському сіверянському поселенні серед виявлених розкопками господарських об'єктів один (господарська споруда № 2) заглиблений на 0,50—0,65 м [Супруненко, Кулатова, Приймак, 2001, с. 56—58] (рис. 5, 2), інший — «житло» 2 — мав дещо більшу глибину 0,85—0,95 м [Супруненко, Пуголовок, Мироненко, Шерстюк, 2009, с. 48—51]. На пам'ятках басейну Сіверського Дінця також відомі споруди, що мають середню (Водяне) та велику (Донецьке) глибину — 0,90 та 1,80 м відповідно [Колода, 2003, с. 128; Дьяченко, 1991, с. 42, рис. 4, 4—5]. Отже, переважна більшість господарських споруд має незначне заглиблення долівки. Це зумовлено тим, що ці об'єкти не виконували функції збереження тепла.

Конструктивні особливості господарських споруд фіксуються не часто. Їх головною особливістю є заглиблена частина. Ямки від стовпів зустрічаються в поодиноких випадках. Вони виявлені в усіх трьох господарських приміщеннях з Опішні, по одному з Полтави та з поселення поблизу с. Горбове [Сухобоков, 1975/26а, рис. 7—9; Дослідження посаду літописної Лтави, 2009, рис. 19; Григорьев, 1983, рис. 1]. Стовпові ямки розміщені як в кутах, так і посередині стін, що дозволяє припустити каркасно-стовпову систему влаштування стін. Однак, не можна відкидати й використання інших конструктивних рішень.

В деяких випадках під час дослідження господарських споруд фіксувалися рештки вхід-

них конструкцій. На Донецькому городищі та в Полтаві відомі випадки влаштування сходинок [Ляпушкін, 1949, с. 64, рис. 1; Дьяченко, 1991, с. 42, рис. 4, 4, 5]. Okрім цього, маемо свідчення про вхідні конструкції у вигляді «коридорів-тамбурів». На Опішнянському городищі в приміщенні № 3, в південній його частині, знаходився виступ розмірами $1,6 \times 0,9$ м, в кутах якого розміщувалися стовпові ямки діаметром та глибиною 0,1 м [Сухобоков, 1975/26а, арк. 7]. На Новотроїцькому городищі рештки входу збереглися в господарській споруді № 14. Це невелика ($1,10 \times 1,30$ м) прямокутної форми приступка, розміщена в південно-східному кутку споруди [Ляпушкін, 1958, с. 140, табл. LXV]. Подібна вхідна конструкція виявлена і в Полтаві із західного боку «житла» 2, де поряд з південно-західним кутом споруди, на рівні 1,30 м від «0», простежена незначна заглибина від влаштування входу довжиною 1,15 м [Супруненко, Пуголовок, Мироненко, Шерстюк, 2009, с. 49]. Рештки входів відзначенні також на Ратському городищі [Енуков, 2005, с. 120] та на городищі поблизу с. Водяне [Колода, 2003, с. 128]. Таким чином, вхідні конструкції в господарських приміщеннях дозволяють виділити, принаймні, два їх різновиди: вхід зі сходами і тамбур з пандусом.

Інші конструктивні особливості в господарських спорудах зустрічаються не часто. З числа таких об'єктів привертає увагу приміщення № 3 з Опішнянського городища, що має ознаки каркасно-стовпової конструкції стін та тамбуру-входу [Сухобоков, 1975/26а, арк. 7]. Особливістю цієї споруди є те, що в підлозі на відстані 0,15—0,20 м від стін вміщено квадратну заглибину розмірами $2,30 \times 2,30$ м, в якій виявлено яма дзвоноподібної форми, з наступними розмірами: верхній діаметр 0,90 м, нижній — 1,10 м, глибина від рівня впуску —

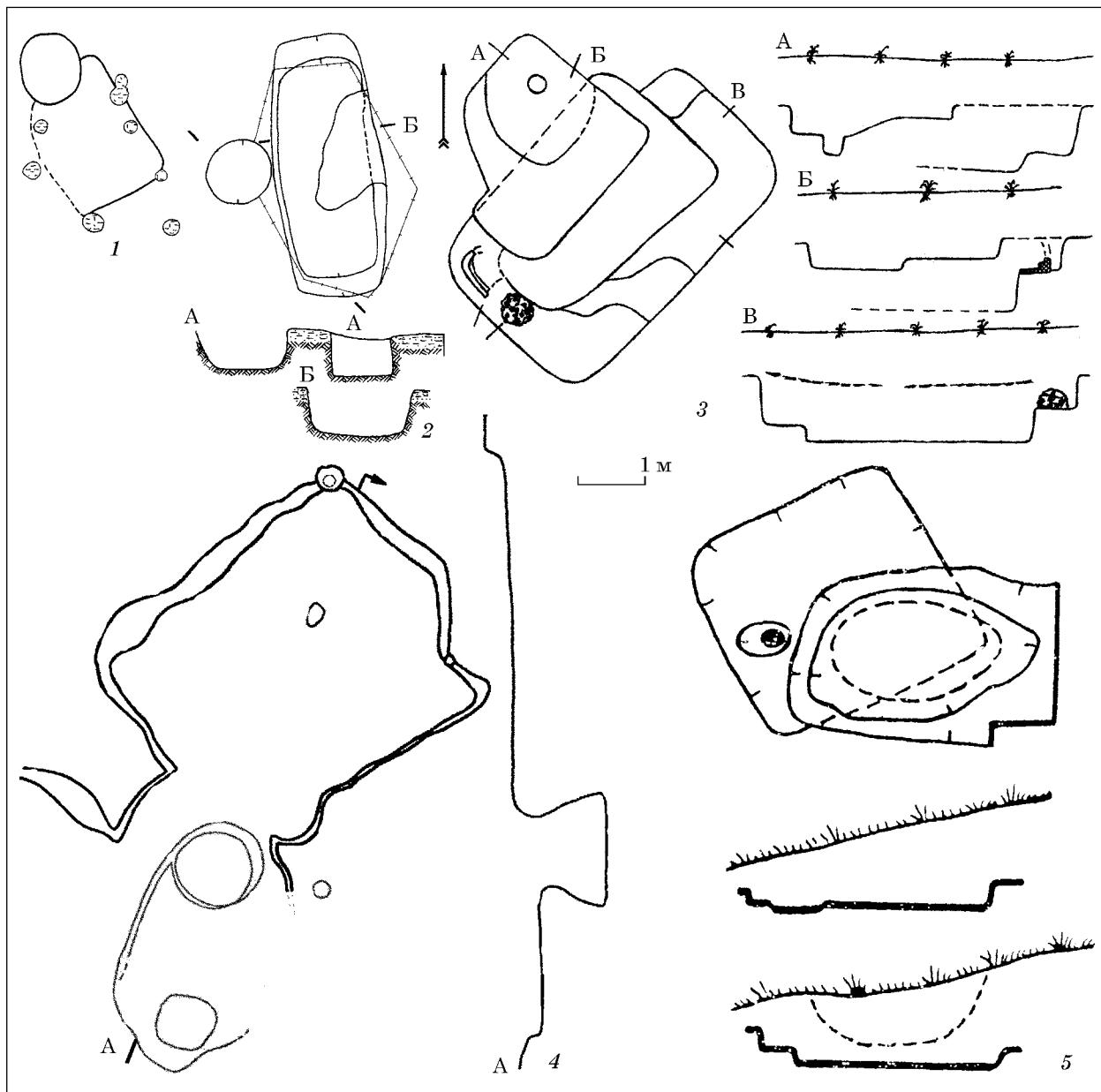

Рис. 5. Господарські об'єкти із заглибленою частиною: 1 — Горбове (за О.В. Григор'евим); 2 — Полтава (за О.Б. Супруненком); 3 — Водяне (за В.В. Колодою); 4 — Ратське городище (за В.В. Єнуковим); 5 — Хорошеве (за Б.А. Шрамком)

0,20 м (0,75 м від рівня давнього горизонту) (рис. 6, 1). Як видно з параметрових характеристик ями, попри всю її схожість із звичними господарськими ямами, вона має одну досить суттєву відмінність — це глибина, яка є малою аби використовувати її яму в господарських цілях, а саме як зерносховище. В межах цього квадратного заглиблення, а саме в південному кутку, досліжені рештки відкритого вогнища розмірами $0,45 \times 0,30$ м. Автор розкопок О.В. Сухобоков припускає її господарське призначення. Така її характеристика була викликана, насамперед, бідністю знахідок в приміщенні, наявністю значної кількості керамічного та металевого шлаку, а також конструктивними особливостями.

Звісно, подібна інтерпретація має свій сенс, проте можна висунути й альтернативне припущення стосовно призначення цього об'єкта. В першу чергу привертають увагу доволі нетипові для роменських господарських споруд елементи, такі як вхід-тамбур, а також наявність в центрі приміщення квадратної заглибини. Деяшо незвичним є і розміщення в середині цього об'єкта господарської ями та відкритого вогнища. Отже, таке не типове планування господарської споруди для роменської культури змушує припускати деяшо інше його призначення та шукати аналогії в середовищі синхронних археологічних культур. З огляду на наявність серед знахідок значної кількості матеріалів, що знаходять паралелі серед сал-

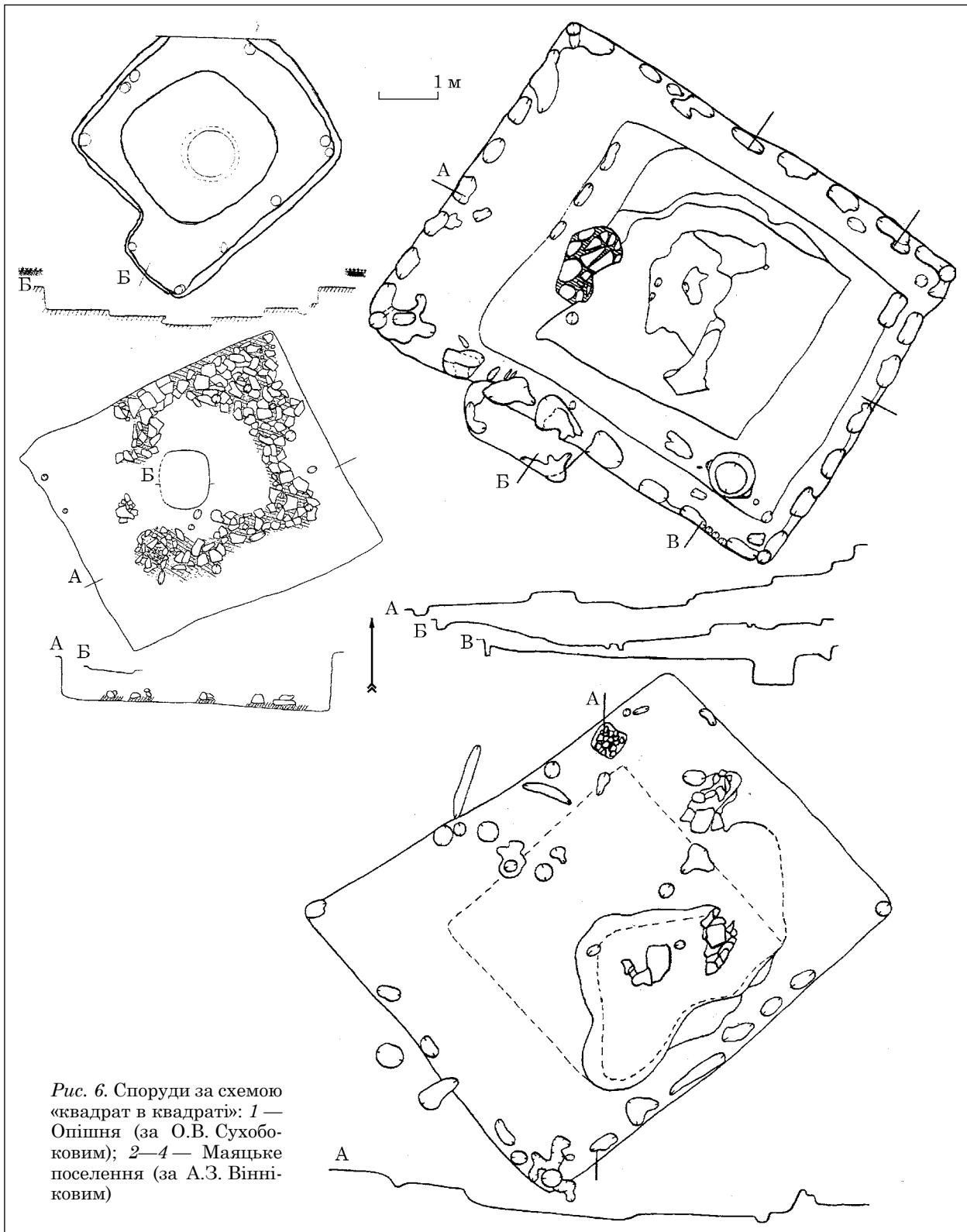

Рис. 6. Споруди за схемою «квадрат в квадраті»: 1 — Опішня (за О.В. Сухобоковим); 2—4 — Маяцьке поселення (за А.З. Вінниковим)

тівських старожитностей, доцільним є звернутися до цих матеріалів.

Споруди з подібною плановою схемою — «квадрат в квадраті» — розкопані на Маяцькому поселенні (рис. 6, 2—4). Дослідниками було виявлено низку об'єктів, зарахування яких до житлових чи до господарських викликало певні труднощі. Проте, в результаті комплексно-

го аналізу виявлених в розкопі решток, вчені дійшли висновку про їх культовий характер [Вінников, Афанасьев, 1991, с. 118]. З п'яти досліджених споруд привертують увагу № 14, 21 та 45. В цілому вони подібні до приміщення № 3 з Опішні. Це прямокутні, незначно заглиблени в материк об'єкти, зорієнтовані кутами за сторонами світу. Проте, їх головною спільною

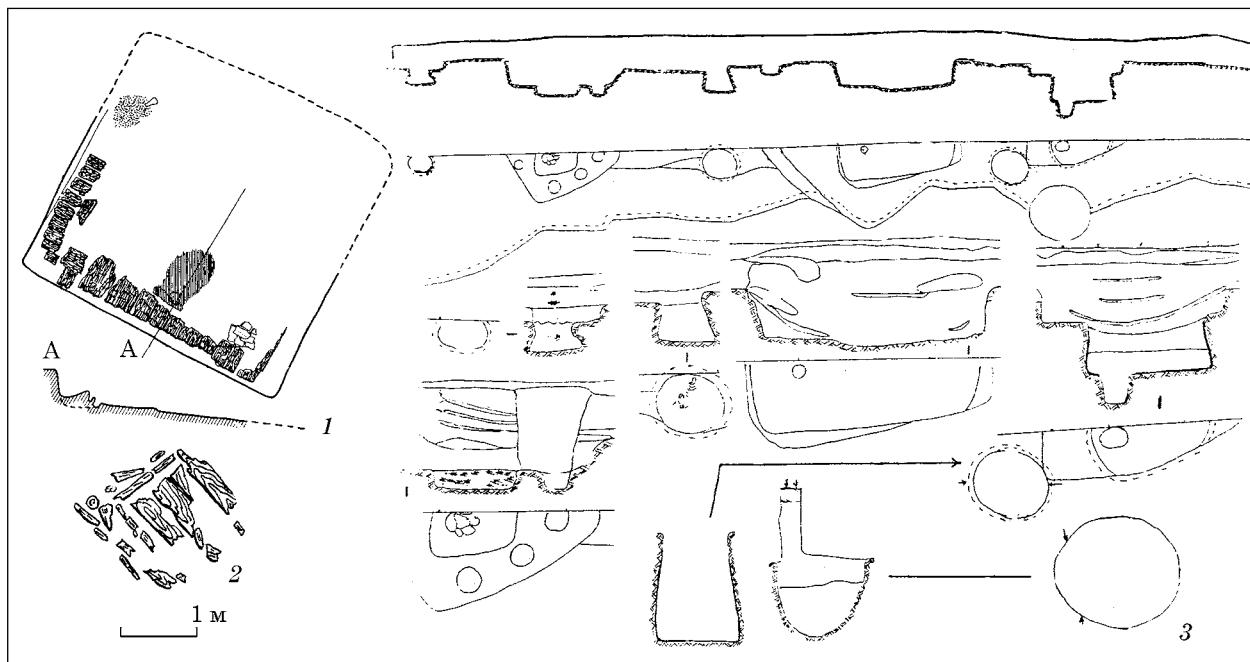

Рис. 7. Наземні господарські споруди: 1 — Новотроїцьке городище (за І.І. Ляпушкіним); 2 — Велике Горнальське городище (за А.В. Кузою); 3 — Городище (за В.В. Приймаком)

рисою є наявність «квадрату в квадраті». Не дивлячись на неоднакову кількість таких квадратів (в споруді № 21 іх два, в спорудах № 14 та 45 по одному) та різний будівельний матеріал для них (в споруді 14 він зроблений із необробленого каміння), все ж головна конструктивна ідея для них спільна. Також необхідно зауважити, що споруда № 21 має вход-тамбур та яму округлої форми. Стосовно ж вогнищ, то вони зафіксовані в спорудах № 14 та 21 [Винников, Афанасьев, 1991, с. 118—121, 128, 129]. В якості аналогій маяцькими спорудами А.З. Віnnіков та Г.Є. Афанасьев залучають матеріали з Північного Кавказу та Дунайської Болгарії.

Стосовно етнічної належності населення, що липшило по собі ці комплекси, дослідники не надають перевагу якомусь одному етносу, а припускають певний синкретизм — поєднання аланської та тюркської (болгарської) традицій [Винников, Афанасьев, 1991, с. 131]. Ця гіпотеза була підтримана і в подальшому [Винников, Плетенева, 1998, с. 170].

Звісно, стверджувати повну ідентичність приміщення № 3 з Опішні та споруд з Маяцького поселення не можна, проте наявність спільніх рис безсумнівна. По-перше, це схоже планування, коли в більший квадрат вписано менший. По-друге, це досить стала орієнтація споруд за сторонами світу. По-третє, це наявність вогнищ в межах внутрішнього квадрату. Подібні об'єкти на селищах салтово-маяцької культури дослідники розглядають як святилища, що належали великій сім'ї [Винников, Плетенева, 1998, с. 206].

Отже, сукупність відомостей про господарські споруди із заглибленою частиною свідчить про

існування різноманітних форм об'єктів відповідного призначення. Серед конструктивних особливостей привертає увагу вхідні конструкції на зразок «коридорів».

Наземні господарські споруди виявлені в значно меншій кількості на поселеннях роменської культури, однак це не свідчить про те, що вони не були поширені в забудові сіверянського поселення. Засади фіксації таких споруд і наземних жител схожі: за фрагментами підлоги, характером залягання обгорілих дощок та знахідок.

Наземні об'єкти господарського призначення характеризуються формою, наближеною до прямокутника, і зорієнтовані кутами за сторонами світу. П'ять таких споруд виявлено І.І. Ляпушкіним на городиці Новотроїцьке [Ляпушкін, 1958, с. 150—153]. Їх підлоги були дещо заглиблені в материк у зв'язку з тим, що розташувалися вони на схилі мису. З конструктивних особливостей тут простежені рештки згорілих вертикальних плах шириною 0,25—0,30 м [Ляпушкін, 1958, с. 150—153] (рис. 7, 1). Споруда з конструкцією, подібною до описаних, досліджена на Великому Горнальському городищі, її розміри становили 1,7 × 1,4 м. Вона мала дерев'яну підлогу та стовпову конструкцію стін [Куза, 1981, с. 21] (рис. 7, 2). Господарські споруди, заглиблені на 0,15—0,4 м, виявлені на південно-західній частині посаду Любеча [Казаков, Марченко, 1990].

Схожа господарська споруда (№ 1) досліджена в 1998 р. у Полтаві. Вона мала вигляд прямокутника розмірами 3,0 × 3,4 м, що був ледь заглиблений у материк. У заповненні виявилася значна кількість попелу та вуглин.

У межі господарської споруди входила неглибока (до 0,1 м) заглибина, що позначала місце входу, а також господарська яма № 4, впущена у материк з рівня долівки на глибину 0,6 м. У північно-західній частині споруди, на дні, розчищені дві ділянки перепаленої соломи та очерету, розташовані у перпендикулярно-протилежних напрямках (очерет згори), що могли бути рештками перекриття даху. Товщина цих плям коливалася в межах 1—2 см, площа їх розповсюдження складала 0,60 × 0,65 м та 0,50 × 0,70 м. Межі господарської споруди позначали ямки від стовпів, що знаходилися із заходу і півдня. Це переважно плями круглої в плані форми діаметром 0,10—0,17 м і глибиною 0,04—0,14 м. На захід від них розташувалися дві більші (діаметр 0,48—0,50 м) стовпові ями глибиною понад 0,15 м.

Схожу планову схему — розміщення господарської ями в межах споруди — виявлено В.В. Приймаком в процесі досліджень на майданчику городища літописної Многи. Це господарські ями № 1 та 3. Яма № 1 мала дзвоноподібну форму і знаходилася в слабко заглибленому приміщенні, розміри якого не встановлюються через його пошкодженість. Інша яма знаходилася в приміщенні, заглибленому на 0,40 м і розміром 3,0 × 0,8 м. Яма також мала дзвоноподібну форму і на її дні розчищено стовпову ямку [Приймак, 1997, с. 25, 26] (рис. 7, 3).

У цілому цими прикладами і обмежуються відомості про наземні господарські споруди. Можливо, що у деяких випадках, коли поруч розміщувалося декілька господарських ям, вони могли бути перекриті легкою наземною спорудою. До таких належать господарські ями № 30, 31, 33 та 65, 65а, 66 з городища Новотроїцького [Ляпушкин, 1958, с. 153, 301, 307].

Дещо вирізняються із загалу споруди, виявлені на Новотроїцькому городищі, у його північно-західному та північному краях. Ці споруди врізані в схил, утворюючи таким чином по його периметру певний уступ [Ляпушкин, 1958, с. 311, 312]. Конструктивні особливості цих споруд встановити важко. Їх особливістю є те, що більшість з них має печі, влаштовані підбоєм [Ляпушкин, 1958, с. 155, 156]. У зв'язку з цим Г.В. Борисевичем та О.А. Узяновим було висунуто припущення, що ці споруди складають єдиний комплекс оборонної стіни городища [Борисевич, Узянов, 1987, с. 57, 58].

Ремісничі та промислові споруди. На підставі археологічних матеріалів сукупність ремісничих споруд роменської культури можна розподілити на дві групи. Перша група характеризується присутністю печей, друга — їх відсутністю.

Споруди першої групи виявлені на городищі Монастирище [Макаренко, 1907; 1925; Сухобоков, 2004, с. 78; Комар, Сухобоков, 2004; Комар, 2013], на Битиці — 2 [Колодя, 1999, рис. 3], Ні-

цаха, в ур. Малий Балкан [Сухобоков, 1973—1974/31, арк. 10] та у Полтаві [Пуголовок, 2011, с. 277].

Форма цих споруд наближується до прямо-кутної чи квадратної. Їх основа заглиблена від 0,8 до 2,0 м. Площі котлованів різноманітні — малі (2 од.), середні (3 од.), великі (3 од.). Орієнтовані ці споруди стінами за сторонами світу. У відповідності до типології котлованів житлових споруд, котловани виробничих належать до II (1 од.), III (1 од.) та IV (6 од.) типів.

Як зазначалося вище, їх головною особливістю є наявність однієї або декількох печей. Загалом така ознака зближує ці споруди з житлами, втім, при більш детальному аналізі виявляються деякі розбіжності, що стосуються, в першу чергу, планової структури та конструкції печі. У преважній більшості ремісничих споруд опалювальні пристрої дещо зміщені від кутів до центру або ж влаштовані в середині чи поверх спеціальної ніші. Розташування печей, зміщених від кутів до центру споруди, спостерігається у виробничих комплексах на Монастирищі (житла А/1906, Д, Е, спор. № 2) та в Полтаві («житло» № 1). Випадок влаштування печі на спеціальному майданчику, на зразок ніші, простежено на роменському городищі Битиця-2 в житлі № 1. Відповідно до польових креслень, теплотехнічна споруда розташувалася в спеціальній ніші у південно-східному куті, на підвищенні, зробленому з принесеної глини потужністю 0,3—0,4 м, в той час, як побутова займала південний кут котловану [Сухобоков, Юрченко, Приймак, 1985/18, арк. 17, 18, кресл. 7, 8] (рис. 8, 1). Існування побутової та виробничої печі зафіковано ще в двох випадках. У першу чергу це житло А/1924 з Монастирища, в якому округлі печі розташувалися в протилежних кутах [Макаренко, 1925, с. 12]. У житлі № 3, дослідженому в ур. Малий Балкан поблизу с. Ніцахи, також розташувалося дві печі, які, на відміну від споруди з Монастирищем, мали різну конструкцію. Перша з них була кубоподібною, вирізаною в материковому осстанці, в той час як друга — мала круглу форму і була виліплена з принесеної глини.

Більшість виявлених печей можна зарахувати до II типу (вид 2, 3), але вони мають певні конструктивні особливості, на що звернув увагу О.В. Комар [Комар, 2013, с. 87—89]. Печі на городищі Монастирище мають округлу форму з аркоподібним вирізом топкової камери. Таку ж конструкцію мають печі на городищі поблизу с. Ніцахи в ур. Малий Балкан. Особливістю цих теплотехнічних споруд є використання граніту, з якого викладені черені (Монастирище), кварциту, яким обкладали внутрішню частину печі (Монастирище, сп. № 2) або вапняку, яким було обкладено зовнішню частину печі (Ніцаха, ур. Малий Балкан).

Невід'ємною складовою пічних конструкцій в спорудах з Монастирища та Ніцахи є ями,

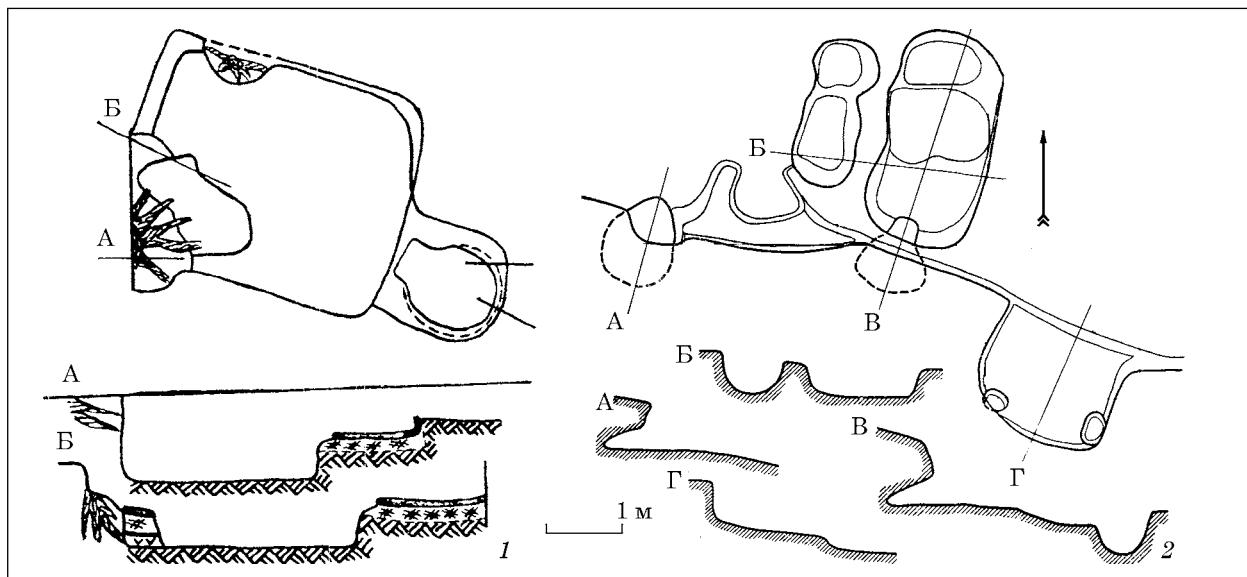

Рис. 8. Виробничі споруди: 1 — Битиця-2 (за О.В. Сухобоковим); 2 — Новотроїцьке (за І.І. Ляпушкіним)

які, на думку дослідників, мали забезпечувати зручне становище працюючого перед піччю (припічні) [Макаренко, 1925, с. 10—11; Сухобоков, 1973—1974/31, арк. 10]. За формою та глибиною вони дешо різняться між собою. На городищі Монастирище такі ями мають прямоокутну чи підівальну форму. У споруді з Ніцах (ур. Малий Балкан) яма овальна. У двох випадках «передпічні» ями завертали в бік до стінки, при чому в одному випадку стінка котловану була спеціально підрізана для цих потреб (Монастирище, сп. № 2). Їх глибина також не завжди стала. На сьогодні існує досить аргументоване припущення, за яким печі з ямами являють собою один комплекс — сиродутне горно зі шлаковипускною ямою [Комар, 2013, с. 89—91]. Okрім цих деталей, що пов’язані з горнами, О.В. Комаром в споруді № 2 з Монастирища виділено ще й рештки повітряного каналу [Комар, 2013, с. 91, 92].

До конструктивних особливостей заглиблених частин цих споруд можна додати рештки входів. В трьох випадках на городищі Монастирище зафіксовані залишки входної конструкції у вигляді округлої ями, що розміщена з південної (2 випадки) чи з північної сторони (1 випадок) котловану. У споруді № 2 така яма мала діаметр близько 2,0 м та невелику сходинку в своїй східній частині. Долівка в таких спорудах материкова, лише в одному випадку відзначено досипку річковим піском (Ніцах).

З виробництвом, безперечно, пов’язані рештки компактно розміщених металургійних горнів на Гочевському городищі [Рыбаков, 1948, с. 208] та деякі споруди на Новотроїцькому [Ляпушкин, 1958, с. 209, 217—219]. Якщо конструктивні особливості для першої пам’ятки лишаються нез’ясованими [Колода, 1999, с. 45], то для другої вони є конкретними. В одному випадку дослідник припускає, що виробничий

процес відбувався в житлах (№ 18, 40) [Ляпушкин, 1958, с. 217—219], в іншому припускає, що для цього були зведені спеціальні споруди [Ляпушкин, 1958, с. 209]. Особливістю цих об’єктів є невелика заглибленість у материк та наявність спеціальних печей, зроблених у підбоях [Ляпушкин, 1958, с. 220] (рис. 8, 2).

Споруди, що мають ремісниче призначення, виявлені О.А. Узяновим на городищі Мешкове-2. Одна з них мала котлован глибиною 0,6 м, поруч з яким розміщувалося металургійне горно, від якого збереглась нижня частина [АРК, 1998, с. 193].

Друга група виробничих споруд представлена значно меншою кількістю об’єктів. Найбільш показовим для неї є комплекс (кузня), досліджений на Великому Горнальському городищі [Кузя, 1981, с. 18]. Це прямоокутна споруда (№ 8) розмірами 3,8 × 1,6 м, зоріентована кутами за сторонами світу та незначно заглиблена в материк. З конструктивних особливостей необхідно назвати ряд (3 од.) невеликих стовпових ямок вздовж південно-західної стінки та діжкоподібну яму, що примикала зі сходу, і в заповненні якої виявлено ковалські інструменти [Кузя, 1981, рис. 7, 2; Енуков, 2005, рис. 36].

Окрім описаних вище споруд на пам’ятках роменської культури зустрічаються окремо розміщені печі — теплотехнічні споруди для випалу кераміки. Вперше подібну піч досліджено Б.А. Шрамком на Донецькому городищі [Шрамко, 1970, с. 108] (рис. 9). В подальшому схожі об’єкти, що розташовувалися на відстані від жителів, були виявлені на Переверзевському городищі [Узянов, 1981, с. 86], на поселенні поблизу с. Горбове [Григорьев, 1983, с. 70] (рис. 10, 1), а також на городищі поблизу с. Водяне [Колода, 2004, с. 170].

Окремо варто зупинитися на питанні горнів для випалу кераміки. Одне з таких дослідже-

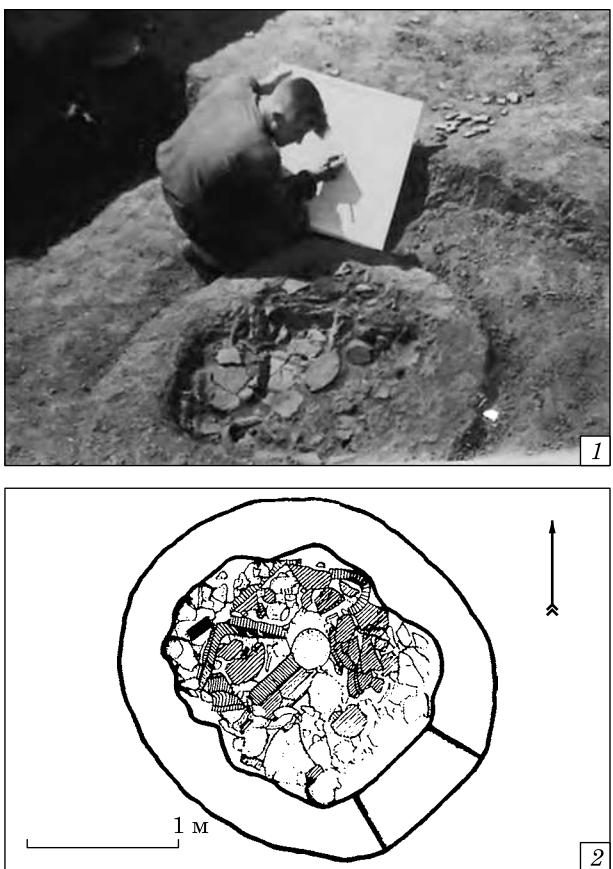

Рис. 9. Теплотехнічні споруди, Донецьке городище:
1 — фото; 2 — план (за Б.А. Шрамком)

не на селищі поблизу с. Кам'яне. Це споруда круглої форми з передпічною ямою значних розмірів. У випалювальній камері збереглися 17 отворів-продухів. У зв'язку з відсутністю так званого козла, характерного для давньоруських горен, О.В. Сухобоков зарахував його до роменських об'єктів [ДПСП, 1984, с. 160—162] (рис. 10, 2). Пізніше дослідник датував його XII ст. [Сухобоков, 2012, с. 71].

Інше горно виявлене на городищі Рильськ-1 (Гора Івана Рильського) в одній зі споруд, що за своєю конструкцією належить до двокамерних [Фролов, 1991, с. 83, 84; АКР, 2000, с. 86]. На території посаду Любеча серед об'єктів I будівельного періоду (роменська культура) також виявлено споруду, яку дослідники інтерпретують як горно [Казаков, Марченко, 1990, с. 30]. Цими випадками і обмежуються свідчення про горна роменської культури. Незадовільне введення означених матеріалів до наукового обігу не дозволяє з впевненістю ототожнювати їх з комплексами саме цієї культури, хоча деякими дослідниками і припускається існування горнів у сіверян [Приймак, 1988, с. 45, 46].

Отже, на поселеннях роменської культури окрім житлової забудови знаходимо достатньо прикладів різноманітних господарських та ремісничих споруд. Найчисленнішу групу серед цих об'єктів складають господарські ями, серед яких за своїм призначенням добре ідентифікуються зернові. В залежності від форми,

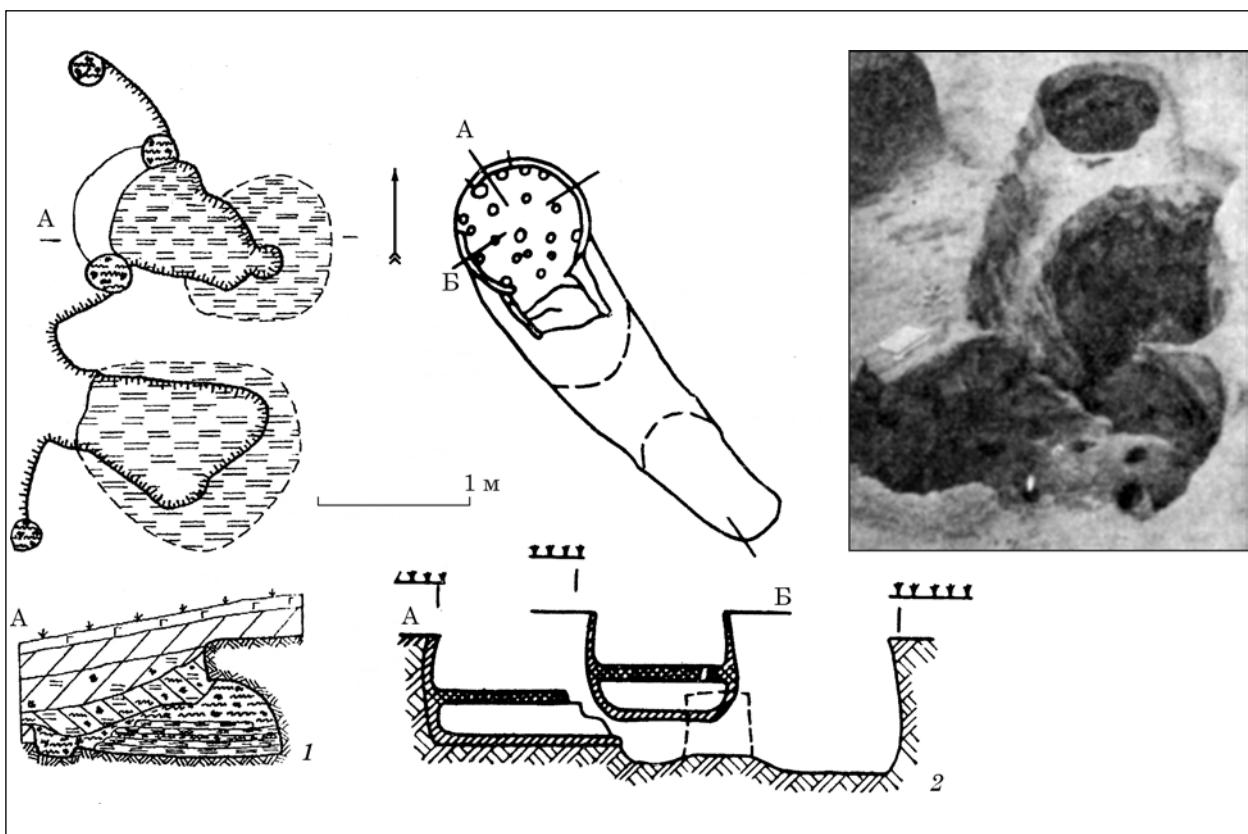

Рис. 10. Теплотехнічні споруди: 1 — Горбове (за О.В. Григор'євим); 2 — Кам'яне (за О.В. Сухобоковим)

вони поділяються на 5 видів — «дзвоноподібні» (тип I), «глечикоподібні» (тип II), прямо-кутні — з плоским (тип III) та заокругленим (тип IV) дном та «діжкоподібні» (тип V). Споруди господарського призначення, за рівнем заглиблення, розподіляються на заглиблені та наземні. Серед конструктивних особливостей відзначаються стовпові ямки та рештки вхідних конструкцій в заглиблених спорудах. Ремісничі комплекси роменської культури досліджені гірше. Серед них виокремлюється група споруд, пов'язаних як із залізоробною справою (Монастирище, Ніцаха, Битиця-2), так і виробництвом дъогтю (Полтава). Особливістю цих приміщень є характерні пічні конструкції та розміщення печей ближче до середини котловану. Як і для житлових будівель, основу виробничого приміщення складає котлован, в той час, як господарські споруди переважно мають незначну глибину. Котловани цих споруд належать до II—IV типів. Майстерні для виготовлення залізних предметів відомі в одному випадку — на Великому Горнальському городищі. Okрім перелічених господарських та виробничих споруд на роменських пам'ятках зустрічаються і теплотехнічні споруди.

Таким чином, на пам'ятках роменської культури присутні всі необхідні для ведення господарства об'єкти, які слугували ланками единого виробничого процесу, забезпечуючи життєдіяльність стародавнього населення.

- АКР.* Курская область. — М., 1998. — Ч. 1. — 304 с.
АКР. Курская область. — М., 2000. — Ч. 2. — 240 с.
Борисевич Г.В., Узянов А.А. Микрорельеф и грунт как вспомогательные источники для реконструкции этапов застройки Новотроицкого городища // Методы естественных наук в археологии. — М., 1987. — С. 56—61.
Винников А.З., Афанасьев Г.Е. Культовые комплексы Маяцкого селища (материалы раскопок советско-болгаро-венгерской экспедиции). — Воронеж, 1991. — 192 с.
Винников А.З., Плетнева С.А. На северных рубежах Хазарского каганата. Маяцкое поселение. — Воронеж, 1998. — 216 с.
Григорьев А.В. Поселение у села Горбово // КСИА. — 1983. — Вып. 175. — С. 67—73.
Григорьев А.В. Северянская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным. — Тула, 2000. — 263 с.
Готун І.А. Реконструкції ремісничих та господарських будівель давньоруського поселення Автуничі // Археологія. — 1993. — № 4. — С. 59—71.
Готун І.А. Некоторые данные о системе настройки древнерусского поселения Автуничи (по материалам 1989 г.) // Деснинские древности: сб. материалов межгос. науч. конф., посвящ. пам. Ф.М. Заверняева. — Брянск, 1995. — С. 103—106.
Готун І.А. Забудова поселень // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). — К., 2003. — С. 156—182.
Готун І.А. Споруди давньоруських пам'яток Шестовиці та їх місце серед синхронних старожитностей регіону // МДАПВ. — 2007. — Вип. 11. — С. 250—255.

- Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. Археологическая карта.* — К., 1984. — 196 с.
Дьяченко А.Г. О характере жилищно-хозяйственной архитектуры и планировке Донецкого городища в IX — начале X в. // Археология славянского Юго-Востока: материалы межвуз. науч. конф. — Воронеж, 1991. — С. 37—43.
Звідещук Б.А., Готун І.А. Будівлі селища Гульськ та їх значення для вивчення соціально-економічного феномену поліського села кінця I тис. // Археологія. — 1997. — № 2. — С. 32—52.
Енуков В.В. Славяне до Рюриковичей. — Курск, 2005. — 352 с.
Казаков А.Л., Марченко В.Н. Юго-западная окраина Любечского посада в IX—XIII вв. // Тез. истор.-археол. семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.» (Чернигов, 15—18 мая 1990 г.). — Чернигов, 1990. — С. 27—31.
Колода В.В. Черная металлургия Днепро-Донского междуречья во второй половине I тыс. н. э. — Харьков, 1999. — 244 с.
Колода В.В. Работы на городище у с. Водяное на Харьковщине // АВУ. — 2003. — Вип. 5. — С. 126—129.
Колода В.В. Еще один сезон работ на городище у с. Водяное на Харьковщине // АВУ 2002—2003. — 2004. — Вип. 6. — С. 169—171.
Комар А.В., Сухобоков О.В. Городище «Монастырище» и древнерусский Ромен: проблема приемственности // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—Х ст. — К., 2004. — С. 159—173.
Комар О.В. Металургійні комплекси роменської культури з городища Монастирище // Експериментальна археологія: досвід моделювання об'єктів та виробництв. — К., 2013. — С. 87—99.
Кузя А.В. Большое городище у с. Горналь // Древнерусские города. — М., 1981. — С. 6—39.
Ляпушкін І.І. Старослов'янське поселення VIII—XIII ст. на території м. Полтави (за матеріалами польських розшуків 1940, 1945 і 1946 р.) // АП УРСР. — 1949. — Т. I. — С. 58—75.
Ляпушкін І.І. Городище Новотроицкое: о культуре восточных славян в период сложения Киевского государства. — М.; Л., 1958. — 328 с. (МИА. — № 74).
Ляпушкін І.І. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа. — М.; Л., 1961. — 382 с. (МИА. — № 104).
Макаренко Н.А. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губ. в 1906 г. // ИАК. — СПб., 1907. — Вып. 22. — С. 38—90.
Макаренко М.О. Городище «Монастырище» // Наук. зб. Істор. секції ВУАН. — К., 1925. — Вип. 19. — 23 с.
Приймак В.В. До походження давньоруських двох'ярусних гончарних горнів // Тези доп. другої Чернігівськ. обл. наук. конф. з істор. краєзнавства (грудень 1988 р.). — Чернігів; Ніжин, 1988. — Вип. II. — С. 45—46.
Приймак В.В. Роменська культура в межиріччі Десни і Ворскли: дискусійні питання, нові матеріали. — Полтава; Суми, 1997. — 38 с.
Пуголовок Ю.О. Перетин рову Полтавської фортеці // АДУ. — 2010. — Київ; Полтава, 2011. — С. 277.
Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. — М., 1948. — 803 с.
Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Приймак В.В. Пізньороменські комплекси з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997—1998 рр.) // АЛЛУ. — 2001. — № 1 (9). — С. 52—76.
Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О., Мироненко К.М., Шерстюк В.В. Дослідження посаду літописної Лтави

- ви: Інститутська гора. — Київ; Полтава, 2009. — Ч. 1. — 140 с.
- Сухобоков О.В. Отчет о работе Днепровского отряда Славяно-Русской экспедиции Института археологии АН УССР в 1973—1974 гг. // НА ІА НАН України. — 1973—1974/31.
- Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). — К., 1975. — 168 с.
- Сухобоков О.В. Отчет о работе Левобережного отряда Раннеславянской экспедиции Института археологии АН УССР в 1975 г. // НА ІА НАН України. — 1975/26а.
- Сухобоков О.В., Юрченко С.П., Приймак В.В. Отчет об исследованиях Левобережной славяно-русской экспедиции в 1985 г. // НА ІА НАН України. — 1985/18.
- Сухобоков О.В. Розкопки у літописному Ромні (до 100-річчя роменської археологічної культури) // Археологія. — 2004. — № 4. — С. 71—85.
- Сухобоков О.В. «Земля незнаєма»: население басейна среднего Псла в X—XIII вв. по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное. — К., 2012. — 376 с.
- Узянов А.А. Переверзевское II городище // АО 1980 г. — М., 1981. — С. 85—86.
- Фролов М.В. Раскопки в Рыльске // Археология и история юго-востока Руси. — Курск, 1991. — С. 83—84.
- Шрамко Б.А. Раннеславянское поселение VIII—Х вв. на Донецком городище // Древние славяне и их соседи. — М., 1970. — С. 105—108 (МИА. — № 176).

Ю. О. Пуголовок

ХОЗЯЙСТВЕННЫЕ ПОСТРОЙКИ СЕВЕРЯН

На поселениях роменской культуры фиксируются различные хозяйствственные и ремесленные сооружения. Самую многочисленную группу среди этих объектов составляют хозяйствственные ямы, среди которых по своему назначению хорошо идентифицируются зерновые. Сооружения хозяйственного назначения по уровню углубления распределяются на

углубленные и наземные. Ремесленные комплексы роменской культуры исследованы хуже. Среди них выделяется группа сооружений, связанных с обработкой железа и производством дегтя. Особенностью этих помещений являются печные конструкции и размещение печей ближе к середине котлована. Основу производственного помещения составляет котлован, в то время как хозяйственные постройки преимущественно имеют незначительную глубину. Мастерские для изготовления железных предметов известны в одном случае — на Большом Горнальском городище. Кроме перечисленных хозяйственных и производственных сооружений на роменских памятниках встречаются и отдельные теплотехнические сооружения.

Ключевые слова: Днепровское Левобережье, роменская культура, северяне, хозяйствственные сооружения.

Yu. O. Pugolovok

SEVERIANS HOUSEHOLD BUILDINGS

On the settlements of Romny archeological culture various commercial and craft buildings are fixed. Largest group among these objects presents by household pits. Among them by its purpose well identified grain pits. Household buildings divided by the level of deepening for depth in the ground and above-ground constructions. Craft complexes of Romny archeological culture investigated worse. Among them singled out a group of buildings associated with a processing of iron and production of tar. A feature of these facilities is characterized by ovens and placement of ovens near the middle of the foundation pit. The basis of industrial facilities is foundation pit, while commercial buildings, preferably have a little depth. In one case is known a workshop. Also on Romny archeological culture settlements are known some thermotechnical facilities.

Ключевые слова: Dnieper Left Bank, Romny archeological culture, Severians, Household buildings.

Одержано 24.04.2014.

ДОСЛІДЖЕННЯ ГОНЧАРНИХ ГОРНІВ XVIII—XIX ст. НА ТЕРИТОРІЇ ОПІШНЯНСЬКОГО ГОНЧАРНОГО РАЙОНУ

Подано будову гончарних горнів середини XVIII—XIX ст., досліджених на території Опішнянського гончарного району, за ескізами яких сучасні майстри будують споруди для випалювання глиняних виробів.

Ключові слова: майстри, гончарні горни, Опішня, реконструкція.

Випалювання — найважливіша технологічна операція, є завершальним і відповідальним етапом у виготовленні глиняних виробів [Гейко, 2011, с. 105]. Цей технологічний процес в різni часi здiйснювався в рiзноманiтних випалювальних пристроях: вогнищах, багаттях, печах для приготування їжі й обiгрiвання примiщень, гончарних печах й гончарних горнах. У процесi наукових дослiджень випалювальних пристрiїв старовини вченi нерiдко вдаються до їх реконструкцiї i результати своїх дослiджень оприлюднюють у виглядi статей, монографiй [Готун, Петраускас А., Петраускас О., 2005; Готун, Коваль, Петраускас А., 2005; Готун, Гаскевич, Казимир та iн., 2007]. Спроби реконструкцiї давнiх гончарних горнiв для випалювання глиняних виробiв iнколи здiйснюють i сучаснi майстри, хоча при цьому часто роблять вiдхилення вiд ескiзiв традицiйних випалювальних споруд кiнця XIX — початку XX ст.

Взагалi, в Опiшному та його околицях виявлено кiлька горнiв, датованих серединою та кiнцем XVIII ст., кiнцем XIX — початком XX ст. [Троцька, 2001; 2011; 2007]. Звичайно, ця кiлькiсть дуже мала для такого значного гончарного осередку, що пояснюється недостатньою вивченiстю територiї козацького мiстечка та його околиць.

Уперше горно середини XVIII ст. було розкопане спiвробiтниками музею гончарства на однiй iз садiб Опiшного 1988 р. На жаль, його конструкцiя не була дослiджена, тому вiдомостi про його будову немає.

© В.І. ТРОЦЬКА, 2014

Подальше вивчення гончарних горнiв продовжили лише у 1996—2003 рр. За цей перiод спiвробiтниками Нацiонального музею-заповiдника украiнського гончарства в Опiшному та Інституту керамологiї (вiддiленнi Інституту народознавства НАН України) в результатi розвiдок були виявленi гончарнi горни кiнця XVIII — 30-х рр. XX ст. рiзної конструкцiї та збереженостi, здiйснене їх атрибутування.

1996 р. виявлено залишки гончарного горна з округлою в планi посудною камерою на однiй з околиць Опiшного, в пiщаному кар'єрi на глибинi 0,80—0,96 м вiд рiвня сучасної поверхнi. Стiнки та козел горна були побудованi з цегли-сирцo, розмiри цеглин становили 34 × 15 × 6 см. Горно такої конструкцiї вiднесено до типу «горшечних» [Зарецький, 1894, с. 18—19]. Пiд час дослiджень на територiї Опiшного наприкiнцi XIX ст. керамолог I. Зарецький зафiксував, що гончарнi горни тут були зробленi лише з цегли-сирцo і могли служити вiд 10 до 20 р. [Зарецький, 1894, с. 26]. У горнi, збереглася лише частина топкової камери i «череня» з однiєю «дучкою» та «козел» довжиною вiд 1,20—1,40 м. Ширина топки бiля «козла» 1,4 м, висота — 0,75 м. Ширина та висота входу до камери — 0,50 м. Горно кiлька разiв ремонтували, про що свiдчить обмазка з рiзникользових глин товщиною близько 8 см [Троцька, 2001]. За знахiдками з випалювальної споруди, горно датоване кiнцем XVIII ст.

1999 р. випалювальну споруду iншої будови виявлено пiд схилом пагорба в пiвденно-схiднiй частинi Опiшного на садiбi гончаря Івана Цюрюпи. Горно мало чотирикутну в планi посудну камеру довжиною 2,05 м та ширину 1,90 м. I. Зарецький горни такої конструкцiї заражував до типу «мисочнi», адже в них випалювали виключно миски. Край посудної камери горна збереглися на висоту 0,08 м. Споруда викла-

дена з цегли-сирцю й обмазана шаром глини червоного кольору товщиною 0,07 м. В «черені» налічено 36 дучок прямокутної форми розмірами по $0,15 \times 0,05$ м, що рівномірно розташувалися по всій його поверхні. Топкова камера розмірами $1,10 \times 0,75 \times 0,65$ м, аркові склепіння дугоподібної форми. «Черінь» тримався на «козлі» шириною 0,38 м, який проходив через всю довжину нижньої частини посудної камери. «Пригреbiця» розмірами $2,1 \times 2,00$ м при висоті 1,50 м. Для збільшення теплоізоляції стінок камери горно було заглиблено в природний схил пагорба [Троцька, 2001, с. 41, 42]. За аналогією знахідок горно датоване кінцем XIX — початком ХХ ст.

2000 р. ще одне гончарне горно досліджено у південно-східній частині Опішного, з округлою в плані випалювальною камeroю діаметром 2,10 м, що збереглася на висоту 0,5 м. Топкова камера горна розділена на дві частини опорною перегородкою — «козлом» шириною 0,2 м, яка підтримувала «черінь». В черені нараховано 22 отвори-«дучками» округлої форми (діаметр 0,06—0,07 м), через які у верхній ярус проходило гаряче повітря. Форма челюстів топкової камери нагадує видовжений овал розміром $2,25 \times 0,8$ м і висотою 0,9 м. Споруда збудована з сирцевих цеглин розміром $0,32 \times 0,15 \times 0,06$ м. Стінки й дно обмазані кількома шарами різноважових глин товщиною 0,05 м. Передпічна яма довжиною 2 м і шириною 1,70 м. За знахідками горно віднесено до кінця XIX — початку ХХ ст.

Саме така конструкція гончарних горнів була зафіксована на території Опішного керамологом Іваном Зарецьким в кінці XIX ст. Вчений у своїй монографії подав план будови двох типів гончарних горнів — з округлою й чотирикутною в плані випалювальною камeroю, так званих «горшечних» й «мисочних» [Зарецький, 1894, с. 8—10]. За ескізами яких сучасні опішненські гончарі зводять горни для випалювання глиняних виробів. окремі майстри, які виготовляють глиняну іграшку, будують їх значно менших розмірів, без опорної перегородки — «козла» в топковій камери. За ескізами традиційних випалювальних споруд кінця XIX — початку ХХ ст. на території Національного музею-заповідника українського гончарства 1997 р. збудоване гончарне горно з округлою в плані випалювальною камeroю, в якому іноді здійснюють випалювання глиняних виробів. Варто сказати, що на території Опішного зафіксовані й не традиційні для Опішненського гончарного району сучасні випалювальні споруди.

Отже, результати дослідження показали, що на території Опішного виявлено два типи гончарних горнів: з округлою в плані випалювальною камeroю («горшечні») та чотирикутною в плані випалювальною камeroю — «мисочні». Вони відрізняються між собою як будовою, так і розмірами. Сучасні ж майстри будують горни з округлою в плані випалювальною камeroю, хоча випалюють в них різні види глиняного посуду.

Гейко А. Гончарство населення скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя. — Полтава, 2011. — 248 с.

Готун І.А. Петраускас А.В., Петраускас О.В. Експериментальна археологія у роботі Північної експедиції. Дослідження в галузі гончарства // Археологія. — 2005. — № 2. — С. 70—79.

Готун І.А., Коваль О.А., Петраускас А.В. Експериментальна модель гончарного горну типу Малополовецького // Проблеми археології Середнього Подніпров'я: До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею. — Київ; Фастів, 2005. — С. 334—341.

Готун І.А., Гаскевич Д.Л., Казимир О.М. та ін. Гончарство // Північна експедиція ІА НАН України: Матеріали і дослідження. — К.; 2007. — Вип. 1: Поселення між Ходосівкою та Лісниками: Дослідження 2003 р. — С. 203—214.

Зарецький И.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. — Полтава, 1894. — 126 с.

Троцька В. Гончарні горна середини — XVIII початку XIX століття з Опішного та околиць (стан їх вивчення) // Жовківські читання 2011: Зб. ст. першої наук. конф. «Музей в сучасному світі». — Львів, 2011. — С. 55—59.

Троцька В.І. Дослідження гончарних горнів у Опішному // Український керамологічний журнал. — 2001. — № 2. — С. 40—43.

Троцька В.І. Дослідження гончарних горнів кінця XVIII — початку ХХ століття на території Опішного та його околиць на Полтавщині // Интеграция археологических и этнографических исследований. — Одеса; Омск, 2007. — С. 180—184.

B. I. Trotska

ИССЛЕДОВАНИЕ ГОНЧАРНЫХ ГОРНОВ XVIII—XIX в. НА ТЕРРИТОРИИ ОПОШНЯНСКОГО ГОНЧАРНОГО РАЙОНА

В статье представлено устройство гончарных горнов середины XVIII — XIX вв., исследованных на территории Опшнинского гончарного района, по эскизам которых современные мастера сооружают горны для обжига глиняных изделий.

Ключевые слова: мастера, гончарные горны, Опшня, реконструкция.

V. I. Trotska

RESEARCH OF POTTERY FURNACES XVIII—XIX CENTURIES ON TERRITORY OPOSHYA REGION

The structure of pottery furnaces of middle of XVIII — XIX of investigational is given on territory of Opishnenskogo of pottery district, after the sketches of which modern masters build buildings for the burning-out of clay wares.

Ключевые слова: мастера, постригненські горни, реконструкція.

Одержано 14.05.2014.

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

УДК: 904.4(477.44)“639”

Ю. Ю. Башкатов, Т. В. Бітковська

ПІЗНЬОЗАРУБІНЕЦЬКІ МАТЕРІАЛИ З ПОСЕЛЕННЯ КУНКА ГАЙСИНСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Стаття розглядає проблеми вивчення пізньозарубінецьких пам'яток Південного Бугу.

Ключові слова: Пізньозарубінецькі пам'ятки, тип Мар'янівка, тип Рахни, ліпна керамика, амфори, пряслиця.

Серед пізньозарубінецьких старожитностей України пам'ятки Південного Бугу займають особливе місце. Це пов'язано з тим, що на даний момент не до кінця зрозумілими є питання їх походження та подальшої долі. Відкриті у 1956 р. П.І. Хавлюком могильник та поселення Рахни поклали початок вивчення цієї групи пам'яток. Розвідки та розкопки проводилися ним протягом 1960—80-х рр. Розвідками виявлені такі поселення як Мар'янівка, Носівці, Сокільці, Щурівці, Парівка, Пархомівка, Кунка. П.І. Хавлюк у своїй найпізнішій статті заразував до зарубінецького кола 99 пунктів [Хавлюк, 2003, с. 176]. За даними Вінницького обласного управління культури, на обліку стоїть 87 пам'яток. Однак не виключено, що не всі вони належать до цієї групи.

Нажаль, матеріали, отримані у ході робіт, проведених П.І. Хавлюком, були погано опубліковані, інформація надана у загальному плані [Хавлюк, 1974; 1975].

Робота зі звітами також не дала достатніх результатів, оскільки звіти дуже стислі, не вистачає багатьох ілюстрацій, деякі пам'ятки навіть не згадані. Частина матеріалів, що зберігалась у Вінницькому педагогічному інституті, була втрачена. Таким чином, нині отримати повноцінну інформацію щодо пізньозарубінецьких пам'яток Південного Бугу неможливо.

© Ю.Ю. БАШКАТОВ, Т.В. БІТКОВСЬКА, 2014

Під час написання колективної монографії «Позднезарубинецкие памятники на территории Украины» (вторая половина I — II в н. э.)» А.М. Обломський та Ю.Ю. Башкатов ознайомились з матеріалами, які зберігаються у Вінницькому краєзнавчому музеї. Результатом став II розділ монографії — «Памятники типа Мар'яновки бассейна Южного Буга», написаний А.М. Обломським [Обломский, Терпиловский, 2010, с. 16—35]. У ній вчений ретельно розглянув матеріали, які були опрацьовані під час роботи в музеї, та відомі з публікації П.І. Хавлюка. Серед іншого було запропоновано змінити назву типу пам'яток з Рахни на Мар'янівку. З методичної точки зору це може пояснюватись тим, що Мар'янівка (1966—67 рр.) була першою розкопаною пам'яткою цього типу. Також вона дала доволі значну кількість матеріалів, які створюють повніше уявлення про поселення, які складають більшість пам'яток. Могильник Рахни, нажаль, є досі унікальним. Така пропозиція отримала негативний відгук від С.В. Воронякова, який вважає, що термін «тип Рахни» вже є сталим і не вимагає змін [Вороняков, 2012, с. 738—748]. На наш погляд, позиція А.М. Обломського має сенс у тому плані, що в результаті накопичення знань наше уявлення про пам'ятки Південного Бугу дещо змінюється. Під час аналізу жител Ю.Ю. Башкатов висловив припущення, що на поселеннях існують дві традиції: Середньодніпровська та типу Почек. Тих же висновків дійшов А.М. Обломський при вивчені керамічних комплексів Південного Побужжя [Обломский, Терпиловский, 2010, с. 23, 24, 76—78]. Тому, на наш погляд, доцільним буде зміна назви на подвійну по типу: Мар'янівка—Пархомівка, яка повніше складає уявлення про тип пам'яток. Однак не

Рис. 1. Карта-схема пізньозарубинецьких пам'яток Гайсинського району Вінницької області: 1 — Мар'янівка; 2 — Рахни; 3 — Носівці; 4 — Щурівці; 5 — Сокільці; 6 — Кунка

Рис. 2. Імовірна карта-прив'язка поселення до с. Кунка (з паспорту пам'ятки, складеного П.І. Хавлюком)

виключено, що подальші роботи внесуть певні корективи у подібну назву. Саме тому, що питання відкрите, введення у науковий обіг матеріалів кожної нової пам'ятки й детальніше вивчення вже відомих, дуже важливі.

Поселення Кунка відкрито П.І. Хавлюком 1958 р. під час розвідок (рис. 1). Було зібрано переважно ліпну кераміку сіро-чорного кольору з насічками та пальцевими вдавленнями по краю вінець, миски з прямими та нахиленими в середину вінцями. Частина кераміки — імпортні амфори та гончарний посуд. Поселення датується II ст. до н. е. — II ст. н. е. У 1978 р. пам'ятку взято під охорону.

Поселення розташовано на високій ділянці плато та його схилів вздовж правого берега струмка Кунка в 1 км на південний схід від с. Кунка Гайсинського р-ну Вінницької обл. (на час паспортизації — на полях радгоспу

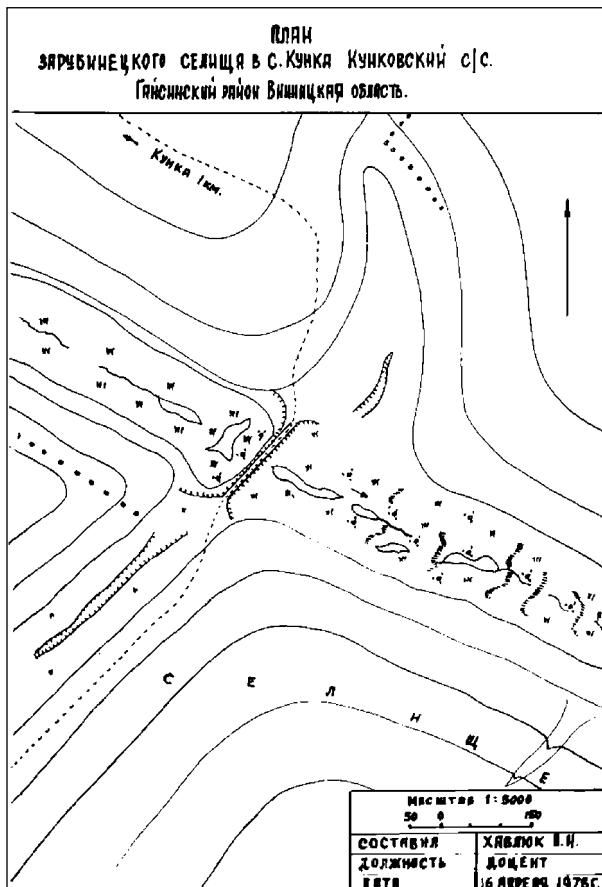

Рис. 3. Схема розташування поселення Кунка (з паспорту пам'ятки, складеного П.І. Хавлюком)

ім. Шевченка) (рис. 2). Площа поселення, обмеженого із заходу та сходу балками, 800 × 300 м (рис. 3). Культурний шар потужністю біля 0,2 м простежується переважно на місцях розташування наземних жителів (інформація взята з паспорту пам'ятки, складеного П.І. Хавлюком у 1978 р.).

Нині колекція зберігається у Вінницькому краєзнавчому музеї. У 2014 р. автори статті опрацьовували пізньозарубинецькі матеріали з його колекцій, за таку можливість широ вдячні М.І. Потупчик (Вінницький краєзнавчий музей) та М.В. Потучику (Вінницьке управління культури).

В публікаціях поселення Кунка фігурує лише двічі. Вперше поселення згадано у каталозі пам'яток, доданих до статті П.І. Хавлюка [Хавлюк, 1974, с. 181—215]; вдруге — лише позначено на карті-схемі зарубинецьких селищ [Хавлюк, 1975, с. 7—19, рис. 1]. Жодних матеріалів опубліковано не було.

Незважаючи на те, що на поселенні не проводилися розкопки, матеріалу з пам'ятки багато, фрагменти досить великі та багато профільних частин, зазначимо, що виявлено лише кераміку. Традиційно її можна поділити на декілька груп. Для визначення типів посуду ми використали типології, запропоновані А.М. Обломським та Р.В. Терпиловським в 1991 р. та

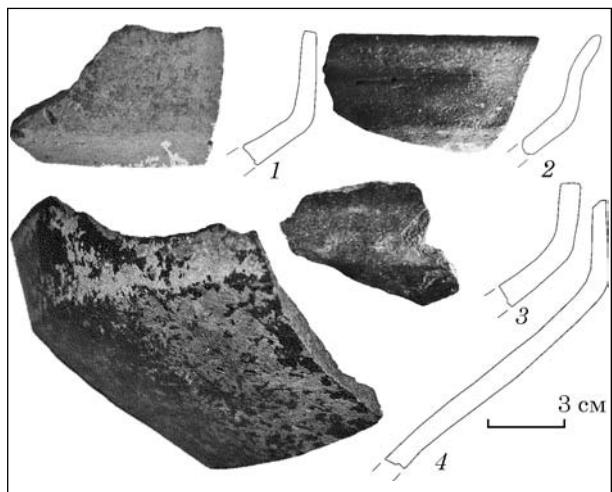

Рис. 4. Фрагменти ліпних мисок

Р.В. Терпиловським у 2004 р., як єдині, запропоновані для пізньозарубинецьких матеріалів [Обломский, Терпиловский, 1991, с 15, рис. 2; Терпиловский, 2004, с. 139, рис. 1]

Столова кераміка представлена в основному мисками. Профільних частин не багато. Три фрагменти чорнолискованих мисок відносяться до класу III, типу 2, варіант а за А.М. Обломським та Р.В. Терпиловським, 1991 р. (на відміну від типології всі три фрагменти мають вінця, виведені вертикально вгору, та належать до відкритих мисок), та класу II, типу 3, варіанту а за Р.В. Терпиловським, 2004 р (рис. 4, 1,3,4). Ще один належить до класу I, типу 2 за А.М. Обломським та Р.В. Терпиловсь-

ким, 1991 р., та класу I, типу 1, варіанту а за Р.В. Терпиловським, 2004 р (рис. 4, 2).

У паспорті зазначено, що серед матеріалів був також фрагмент миски з загнутими в середину вінцями, але він, очевидно, не зберігся до нашого часу.

Також серед столового посуду є фрагмент денця невеликого чорнолискованого горщика, визначити тип якого досить складно, але, найвірогідніше, він належить до класу I за А.М. Обломським та Р.В. Терпиловським, 1991 р., та класу I за Р.В. Терпиловським, 2004 р.

Кухонний посуд представлений в основному фрагментами слабопрофільованих вінець, та денцями. Декілька вінець по краю прикрашені пальцевими або нігтевими вдавленнями. Вірогідніше за все більшість з них відносяться до класу I, типу 1 за А.М. Обломським та Р.В. Терпиловським, 1991 р., та класу I, типу 1, 2 за Р.В. Терпиловським, 2004 р (рис. 5). З фрагментів денець (рис. 6) один має кільцевий піддон (рис. 6, 3). Також знайдено кришка з кільцевим піддоном (рис. 6, 2).

До цієї групи посуду відносяться також диски або сковорідки. На цьому поселенні вони всі належать до одного типу, без бортіка діаметром 18—22 см та товщиною біля 1 см. Всі вони підложені з одного боку (рис. 7).

На поселенні Кунка було знайдено декілька фрагментів імпортної кераміки, серед них ручка від амфори (Шелов D, пізній варіант, друга половина III — початок IV ст. н. е.) (рис. 8, 2), горло амфори з верхніми приліпами ручок (Шелов F, 60—70 рр. н. е.) (рис. 8, 1), фрагмент

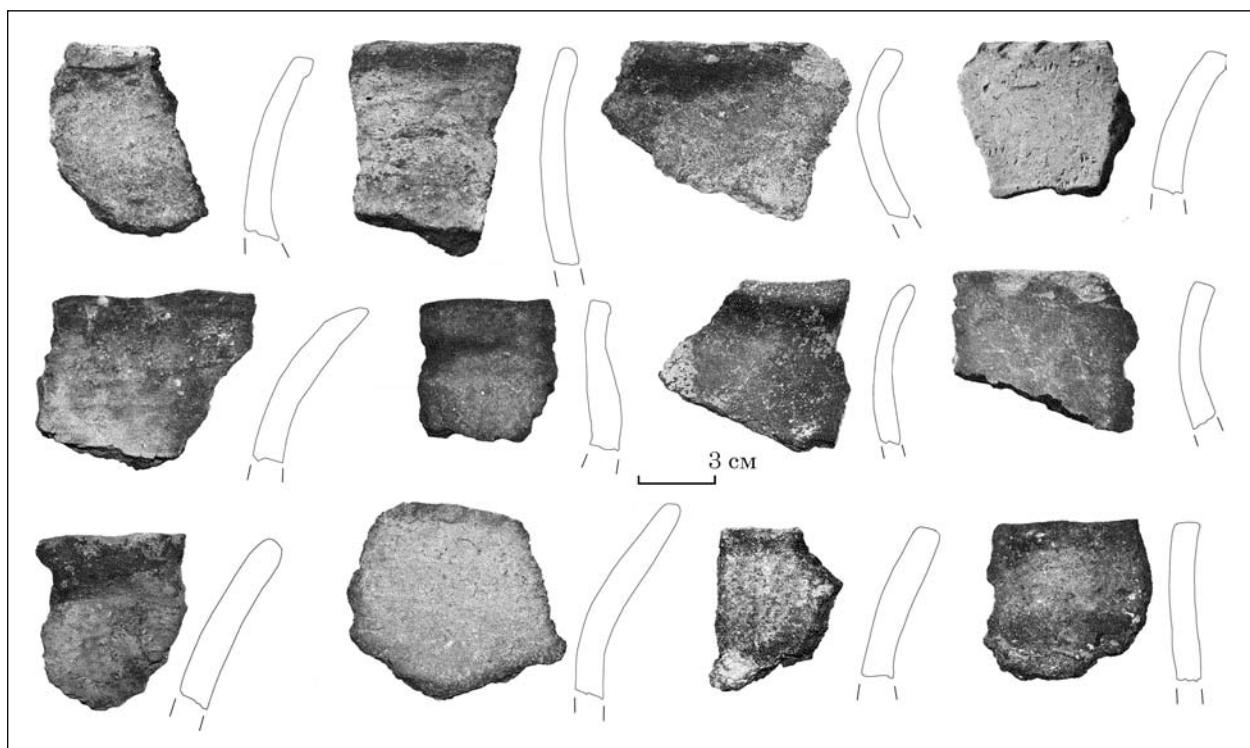

Рис. 5. Вінця ліпних посудин

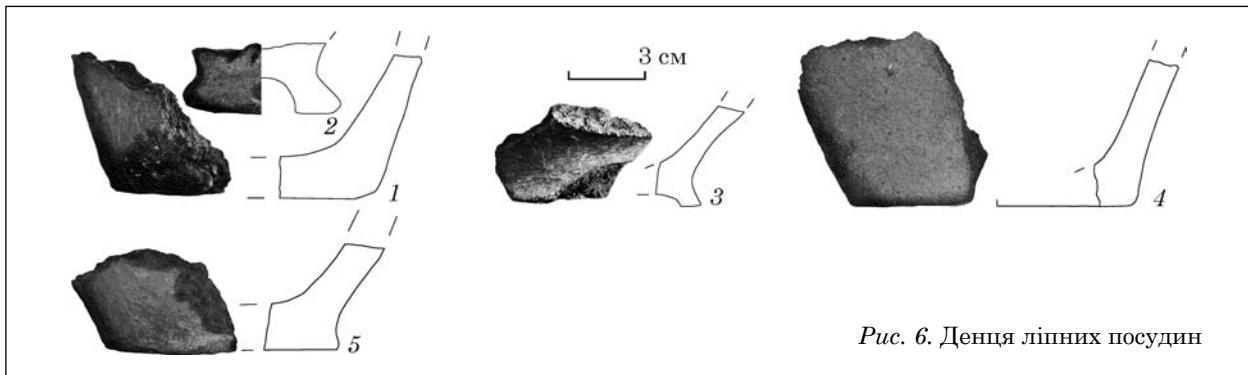

Рис. 6. Денця ліпних посудин

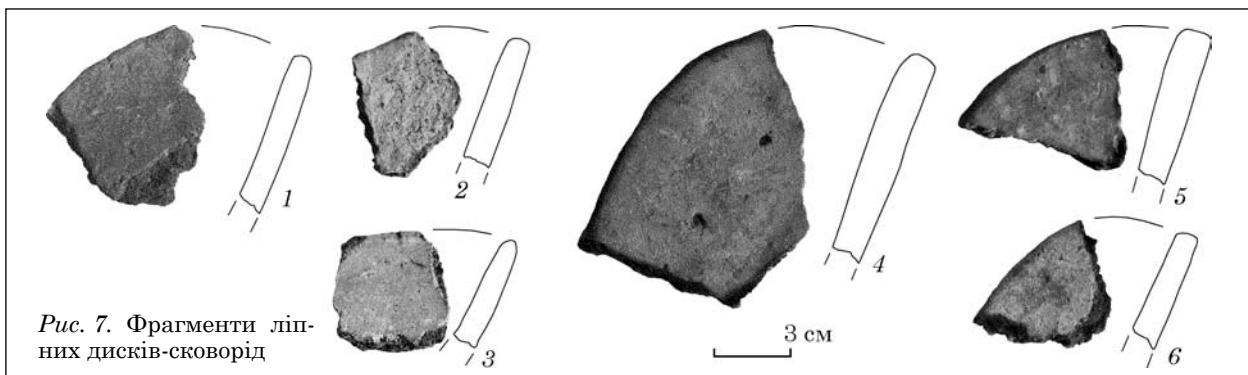

Рис. 7. Фрагменти ліпних дисків-сковорід

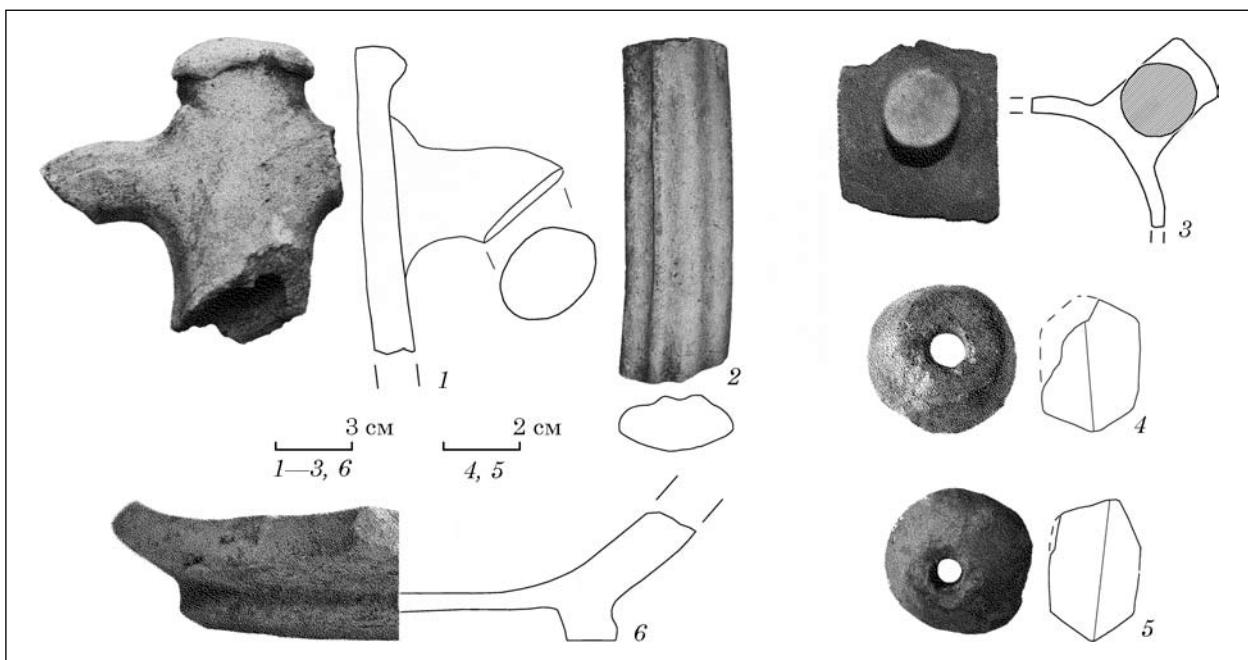

Рис. 8. Імпортна кераміка та прядлиця: 1, 2 — амфори; 3 — петлеподібна ручка черпака; 4, 5 — прядлиця; 6 — денце гончарної миски з чорним лаком

денця миски з вкритою чорним лаком внутрішньою поверхнею (рис. 8, 6). Враховуючи якість покриття останнього фрагмента, датувати його доволі складно, не виключено що він може належати як до пізнього еллінізму, так і до IV ст. н. е. Також серед матеріалу виявлено кілька фрагментів гончарного посуду, характерного для черняхівської культури. Отже, імовірно, пам'ятка двошарова.

Також до імпорту, вірогідно, належить фрагмент високої петлеподібної ручки глиняного черпака з петлеподібною ручкою та «шипом» (рис. 8, 3).

Серед матеріалів був фрагмент стінки посудини з рустованою поверхнею і фрагмент стінки з нігтівими вдавленнями по всій зовнішній поверхні. Вірогідніше за все, вони відносяться до північно-західних компонентів

черняхівської культури, матеріали якої знайдені на пам'ятці.

До індивідуальних знахідок можна віднести два пряслиця. Обидва мають біконічну форму, однак одне високе, а друге приплюснутіше. Перше пряслице має загальний діаметр 4, діаметр отвору 0,5 та висоту 2,5 см (рис. 8, 5); діаметр другого — 3,2, отвору — 0,5, висота — 2,5 см. (рис. 8, 4). Але при наявності на пам'ятці двох шарів неможливо з повною впевненістю стверджувати, що пряслиця відносяться до зарубинецького шару.

Виходячи з вище наведеного, можна зробити висновок, що один з шарів пам'ятки належить до кола пізньозарубинецьких старожитностей типу Мар'янівка (за А.М. Обломським) чи типу Рахни (за М.Б. Щукіним) [Щукін, 1986, с. 26—38]. На це вказує подібність керамічного матеріалу. Також у пам'яткохоронному паспорті П.І. Хавлюком писав про концентрацію матеріалу навколо наземних жител, але, враховуючи, що пам'ятка може бути двошаровою, визначити культурну належність цих жител неможливо. Але слід врахувати переважну більшість матеріалів (до 90 %) пізньозарубинецького часу. Також можна відмітити, що поселення Кунка належить до «куща» пізньозарубинецьких пам'яток, які розташовані в Гайсинському районі Вінницької області, таких як Щурівці, Носівці, Мар'янівка, Рахни, Сокільці. Маємо сподівання, що найближчим часом буде можливість провести повноцінне дослідження пам'ятки.

Воронятов С.В. [Рец.]: Раннеславянские миры // Обломский А.М. (ред.). Позднезарубинецкие памятники на территории Украины (вторая половина I — II в. н. э.). — М., 2010. — 329 с. // Российский археологический ежегодник. — № 2. — 2012. — С. 738—747.

Обломский А.М. Памятники типа Марьяновки бассейна Южного Буга // Позднезарубинецкие памятники на территории Украины (вторая половина I — II в. н. э.). — М., 2010. — С. 16—35 (PCM. — Вып. 12).

Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры. — М., 1991. — 174 с.

Терпиловский Р.В. Славяне Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э. — Люблин, 2004. — 232 с.

Хавлюк П.И. Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга // Раннесредневековые восточнославянские древности. — Л., 1974. — С. 181—215.

Хавлюк П.І. Зарубинецька культура Південного Побужжя та лівобережжя Середнього Дністра // Археологія. — 1975. — Вип. 18. — С. 7—19.

Хавлюк П.І. Південнобузький регіон зарубинецької культури // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України. — К., 2003. — С. 175—178.

Щукін М.Б. Горизонт Рахни—Почеп: причины и условия образования // Культуры восточной Европы I тысячелетия. — Куйбышев, 1986. — С. 26—38.

Ю. Ю. Башкатов,
Т. В. Битковська

ПОЗДНЕЗАРУБИНЕЦКИЕ МАТЕРИАЛЫ С ПОСЕЛЕНИЯ КУНКА ГАЙСИНСКОГО РАЙОНА ВИННИЦКОЙ ОБЛАСТИ

Статья посвящена публикации материалов позднезарубинецкого поселения Кунка, обнаруженного П.И. Хавлюком в 1958 г. Представлены все наличные материалы, которые были изучены авторами в Винницком краеведческом музее. Установлено наличие нескольких культурных слоев: позднезарубинецкого и черняховской культуры. Авторы высказывают свою точку зрения на проблему изменения термина «тип Рахны» на «тип Марьяновка», и, в целом поддерживая идею А.М. Обломского, считают, что этот вопрос требует дальнейшего рассмотрения. Интересным является вывод, что поселение Кунка принадлежит к группе позднезарубинецких памятников, сконцентрированных в западной части Гайсинского района.

Ключевые слова: позднезарубинецкие памятники, тип Марьяновка, тип Рахны, лепная керамика, амфоры, пряслица.

Ю. Ю. Башкатов,
Т. В. Битковская

THE LATE ZARUBYNTSI CULTURE MATERIALS FROM KUNKA SETTLEMENT (Haisyn district of Vinnytsia region)

The article deals with the Late Zarubyntsi culture materials from Kunka settlement which was found by P. Khavliuk in 1958. There are represented data that has been processed in the Vinnytsia Regional Studies Museum by authors. The studies revealed that in the settlement are presence of two occupation layers: the Late Zarubyntsi period and the Cherniakhiv culture. Authors expressed their view on the problem of change from the term «Rakhny type» to «Maryanivka type», generally supports the idea of A. Oblomskii, and believed that the matter requires further consideration. The interesting point is that Kunka settlement belonged to the Late Zarubyntsi culture group which was inhabited on western area of Haisyn region.

Keywords: the late zarubintsy sites, Maryanivka type, Rakhny type, modelling pottery, amphora, spindle shorls.

Одержано 6.05.2014.

УДК: 904.21(477.54)“653”

B. B. Колода

СПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫЕ РЕМЕСЛЕННЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ САЛТОВСКОГО ПЕРИОДА НА ГОРОДИЩЕ МОХНАЧ

В статье анализируются специализированные орудия труда салтовского периода существования городища Мохнач, которые связаны с кузнецким ремеслом, а также домашним производством по обработке кожи, кости и дерева.

Ключевые слова: раннее средневековье, салтовская археологическая культура, ремесло, металлообработка, обработка дерева

Салтовская археологическая культура (второй половины VIII — середины X вв. н. э.), которая является отражением материальной и духовной культуры многоэтничного населения Хазарского каганата, — один из ярчайших культурных феноменов археологического наследия Восточной Европы. В хозяйственном комплексе населения Хазарии значительную роль играло домашнее и ремесленное производство, не связанное напрямую с получением и переработкой пищевых ресурсов. Большинство видов такой деятельности, которые были связаны с переработкой природного сырья и продукции скотоводства, оставались на уровне домашнего производства. Однако, некоторые виды производственной деятельности, базирующиеся на переработке минерального сырья, вышли на уровень ремесленного производства, характеризующегося различной степенью товарности, серийностью изделий, использованием специализированных помещений-мастерских и значительного по номенклатуре орудийного инвентаря, а также сложными термотехническими сооружениями. К последним относятся черная металлургия [Колода, 1999, с. 121—146; Степовой, 2011], кузнечное производство и гончарство [Плетнёва, 1967, с. 114, 151—153; Михеев, 1968; 1985, с. 80—97; Красильников, 1980, с. 11—13; Сарапулкин, 2003, с. 16, 22—23].

© В.В. КОЛОДА, 2014

Одним из показателей уровня развития ремесленного производства любого общества являются специализированные орудия труда, редко используемые в повседневности и предназначавшиеся для конкретных операций. Они, с одной стороны, сами являются продуктами трудовой деятельности, а с другой — являются инструментами этой деятельности, что позволяет говорить о технологических возможностях как общества в целом, так и отдельных групп населения (семей, родов) на конкретных археологических памятниках (прежде всего, — поселениях). Данная работа посвящена анализу специализированных орудий труда — инструментов, выявленных в результате исследования салтовских культурных отложений на городище Мохнач в Змиевском районе Харьковской области.

Топографическое описание, история создания и исследования этого интересного памятника, который во времена Хазарского каганата был центром крупного экономического микрорегиона, неоднократно освещались в литературе [Колода, Горбаненко, 2010, с. 16—18; Горбаненко, Колода, 2013, с. 22—24, 26, 27 и др.]. Здесь же лишь отметим, что именно в рассматриваемое нами время, городище и его округа получили наибольшее развитие, поэтому экономика Мохначанского городища в салтовский период его существования наиболее полно отражена в его археологическом материале¹. Не смотря на то, что исследования памятника продолжаются силами Средневековой экспедиции Харьковского

1. Следует заметить, что городище Мохнач является памятником широкого хронологического диапазона: от раннего железного века и до нового времени. Оно исследуется как целостный археологический объект. Но в данной работе анализируются лишь материалы из салтовских культурных отложенных и комплексов.

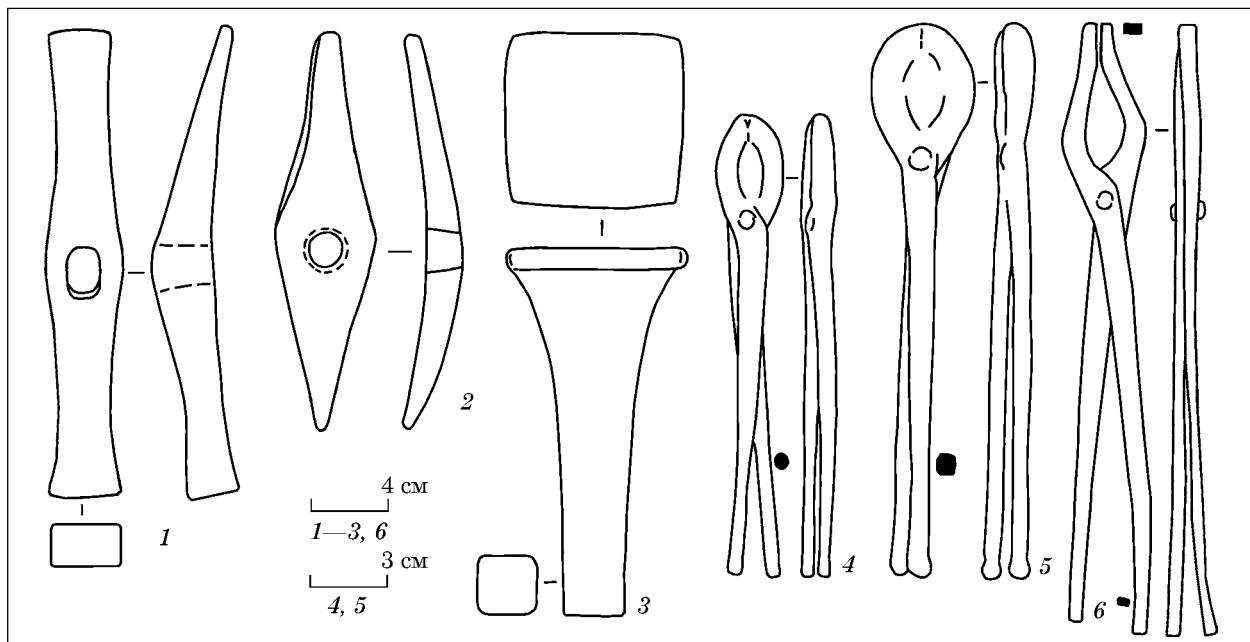

Рис. 1. Кузнецкий инструмент (железо)

национального педуниверситета (с 1999 г. с небольшими перерывами), наступает пора обобщения полученного материала. В этом аспекте и следует рассматривать нашу работу.

Среди нескольких сот металлических изделий выделяется многочисленная (≈ 200) группа железных орудий труда, большинство из которых следует отнести к общеупотребимым, широкого профиля использования (прежде всего, в быту). К таковым мы относим: разнообразные черешковые ножи (см. далее, рис. 3, 1—9), шилья, иглы — различной степени сохранности. Отдельную группу составляют сельскохозяйственные орудия, уже проанализированные в ряде работ [Колода, Горбаненко, 2010, с. 76—79, 81—84; Горбаненко, Колода, 2013, с. 76—82, 89—91]. Остальные орудия труда связаны со специализированными видами деятельности: ремеслом и домашними промыслами.

Наиболее важными видами хозяйственной непищевой деятельности следует считать черную металлургию и металлообработку. Именно благодаря им создана материально-техническая база салтовского населения региона и всего Хазарского каганата в целом, что позволило Хазарии быть активным участником этнополитических событий на юге Восточной Европы и в Циркумпонтийском регионе. Таким образом, нет сомнения, что указанный аспект высокоразвитой ремесленной деятельности оказывал позитивное влияние на все аспекты жизни народов Хазарии. Выявленные на городище Мокнач инструменты по обработке чёрного металла можно разделить на 2 условные группы: кузнецкий и слесарный инструменты (работа с горячим и холодным металлом соответственно), хотя чёткую грань между ними не всегда можно провести.

Кузнецкие инструменты представлены двумя молотками чеканами (рис. 1, 1, 2), наковаль-

ней — шпероном (рис. 1, 3) и тремя клемщами (рис. 1, 4—6). Оба молотка — проушные, небольшие по весу и не могли использоваться для проковки больших и массивных заготовок. Скорее всего, они употреблялись для изготовления небольших изделий. Большой из них (180 г) имел размеры 12×2 см (рис. 1, 1). Его плоский боек имел прямоугольную форму ($2 \times 1,3$ см) и мог использоваться для формирования плоских поверхностей. С обратной стороны молоток имел уточненную рабочую часть шириной $\approx 1,5$ см, которую можно было использовать как подсеку для перегиба проковываемых пластин. Меньший молоток (75 г) имел ромбическую форму с размерами $10,3 \times 2,5$ см и несколько изогнутое тело (рис. 1, 2). Он был хорошо сбалансирован относительно рукояти. Его концы представляли конусы с закруглёнными вершинами различного диаметра: 0,3 и 0,7 см. Исходя из формы, изогнутости тела и сечения рабочих концов, мы полагаем, что данное орудие могло использоваться для вытягивания не остывшего металла для придания ему сферической формы. Аналогии таким молоткам известны на городище Маяки, Правобережное Цимлянское [Михеев, 1985, с. 89, рис. 35, 12, 14, 15], на селище Мокнач-II [Колода, Колода, 2009, с. 207, рис. 3, 3] и памятнике Государев Яр [Колода, 2013, с. 164, илл. 3; 6, 4], на могильнике близ Сухой Гомольши [Колода, 2012, с. 32, илл. 4, 4].

Наковальня-шперон (наковальня-вставка) весом в 425 г имела высоту 9,5 см и размеры рабочей поверхности $4,5 \times 4,5$ см (рис. 1, 3). Она не могла использоваться самостоятельно, а лишь как вставка в деревянную скорее всего основу для работы и вполне соответствует двум выше названным молоткам. Отметим, что наковальни-шпероны широко известны в салтовской культуре [Баранов, 1990, с. 81; Михеев, 1985, с. 89,

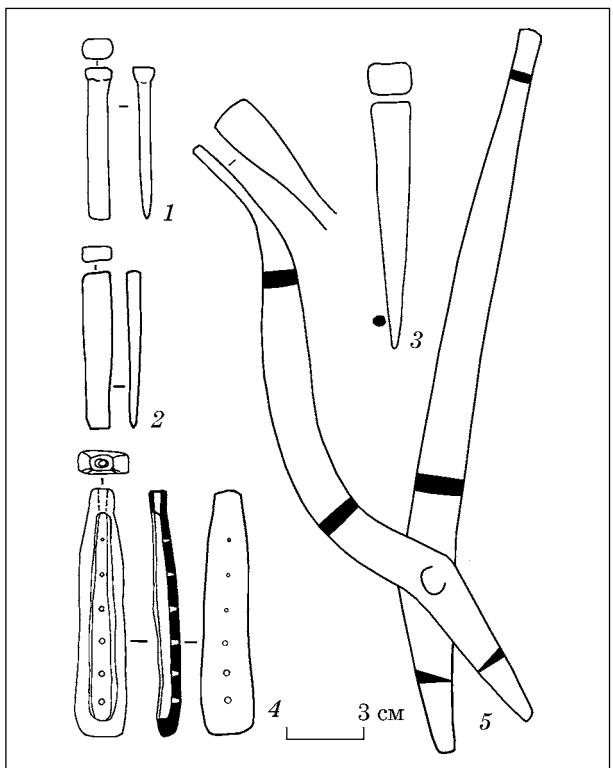

Рис. 2. Слесарний інструмент (железо)

рис. 35, 7—10; Колода, 2013, с. 164, илл. 3; 6, 5]. Они позволяли обрабатывать железные полосы, листовые или брусковые заготовки, а также небольшие по объёму и сложные по профилю изделия. А вот больших металлических наковален, на которых можно было бы работать с изделиями большого объёма (например: череслами, наральниками), у салтовцев до сих пор не известно.

Трое **шарнірних кінців** относятся к разновидности, так называемых «короткогубых» (рис. 1, 4—6). Их длина колеблется в пределах 22—43 см, и служили они для удержания раскалённых заготовок при их кузнецкой обработке, хотя меньшие из них могли использоваться и для слесарных работ. По своей форме и размерам они также не являются исключением для салтовского кузнецкого ремесла и имеют устойчивые и широкие аналогии [Баранов, 1990, с. 81; Михеев, 1985, с. 89, рис. 35, 23, 24; Колода, Колода, 2009, с. 207, рис. 3, 2; Колода, 2012, с. 32, илл. 4, 3, 5].

Для слесарной работы (с холодным металлом) использовались прежде всего режущие инструменты. К ним относятся: пробойник, зубила и ножницы по металлу. **Пробойник** представлял собою массивный конический стержень длиной около 10 см с подпрямоугольной ударной площадкой $1,7 \times 1,2$ см (рис. 2, 3). Его назначение понятно — при помощи удара молотка делать отверстия в металле. Два маленьких **зубильца** (рис. 2, 1, 2) представляли собою прямоугольные в сечении стержни длиной ≈ 6 см. Их лезвие имело длину 1 см и предназначалось для мелких работ. **Шарнірні ножниці** по металлу с максимальным размером в 29 см имели клин-

ковидные лезвия длиной в 4,0—4,5 см (рис. 2, 5). Конец одной из ручек-рычагов был оформлен в виде лопаточки, что давало возможность дополнительных операций. Аналогии указанным металорежущим инструментам также известны на салтовских памятниках [Михеев, 1985, с. 89, рис. 35, 17, 18, 21, 26, 27; Колода, Колода, 2009, с. 207, рис. 3, 5, 6; Фронджуло, 1968, рис. 11, 1].

Особый интерес вызывает **волочильная доска**, предназначенная для получения проволоки — важнейшего материала для крепёжно-монтажных работ в слесарном и ювелирном деле, а также для изготовления мелких гвоздей и заклёпок. Этот инструмент представляет бруск с бортиками $10 \times 1—2$ см. По центру выемки расположено 6 конических в сечении отверстий диаметром от 0,1 до 0,25 см. Ещё одно коническое отверстие (вероятно для крепления рукояти или фиксации инструмента) расположено перпендикулярно остальным с узкого конца (рис. 2, 4). Такой инструмент редко, но встречается в средневековых древностях Восточной Европы. Территориально и хронологически наиболее близкой является находка на салтовском селище близ Волчанска [Михеев, 1985, с. 89, рис. 35, 22], но в нём лишь 2 отверстия — 0,7 и 1,0 см. Более близкие по форме и количеству отверстий известны аналогичные средневековые инструменты с северных территорий Восточной Европы, которые автором публикации однозначно трактуются как «гвоздильни» [Бирюков, 2001, с. 162, 165, рис. 1, 25]. У этих изделий разнокалиберные конические отверстия (0,15 — 0,45 см). Аналогии таким приспособлениям (в качестве гвоздилен) известны и в Киевской Руси [Колчин, 1953, с. 65; Древняя Русь ..., 1985, с. 250, табл. 94, 1, 2]. Не исключая возможности изготовления гвоздей при помощи таких инструментов, считаем, что наше изделие, равно как и с севера европейской территории России, предназначалось, прежде всего, для изготовления проволоки и мелких заклёпок. Технология процесса может быть реконструирована следующим образом: тонкий раскованный металлический прут в разогретом (пластичном) состоянии последовательно с помощью кинців протягиваются через разнокалиберные конические отверстия, поэтапно уменьшая диаметр отверстия (пока не получат необходимую толщину). Для получения гвоздей или заклёпок кусок такого прута с одной стороны превращают с помощью молотка в шляпку.

Кроме железных инструментов для обработки металла использовали и абразивы (точильные плиты и камни), фрагменты которых в значительном количестве обнаружены на памятнике.

Отметим также, что большинство рассмотренных инструментов выявлены на городище в мастерской или в пределах усадьбы кузнеца [Колода 2002], где он и был захоронен [Колода, 2006]. Ещё одна аналогичная мастерская обнаружена на селище Мохнач-П [Колода, Колода, 2009]. Судя по составу инструментов и находкам в мастерских, мастера-кузнецы занимались не только изгото-

лением, но и ремонтом изделий из металла, а также ювелирным делом и цветным литьём².

Следующая группа инструментов связана с обработкой главным образом дерева, хотя, не исключено, что могла применяться для работы с костью и рогом. Их по технологии применения можно разделить на специализированные ножи, резцы, струги, топоры, свёрла, тёсла и долота.

На городище Мокнач выявлено несколько десятков ножей различной сохранности (рис. 3). Подавляющее большинство следует отнести к обычным бытовым орудиям или орудиям широкого спектра применения (рис. 3, 1—9). Их общие черты: наличие черешка, край которого не выходит за пределы ширины лезвия и треугольно-вытянутые пропорции лезвия с длиной в пределах 6—15 см (за редким исключением). Лезвие их, как правило, прямое, с небольшим изгибом в сторону кончика. Черешок начинается от центра торцевой части лезвия (рис. 3, 1, 2, 5, 9) или сдвинут ближе к обушку (рис. 3, 6, 7, 8); крайне редко он расположен ближе к лезвию (рис. 3, 3, 5). Дополнительным элементом защиты руки работающего могла быть своеобразная «гарда», выступающая за пределы лезвия. Она могла быть откована вместе с лезвием (рис. 3, 5, 6) или иметь вид приваренной кузнецкой сваркой полоски металла на торце лезвия близи черешка (рис. 3, 7—9). В целом, все обычные бытовые ножи укладываются в типологию этих изделий, предложенную авторами публикации Сухогомольшанского могильника [Аксёнов, Михеев, 2006, с. 93—95]. Такое внешнее разнообразие ножей не меняет сути их повседневного использования, а свидетельствует, вероятно, о вкусах владельца и мастера-изготовителя. Хотя мы не исключаем, что ножи различных размеров могли использоваться преимущественно в определённых операциях (равно как и ножи в современном хозяйстве). Аналогии этим инструментам многочисленны.

Однако из этой массы ножей выделяются те, у которых черешок явно отогнут или смещён в сторону обушка, а относительно короткое лезвие имеет явную форму дуги (рис. 3, 11—14). У них длинный или мощный черешок (рис. 3, 11, 12, 14), который в одном случае заменён металлической рукоятью (рис. 3, 13), что свидетельствует о значительности прилагаемых усилий при работе инструментом. Всё это, а также этнографические параллели, указывают на то, что данные ножи могли с успехом применяться в кожевенном и шорном деле (работа с кожей, изготовление кожаных частей упряжи, доспеха). Немногочисленные аналогии этим инстру-

2. Косвенным подтверждением этого мнения относительно городища Мокнач служит присутствие в мастерской кузнеца среди железного лома и заготовок пары фрагментированных бронзовых серёжек с пустотельными подвесками из серебряной фольги и кусков бронзовой проволоки [Колода, 2002, с. 73]. А в кузнецкой мастерской на селище Мокнач-II найдена железная льячка [Колода, 2009, с. 2007].

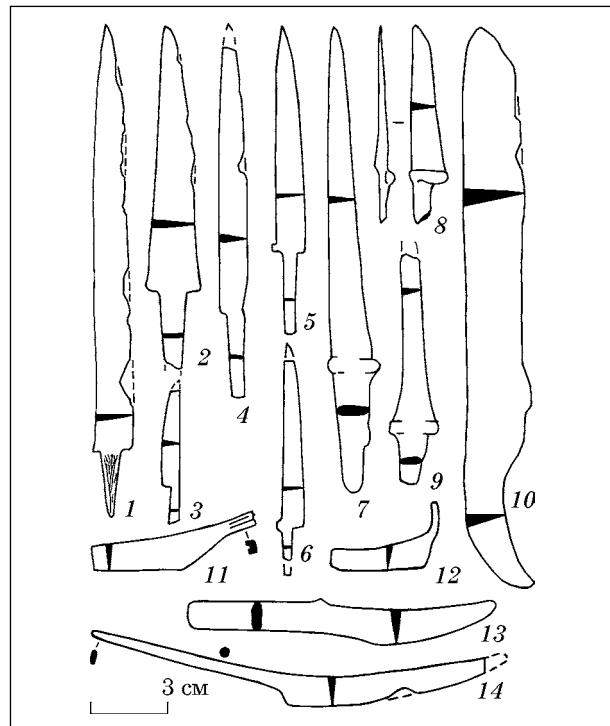

Рис. 3. Ножи: 1—9 — бытовые; 10—14 — специализированные (железо)

ментам известны лишь в салтовской лесостепи: на городище Маяки [Михеев, 1985, рис. 18, 21] и на памятнике Государев Яр [Колода, 2013, с. 79, илл. 8, 11, 3].

Особняком стоит массивный нож общей длиной 23 см (рис. 3, 10). Его основное лезвие — 17 см при ширине 3,5 см и толщине обушка 0,6 см. С противоположной стороны находится второе (дополнительное) изогнутое крюком лезвие, которое заканчивается остриём. Возможно, здесь мы видим своеобразный универсальный кожевенный инструмент, сочетающий в себе несколько функций: ножа, скобеля, шила (?). Аналогии этому орудию нам не известны.

Выявленные на городище резцы можно разделить на 2 группы: ножи-ложкорезы (рис. 4, 3—10) и мощные резцы на длинных стержнях-рукоятях (рис. 4, 13, 18, 19). **Ложкорезы** имели небольшое по длине (2—3 см) искривлённое лезвие, позволяющее изготавливать деревянные изделия с округлой углублённой полостью: ложки, черпаки, миски. Их небольшой черешок (4—6 см) был заострён (рис. 4, 3, 4, 7, 8) или имел на конце отогнутый столбик (рис. 4, 5, 6, 9, 10), что позволяло крепить инструмент к деревянной рукояти при помощи насаживания или приматывания. Аналогии этим инструментам известны как в степном, так и в лесостепном варианте салтовской культуры [Михеев, 1985, с. 72—73, рис. 31, 3—4; Плетнёва, 1994, рис. 48, 8—9; Аксёнов, Михеев, 2006, с. 99], а также на соседних с ней памятниках северян [Сухобоков, 1975, рис. 51, 11], хотя и в меньшем количестве.

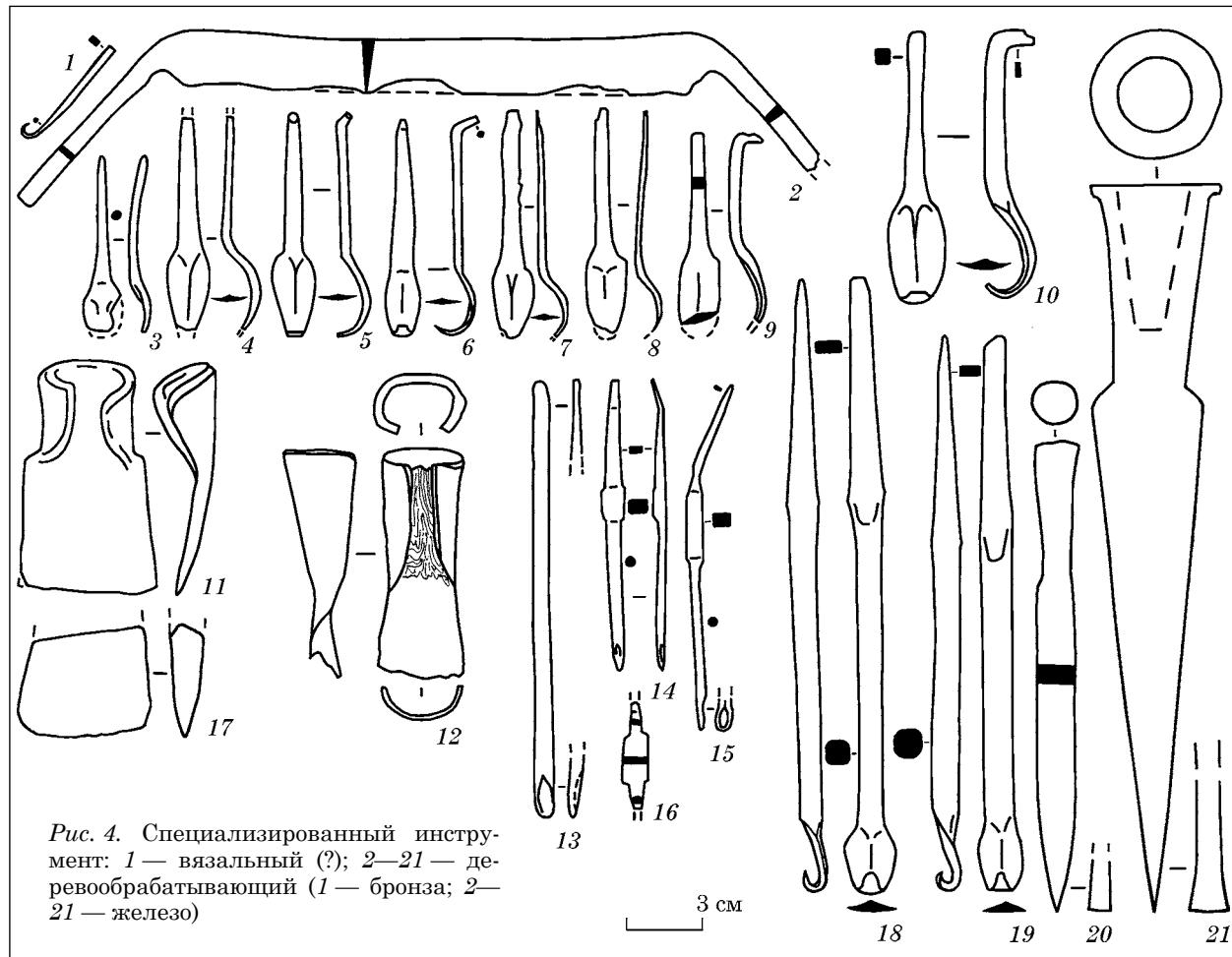

Рис. 4. Специализированный инструмент: 1 — вязальный (?); 2—21 — деревообрабатывающий (1 — бронза; 2—21 — железо)

Резцы на стержнях-рукоятях³ можно подразделить на 2 вида: стержень с небольшим лезвием на рабочем конце (рис. 4, 13) и мощным коротким изогнутым лезвием с одной стороны и лопаточкой-лопастью — на противоположной (рис. 4, 18, 19). Аналогии первому виду известны на Сухогомольшанском могильнике, на поселениях Жовтневое, Сидорово, Правобережное Цимлянское городище [Михеев, 1985, с. 72, рис. 17, 3; 31, 1; Плетнёва, 1994, рис. 48, 1, 3—7; Аксёнов, Михеев, 2006, с. 99, рис. 70, 13]. Эти резцы предназначены для гравировальных и резных работ на плоскости. Стержневые резцы второго вида формой резца напоминают ложкорезы, но головка резца — меньше (1—2 см), мощнее (толще), то есть они предназначены для изготовления глубоких пазов и отверстий в дереве. Лопасть — лопаточка на противоположном конце стержня могла играть роль своеобразной стамески для углубления тех же отверстий и пазов. Размеры этих инструментов в два раза превышают резцы — ложкорезы (их длина составляет 22 и 24 см). Аналогии им известны как в степной зоне салтовской культуры — на Правобережном Цимлянском городище [Плетнё-

ва, 1994, рис. 48, 2; Флёров, 1994, рис. 13, 10], так и в салтовской лесостепи — Сухогомольшанский могильник [Колода, 2012, с. 32, илл. 7, 1—6].

Струг и топор найдены на городище в единственных экземплярах. Наш струг относится к первому типу данных орудий, которые характеризуются прямым лезвием [Михеев, 1985, с. 70]. Общая длина струга составляет 31 см, размеры рабочей части 20 × 2 см (рис. 4, 2). Основная функция струга аналогична функции современного рубанка — обработка плоских деревянных поверхностей. Аналогии этому инструменту известны в лесостепной салтовской среде: на городище Маяки [Михеев, 1985, рис. 32, 10, 11], в культурном слое Сухогомольшанского могильника [Аксёнов, Михеев, 2006, с. 99, рис. 82, 3], в Государевом Яру [Колода, 2013, с. 79, илл. 11, 6]. Топор представлен небольшим обломком лезвия, ширина которого составляла 5 см (рис. 4, 17). Это позволяет отнести его к самому распространенному I типу подобных салтовских изделий, аналогии которым весьма широки [Михеев, 1985, с. 68—69, рис. 24, 13—20].

К орудиям ударного действия, кроме топора, относятся тёсла и долота, призванные выдалбливать углубления и полости в деревянном массиве. Тёсла — мотыжки с вертикальной несомкнутой втулкой — одно из самых широко распространённых и универсальных орудий труда в салтовской среде.

3. В.К. Михеев называет их «токарными» [Михеев, 1985, с. 72], хотя нет свидетельств, что у салтовского населения был токарный станок.

Наиболее массивные из них использовались для обработки земельных участков [Горбаненко, Колода, 2013, с. 38, 81, 82, рис. 46, 1—10, табл. 3], для производства иных грунтовых работ, в том числе и для выдалбливания ям, катакомб, изготовления горнов [Плетнёва, 1989, с. 91—93; Колода, 2010, с. 158—159, рис. 8]. Действительно, большинство мотыжек имеет прямое лезвие (рис. 4, 11), и может быть отнесено к универсальным многопрофильным орудиям труда, в том числе и для работы по дереву. Однако, среди таковых на городище Мохнач известна одна с практически сомкнутой круглой втулкой и овальным узким лезвием шириной около 3 см, которую было нецелесообразно использовать для работ с грунтом. Небольшие размеры и форма лезвия склоняют нас к мысли, что это было тесло именно для работы по дереву. Аналогии нашему теслу известны на городище Маяки [Михеев, 1985, рис. 32, 7—9].

В процессе исследований салтовского культурного слоя городища было обнаружено 2 долота: с втульчатой — тип 1 (рис. 4, 21) и стержневой — тип 2 (рис. 4, 20) рукоятью [Михеев, 1985, с. 71]. При близкой ширине лезвия (0,8 и 1,4 см) общие размеры их разнятся — 18 и 25 см соответственно. Эти деревообрабатывающие орудия имеют широкие аналогии как в степной, так и в лесостепной части Хазарского каганата. Однако, морфологически близки по форме они именно в лесостепной части Северского Донца [Михеев, 1985, рис. 17, 16, 32, 13—15, 20, 21; Колода, 2012 с. 32—33, илл. 7, 7, 8; Колода, 2013, с. 75⁴, илл. 3; 4; 1; 5, 4]. Степные долота имеют некоторые отличия от указанных, сближающие их с тёслами и мотыжками с вертикальной несомкнутой втулкой [Плетнёва, 1994, рис. 48, 12—14; Флёров, 1994, рис. 15, 10].

Ещё одна небольшая по численности, но важная для обработки дерева, кости и рога группа инструментов — это лучковые свёрла (рис. 4, 14—16). Длина целых форм составляла 10 и 13 см. Мохначские изделия этой группы относятся ко второму типу свёрл (с расширением стержня для работы с лучковым приводом), которые широко известны в Подонцовье [Михеев, 1985, с. 72, рис. 31, 12; 32, 18, 19;].

Прежде, чем переходить к итогам, считаем необходимым обратить внимание ещё на один предмет. В отличие от всех иных, ранее описанных, он сделан не из железа, а из бронзы. Он представляет собой прямоугольный в сечении стержень, один конец которого превращён в острый и тонкий загнутый крючок (рис. 4, 1). Аналогии этому предмету нам не известны. Методом исключения мы предполагаем, что это, скорее всего, какое-то орудие труда, связанное с плетением (вязанием).

4. Данный инструмент, в связи с присутствием остатков костяной рукоятки во втулке, в указанной статье был интерпретирован как пешня для изготовления отверстий в грунте или во льду во время рыбной ловли, однако по морфологическим характеристикам и способам использования это тоже долото.

Подводя итог анализа специализированных ремесленных инструментов салтовского периода существования городища Мохнач, следует акцентировать внимание на значительном количестве, что свидетельствует о значительном развитии непродовольственных видов производства у местного населения. Кузничное производство находилось на уровне специализированного ремесла, товарность которого в настоящий момент определить затруднительно. Однако, наличие жилища-мастерской и значительного количества инструментов различной номенклатуры позволяет предположить, что кузнец работал, по крайней мере, на удовлетворение нужд населения городища и части его обширной сельскохозяйственной округи в изготовлении и ремонте металлических изделий, совмещая в себе функции специалиста по обработке черного и цветных металлов.

Обработка кожи, кости, рога и дерева находилась на уровне домашнего производства. Эти виды деятельности также имели специализированные орудия: кожевенные (шорные) ножи для работы с кожей и шкурами. Разнообразный инвентарь по обработке дерева и кости (рога) включал в себя различные режущие и ударно-рубящие инструменты. К первой группе относятся разнообразные резцы, свёрла и струги; ко второй — тёсла, долота и топор.

Аксёнов В.С., Михеев В.К. Население хазарского каганата в памятниках истории и культуры. Сухомольчанский могильник VIII—X вв. — Киев; Харьков, 2006. — 308 с. (Хазарский альманах. — Т. 5).

Баранов И.А. Таврика в эпоху средневековья. — К., 1990. — 168 с.

Бирюков А.В. Металлообрабатывающий инвентарь эпохи средневековья на европейском северо-востоке // Древние ремесленники Приуралья. — Ижевск, 2001. — С. 160—168.

Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство на слов'яно-хозарському порубіжжі. — К., 2013. — 236 с.

Древняя Русь: город, замок, село. — М., 1985. — 431 с.

Колода В.В. Черная металлургия Днепро-Донского междуречья во второй половине I тыс. н. э. — Харьков, 1999. — 244 с.

Колода В.В. Усадьба средневекового кузнеца на Мохначанском городище // Хазарский альманах. — 2002. — Т. I. — С. 69—78.

Колода В.В. Археологические исследования Харьковского педуниверситета в 2005 г. // АДУ 2004—2005 pp. — 2006. — Вип. 8. — С. 213—216.

Колода В.В. Жилище и мастерская гончара на городище Мохнач // Верхнедонский археологический сборник. — Липецк, 2010. — Вып. 5. — С. 149—163.

Колода В.В. Ещё одна группа салтовских артефактов из Сухой Гомольши // Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження. — Харків, 2012. — Вип. 2. — С. 30—36.

Колода В.В. Два салтовских комплекса из Государства Яра // Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження. — Харків, 2013. — Вип. 3. — С. 73—81.

Колода В.В., Горбаненко С.А. Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне. — К., 2010. — 216 с.

- Колода В.В., Колода Т.А. Кузнечная мастерская нового ремесленного центра лесостепной Хазарии // Хазарский альманах. — 2009. — Т. 8. — С. 203—216.
- Колчин Б.А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси (домонгольский период). — М., 1953. — 259 с. (МИА. — № 32).
- Красильников К.И. Население Среднедонечья в VIII — начале X веков: Автoref. дис. ... канд. ист. наук. — Москва, 1980. — 23 с.
- Михеев В.К. Основные ремесленные производства болгаро-аланского населения Подонья в VIII — X вв.: Автoref. дис. ... канд. ист. наук. — Харьков, 1968. — 19 с.
- Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков, 1985. — 148 с.
- Плетнёва С.А. От кочевий к городам: Салтово-маяцкая культура. — М., 1967. — 197 с.
- Плетнёва С.А. Правобережное Цимлянское городище. Раскопки 1958—1959 гг. // МАИЭТ. — 1994. — Т. IV. — С. 271—296.
- Плетнёва С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — М., 1989. — 288 с.
- Сарапулкин В.А. Керамика и керамическое производство лесостепного варианта салтово-маяцкой культуры: Автoref. дис. ... канд. ист. наук. — Воронеж, 2003. — 24 с.
- Степовой А.В. Металлургическое производство населения лесостепного варианта салтово-маяцкой культуры (Ютановский археологический комплекс): Автoref. дис. ... канд. ист. наук. — Воронеж, 2011. — 21 с.
- Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и её предшественники). — К., 1975. — 167 с.
- Флёрёв В.С. Правобережное Цимлянское городище в свете раскопок 1987—1988, 1990 гг. // МАИЭТ. — 1994. — Т. IV. — С. 441—516.
- Фронджуло М.А. О раннесредневековом ремесленном производстве в юго-восточном Крыму // Археологические исследования раннесредневекового Крыма. — К., 1968. — С. 133—154.

B. B. Колода

СПЕЦІАЛІЗОВАНІ РЕМІСНИЧІ ІНСТРУМЕНТИ САЛТІВСЬКОГО ПЕРІОДУ НА ГОРОДИЩІ МОХНАЧ

Стаття присвячена аналізу спеціалізованих знарядь праці, які виявлені в культурних відкладеннях та комплексах салтівського періоду існування городища Мохнач (друга половина VIII — середина X ст. н. е.) — Змієвський р-н Харківської обл. (правий берег Сіверського Дінця).

Значна кількість спеціалізованих ремісничих інструментів свідчить про значний розвиток непродовольчих видів виробництва у місцевого населення в салтівський період його існування. Ковалське виробництво знаходилось на рівні спеціалізованого ремесла. Його товарність в наш час визначити важко. Однак, наявність житла-майстерні та значної кількості різноманітних інструментів дозволяє припустити, що коваль працював, принаймні, на замовлення від населення городища та частини його округи.

Він виготовляв і ремонтував металеві вироби, поєднуючи в собі функції фахівця по обробітку чорного та кольорового металу.

Обробка шкіри, кістки, рогу і дерева знаходилась на рівні домашнього виробництва. Ці види діяльності також мали спеціалізовані знаряддя. Спеціальні ножі використовувались для роботи зі шкірою та шкурами. Різноманітний інвентар був і для обробки дерева та кістки (рогу). Він включав в себе різні інструменти для різання, та ударно-стинаючі. До першої групи відносяться різноманітні різці, свердла та струг; до другої — тесла, долота та сокира.

Знайдені на городищі Мохнач спеціалізовані інструменти мають широкі аналогії на пам'ятках салтівської культури в лісостеповій частині Сіверського Дінця. Аналогій в степовій частині Хозарії відомо дещо менше.

Ключові слова: раннє середньовіччя, салтівська археологічна культура, ремесло, металообробка, обробка дерева.

V. V. Koloda

SPECIALIZED HANDCRAFTED TOOLS OF THE SALTOV PERIOD FOUND IN MOHNACH SETTLEMENT

The article is dedicated to the analysis of the specialized working tools discovered in the cultural deposit and complexes of Mohnach settlement. The tools are dated back to the Saltov period, the second half of the 8th — middle of the 10th centuries A.D. They were found in the settlement located in Zmiiv region of Kharkov oblast, on the right bank of the Seversky Donets.

A considerable amount of the specialized handcrafted tools represents the extensive development of the non-food production types among the local population of the Saltov period. That time, forging raised to the level of the specialized handcraft. It is hard to define its marketability at the present time. However, the presence of a dwelling workshop and a considerable amount of various tools allow to suppose that a blacksmith made the orders of at least the population of the settlement and its neighborhood. He produced and repaired metal goods combining the functions of a specialist in black and non-ferrous metalworking.

Leather, bone, horn, and wood working remained on the level of household production. People also used specialized tools doing these activities. Special knives were used to work with leather and skin. Wood and bone (horn) working demanded to use diverse implements as well. They included different cutting, striking-chopping tools. Various tool bits, drawknives, and drill bits refer to the first group, while adzes, chisels, and hatchets — to the second one.

The specialized tools discovered in Mohnach settlement have broad analogies with the sites of Saltov culture in the forest-steppe part of the Seversky Donets. There are few known analogies with the steppe part of Khazaria.

Ключові слова: early medieval, Saltov archaeological culture, handicraft, metalworking, wood working.

Одержано 17.05.2014.

УДК: 904.2(477.53)“654”

I. B. Кракало

ДЕКОР І КЛЕЙМА ЛЮЛЬОК З МОТРИНОГО У ЗІБРАННІ КОМСОМОЛЬСЬКОГО ІСТОРИКО-КРАЕЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Публікація присвячена введенню до наукового обігу комплексу глиняних люльок «турецького типу» козацького періоду з с. Мотриного Кобеляцького району Полтавської області, яка зберігається у фондах Комсомольського історико-краєзнавчого музею. Дається характеристика основних типів люльок колекції (з овальною чащечкою, дископодібною базою, тюльпаноподібних), таблиці їх параметрів і особливостей орнаментації, клейм виробників (з «арабськими написами», листоподібні...), наводяться паралелі і аналоги, робляться спроби датування матеріалу.

Ключові слова: Мотрине, люлька для паління, клеймо, чащечка, вінце, втулка для чубука.

Поширення тютюнопаління на землях України у XVII—XVIII ст. сприяло масовому розповсюдженню специфічного пристрою для паління — люльки. Цього року до фондів Комсомольського історико — краєзнавчого музею надійшла колекція глиняних люльок, виявлені компактно серед уламків чавунного казанка під час оранки 2008 р. на південно-східній околиці села Мотрине (Кобеляцький р-н Полтавської обл.). Ці землі в середині XIX ст. належали членам дворянського роду Полонських, що походить з козацької старшини XVIII ст., місцевим козакам та деяким іншим власникам [Глушченко, 2007, с. 41, 42].

Зазначена колекція включає 20 предметів, які відносяться до так званого «східного типу» люльок з короткою втулкою для чубука. Такі люльки масово виявлені під час розкопок на Україні: у Києві [Чекановський, Чміль, 1995, с. 100—108] та інших українських містах, зокрема на Полтавщині [Ханко, 1998, с. 170—171; Сидоренко, Коваленко, 2000, с. 85, 86; Троцька, 2000, с. 130, 131; фонди ПКМ, КРКМ, КІКМ тощо], на місцях битв [Свешніков, 1993], добре відомі на всіх причорноморських пам'ятках другої половини XVIII — початку XIX ст., а також у Росії і Білорусії, Франції, Болгарії, Румунії, Греції тощо.

© I.B. КРАКАЛО, 2014

Більшість люльок нашої колекції (16 з 18 відносно цілих екземплярів) має на Полтавщині специфічну назву «зіньківки» [Коваленко, 2008, с. 36]. Вони добре відомі і в інших регіонах України [Чекановський, Чміль, 1995, рис. 2, 14, 16; Телегін, Винокур, Титова, Свешніков, 1997, с. 187, рис. 37, 5], в Причорномор'ї та Туреччині [Hayes, 1980, р. 7, туре X], Москви [Розенфельдт, 1968, табл. 19, 12—27, 43], Болгарії [Станчева, 1972, с. 83—87, рис. 7—9] тощо. Кожна люлька складається з чащечки та приєднаної до неї під кутом короткої масивної (гранчастої або гладкої конічної) втулки для чубука, яка сполучена з емністю чащечки внутрішнім конічним каналом, який відкривається всередину чащечки дещо вище її дна. Корпус чащечки люльки — «зіньківки» округлий з півовальним профілем, вінця переважно прямі і з невеликим пружком в основі. Дно внутрішньої частини чащечки зазвичай округле. Вінце (горло) чащечки люльок розділене подвійними вертикальними смугами на прямокутники з відбитками штампу із скомпонованих одна над одною 3- або 6-квіткових напіврозеток в центрі. Корпус чащечки прикрашений «пухнастими» овалами, поодинокими напіврозетками і подвійними вертикальними прокресленими лініями. Втулка закінчується великоподібним потовщенням, підкресленим смугою широкого зубчастого штампу, кіль в нижній частині чащечки мисоподібний, підкреслений дрібнозубчастою смугою. При подальшому описі вищезазначені особливості люльок опускаються. На корпусі біля втулки для чубука або на бічній поверхні втулки ставилося клеймо.

Всі люльки виготовлені у двостулкових формах (на люльках № 4 та 8¹ добре видно технологічні шви), несуть на собі залишки червоного або жовтуватого ангобу і підлощені. При декору-

1. Тут і далі: у статті використано наскрізну нумерацію люльок.

Таблиця 1. Розміри люльок з Мотриного

Люлька, №	Параметри, см						Стан
	Загальна довжина	Загальна висота	Діаметр чашеч- ки (корпуса)	Діаметр вінця	Висота вінця	Втулка, D_1 / D_2 *	
Люльки-зіньківки з гладким вінцем і конічною втулкою							
1	6,8	3,6	4,5	3	1,4	3,2 / 2,7	Втулка приклесна
6	6	3,6	4,1	3,7	1,4	3,2 / 2,6	—
12	6	3,2	3,8	3,3	1,1	2,7 / 2,2	—
14	6,5	3,5	4,4	3,5	1,5	3,5 / 2,8	Пошкоджена
Люльки-зіньківки з гладким вінцем і гранчастою втулкою							
2	6,9	4,9	4,2	3,5	2,4	3,2 / 2,7	Втулка приклесна
4	6,5	2,9	4,3	3,8	-	3,4 / 2,9	Вінце втрачене
5	5,2	4,9	4,2	3,5	2,3	—	Край втулки втрачений
7	7,1	4,9	4	3,4	2,4	3,2 / 2,8	Втулка приклесна
9	6	4,2	3,9	3,2	2,2	2,7 / 2,4	Те саме
16	3,3	4,8	4,2	3,3	2,5	—	Втулка і частина чашечки втрачені
Люльки-зіньківки з гранчастим вінцем і гранчастою втулкою							
3	5,1	3	3,5	2,9	1	2,7 / 2,35	Вінце з тріщиною
8	5,9	3,6	3,6	3,2	1,5	2,7 / 2,4	—
11	6,2	3,4	3,9	3,4	1,1	2,9 / 2,4	—
13	5,7	3,4	3,6	3,1	1,5	2,7 / 2,2	—
Інші люльки							
10	6,4	4,1	4	3,2	2,1	3,1 / 2,3	Склесна з частин
15	4,8	3,9	3,8	—	1,8	—	Втулка і частина вінця втрачені
19	6,6	3,8	2,7	4	—	2,2** / 2,5 / 1,6	Втулка пошкоджена
20	5,8	3,6	2,6	3,8	1,8	2,6 / 1,8	Склесна з частин, втрати

П р и м і т к и. * D_1 — діаметр валика на краю втулки; D_2 — найменший показник діаметру втулки в місці поєднання з чашечкою. ** — зовнішній діаметр вінця втулки перед потовщенням.

ванні «зіньківок» використані кінцеві штампи з рослинними зображеннями і штамп у вигляді зубчастого коліщатка для виділення конструктивних деталей (валиків, виступу кіля тощо). Для інших видів люльок (№ 10, 15, 19) додатково використані штампи-валики. Неглибокий орнамент люльок другого типу (з високим вінцем) скоріш за все одержувався з матриці при формуванні.

Найвідомішим центром виробництва люльок «східного типу», зокрема «зіньківок», був Костянтинополь на території Туреччини. Кращі зразки цих люльок широко наслідувались провінційними ремісниками численних дрібних майстерень територій, підпорядкованих Отоманській Порті (Туреччина, Крим, міста Причорномор'я) та іншими.

За формою всі люльки — «зіньківки» колекції поділяються на три типи.

1. З округлим прямим вінцем і конічною втулкою (люльки № 3, 8, 11, 13). Це найменші і найкоротші люльки, у яких діаметр чашечки переважає або дорівнює висоті всього виробу (табл. 1). Вінця цих люльок прикрашені 3-квітковим декором.

2. З округлим прямим вінцем і гранчастою втулкою (люльки № 2, 4, 5, 7, 9, 16). Ці люльки мають високі, потоншені до краю вінця, на які припадає майже половина загальної висоти виробу, а висота всієї люльки значно перевищує діаметр корпуса. Вінця цих люльок прикрашені

6-квітковим декором, за виключенням люльки № 9, яка має 4-квітковий декор. До речі, люлька «зіньківка» цього типу same з 4-квітковим декором виявлена на полі Берестецької битви 1651 р. [Свешніков, 1993, с. 187, рис. 37, 5]. Рельєф декору люльок другого типу невисокий і ніби згладжений — можливо, в наслідок того, що він вирізався на внутрішній стороні двостулкової форми. Кількість граней втулки таких люльок не завжди можливо порахувати через їх слабко виражений рельєф. Цей тип люльок, як виявилося, не такий поширеніший, як два інші, проте автору пощастило виявити схожі зразки серед московських червонолощених люльок середини — другої половини XVIII ст. [Розенфельдт, 1968, табл. 19, 12, 14, 15]. Особливо близька нашому типу московська люлька 12 з 6-квітковими напіврозетками, інші дві наведені люльки — 7-квіткові. До речі, в таблицях Р.Л. Розенфельдта представлений варіант нашого типу люльки з неорнаментованим високим вінцем і оформленням як традиційна «зіньківка» низом [Розенфельдт, 1968, табл. 19, 32].

Люльки № 2, 5 та 16 мають практично однакові розміри і клейма (крім напівзруйнованої люльки № 16) і, можливо, виготовлені у одній формі. Різниця полягає у невеликих розбіжностях при нанесенні нижнього декору (табл. 1) і у додатковому листоподібному клеймі з трикутною ніжкою на більш якісній люльці № 2.

Округлість вінця перших двох груп ляльок досить умовна завдяки видовженим рослинним штампам, які певною мірою сплощують середню частину кожного орнаментованого прямокутника, в той час як зріз залишається округлим і дещо потоншеним.

3. З гранчастим вінцем і гранчастою втулкою (ляльки № 1, 6, 12, 14), причому не завжди можливо порахувати кількість граней вінця (8—10), тому що в місці між втулкою і чашечкою рельєф згладжений і погано визначається. Висота цих ляльок, як і виробів першої групи, поступається діаметру. Ляльки цього типу мають масивний сплощений зріз вінця і утворюють виразний півциркульний рельєф вгорі кожного прямокутника, прикрашеного відбитком 3-квіткового штампу. Саме третьому та подекуди першому типам відповідають численні ляльки з Поворскля Полтавщини [Ханко, 2000, с. 60, рис. 19, 2, 12], Києва [Чекановський, Чміль, 1995, рис. 2, 14, 16], Москви [Розенфельдт, 1968, табл. 19, 13, 16, 21], Болгарії [Станчева, 1972, с. 83—87, рис. 7—9], хоча спостерігаються і певні відмінності. Так ляльки з Москви мають 4- або 8-пелюсткові напіврозетки, натомість як наші — завжди непарну кількість пелюсток (табл. 2).

Цей перелік не вичерpuє всіх різновидів ляльок-«зіньківок» з гранчастими складовими частинами. Наприклад, на інших пам'ятках відомі ляльки, де крім вінця та втулки обрамлені також корпус ляльки [Robinson, 1985, pl. 57, C 93]. Існують ляльки з меншою кількістю розеток на вінці, наприклад, з двома [Robinson, 1985, pl. 62, A 19] тощо.

Більшість ляльок колекції підпадає за класифікацією відомої дослідниці Р. Робінсон під датуванням XIX і навіть початком ХХ ст. і пов'язується із західноєвропейським фабричним виробництвом, що успішно імітувало популярні «фасони» турецьких виробників. З цим не погоджується більшість вчених, що спираються на матеріали археологічних розкопок. Проте, одна з наших ляльок має, можливо, саме фабричне походження. Це димлена лялька № 15 з близькими до «зіньківок» пропорціями.

Вона має плоскодонну підциліндричну чашечку з піддоном, підкресленим зубчастим штампом. В основі вінця — валік з подвійною смугою зубчастого штампу. Вінця циліндричні, прикрашені у нижній частині великими півциркульними фестонами (подвійна зубчаста смуга), над кожним з яких — ялинка з прямим стовбуrom і піднятими догори гілками. Рапорт орнаменту низу чашечки складається з такої ж ялинки, але на високій ніжці, від якої праворуч та ліворуч вниз вершиною опущено по великому листку (в деяких місцях сусідні листки перекривають один одного). Внутрішня емність чашечки має округле дно і дещо вище дна — напівкруглий отвір внутрішнього конічного каналу втулки для чубука. Прямокутний кіль виділений подвійною смугою зубчастого штампу. На кілі — велике (1,1 × 1,9 см) овальне

клеймо з написом у три рядки латинськими і кириличними літерами: «S — M / Mosco(v?) / H.B.W.», що наводить на думку про принаймні европейське походження ляльки. Права частина клейма пошкоджена, однак, здається, і так зрозуміло про яке місце виготовлення іде мова. Можна навіть запропонувати варіант розшифровки абревіатури, щось на зразок «Собственная мануфактура / Москва / ім'я, побатькові, прізвище, наприклад, Варшавський». Зразок прізвища вибраний не випадково — латинською літерою «W» стало позначали свою продукцію виробники Царства Польського з Варшави, тобто ця літера за царату часто асоціювалася з Варшавою. Варшава входила до складу Російської імперії у період 1832—1917 рр., відповідно, і датувати цю ляльку пропонується не раніше, як серединою XIX ст.

З цього приводу згадаймо про виявлену під час розкопок у Москві біля Казанського собору підборку керамічних ляльок «східного типу» з клеймами російськими і латинськими літерами [Волков, 1999]. Можливо, цьому ж виробнику належала і наша лялька № 15. Питання про можливість європейського фабричного виготовлення значної кількості так званих «турецьких» ляльок у XIX — на початку ХХ ст. відкидати не можна, поки не виявлені центри такого виробництва і особливості їх продукції. Погано, що відомості з цього питання вкрай обмежені.

Серед ляльок інших типів лялька № 10 вирізняється дископодібною основою чашечки, розділеною знизу на 7 граней, і унікальним для даної колекції декором на вінці у вигляді «пухнастих» овалів, що чергуються з великими трикутниками вершиною догори, увінчаними 4-пелюстковою квіткою. Всередині кожного трикутника — 4-пелюсткова квітка, по кутах — «крапельки». Лялька має циліндричні вінця, підкреслені знизу подвійною зубчастою смugoю, гранчасту втулку і якісне кругле W-подібне клеймо (рис. 1, 10) з трьома надстрочними і двома підстрочними крапками, плавними каліграфічними потовщеннями і потоншеннями, близьке двом аналогічним клеймам на ляльках другої групи № 2 та 5 з менш витонченою грубуватою графікою і надстрочними крапками на точеньких «ніжках». Ребро диску цієї ляльки має слабо виражені фасетки. Півовалльні фасетки награні дна, підкреслені врізними фестонами, складають суттєвий елемент декору плоскодонної тюльпаноподібної ляльки № 19 з сітчастим валіком на втулці і великим фронтальним зображенням світильника або амфори, доповненим згори «ссяйвом» з гілочкою тюльпанів (рис. 3, 19). Це зображення (не клеймо а, можливо, своєрідна візитна картка виробника) і форма ляльки мають аналоги серед ляльок типу С 107—108 з Греції за Р. Робінсон [Robinson, 1985, pl. 57, C 107—108], а сама лялька за іншими особливостями декору та форми може бути віднесенено до типу А 42 цього ж автора [Robinson, 1985, pl. 64, A 42] і датується нею кінцем XIX ст.

Таблиця 2. Квіткові декоративні елементи в рапортах люльок-«зіньківою» з Мотриного

Люлька, №	Розетки верхнього поясу люльки					Розетки нижнього поясу люльки				
	Кількість сполучених розеток	Кількість пелюсток	Форма розетки	Специфіка розміщення	Спосіб нанесення	Кількість сполучених розеток	Кількість пелюсток	Форма розетки	Специфіка розміщення	Спосіб нанесення
1	3*	5/7/7	Трикутник	Дешо зміщено	Суцільнний штамп	1	7	Трикутник	Під верхніми розетками	Кінцевий штамп
2	6**	7/9/9/9/9/9	Півколо	Дешо криво і зміщено	Те саме	1		Півколо	Дешо криво і подекуди на валику	Те саме
3	3*	7	Те саме	Сповзають вниз, криво	3-й відбиток дубльованний	—	—	—	—	—
4	—	9	Півколо	—	—	1	—	Півколо	Під верхніми розетками	Кінцевий штамп
5	6**	9	— « —	На розділювальних смугах	Штамп	1	9	Те саме	Випадково	Те саме
6	3*	5/7/7	Трикутник	У шаховому порядку	Суцільнний штамп	1	5	Трикутник	Під верхніми розетками	— « —
7	6*	5/7/7/7/7	Півколо	Зміщено стосовно розділок	Те саме	1		Півколо	Густо і випадково	— « —
8	3**	7	Те саме	Сповзають, зміщені	3 кінцеві штампи	1	7	Трикутник	Поверх 3-го нижнього	— « —
9	4**	5/7/7/7	— « —	Зміщено від центру	Суцільнний штамп	1	7	Півколо	Густо і випадково	— « —
11	3**	7	— « —	Сповзли на нижні	Штамп	1	7	Трикутник	Під верхніми розетками	— « —
12	3*	5/9/9	Трикутник	Шаховий порядок, зміщено від центру	Суцільнний штамп	1	9	Трикутник	Те саме	— « —
13	3*	3/7/7	Півколо	Зміщено по горизонталі і вертикалі	Те саме	1	6	Півколо	Поверх 3-го верхнього, широкі пелюстки	— « —
14	3	7	Те саме	?	?	1	9	Трикутник	Під верхніми розетками	— « —
16	6**	9	— « —	Зміщено від центру	Суцільнний штамп	1	9	Півколо	Те саме	— « —

П р и м і т к и. * — верхня розетка має форму видовженого бутона. ** — верхня квітка кругла і менша за розміром. № 3, 13 — нижній верхні розділювальні лінії продовжують одне одну. № 11 — нижні розділки і вінця втулки мають сліди червоного ангобу. № 1, 3, 6, 8, 9, 11, 12 — подвійні розділки фестоноподібні (у № 3 — обидва пояси, № 8 — петля вгорі, решта — внизу).

Люлька № 19, як і люлька № 15, має прямокутний сплощений кіль, який також має аналоги в колекції з Греції [Robinson, 1985, pl. 57, C 101]. Значно стриманіший обмежений кількома смужками зубчатого штампу по краю вінця та в його основі декор другої люльпаноподібної, круглодонної люльки з конічною втулкою (люлька № 20).

Втулки обох цих люльок несуть на собі «арабські клейма» (рис. 1, 19, 20), при чому клеймо люльки № 20 зовні нагадує асиметричну розетку із вписаними по колу літерами або цифрами.

На 15 люльках можна побачити керамічні клейма, які поділяються на письмові та зображені зображені (рослинні). Серед останніх переважа-

Рис. 1. Графіка арабських написів клейм люльок з Мотриного

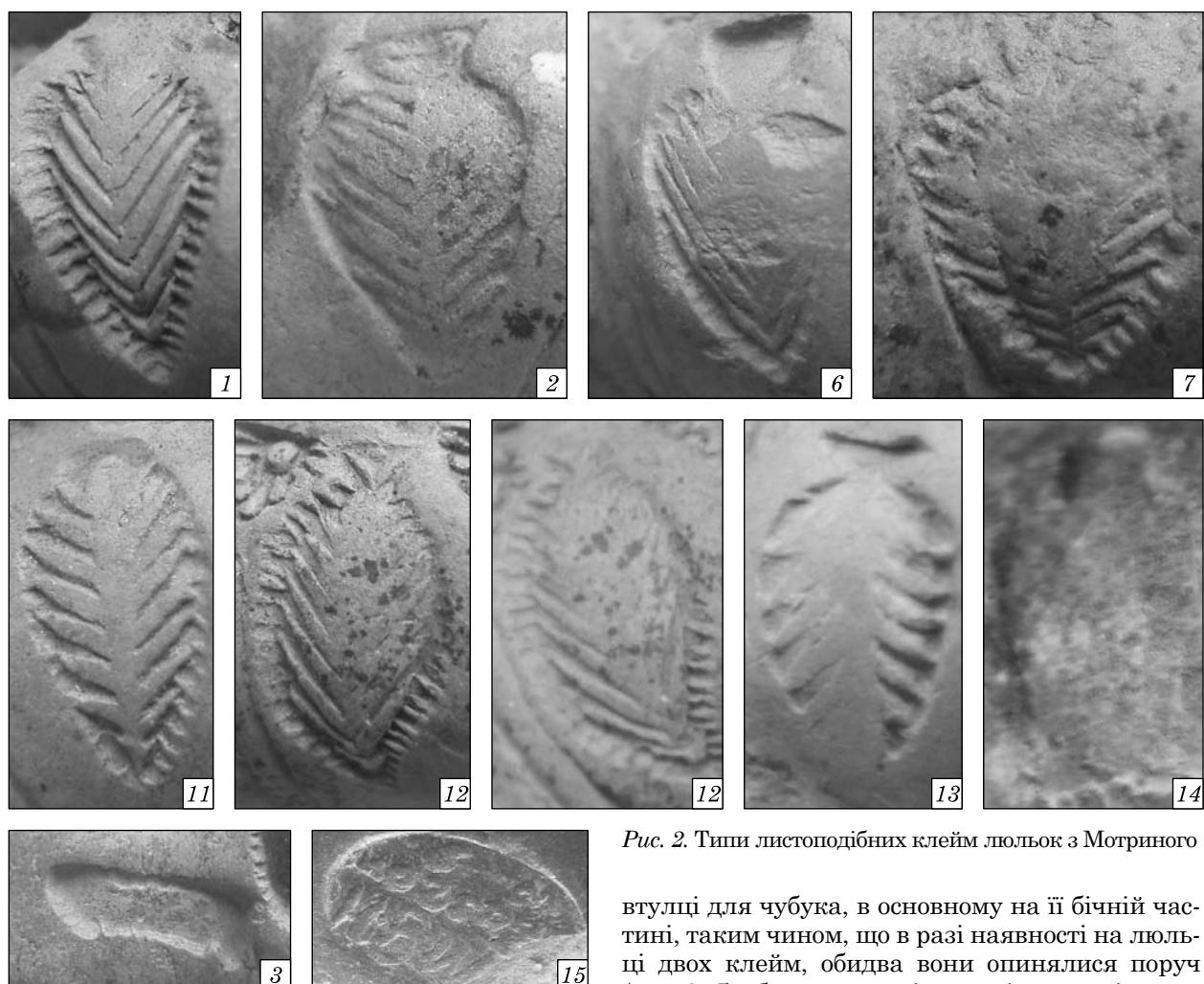

Рис. 2. Типи листоподібних клейм люльок з Мотриного

ють кілька варіантів простого деревного листка, розміщеного вертикально і виключно в кінці (або на початку) орнаментального ряду корпуса чашечки — біля переходу її у втулку для чубука. Натомість клейма з написами ставилися на

втулці для чубука, в основному на її бічній частині, таким чином, що в разі наявності на люльці двох клейм, обидва вони опинялися поруч (рис. 3, 7) або принаймні на одній стороні люльки. Виключення становить пізня люлька № 15 з великим «латино-руським» клеймом та клеймо люльки № 14, вміщені ззовні на дні чашечки.

Якість зображення на клеймах таких невеликих глиняних виробів, як люльки — поняття досить умовне, особливо стосовно клейм з напи-

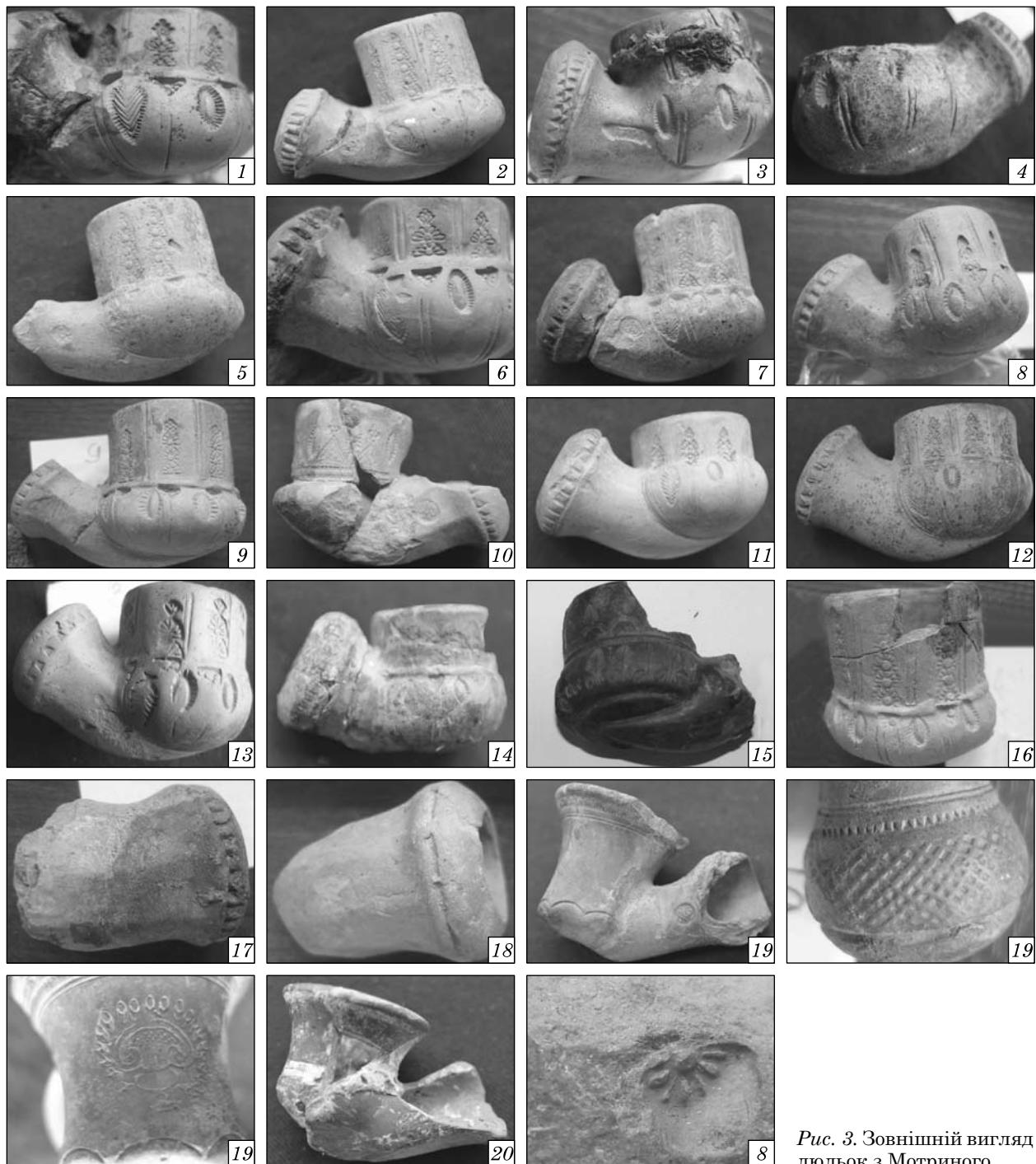

Рис. 3. Зовнішній вигляд люльок з Мотриного

сами. З цим пов'язані складнощі у атрибуції невиразних написів, зроблених надскладною для багатьох українських вчених системою арабського письма, і недостатня розробленість датування цього масового на українських пам'ятках матеріалу. Тому автор ставить за мету по можливості точно оприлюднити клейма даної колекції, використавши можливості макрофотозйомки та малюнків, зроблених на її основі (рис. 1).

Розглянемо люльки № 1 та № 14 з напівкруглими клеймами на втулці. Нагадуючи на перший погляд хвилястий арабський напис з надстрочними крапками, вони водночас більше асоціюються з рослинним орнаментом, зокрема зображення

ідентичних здвоєних клейм люльки № 14 схожі на рослинні гілки з пуп'янками (рис. 1, 14). Клейма цього малюнку, здвоєні та поодинокі, відомі на люльках «зіньківках» з колекції колишнього лубенського музею К.І. Скаржинської, які зберігаються у Полтавському краєзнавчому музеї і датуються XVIII ст. [Коваленко, 2008, с. 35, рис. 11, 5; с. 37, рис. 12, 1—3], у Греції [Robinson, 1985, pl. 64, A 42] тощо. Півкругле клеймо люльки № 1 ($0,7 \times 0,5$ см) схоже, на думку автора, на півсферичну чашу з хвилястим стеблом-бордюром і двома виноградними гронами по три умовні ягоди у кожному. І водночас це може бути арабським написом з двома групами надстрочних крапок

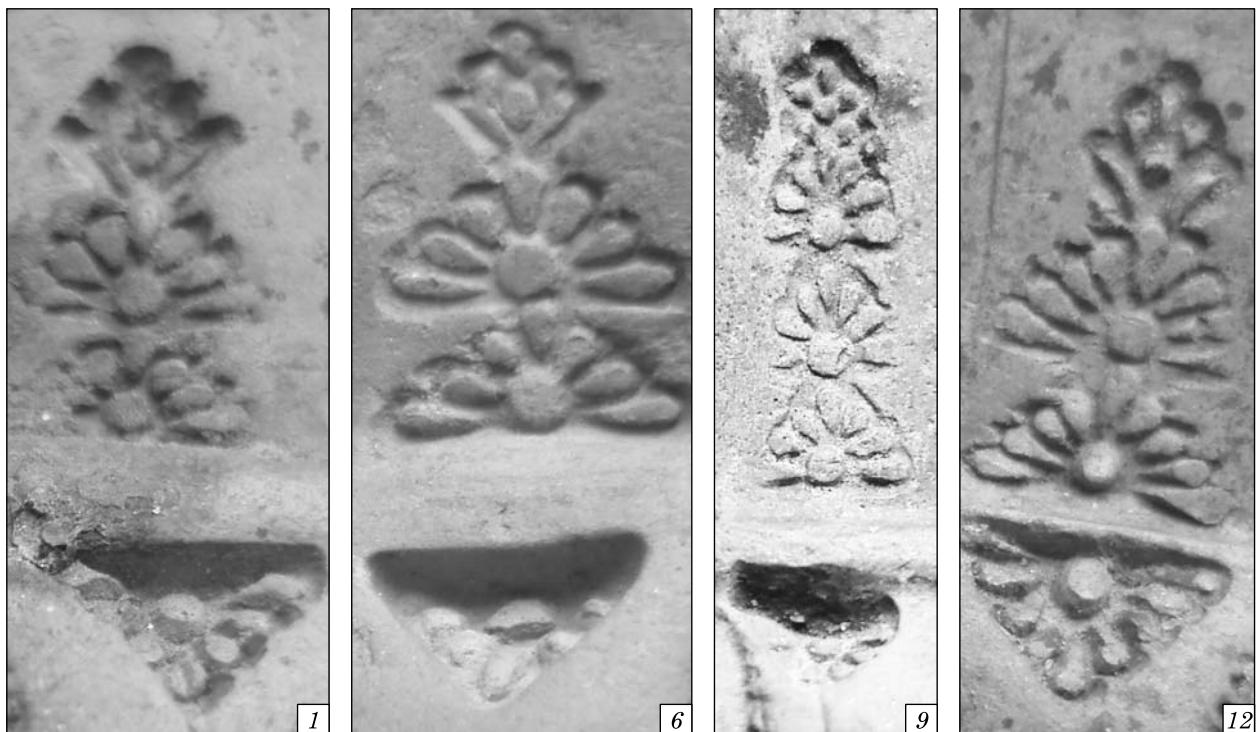

Рис. 4. Квіткові розетки в декорі люльок-«зіньківок» з Мотриного

(рис. 1, 1). Аналог масмо серед матеріалів афінської агори на люльці типу «зіньківки» [Robinson, 1985, pl. 56, C 95].

Півкруглі клейма на люльках № 1 та № 14 поєднані із зображеннями «листка» на чашечці. На люльках № 2 і 7 також вміщено по два клейма: на втулці кругле клеймо з арабським написом та на чашечці — клеймо у вигляді листка (рис. 1, 2; 7; 2, 2, 7). Решта люльок колекції (№ 3—6, 10—13, 15, 19, 20) мають по одному клейму.

П'ять люльок (№ 8, 9, 16—18) клейм не мають, в тому числі дві втулки (№ 17, 18) і люлька № 16, дуже пошкоджена у місці поєднання із втраченою втулкою (рис. 3).

Арабські написи або схожі на них зображення несуть клейма на 8 люльках (№ 1, 2, 5, 7, 10, 14, 19, 20), враховуючи і проблемні півкруглі клейма люльок № 1 та 14. Клейма з такими написами найменші (0,6—0,7 см) і переважно круглі, при цьому клейма люльок № 7, 10, 20 мають по периметру круглий бордюр. Прослідковуються виразні паралелі у W-подібних написах на люльках № 2, 5, 10 з двома нижніми і трьома верхніми крапками, написи на люльках № 7, 19, 20 аналогів у колекції не мають (рис. 1).

Листоподібні клейма (рис. 2) виявлені на 8 виробах (люльки-«зіньківки» № 1, 2, 6, 7, 11—14). Вони мають загалом стандартні розміри 1,1—1,2 × 0,6—0,7 см, проте при уважному огляді являють багато варіантів і практично не повторюються. Різниця полягає у формі самого листка ((прямий або із загнутою праворуч вершиною (люльки № 7, 14), з трикутною ніжкою або без неї (люлька № 11), із зубчастим (№ 1, 6, 7, 11, 12) або рівним краєм) і рельєфі ((наявність центрально-

го прожилка, напрямок бічних прожилок (догори чи вниз), форма прожилок (вузькі і довгі або широкі клиноподібні (люлька № 13)) тощо. Найрозвиненішим виявився тип прямого листка вершиною донизу і з трикутною ніжкою вгорі. Такий листок має зазвичай глибокі і вузькі бічні прожилки, направлені догори (люльки № 1, 2, 6). Зубцівка контуру листка (а також «пухнастих овалів» на чашечках більшості люльок), очевидно, наносилась на скочені торці самого штампа.

Клейма на люльках-«зіньківках» у вигляді листка добре відомі в Україні, зокрема у колекції Полтавського краєзнавчого музею [Коваленко, 2008, с. 35, рис. 11, 7; с. 37, рис. 12, 1, 2], у Болгарії [Станчева, 1972, с. 85, 86], Франції (Марселі), Греції [Robinson, 1985, pl. 62, A 20] тощо.

Таким чином, за матеріалами колекції з Мотриного листоподібні та напівкруглі клейма виявлені виключно на люльках-«зіньківках». На люльках інших типів (№ 10, 15, 19, 20) зустрічаються якісні арабські (№ 10, 19, 20) та латино-руські (№ 15) написи. На клеймі люльки № 20, можливо, вміщена дата.

Повертаючись до типів люльок — «зіньківок», можна сказати, що люльки з гранчастим вінцем та втулкою (№ 1, 6, 12, 14) несуть на собі майже всі основні види клейм: 2 види півовальних (люльки № 1 та 14), листоподібні прямі (люльки № 1 та 6), листоподібні загнуті (люльки № 12 та 14), проте відсутні клейма з арабськими написами. Люльки № 1 та 14 несуть по два клейма. В останньому випадку погана збереженість предмета, доповнена недбало нанесеним (або зношеним, а, скоріше за все, невміло виготовленим) листоподібним клеймом, що являє собою лише глухий контур зобра-

ження. Придивимось уважніше до іншої люльки з листком, загнутим праворуч — бездоганно виготовленої люльки № 12. Єдине листоподібне клеймо цієї люльки, на відміну від попереднього, відзначається чітким рельєфом із зубчастим контуром і однією особливістю: трикутна ніжка листка оформлена у вигляді квітки з двома пелюстками і півкруглою виступаючою серединкою між ними. Можливо, таке ж завершення мало не досить чітке листоподібне клеймо люльки № 11.

З шести люльок з високим циліндричним вінцем, гранчастою втулкою і 6-квітковим декором (№ 2, 4, 5, 7, 9, 16) половина не має клейм, клейма люльок № 2 та 5 видаються поганими імітаціями W-подібного клейма люльки № 10 з дископодібною основою, а люлька № 7 несе єдиний в колекції дворядний арабський напис або його імітацію з ім'ям майстра (рис. 1, 7) та листоподібне. Люлька № 2 несе 2 клейма.

Люльки з округлим вінцем та конічною округлою втулкою (№ 3, 8, 11, 13) мають три незвичайні клейма: люлька № 3 — клеймо у вигляді горизонтально розміщеної одиниці (ан.: [Robinson, 1985, pl. 51, C 38]), люлька № 11 — єдине в колекції листоподібне клеймо з розширеною верхівкою і прожилками догори, однак, можливо, ми помилюємося, і вгорі розміщувалась нечітко зображенна трикутна ніжка, оформлена у вигляді квітки з двома пелюстками і півкруглою виступаючою серединкою між ними (див. вище). Листок люльки № 13 з невеликою трикутною ніжкою і без середнього прожилку відрізняється від інших клиноподібною формою бічних прожилків, які до того ж опущені розширеними кінцями донизу. Верхівка цього листка не промальована і не зрозуміло, чи була вона взагалі на штампі. Люлька № 8 клейм не має, однак єдина в колекції має залишки квіткового декору на тильній частині втулки (рис. 2, 8). На люльках цієї групи відсутнє подвійне клеймування.

Якщо підходити до колекції з точки зору якості і симетричності розміщення декору, то відразу слід відзначити люльки з обома гранчастими частинами (№ 1, 6, 12) та люльку № 9 з високим вінцем, які мають якісний глибокий рельєф зображень і чіткий поділ декорованого простору — систему вертикальних розділовальних ліній, які разом з горизонтальним валиком утворюють своєрідну прямокутну сітку, в яку вписуються ті чи інші рослинні мотиви. Вгорі по центру виділених секторів розміщені підтрикутні багатоквіткові напіврозетки, внизу їм відповідають підтрикутні 1-квіткові елементи, що чергуються з «пухнастими» овалами. Підтрикутні розетки верхнього поясу розміщені вершиною догори, нижнього — вершиною до низу (рис. 4, 1, 6, 12). Розміщені одна над одною дві 7-пелюсткові напіврозетки з видленою серединкою, увінчані вгорі невеликим 5-пелюстковим бутоном. Знизу їм відповідають поодинокі 7-пелюсткові напіврозетки, які чергуються з «пухнастими» овалами. Подвійні розділовальні смуги люльок з гранчастими формами мають вигляд

вузьких канелюрів вершиною до низу, у нижньому поясі вони підпирають квіткові розетки.

У люльок з високим циліндричним вінцем і гранчастою втулкою розетки верхнього і нижнього поясу мають напівкруглу форму (рис. 4, 9), композицію верхнього поясу завершує фронтальне зображення маленької 5-пелюсткової квіточки, а нижній пояс представлений поодинокими напівкруглими розетками та овалами.

Остання група представлена люльками з округлим вінцем і конічною втулкою і 3-квітковим декором на вінці (№ 3, 8, 11, 13). Вони мають щільну масивну текстуру і є ніби спрощеним варіантом групи люльок з гранчастими частинами, проте мають численні похибки в оформленні.

За виключенням люльок № 1, 6, 9 та 12, при оформленні більшості люльок нижній пояс просто щільно заповнювався елементами декору безвідносно декору вінця (напр., люльки № 5, 7 тощо), при цьому інколи нижні розділовальні лінії опускались ближче до dna виробу (люльки № 4, 13) — вони просто заважали вільній, доволі ефектній компоновці. То може це просто інша система декорування, яка принципово не полюбляє вільного простору і задумана як кайма або бордюр розрідженої композиції вінця? Чи доцільно в такому випадку говорити про іншу школу або місце виготовлення цих виробів — результат провінційного спрощення усталених зразків? До речі, люльки обох типів оформлення наявні і у колекції ПКМ на Полтавщині [Коваленко, 2008, с. 37, рис. 12, 1—4].

Численні, очевидно, узвичаєні отріхи стосуються і правильності розміщення верхніх рослинних мотивів, які досить часто опиняються помітно зміщеними від центру свого сектору, нахилені або накладені на розділовальні смуги (люлька № 13), а інколи (люльки № 8, 11, 13) ніби сповзають вниз на орнаментальні елементи корпуса чашечки. Інколи на люльках відсутній горизонтальний валик в основі вінця (люльки № 3 та 11) або рослинні напіврозетки нижнього поясу (люлька № 3). Остання особливість притаманна і багатьом люлькам з Москви [Розенфельдт, 1968, табл. 19, 17—20, 22—24, 26, 43] та Полтави [Коваленко, 2008, с. 37, рис. 12, 2, 4, 5]. Люльку № 3 (рис. 3, 3) групи люльок з гладкими вінцями та втулкою можна віднести до низькосортних спрощених виробів: на ній немає нижнього квіткового пояса і валика, розділовальні смуги замість шахового порядку утворюють розірвані посередині вертикальні колонки, а на асиметричному валику втулки ряд оздоблювальних зубців сповзають на другий оберт. Верх люльки стягнутий дротиною ще в давнину у зв'язку з тріщинами на вінці, і там, де його видно, 3-квіткові штампи нанесені із значним зміщенням від центру сектора і з підправкою. Везти таку люльку на продаж за багато кілометрів не мало сенсу і клеймо «1», можливо, якраз і позначало неякісний, бракований і, відповідно, дешевший товар. Є похибки і при нанесенні клейм. Поверху листоподібного клейма люльки № 6 нанесений

якийсь глухий півкруглий відбиток, а клеймо люльки № 7 у вигляді «пухнастого» прямого листка на трикутній ніжці нанесене прямо поверху розділювальних вертикальних ліній, тобто теж доволі недбало.

У колекції три ремонтовані в давнину люльки — № 1, 3 та 6 — їх втулки (№ 1, 6) та вінця (№ 3) оперізані дуже кородованим дротом. Збереглися в частинах лаконічна тюльпаноподібна люлька № 20 і оригінально прикрашена люлька з дископодібною основою (№ 10), не мають втулки люльки № 15 та 16. Найкраща збереженість поверхні на люльках з гранчастими формами (№ 1, 6, 12), чого не можна сказати про люльку № 14, вся поверхня якої буквально руйнується. Якістю зображення і системи декору виділяється нестандартна для цієї колекції 4-квіткова люлька № 9 без клейма, найвиразніша серед виробів другої групи, яка могла походити з якогось іншого гончарного осередку.

Всі люльки, крім № 3, 17, 18, мають плями кіптяви, на більшості (особливо № 4, 7, 12) добре видно численні чорні цятки, схожі на смолу. Автор не виявила таких цяток лише на виробах № 3, 10, 11, 16, 18. Щільною нерівною поверхнею і характерними чорними та червоними включеннями відзначається люлька № 7 з високим вінцем і 4-рядковим клеймом.

Ангоб багатьох люльок пошкоджений, так збереглися лише невиразні залишки квіткового декору на втулці люльки № 8.

Всі люльки колекції потрапили до землі однією (а саме це підказують нам умови їх знахідки) і верхня дата комплексу збігається з наймолодшими люльками середини XIX ст. (люльки № 10, 15 та 19). Нижня, на думку автора, все ж таки опускається до другої половини XVIII — початку XIX ст.

Невелика за обсягом колекція люльок з Мотриного на Полтавщині є лише незначною частиною величезного масиву люльок для паління на українських землях, який ніби спеціально створений для маркування хронологічних побудов. Наведений в публікації матеріал, можливо, сприятиме подальшій розробці системи датування цього масового матеріалу на пам'ятках доби козацтва та пізнього середньовіччя.

Волков І.В. Частная коллекция «турецких» курительных трубок из Москвы // Материальная культура Востока. — М., 1999. — С. 34—36.

Глушченко Л.В. Старий надгробок // Свічадо Придніпров'я: Краєзнавчий альманах. — Кременчук, 2007. — Кн. III. — С. 41—42.

Коваленко О. Глиняні люльки XVII—XVIII ст. (за матеріалами Полтавщини). — Опішне, 2008. — С. 32—38.

Розенфельдт Р.Л. Московское керамическое производство XII—XVIII вв. — М., 1968. — 124 с. (САИ. — Вип. Е 1—39).

Свешников І.К. Битва під Берестечком. — Львів, 1993. — 180 с.

Сидоренко О.В., Коваленко О.В. Деякі риси матеріальної культури навколо лубенських слобод

XVII—XVIII ст.(за матеріалами хутора Острів) // АЛЛУ. — 2000. — № 1—2. — С. 84—89.

Станчева М. Колекція от лули във Варненский музей // Изв. НВМ. — Варна, 1972. — Кн. VIII (XXII). — С. 81—99.

Телегін Д.Я., Винокур І.С., Титова О.М., Свешников І.К. Археологія доби українського козацтва XVI—XVIII ст. — К., 1997. — 336 с.

Троцька В.І. Пізньосередньовічні люльки з Полтавщини // АЛЛУ. — 2000. — № 1—2. — С. 130—131.

Ханко О.В. Дрібна керамічна пластика XVII—XIX ст. із Диканських інших гончарських центрів Поворсля // АЛЛУ. — 2000. — № 1—2. — С. 170—171.

Ханко О.В. Полтавський гончарний осередок у контексті новітніх археологічних досліджень // АЛЛУ. — 2000. — № 1—2. — С. 54—66.

Чекановський А.А., Чміль Л.В. Люльки з розкопок Гончарів Кожум'як (на Києво-Подолі) // Українське гончарство. — 1995. — № 3. — С. 100—108.

Hayes J. Turkish Clay Pipes: A provisional typology // The archatologi of the Clay Tobacco pipe. — London, 1980. — IV. — P. 3—10.

Robinson Rebecca C.W. Tobacco Pipes of Corinth and Athenian Agora // Hesperia, 1985. — Vol. 54, № 2 — 203 р.

І. В. К рак ало

ДЕКОР И КЛЕЙМА ТРУБОК ИЗ МОТРИНО В СОБРАНИИ КОМСОМОЛЬСКОГО ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ

Публикация посвящена введению в научный оборот комплекса глиняных курительных трубок «турецкого типа» казацкого периода из с. Мотрино Кобелякского р-на Полтавской обл., которая хранится в фондах Комсомольского историко-краеведческого музея. Даётся характеристика основных типов трубок коллекции (с овальной чашечкой, дисковидной базой, тюльпано-видных), таблицы их параметров и особенностей орнаментации, клейм изготовителей (с «арабскими надписями», листовидные...), приводятся параллели и аналоги, делаются попытки датирования материала.

Ключевые слова: Мотрино, курительная трубка, клеймо, чашечка, венчик, втулка для чубука, киль.

I. V. K r a k a l o

DECORATION AND STAMPS OF TOBACCO PIPE'S COMPLEX FROM v. MOTRINO IN THE COLLECTION OF KOMSOMOLSK LOCAL HISTORY MUSEUM

The article enters into scientific circulation clay tobacco pipe's complex in «Turkish style» of Cossack times from v. Motrino Kobelyaky's district Poltava's region, which is keeping in Komsomolsk local history museum. It's characterize true to types of pipes from the collection(ellipsoidal bowl, disk based bowl, lily bowl), tables of parameters and specific ornaments, maker's marks (in Arab characters, leaf stamp...), drew the parallels and analogy, have a try at dating of material.

Ключевые слова: Мотрино, курительная трубка, клеймо, чашечка, венчик, втулка для чубука, киль.

Одержано 27.04.2014.

АРХЕОМЕТРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК: 904.02(477)“639”

O. C. M i l a s h e v s k i y

ТЕХНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИРОБНИЦТВА ЛІПНОЇ КЕРАМІКИ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Стаття присвячена аналізу технологічних особливостей ліпної кераміки різних етнічних груп черняхівської культури.

Ключові слова: черняхівська культура, ліпна кераміка, технологія.

Черняхівська культура — одне з найбільших поліетнічних утворень другої чверті I тис. н. е. на території Південно-Східної Європи. Вона включає в себе археологічні матеріали, які можуть бути пов'язані із рядом германських племен, пізніми скіфами та сарматами, фракійцями та ранніми слов'янами. Одним із найбільш важливих джерел для вивчення її етнічних складових, наряду з домобудуванням та похованальним обрядом, є ліпна кераміка.

Ліпна кераміка, як один із найбільш архаїчних домашніх промислів, достатньо довго зберігає успадковані традиції, адже її виробництво пов'язане із задоволенням потреб домашнього господарства. Саме тому вона, не будучи предметом торгівлі, може безпосередньо засвідчити реальну присутність носіїв тих чи інших культурних традицій. Технологічний аспект виробництва кераміки є одним із найбільш консервативних ступенів виробничого процесу, який при змішуванні складу населення, а, отже, і при освоєнні нових технологічних навиків, еволюціонує в останню чергу [Бобринский, 1978, с. 124, 125]. Саме тому при вирішенні питання щодо виокремлення різних етнічних компонентів черняхівської культури вважається за потрібне звернути увагу, окрім форм та типологічних рядів, і на технологію виробництва та склад керамічного тіста ліпної кераміки різних черняхівських етнічних груп. В даній роботі буде розглянута ліпна

кераміка кухонного призначення, котра, на відміну від більш якісної столової кераміки, може чіткіше продемонструвати і склад керамічного тіста, і деякі особливості виробничого процесу.

Ліпна кераміка північно-західної традиції.

Північно-західний компонент черняхівської культури представлений двома великими масивами: вельбарським та пшеворським. Спеціальні дослідження кераміки вельбарської культури території Польщі почались із середини ХХ ст. [Schindler, 1940]. Дана робота була присвячена типологізації ліпної кераміки населення середньої течії Вісли. Подальше дослідження було проведено Р. Волонгевичем [Wołagiewicz, 1993]. Польський дослідник впорядкував типологію Р. Шиндлера та окреслив ареал поширення кераміки вельбарських типів на територіях інших культур, зокрема культури черняхівської. Окрім уваги була приділена технологічним особливостям ліпної кераміки вельбарської культури Польщі. За характером обробки зовнішньої поверхні та розміру домішок Р. Волонгевич пропонує розділити кераміку на дві групи: столову і кухонну. За товщиною стінок посудини можна розподілити на тонкостінні (до 0,6 см), середньої товщини (0,6—0,9 см) та товстоствінні (понад 0,9 см). За характером домішок посудини поділяються на вироби із дрібнозернистими (до 0,02 см), середньозернистими (0,03—0,04 см), грубозернистими (0,04—0,09 см) та дуже грубозернистими (понад 1 см) домішками.

Фактура поверхні може бути лощеною, підложену, шорсткою, храповою та комбінованою (підложену під вінцем та по приденній частині і храповою по тулову). Колір посудин може бути оранжевим, коричневим, чорним, сірим та змішаним (наприклад, злам — чорний, зовнішня та внутрішня поверхні — оранжеві), що свідчить про випал з доступом кисню або без нього.

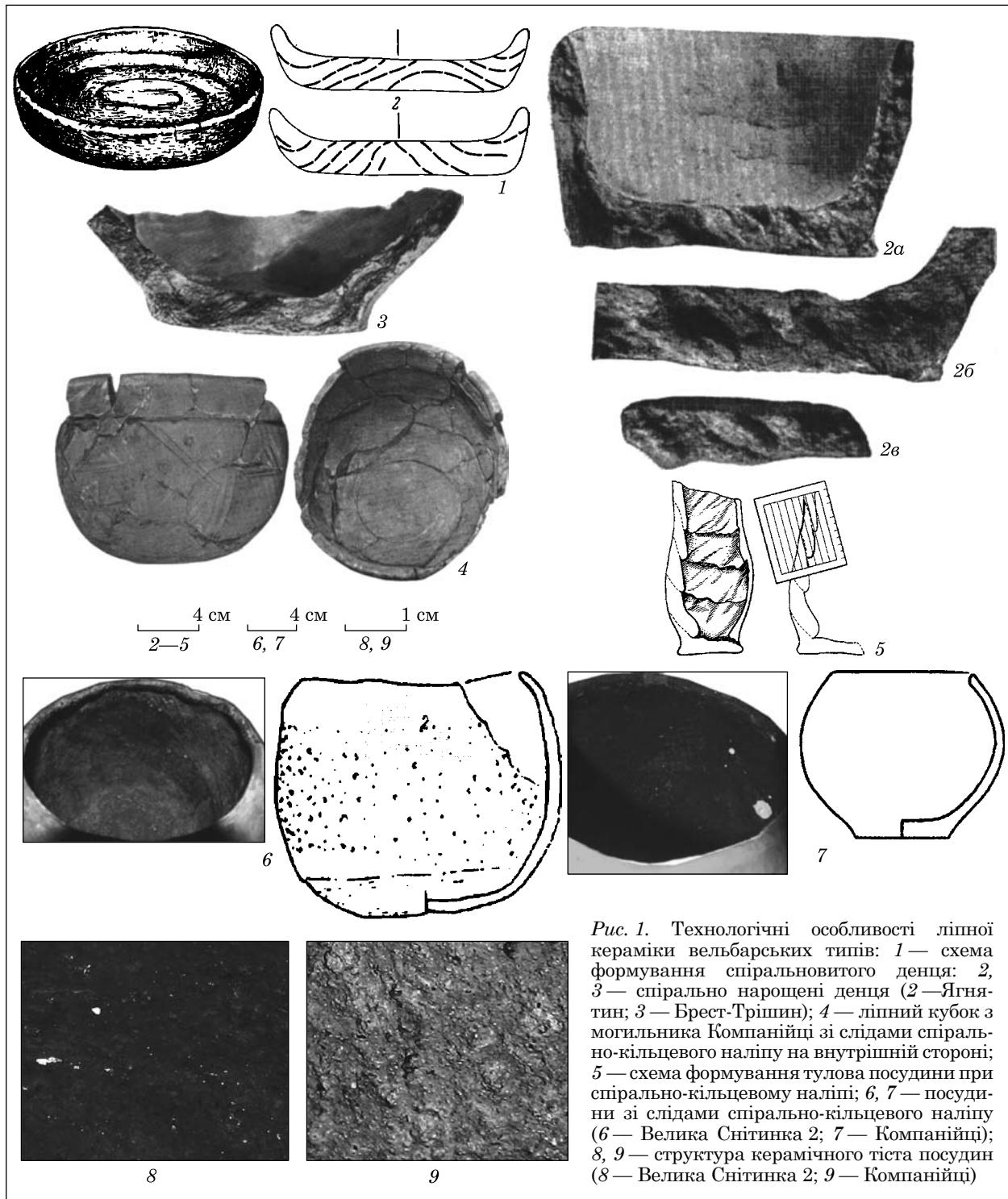

Рис. 1. Технологічні особливості ліпної кераміки вельбарських типів: 1 — схема формування спіральноновитого денця; 2, 3 — спірально нарощені денця (2 — Ягнятин; 3 — Брест-Трішин); 4 — ліпний кубок з могильника Компаніїці зі слідами спірально-кільцевого наліпу на внутрішній стороні; 5 — схема формування тулова посудини при спірально-кільцевому наліпі; 6, 7 — посудини зі слідами спірально-кільцевого наліпу (6 — Велика Снітинка 2; 7 — Компаніїці); 8, 9 — структура керамічного тіста посудин (8 — Велика Снітинка 2; 9 — Компаніїці)

Як правило, товщина стінок та домішок взаємопов'язані. Тонкостінні посудини містять дрібнозернисті домішки, мають лощену чи підлощену поверхню. Товстостінні посудини, як правило, містять грубозернисті та дуже грубозернисті домішки та мають хромовату чи комбіновану поверхню. Колір посудин може бути коричневим, чорним та плямистим. Цей тип посудин представлений переважно горщиками. Посудини із стінками середньої товщини містять, в основному, середньозернисті домішки,

мають переважно лощену поверхню всіх можливих кольорів [Wołagiewicz, 1993, с. 11, 12].

Для технологічного аналізу власне конструктування посудин звернемось до робіт О.А. Бобринського. Дослідник виділяє три основні напрями конструктування кераміки: видавлювання, наліплення та витягування [Бобринський, 1978, с. 157]. Аналіз техніки виготовлення посудини складається з двох частин: конструктування денця та тулuba. Дослідником було виділено два основні способи формування донних

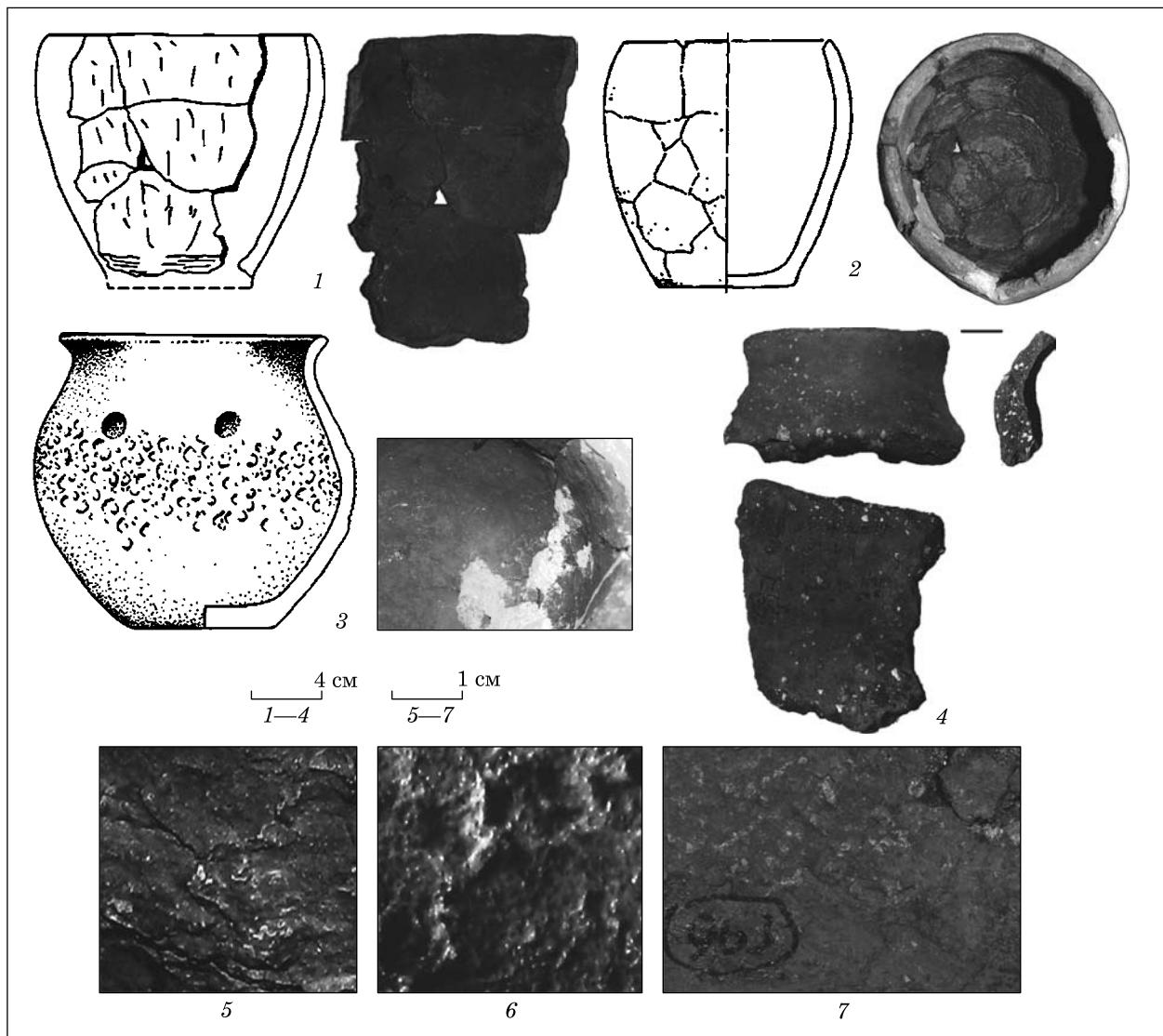

Рис. 2. Ліпні форми кераміки пшеворських типів та структура їх керамічного тіста: 1 — Чернелів-Руський; 2 — Бернашівка; 3 — Компанійці; 4 — Підріжжя

начинів¹ посудин: 1) спіральний, 2) монолітний. На основі аналізу техніки формування тулуба О.А. Бобринським було виділено п'ять основних моделей [Бобринский, 1970, с. 21—23].

О.А. Бобринський також проаналізував деякі горщики вельбарських типів з могильника Брест-Трішин. Ці керамічні форми виконані за допомогою спірально — кільцевого наліпу. Начин в цьому випадку конструкція з джгутів, з накладанням їх на бокову сторону кожного переднього джгута із зовнішньої чи внутрішньої сторони. Сліди спаювання між джгутами посудин, що зроблені в цій техніці, розташовуються паралельно дузі стінки посудини (рис. 1, 5) [Бобринский, 1978, с. 179]. При гарному загладжуванні внутрішньої площини посудини візуально важко визначити місця спайки джгутів. Краще за все вони фіксуються на дотик.

1. Начин, конструкція начину — первинні операції, пов’язані з безпосереднім створенням посудини [Бобринский, 1970, с. 1970].

Найбільш показова ознака спірального нарощування донної частини — діагональний перетин формовочної маси в місці зламу денця. На зламі нерідко можна побачити початкову частину джгута у вигляді випуклої кривої, від якої вправо і вліво розходяться діагональні сліди спайки між окремими витками спіралі (рис. 1, 1) [Бобринский, 1978, с. 140]. Такі сліди фіксуються на посудинах із Брест-Трішинського могильника (рис. 1, 3) та черняхівського поселення Ягнятин (рис. 1, 2). На Ягнятинському поселенні зафіксовані також посудини, виліплені з використанням спірального варіанту лоскутного наліпу [Бобринский, 1978, рис. 50].

Ліпна кераміка північно-західного (германського) етнокультурного компонента черняхівської культури представлена 40 типами посудин вельбарських та 24 типами посудин пшеворських типів. В окрему групу виділені керамічні форми із Дерев’яної, Каборги, Ромашок та Компанійців, які знаходять аналогії в ма-

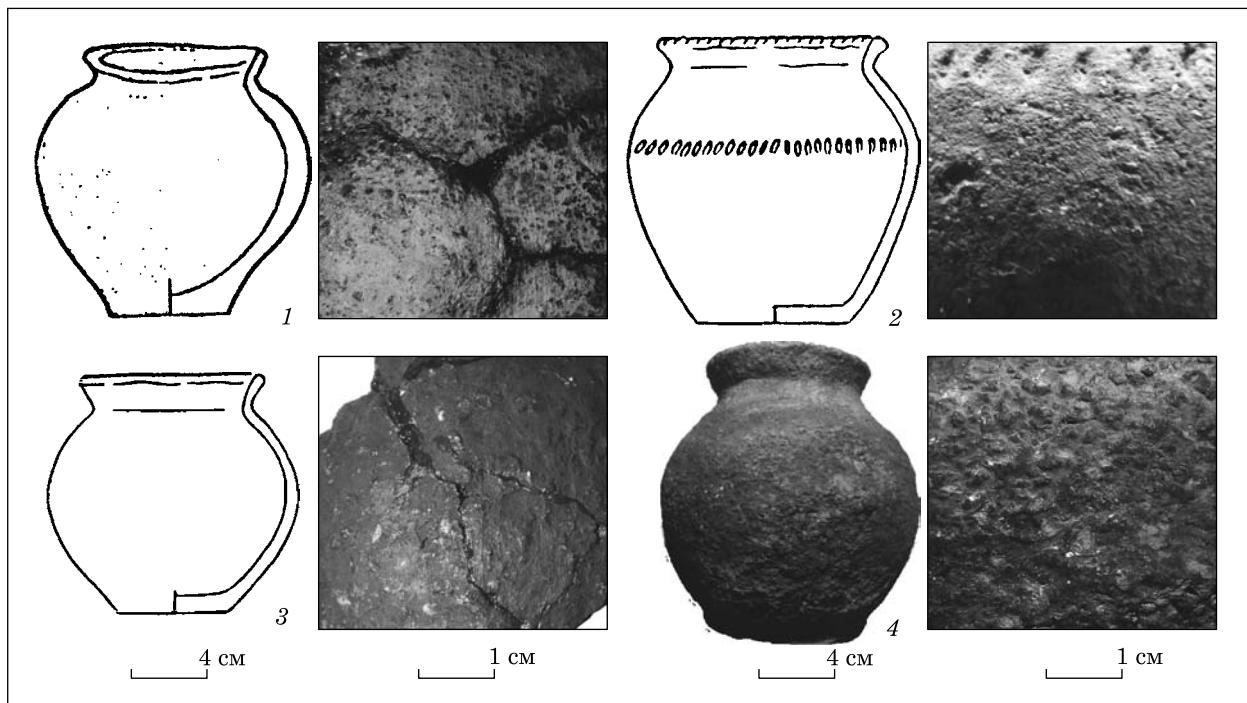

Рис. 3. Ліпні форми кераміки пізньоскіфсько-сарматських типів та структура їх керамічного тіста: 1, 3—4 — Каборга; 2 — Компанайці

теріалах Центральної та Північної Європи. Типологія даного посуду розроблена Р. Шіндлером [Schindler, 1940], Р. Волангевичем [Wolagiewicz, 1993] та автором [Милашевський, 2014б]. Посудини вельбарських типів, як правило, мають плавне профілювання тулова із невираженою придонною закрайкою, підложені під вінцем та по придонній частині. В складі керамічного тіста основним потощувачем є жорства — фракції від 2—3 до 5 мм товщиною (рис. 1, 8, 9). Як правило, посудини вельбарських типів виліплені спірально — джгутовим способом (рис. 1, 4—7).

Посуд пшеворських типів характеризується більш різким профілюванням тулова, розташуванням максимального діаметра у верхній третині висоти, вираженою придонною закрайкою. Посудини пшеворських типів, як правило, виліплені із супцільного шматка глиняного тіста. На зламах та на внутрішній поверхні посудин не зафіковані сліди від джгутів. В складі керамічного тіста пшеворських посудин основним потощувачем є шамот — фракції розміром 4—6 мм із концентрацією 5—6 на 1 см² площині посудини (рис. 2, 5—7). Проте керамічні форми з різних пам'яток можуть мати свою специфіку формування складу керамічного тіста. Так, кухонні посудини із пшеворського поселення Підріжжя разом із жорствою та шамотом містять крупні, до 0,5 см, фракції вапняку (рис. 2, 4). Ліпний посуд північно-західної традиції пошириений на всій території черняхівської культури та функціонує впродовж всього часу її існування.

Ліпний посуд пізньоскіфсько-сарматської традиції виділений на черняхівських матеріалах Північного Причорномор'я Б.В. Магомедовим.

Він представлений чотирма типами горщиків. На внутрішній поверхні посудин даних типів також не зафіковані сліди від джгутів, що дозволяє припустити конструкування начину цих горщиків способом витягування із супцільного шматка глиняного тіста. Характерною технологічною рисою деяких типів (особливо типу II) пізньоскіфсько-сарматських горщиків є окремо доліплени вінця. Сліди від доліплювання гарно фіксуються як на дотик, так і візуально. В керамічному тісті переважають дрібні домішки шамоту та жорстви 2—4 мм товщиною із концентрацією 10—12 фракцій на 1 см² площині посудини (рис. 3, 1—4). Взаємозв'язок форми і складу керамічного тіста ліпних сарматських посудин є достатньо стійким й на інших територіях, де зафікована присутність сарматських племен [Берлизов, 2011, с. 73].

Горщики пізньоскіфсько-сарматських типів не характерні для комплексів ранніх фаз черняхівської культури. Найраніші комплекси, що містять ці посудини (варто зазначити, що в цих же комплексах була присутня й ліпна кераміка північно-західних типів), датуються не раніше Косанівської фази черняхівської культури [Милашевський, 2014а]. Зокрема, в матеріалах могильника Компанайці, горщики пізньоскіфсько-сарматських типів зустрічаються разом із калачиковидними пряжками [Милашевський, 2014б, с. 114], що є діагностами Маслівської та Журавської фаз черняхівської культури.

Ліпний посуд слов'янської традиції розглянутий В.Д. Бараном [Баран, 1981, с. 79—81] на території Верхнього Подністров'я. Дослідник зазначає грубу фактуру посудин та наявність крупних домішок шамоту та жорстви в їх кера-

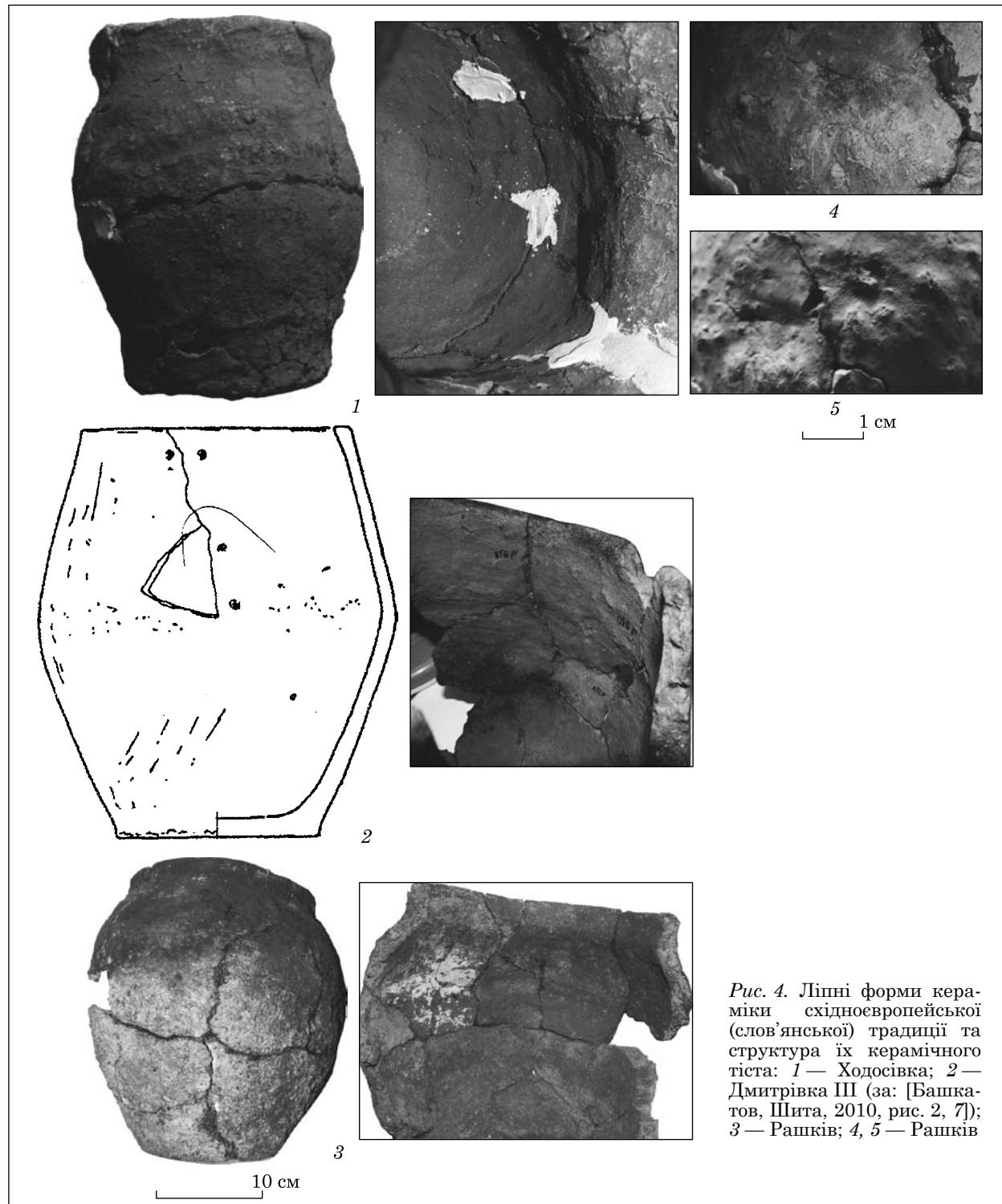

Рис. 4. Ліпні форми кераміки східноєвропейської (слов'янської) традиції та структура їх керамічного тіста: 1 — Ходосівка; 2 — Дмитрівка III (за: [Башкетов, Шита, 2010, рис. 2, 7]); 3 — Рашків; 4, 5 — Рашків

мічному тісті [Баран, 1981, с. 77]. На території Дніпровського Лівобережжя посуд цієї традиції проаналізований у ряді робіт Р.В. Терпиловського, А.М. Обломського, Н.С. Абашиної. Дослідники також виділяли шамот як основну домішку керамічного тіста посуду ранньослов'янських типів [Абашина, Обломский, Терпиловский, 1999].

Горщики ранньослов'янських типів — це округлобокі посудини з плавним профілюванням тулова, відігнутими вінцями, виділеною придонною закраїною, та біконічні форми із

невиділеними вінцями (рис. 4). Керамічне тісто цих посудин характеризується крупними домішками шамоту, розміром 5—9 мм із концентрацією 3—5 на 1 см² площині посудини (рис. 4, 4, 5). Виліплени із суцільного шматка глинняного тіста і також не містять слідів спірально-джгутового конструктування (рис. 4, 1—3). Дані посудини також поширені практично на всій території черняхівської культури, окрім Північного Причорномор'я, впродовж усього часу її функціонування.

Ліпна кераміка фракійського етнічного компоненту черняхівської культури виділена Е.А. Рікманом [Рікман, 1969, с. 186—189] на території межиріччя Дністра та Дунаю. Це банкоподібні посудини із видленими вінцями, максимальним діаметром посередині висоти, усіченою придонною частиною та виступами під вінцями (Будешти). Основним потощувачем глиняного тіста фракійських посудин був шамот, рідше жорства [Мойжес, 2010, с. 115].

На черняхівських пам'ятках зафіковані різноманітні комбінації (за матеріалами ліпної кераміки) присутності різних етнічних груп: германців і слов'ян (Велика Бугайовка, Максимівка, Радуцьковка, Ломовате та ін.), германців, слов'ян і сарматів (Дмитрівка III, Комарів, Чернелів-Руський, Компанійці), сарматів і германців (Данчені, Каборга, Міхелешень та ін.), германців, дакійців та сарматів (Бирлад-Валя Сяке). Дані ситуація фіксується й на могильниках, де в закритих комплексах може бути присутня кераміка сарматських та германських типів. Проте, не зважаючи на високий рівень інтеграції черняхівського суспільства, особливо на фінальних етапах черняхівської культури, ліпна кераміка різних її етнічних компонентів зберігає як типологічну (профілювання посудини), так і морфологічну (склад керамічного тіста, прийоми формування начину) специфіку, що зберігається протягом усього часу існування черняхівської культури.

Абашіна Н.С., Обломский А.М., Терпиловский Р.В. К вопросу о раннеславянских элементах культуры на черняховских памятниках Среднего Поднепровья // РА. — 1999. — № 4. — С. 78—98.

Башкатов Ю.Ю., Шита Т.М. Нові дослідження пам'яток черняхівської культури на півдні Середнього Подніпров'я // АДІУ. — 2010. — Вип. 2 — С. 146—151.

Баран В.Д. Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра та Західного Бугу. — К., 1981. — 263 с.

Берлизов Н.Е. Ритмы Сарматии. Савромато-сарматские племена Южной России в VII в. до н. э. — V в. н. э. — Краснодар, 2011. — 320 с.

Бобринский А.А. О некоторых особенностях формовочной технологии керамики из памятников черняховской культуры // КСИА. — 1970. — Вып. 121. — С. 20—27.

Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения. — М., 1978. — 272 с.

Магомедов Б.В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. — К., 1987. — 109 с.

Милашевський О.С. Похованальні комплекси черняхівської культури з двопластичними фібулами (етнічний аспект) // Археологія. — 2014а. — № 4. — Друкується.

Милашевський О.С. Ліпна кераміка вельбарських типів в черняхівській культурі // Черняхівська культура: до 120-річчя від дня народження В.П. Петрова. — 2014б. — С. 96—132 (Оium. — № 4).

Мойжес В.В. Класифікація кераміки Верхнього Потісся пізньоримського часу // Карпатика. — 2010. — Вип. 39. — С. 115—150.

Рікман Э.А. О фракийских элементах в черняховской культуре Днестровско-Дунайского междуречья // Древние фракийцы в Северном Причерноморье. — М., 1969. — С. 178—189.

Wołagiewicz R. Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a Morem Czarnym. — Szczecin, 1993. — 202 s.

Schindler R. Die Besiedlungsgeschichte der Goten und Gepiden im unteren Weichselraum auf Grund der Tongefäße. — Leipzig, 1940. — 191 S. (Quellenschriften zur ostdeutschen Vor- und Frühgeschichte. — 6).

A. С. Милашевський

ТЕХНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОІЗВОДСТВА ЛІПНОЇ КЕРАМИКИ ЧЕРНЯХОВСКОЇ КУЛЬТУРИ

В статье анализируются основные технологические отличия производства лепной керамики представителями разных этнических групп черняховской культуры. Так, керамика вельбарского происхождения изготовлена спирально-жгутовым способом и имеет в качестве основного отощителя фракции дресвы от 2—3 до 5 мм с концентрацией до 10 шт. на 1 см². Керамика шеворских, позднескифско-сарматских и раннеславянских типов вылеплена с помощью частичного выдавливания и вытягивания глины. На них не зафиксированы следы спирального налепа. Основным отощителем керамики шеворских типов были фракции шамота размером около 5мм с концентрацией до 5 шт. на 1 см². Основным отощителем керамики позднескифско-сарматских типов был мелкий шамот или дресва размером 2—4 мм и концентрацией 10—12 шт. на 1 см². Основным отощителем керамики славянских типов были крупные фракции шамота размером до 6—9 мм и с концентрацией до 5 шт. на 1 см². Черняховское общество, несмотря на высокий уровень интеграции, сохраняло древние традиции своих различных этнических групп, что хорошо фиксируют различные приемы производства лепной керамики.

Ключевые слова: черняховская культура, лепная керамика, технология.

O. S. Mylashevskyi

THE TECHNOLOGICAL ASPECTS OF PRODUCING HAND-MADE POTTERY OF THE CHERNYAKHIV CULTURE

This article deals with the problem of the technological aspects of producing hand-made pottery by their different ethnical groups. The wielbak's pottery were made by spiral-tourniquet method. The main additive of the clay was gruss in size 2—5 mm with a concentration of up to 5 per 1 cm². The early Slavic's, latescythian-sarmatian's and przeworsk's pottery were made from the whole-based clay. The main additive of the przeworsk's pottery clay was chamotte in size near 5 mm with a concentration of up to 5 per 1 cm². The main additive of the latescythian-sarmatian's pottery was chamotte in size 2—4 mm with a concentration of up to 10—12 per 1 cm². The main additive of the early Slavic's pottery was bigger fractions chamotte in size 6—9 mm with a concentration of up to 5 per 1 cm². Despite the high level of the integration of the Chernyakhiv society, they left same ancient traditions. It could be shown in the differences of the hand-made pottery producing.

Ключевые слова: Chernyakhiv culture, hand-made pottery, technology.

Одержано 23.04.2014.

УДК: [904.4:72](477.75)“652”

B. B. Котенко

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗОВНІШНІЙ ВИГЛЯД БАШТ ХОРИ ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО НА МАТЕРІАЛАХ ПОСЕЛЕННЯ МАСЛИНИ

Стаття присвячена аналізу будівельних решток елліністичного поселення Маслини у Північно-Західній Таврії, на основі якого зроблені припущення стосовно зовнішнього вигляду баштових споруд, зокрема кількості ярусів, характеру будівельного матеріалу тощо. З'ясована універсальність традицій античного зодчества доримського часу.

Ключові слова: антична епоха, Херсонес Таврійський, хора, поселення Маслини, будівництво, башта.

Поселення Маслини розташоване на Тарханкутському півострові біля с. Володимирівка Чорноморського району Автономної Республіки Крим, на морському узбережжі Каркінітської затоки (рис. 1). На сьогодні ця пам'ятка вважається крайнім пунктом хори Херсонеса Таврійського у Північно-Західній Таврії, оскільки досі не існує остаточних доказів існування античних поселень на північ від Маслин. [Щеглов, 1978, с. 6; Пальцева, 1988, с. 13; Латишева, 1999, с. 79]. Але поряд з цим існує точка зору, що до складу Херсонеської держави входила територія від Балаклавської долини до Перекопу [Ланцов, 1991, с. 11]. Заселення Північно-Західної Тавріки вихідцями з Херсонеса, а в контексті цього і виникнення поселення Маслини, мало свої економічні причини та історичні передумови. Бурхливий економічний розвиток та можливий приплив колоністів у середині IV ст. до н. е. [Ланцов, 2008, с. 101], ймовірно, спричинили збільшення населення поліса, що й змусило людність освоювати нові території на північ від Херсонеса, які склали хору — внутрішню сільськогосподарську територію античної держави. В період еллінізму Херсонес Таврійський розширив свої володіння і на початок III ст. до н. е. вони набули максимального розміру. В

© В.В. Котенко, 2014

цей час відбулося освоєння обширної внутрішньої території, придатної для ведення сільського господарства, спочатку в найближчій місцевості, на Гераклейському півострові, а потім і в Північно-Західній Таврії [Зубарь, 2007, с. 125].

З історії дослідження поселення Маслини (перша назва — Володимирівка) відомо, що на середину 1960-х рр. тут Тарханкутською експедицією Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР була проведена зачистка культурного шару [Щеглов, 1978, с. 40]. А з 1972 по 1986 рр. на пам'ятці проводилися систематичні археологічні дослідження загоном Харківського університету у складі Північно-Кримської експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом В.О. Латишевої. В період розкопок та після їх закінчення вона опублікувала серію статей, в яких у загальних рисах матеріал з поселення Маслини було залучено до наукового обігу. Переважна більшість з них містила інформацію про повсякденне життя та побут мешканців поселення, роль сільського господарства як основи економіки Херсонеса Таврійського. В цей час були також з'ясовані хронологічні рамки існування Маслин — кінець IV — середина II ст. до н. е. Але В.О. Латишева передчасно пішла з життя, а археологічний матеріал з Маслин залишився неопрацьованим.

Пам'ятки хори Херсонеса Таврійського, як зрозуміло на сучасному етапі дослідження, значно відрізнялися від сільськогосподарських поселень Боспору та Ольвії в ранньоелліністичний час. Їх особливість полягала у способі забудови, де садиби поставали як укріплені поліфункціональні комплекси з наявною баштою [Буйских, 2008, с. 153]. Таке планування дало зокрема привід для тривалої дискусії стосовно призначення фортифікаційних об'єктів [Кругликова, 1986, с. 169]. До специфіки організації поселень

херсонеської хори в хронологічному відношенні слід додати наявність пізньоскіфських будівельних об'єктів, які перекривають давньогрецькі укріплення або ж винесені за його межі у вигляді заглиблених споруд різного призначення. Наразі дослідження будівельних решток ряду поселень Північно-Західної Таврики є актуальним передусім у зв'язку з природними руйнівними процесами, внаслідок яких страждають прибережні кладки та заглиблені об'єкти.

Вивчення будівельних решток укріплення на поселенні Маслини наразі є актуальним з ряду причин. По-перше, за час розкопок вони були відкриті повністю, що дозволяє комплексно їх дослідити та об'єктивно зіставити з відомими пам'ятками регіону. По-друге, у стратиграфічному та хронологічному відношеннях забудова поселення Маслини представлена одним давньогрецьким горизонтом, який, на відміну від більшості сусідніх укріплень, не перекривається шаром пізньоскіфського будівництва. Це дає можливість прослідкувати розбудову античної пам'ятки від часу її заснування до остаточної загибелі. По-третє, вивчення будівельних решток поселення Маслини, що розташоване на крайній північній околиці херсонеської держави, дозволяє констатувати універсальність архітектурних традицій давнього суспільства.

Укріплення на поселенні Маслини виникає у зручному місці, займаючи природне підвищення рельєфу на березі невеликої затоки, у близькості до виходу каменю, який міг застосовуватися у будівництві. В давнину пам'ятка, можливо, розташовувалася на правому пологому березі невеликої річки, про що свідчить, на думку В.О. Латышевої, піщана балка із західної частини поселення, яка могла бути давньою заплавою [Латышева, 1972, л. 2]. Про зв'язок Маслин з іншими населеними пунктами в давнину наразі говорити складно, адже з південного заходу найближчими пам'ятками вважаються Гrotti та Бурнель, на яких повномасштабних розкопок не проводилося, із південного сходу відкривався рівнинний степ, а на північ знаходиться малодосліджена територія, яка, можливо, вже не входила до складу херсонеської держави.

У відношенні планування поселення Маслини поділяється на чотирибаштове укріплення та відкрите селище на схід від нього, зі сторони степу. Фортифікаційні об'єкти розміщувалися у формі прямокутника, загальною площею близько 0,4 га. Основною планувальною одиницею на Маслинах виступала окрема садиба, що складалася з башти, прилеглого внутрішнього двору та групи пов'язаних між собою приміщень, які розташовувалися по його периметру. Такі баштові комплекси були автономними в господарському плані, але входили до одної системи укріплення і були основою життедіяльності населення.

Будівництво укріплення, очевидно, проходило у кілька етапів: з появою перших колоністів виникала однобаштова садиба, у безпосередній

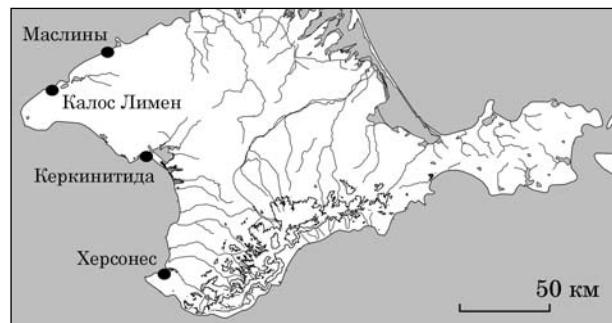

Рис. 1. Розташування поселення Маслини

близькості до якої в подальшому вибудовувалися інші комплекси [Латышева, 1999, с. 80]. Далі розбудова відбувалася за єдиним попереднім планом, що підтверджується, перш за все, регулярним характером внутрішньої забудови. За період археологічних досліджень на поселенні було відкрито три садиби з баштами, які розміщувалися по кутах укріплення і були пов'язані єдиною оборонною стіною. Четверта башта з частиною прилеглих приміщень знищена морем.

В історіографії з проблеми дослідження будівельних решток поселень Північно-Західної Таврики вже порушено ряд питань, які можливо вирішити, дослідюючи, зокрема, фортифікаційні споруди: економічний потенціал поселень в період їх заснування, функції монументальних споруд, їх синхронність у часі, витоки та реконструкція технік давніх будівельників. Враховуючи невелику кількість досліджених поселень з хори Херсонеса Таврійського та живий науковий інтерес до забудови поселень регіону в сучасній історіографії, доречно звернутися до неопублікованих матеріалів з північної околиці херсонеської держави.

Питання зведення баштових споруд на поселенні Маслини вперше було порушене В.О. Латышевою ще за часів розкопок в узагальнюючій статті 1978 р. В цій роботі розглянуто комплекс південної башти та зроблено аналіз відповідних будівельних решток [Латышева, 1978, с. 53—61]. В подальшому дослідниця повторно поверталася до теми благоустрою на Маслинах. В статті 1985 р. на основі аналізу південної башти з прилеглими групами приміщень зроблений висновок про тяжіння такого комплексу за основними принципами зведення до грецького будинку [Латышева, 1985, с. 100—107]. Цей висновок здається важливим і для подальшого вивчення будівництва на поселенні. В узагальнюючій статті 1999 р. В.О. Латышева зробила спробу реконструювати техніку будівництва південної башти та звернула увагу на високі стандарти благоустрою на Маслинах [Латышева, 1999, с. 79—89]. Питання планування та функціонування інших баштових комплексів було також розглянуто нами в узагальнюючій статті про баштові комплекси цього поселення. На підставі вивчення планувальних особливостей розкопаних комплексів в загальних рисах описані

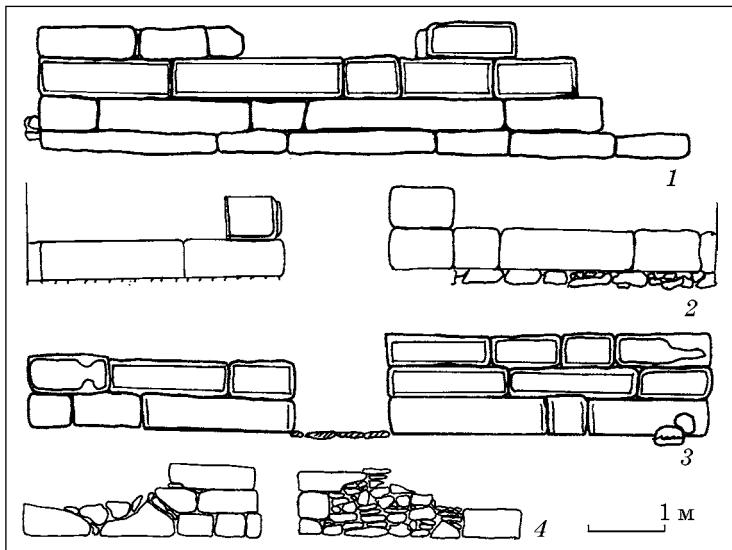

Рис. 2. Фаси стін баштових споруд:
1 — зовнішній фас південно-східної стіни південної башти; 2 — зовнішній та внутрішній фаси північно-західної стіни південної башти; 3 — зовнішній фас південно-західної стіни південної башти; 4 — зовнішній та внутрішній фаси південно-західної стіни східної башти

рис. 33]. Але слід пам'ятати, що башти на садибах Гераклейського півострова, які становили найближчу хору Херсонеса, зазвичай мали не більше двох ярусів [Carter, 2006, fig. 4, 27]. Тому для вирішення питання про кількість поверхів у реконструкціях башт Північно-Західної Тавріки потрібні подальші археологічні дослідження.

Західна башта не відрізнялася такою монументальністю. Реконструкція

її зовнішнього вигляду наразі є проблемним питанням у зв'язку з низьким ступенем збереженості об'єкта. Її стіни були відкриті в 1972—1973 рр. Північно-західна стіна не збереглася на повну довжину — північно-східний кут башти на час розкопок був знищений морем, що лише відкритим питання про техніку його зведення (кам'яним монолітом чи каменями зі стиком). Північно-східна та південно-східна стіни були відкриті повністю, а від південно-східної стіни не вдалося дослідити зовнішній панцир, який лежав у ґрунті з корінням крупних маслин [Латышева, 1973, л. 1]. Стіни західної башти були зведені на потужному фундаменті, який заглиблювався в материковий ґрунт на 0,6—0,8 м, що може свідчити про наявність кількох ярусів споруди. Він складався з масивних каменів вапняку, ракушняку, піщаниця розмірами до $0,90 \times 1,20$ м. Фундамент стін був ширшим за самі стіни і виступав у вигляді сходинки на 0,20 м [Латышева, 1972, л. 5, 6]. Ширина стін по всьому периметру будівлі складала 0,80 м. Такі показники для нижнього ряду кладок характерні для багатоярусних споруд. Кладка складалася з двох рядів каменю, крупніші з яких розміщувалися із зовнішнього боку стіни, до яких докладався дрібніший камінь. Рідше зустрічалися камені, які займали всю ширину стіни. Блоки зовнішнього ряду мали правильну форму та загладжену поверхню, але опрацювання поверхні каменю під руст, як це відзначено для південної башти, не було зафіковано [Латышева, 1972, л. 5]. Можливо, це пов'язано з більш пізнім зведенням західної башти у III ст. до н. е. Детальніше розглянути кладки стін західної башти не вдається можливим у зв'язку з тим, що на час розкопок зберігся лише один ряд плит поверх фундаменту. Загальна площа будівлі автором розкопок не наведена, але про неї можна судити за площею суміжних приміщень, з яких вона складалася — близько 57,5 м².

Східна башта забезпечувала життєдіяльність групи приміщень південно-східної частини поселення Маслини. Її рештки були відкриті в 1973 р.

баштові споруди та окремі приміщення, а також оглянуті типи будівельних кладок [Котенко, 2011, с. 111—118; 2013, с. 79—85].

Питання реконструкції зовнішнього вигляду башт також має місце в історіографічному масиві досліджень пам'яток херсонеських укріплень. Основними моментами, що привертують увагу дослідників, є висота башти (кількість поверхів з урахуванням висоти стелі та товщини між'ярусного перекриття), вигляд входу до башти, характер будівельного матеріалу для зведення стін та покрівлі тощо.

Південна садиба на поселенні Маслини очевидно була ядром, з якого почалася розбудова всього укріплення з останньої четверті IV ст. до н. е. Вона розташована у південно-західній частині поселення і позначалася на час археологічних досліджень як розкоп III. З півдня та заходу комплекс ув'язувався із зовнішньою оборонною стіною укріплення. Башта розташовувалася у південно-східному секторі комплексу і мала вихід у двір з південно-західного боку. Коротко основні особливості будівлі такі. Башта, загальною площею 64 м², була зведена з потужних блоків ($2,0 \times 0,8 \times 0,45$ м) місцевого жовтого понтійського вапняку [Латышева, 1999, с. 80]. Кам'яні блоки ретельно отесані та покладені насухо (рис. 2, 1—3). По зовнішньому фасаду вони були майстерно оброблені в рустованій техніці (рис. 2, 1, 3). Проте, що башта мала більше, як один поверх, свідчать рештки кам'яних сходів, які, до речі, фіксуються в таких же однотипних об'єктах на інших пам'ятках [Дашевская, 1969, с. 89].

На сьогодні існує кілька варіантів реконструкції таких споруд з херсонеською хори. Маючи відповідні розрахунки на матеріалах з Чайкінського городища [Яценко, Туріна, 1991, с. 105—111], можна припустити, що південна башта поселення Маслини могла сягати висоти 16 м і, відповідно, 4 поверхів. В той же час, реконструкція башти 4 цитаделі Калос Лімена (друга третина III ст. до н. е.) за розвалами сирцевої цегли передбачає 1—2 і більше ярусів [Уженцев, 2006, с. 44;

та продовжували досліджуватися в 1976 р. Фундамент північно-східної, північно-західної та південно-східної стін був вже не таким потужним, що, ймовірно, відобразилося на висоті споруди. Він являв собою траншею шириною 0,60 м та глибиною 0,30—0,40 м, що була заповнена камінням різних розмірів [Латышева, 1973, л. 6]. Стіни, окрім південно-західної, збереглися лише на рівні нижнього ряду, тільки на окремих ділянках лішилися блоки другого ряду на максимальну висоту до 1 м, тому говорити про техніку зведення стін будівлі не видається можливим. Стіни східної башти, як і вище описаних монументальних споруд, мали ширину 0,80 м і складалися з крупних обтесаних кам'яних блоків [Латышева, 1973, л. 6]. В ході дослідження північно-західної стіни на ділянці західного кутка башти вдалося зафіксувати добре опрацьовані лицьові фаси блоків зовнішнього панцира, які за технікою виконання поступалися південній башті. З внутрішнього бою краї блоків були обірвані і докладені дрібнішим камінням на глині до ширини стіни 0,80 м [Латышева, 1976, л. 22].

Дещо краще збереглася південно-західна стіна східної башти, від якої віділло на окремих ділянках три ряди кладки висотою 1 м (рис. 2, 4). Крупні камені місцевого вапняку зі слідами обробки із зовнішнього боку мали обірваний внутрішній край, який доповнювався до повної ширини стіни (0,80 м) каменями менших розмірів на глиняному розчині. Шви між крупними блоками також складалися дрібним камінням на глині. Кут між північно-західною та південно-західною стінами був утворений каменем-монолітом трикутної форми, як це було зафіковано в техніці зведення південної башти, що відображалося на зовнішньому вигляді башти. Південно-західна стіна збереглася на довжину 3,20 м, за якою, виходячи з обробки каменів торцевого боку, був вхід в башту. Південний кут споруди був повністю розібраний на час розкопок [Латышева, 1976, л. 22]. Загальну площину східної башти автором розкопок не наведено.

Датування башт з поселення Маслини можливе передусім завдяки відомим аналогіям з регіону. Квадратні в плані башти, хронологія яких з'ясована, відомі зокрема на городищах Беляус, Чайка, Калос Лімен (башта 4 цитаделі) [Дашевская, 1969, с. 85—92; Яценко, 1991, с. 86; Уженцев, 2006, с. 46]. Споруди характеризуються аналогічною кладкою та внутрішнім плануванням: простір був поділений на три приміщення неширокими стінами (0,7 м) на фундаменті, між якими зафікований дверний отвір стандартною шириною 0,9 м. На Беляусі закладення башти відноситься до початкового періоду існування городища і датується за супровідним матеріалом кінцем IV ст. до н. е., в той час, як схожі споруди з Чайки, Калос Ліменом, Кульчука відносяться вже до III ст. до н. е. [Яценко, Туріна, 1991, с. 86; Уженцев, 2006, с. 42; Ланцов, 2012, с. 75]. Слід зазначити, що в Херсонесі та в Керкінітіді, тобто у крупних

міських центрах, у IV ст. до н. е. такого масштабного фортифікаційного будівництва взагалі не спостерігалося [Уженцев, 2006, с. 46].

Окремого висвітлення для реконструкції зовнішнього вигляду башт потребує будівельний матеріал. З поселення Маслини не відомі масові розвали сирцевої цегли, що взагалі лишає відкритим питання, з чого, окрім місцевого каменю, зводилася башта вище збереженої кладки. Також на поселенні відсутні значні розвали чепецьці, з чого В.О. Латишева зробила висновок про існування дерев'яної покрівлі [Латышева, 1999, с. 82]. Але відсутність решток традиційного покрівельного матеріалу в руїнах поселення могло мати інші причини, враховуючи, що поселення загинуло від пожежі. До того ж слід враховувати факт цінності деревини у регіоні і суворі природні умови, в яких черепичне перекриття було б витривалішим. Питання оформлення дверного отвору також висвітлювалося в науковій літературі. Зокрема, для башт херсонеської хори були характерні аркові перекриття над дверним отвором, деталі яких зустрічаються під час розкопок. З поселення Маслини відомі архітектурні деталі, що свідчать про наявність саме аркового перекриття входу. [Латышева, 1999, с. 81, рис. 2]. Існування такого способу обробки дверного склепіння на хорі Херсонеса у Північно-Західній Тавриці підтвердилося також розкопками Кульчукського городища, де була зафікована подібна архітектурна деталь з каменю [Ланцов, 2012, с. 79, рис. 6].

Підсумовуючи результати реконструкції вигляду башт, відкритих на поселенні Маслини, слід відзначити наступне. Баштові споруди, як основний структурний та найтиповіший елемент забудови поселень херсонеської хори, широко представлені на пам'ятках Північно-Західної Таврики, але у більшості випадків зазнали значних руйнувань та перебудов. Для багатьох з них вже визначені хронологічні рамки існування, з'ясовані етапи першопочаткового будівництва та перебудови, що відображалося на їх зовнішньому вигляді. У зв'язку з поганою збереженістю башт поселення Маслини повністю реконструювати їх не вдається, саме тому доводиться оперувати надійно встановленими та датованими аналогіями. З іншого боку, особливістю башт поселення Маслини, у порівнянні з іншими поселеннями хори, є відсутність пізніших так званих протитаранних або піраміdalних поясів, які б закривали елліністичну кладку башти на рівні її основи.

Щодо загального вигляду баштових будівель з Маслини за відомими аналогіями з Північно-Західної Таврики слід відзначити наступне. У ході аналізу оборонних споруд Калос Лімену другої третини III — першої половини II ст. до н. е., В.Б. Уженцев в окрему групу виділив башти цитаделі. Вони, подібно до споруд на Маслинах, мали квадратну в плані форму та складалися з двопанцирних стін. Лицевий панцир

викладався аналогічно в регулярній квадровій постелістій техніці з крупних блоків, а внутрішній — з дрібних каменів на глиняному розчині [Уженцев, 2006, с. 42—44]. Архітектурною особливістю таких споруд було поступове звуження кладок стін у вертикальному напрямку — камені верхньої кладки були вужчими у порівнянні з нижчим рядом. Такий прийом, ймовірно, застосовувався і на Маслинах, але через те, що кладка збереглася на рівні не вище трьох рядів, зафіксувати його не вдається можливим.

Порушуючи питання реконструкції зовнішнього вигляду башт з поселення Маслини, можна припустити, що башти зводилися з місцевого каменю, мали принаймні два яруси, перекривалися дерев'яним перекриттям (за відсутності розвалів черепиці), мали площину близько 60 м², нижній ряд кам'яних блоків принаймні однієї з башт був оброблений під руст, а вхід мав аркове перекриття. За відомими аналогіями можливе звуження кладки башт у вертикальному напрямку. Таким чином, в результаті аналізу технологічних особливостей зведення башт на Маслинах та їх кладок вдалося підтвердити традиційність прийомів будівництва в межах всієї Херсонеської держави протягом всього елліністичного часу.

Буйских А.В. Пространственное развитие Херсонеса Таврического в античную эпоху. — Симферополь, 2008. — 424 с. (МАИЭТ, Supplementum. — Вып. 5).
Дашевская О.Д. Античная башня на городище Беляус // КСИА. — 1969. — Вып. 116. — С. 85—92.
Зубарь В.М. Хора Херсонеса Таврического на Гераклейском полуострове. — К., 2007. — 318 с.
Котенко В.В. Баштові комплекси поселення Маслини у Північно-Західній Таврії // Археологія: від джерел до реконструкцій. — К., 2011. — С. 111 — 118 (АДГУ. — Вип. 5).
Котенко В.В. Зразки кладок баштових будівель поселення Маслини // Археологія. — 2013. — № 4. — С. 79—85.

Кругликова И.Т. Башни на сельскохозяйственных усадьбах Гераклейского полуострова // Проблемы античной культуры. — М., 1986. — С. 168 — 175.
Ланцов С.Б. Западный Крым в составе Херсонесского государства: Автореф. дисс. ...канд. ист. наук. — К., 1991. — 16 с.
Ланцов С.Б. О скибо-херсонесских отношениях в последней трети IV — первой трети III вв. до н. э. // Херсонесский колокол. — Симферополь, 2008. — С. 101—108.

Ланцов С.Б. Кульчукское городище. Краткий обзор исследований Донузлавской экспедиции КФ ИА НАНУ // Калос Лимен: музей и заповедник. — Симферополь, 2012. — С. 73—89.

Латышева В.А. Отчеты об археологических исследованиях за 1972 год // Архив МАЭСУ. — Ф. 1. — Оп. 4. — Д. 2.

Латышева В.А. Отчеты о раскопках экспедиции Харьковского госуниверситета в Северо-Западном Крыму в 1973 году // Архив МАЭСУ. — Ф. 1. — Оп. 11. — Д. 3.

Латышева В.А. Отчет о раскопках экспедиции Харьковского госуниверситета в Северо-Западном Крыму в 1976 г. // НА ІА НАН України. — 1976/61.

Латышева В.А. Раскопки античного поселения Маслины в Северо-Западном Крыму // КСИА АН УССР. — 1978. — Вып. 156. — С. 53—61.

Латышева В.А. Некоторые итоги раскопок поселения Маслины в Северо-Западном Крыму // ВХУ. — 1985. — № 268. — С. 100—107.

Латышева В.А. О благоустройстве сельских поселений на территории херсонесской хоры (по материалам поселения Маслины) // Древности 1997—1998. — Харьков, 1999. — С. 79—89.

Пальцева Л.А. Херсонес Таврический в V—I вв. до н. э. — Л., 1988. — 85 с.

Уженцев В.Б. Эллины и варвары Прекрасной Гавани. — Симферополь, 2006. — 248 с.

Щеглов А.Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху. — Л., 1978. — 156 с.

Яценко И.В., Турина Т.Н. Здание III в. до н. э. на городище «Чайка» в Евпатории (вариант реконструкции) // Памятники железного века в окрестностях Евпатории — М., 1991. — С. 82—154.

Carter J.C. Discovering the Greek Countryside at Metaponto. — Ann Arbor, 2006. — 287 p.

B. B. Котенко

К ВОПРОСУ О ВНЕШНЕМ ВИДЕ БАШЕН ХОРЫ ХЕРОСНЕСА ТАВРИЧЕСКОГО НА МАТЕРИАЛАХ ПОСЕЛЕНИЯ МАСЛИНЫ

Статья посвящена анализу строительных остатков эллинистического поселения Маслины в Северо-Западном Крыму, на основании которого сделаны предположения относительно внешнего облика башенных сооружений, в частности количества ярусов, характера строительного материала и т. п. Установлена универсальность традиций античного зодчества доримского времени.

Ключевые слова: античная эпоха, Херсонес Таврический, хора, поселение Маслины, строительство, башня.

V. V. Kotenko

TO THE QUESTION ABOUT EXTERNAL APPEARANCE OF TOWERS ON CHORA OF TAURIC CHERSONESOS ON MATERIALS OF MASLYNY SETTLEMENT

This article analyzes building remains of Hellenistic settlement Maslyny in North-Western Taurica, on the basis of which to make assumptions about the external appearance of the tower structures, in particular the number of storey, the nature of the building material, etc. Provide universal traditions of ancient architecture pre-Roman times.

Ключевые слова: Ancient Greek period, Tauric Chersonesos, chora, Maslyny settlement, building, tower.

Одержано 29.03.2014.

УДК: 904.3(477.41)“654”

Г. М. Бузян, Д. А. Тетеря

ЖИТЛО ПЕРЕЯСЛАВА КОЗАЦЬКОГО ЧАСУ: СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті розглядається реконструкція житла Переяслава козацького часу на основі матеріалів, отриманих внаслідок археологічних розкопок.

Ключові слова: житло, реконструкція, археологічні розкопки, Переяслав.

Пильну увагу археологічному вивченням Переяслава козацької доби почали приділяти тільки в останні десятиліття. Проведені археологами Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» розкопки надали нову інформацію про історичну топографію міста цього часу, у ході їх проведення було виявлено цілий ряд об'єктів та старожитностей, які характеризують різні аспекти життедіяльності козацького Переяслава. Важливі відомості здобуто також для вивчення тогочасної міської забудови. Отримані матеріали можна використати і в створенні науково обґрунтованих реконструкцій, які сьогодні досить актуальні в музеїній практиці.

У структурі музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини НІЕЗ «Переяслав», фактично з дня його створення, функціонує перший в Україні археологічний розділ музею просто неба. Вагоме місце в його експозиції займають реконструкції давніх жителів, що створені на основі археологічних розкопок у Переяславі, Кисві та на території Переяславщини. Тут представлені житла різних періодів, зокрема, епохи мисливців на мамонтів, черняхівської доби, часів Київської Русі. Певну хронологічну лакуну в показі історичної еволюції та розвитку домобудівництва має пізньосередньовічний та модерний періоди — до цього часу можна віднести лише існуючу

в музеї реконструкцію житла XIV ст. з Києва. Жодної реконструкції, а тим більше оригінальної житлової споруди XVI—XVIII ст., в експозиції немає.

Для логічного переходу до житла українського села XIX—XX ст., широко представленого в експозиції музею, необхідним має стати показ домобудівництва козацької доби.

Про житлові споруди цього часу маємо обмаль відомостей. Писемні джерела містять інформацію переважно про житлові комплекси заможних верств населення, зокрема на території замків, що належали феодальній знаті. Та, як відзначають дослідники, вони мало відрізнялися від житла рядового населення, їх відмінність полягала лише в добротності матеріалу, складності конструкції, площі та кількості приміщень [Приходько, 1975, с. 246].

Найширше коло писемних та архівних джерел при розгляді цієї проблематики залучене у роботі М.П. Приходька [Приходько, 1975]. Джерелознавчу базу з цього питання доповнюють археологічні дослідження ряду житлових та господарчих комплексів козацької доби, зокрема, у Києві, Полтаві, Батурині, на території Новобогородицької фортеці та у інших козацьких центрах [Балакін, 2003, с. 59—67; Боровський, Калюк, 1993, с. 26; Голубева, 2004, с. 54—58; Ковальова, 2009, с. 20—24; Шалобудов, 2011, с. 366—367]. Житлобудівництву козацьких часів за матеріалами археологічних розкопок присвячено ряд публікацій. Спроба реконструкції житла за такими матеріалами зроблена І.В. Голубевою [Голубева, 2004, с. 54—58].

Важливі матеріали для розробки пропонованої проблематики виявлені й у Переяславі, під час археологічних розкопок 2009 р. [Тетеря, Товкайло, Колибенко та ін., 2009]. Вони можуть

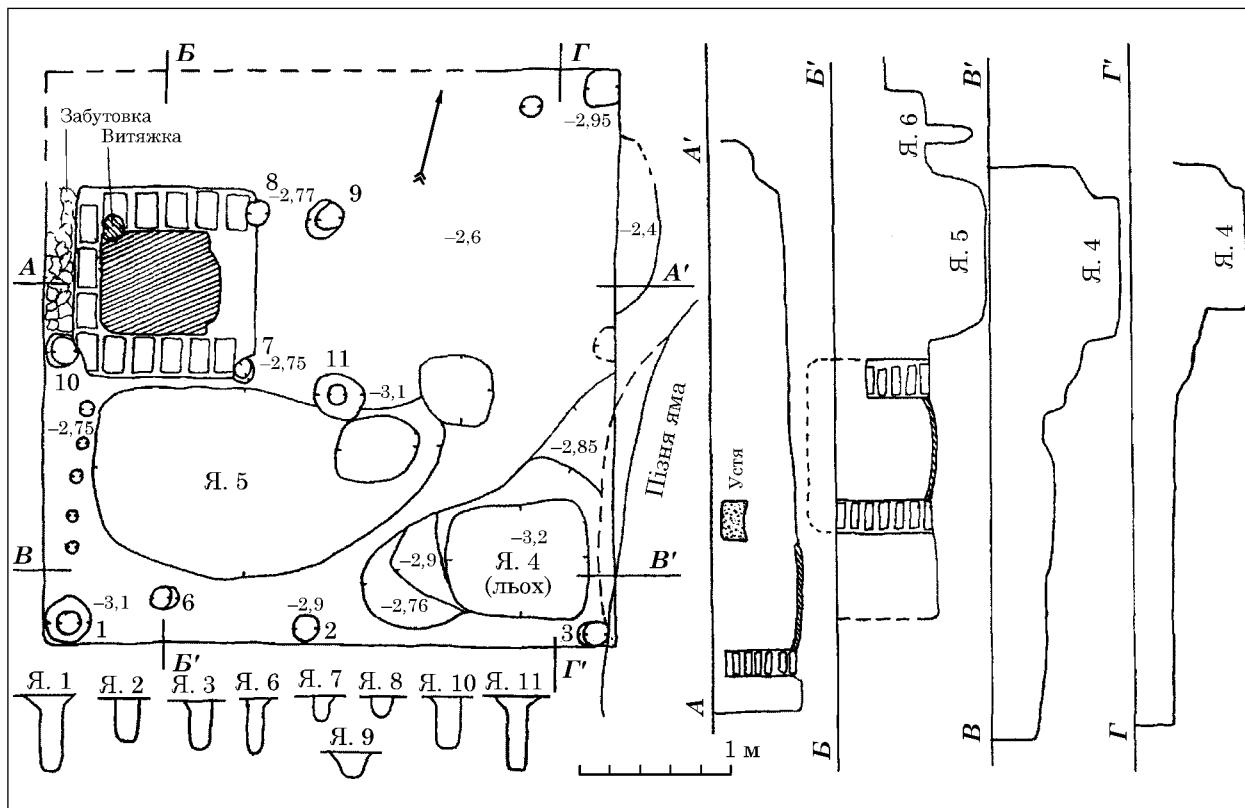

Рис. 1. План та перетини житла кінця XVII — середини XVIII ст.

стати підгрунтам для створення реконструкції житла козацької доби.

Дослідження зосереджувалися на земельній ділянці по вул. Грушевського, № 3, яка знаходиться в південно-західній частині давньоруського посаду та Нижнього міста XVII—XVIII ст. давнього Переяслава. Ця територія безпосередньо прилягає до оборонного валу, який на даний час тут майже повністю знівелюваний. Необхідність проведення розкопок пов'язувалася зі спорудженням тут нової будівлі.

Під час земляних робіт проводилось спостереження за вибіркою котловану, розмір якого складав 10×10 м. Глибина котловану була доведена до 1,70—1,80 м. У котловані зафіксована наступна стратиграфічна ситуація: чорнозем з будівельними рештками ХХ ст. пerekривав сірий ґрунт з будівельними рештками ХІХ ст., під яким залягав культурний шар XVII—XVIII ст. Під останнім шаром знаходився сіро-коричневий суглинок, що являв собою культурний шар давньоруського часу. Материковий лес фіксувався з глибини 1,70 м.

З культурним шаром XVII—XVIII ст. пов'язаний цікавий об'єкт — рештки житла напівземлянкового типу козацької доби. Слід зазначити, що це перша в Переяславі житлова споруда козацької доби, яку вдалося дослідити майже повністю, прослідкувавши більшість конструктивних особливостей.

Котлован напівземлянкового житла у плані мав квадратну форму й був заглиблений в ма-

терик на 0,70—0,80 м. Орієнтоване житло стінками за сторонами світу. Його розміри складали $3,90 \times 3,90$ м. Вхід в житло знаходився із східної сторони — близче до північно-східного кута, де простежено сходинку висотою 20 см при ширині 25 см. Ширина входу — 1,20 м (рис. 1).

Навпроти входу, близче до північно-західного кута житла, виявлено та розчищено піч. Вона стояла на утрамбованій поверхні материкової глини, черінь розміщувалася на рівні долівки житла. Передпічна яма відсутня. Піч було викладено із сирцевої цегли, покладеної способом «у перев'язку», на глинняному розчині. Збереглося десять рядів кладки північної стінки та по п'ять рядів — західної та південної стінок. Розмір сирцевої цегли становить $25 \times 14 \times 4,5$ см, товщина швів 2—2,5 см. Бокові стінки печі були викладені з цегли, покладеної по довжині (в цеглину), тильна стінка — з цегли, покладеної по ширині (в пів-цеглину). Фасадна стінка з устям змонтована з глини.

Устя мало напівовальну форму й виходило на схід. Його розміри складали: ширина — 50, висота — 33—34, товщина — 25 см. Стінки з середини топочної камери печі були обмазані глиною й злегка звужувалися доверху, але ззовні були рівні.

Черінь, розміром 80×80 см, гарно пропечена, колір від жовтого до сіро-чорного. Зроблено її з одного шару глинняної підмазки, покладеної на материковий лес. Поверхня черені нерів-

на — центральна частина горизонтальна (але пошкоджена), а краї заокруглені і піднімалися на нижній шар сирцевої цегли, з якої викладені стінки печі. Товщина пропеченої частини черені — 5 см.

Верхня частина печі фіксувалася на висоті 0,75 м від черені. Перехід від стінок до склепіння, товщиною 15 см, заовалений. У верхньому північно-західному куті склепіння печі виявлено залишки спеціально влаштованої витяжки-димаря, яка знаходилася на висоті 0,50—0,70 см від черені. Витяжка направлена під кутом від склепіння в північний бік. Мала округлу форму, діаметром 13—15 см, обмазана з середини глиною. Простежена у довжину на 15—16 см. Зверху купольної частини зафіксовано другу глиняну підмазку, товщиною 2—2,5 см. Нижня підмазка обгоріла, біля витяжки була закопчена.

Спереду печі по кутах виявлено неглибокі ямки від дерев'яних стовпів. З південної сторони ямка була звужена до низу під гострим кутом і мала діаметр 15—17 см при глибині 17 см, з північної сторони — з овальним дном діаметром 15—17 см і глибиною 15 см.

По трьох кутах котловану житла (північно-західний кут не досліджено) та посередині стінок виявлено ямки від стовпів. У центрі житла на віддалі 1,5 м від південної стінки і 1,70 м від західної стінки розкрито ямку від стовпа, який, очевидно, підтримував сволок. Вона мала звер-

ху підчотирикутну форму (на рівні долівки житла) і була звужена до низу. Її глибина від дна котловану житла 0,50 м, розмір на рівні дна — 30 × 30 см.

Вздовж західної стінки котловану житла, на відстані 0,25 м від неї, зафіксовано п'ять ямок, розміщених в ряд і звужених до низу під гострим кутом, розміром 6 × 6—8 × 8 см, глибиною 12—15 см. Ймовірно, вони залишились від кілків, що були вбиті між піччю і південної стінкою котловану. Ці деталі вказують на те, що тут розміщувався піл. Одну ямку від стовпа простежено за 20 см від північної стінки, що, можливо, засвідчує лаву вздовж цієї стінки.

Майже на всій площині дна котловану житла фіксувався прошарок горілого дерева товщиною 3—4 см, що вказує на наявність дерев'яної підлоги. На рівні долівки житла виявлено яму, заглиблену на 0,40—0,50 м, яка була забутована печиною та глиною. Очевидно, таким чином вирівнювалась долівка житла під час його спорудження.

У південно-східному куті житла розчищено яму розміром 0,80 × 1,0 м, яка в часі існування житла слугувала льохом. Вона мала підпрямокутну форму, рівне дно та прямоискні стінки і була заглиблена від рівня долівки житла на 0,60 м. Із західного боку розчищено уступ розміром 0,65 × 0,45 м при глибині 16—30 см (від долівки житла). З північної сторони яма мала ще один уступ підтрикутної форми, його розмі-

Рис. 2. Знахідки із заповнення льоху

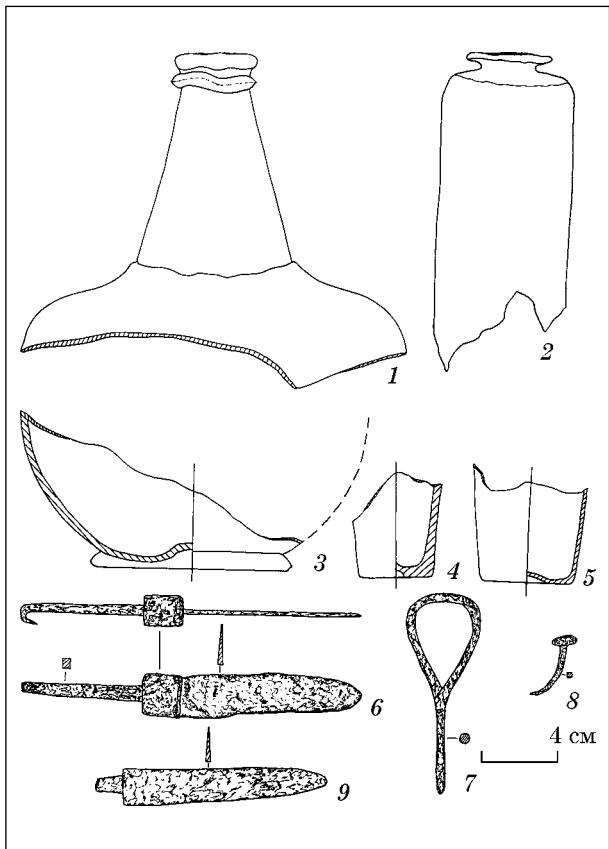

Рис. 3. Знахідки скляного посуду та господарського інвентарю із житла кінця XVII — середини XVIII ст.

ри — $0,70 \times 0,70$ м при глибині 25 см від долівки житла. В ході розчистки знайдено залізну ручку від дерев'яної ляди, якою, можливо, й закривався льох. Ручка мала П-подібну форму з розширеними краями (рис. 2, 14).

У заповненні льоху виявлено фрагменти від чотирьох кухонних горщиків, двох покришок, двох мисок, глека, уламки сковорідки, денце чарки та світильник. (рис. 2, 1, 2, 4—7, 9—13). Ще дві посудини, виявлені тут, горщик-монетка та кухлик, повністю реконструюються. (рис. 2, 3, 8).

Крім кераміки при розчистці заповнення льоху виявлено фрагмент віконниці та точильний бруск. Віконниця виготовлена з скла блідо-зеленого кольору із низькою світлопровідністю. Має закраїну шириною 0,5 см, загнуту всередину. На внутрішній стороні простежуються сліди від надавлювання пресу у вигляді неглибоких борозенок у формі кілець. Діаметр віконниці 10 см (рис. 2, 16). Точильний бруск виготовлений з камено-пісковику сірого кольору, робочі грані заполіровані. Має підпрямокутну форму розмірами $10 \times 3,5 \times 2,5$ см (рис. 2, 15).

У темно-сірому з прошарками деревного вугілля гумусованому заповнені котловану житла також зібрано значну кількість старожитностей. Серед них найбільший відсоток складає керамічний посуд. Виявлено уламки

світлоглинняних та димлених горщиців (блізько 15 посудин). Вони мають діаметр вінця від 8 до 20 см, денець — від 6 до 12 см і світлоглинняні, орнаментовані різними варіаціями «описки» (горизонтальні лінії, смуги, «косичка» та ін.), деякі з них по вінцю декоровані зеленою поливою або защипами. Окремі з димлених горщиців по бочку прикрашені зубчатим штампом.

Крім горщиців до керамічного комплексу із житла входять уламки покришок, мисок, фрагмент макітри, крем'я, виготовлений із стінки полив'яної миски, фрагмент чарки та декілька уламків пічних коробчатих кахлів із рослинно-геометричним орнаментом. Датується знайдена кераміка другою половиною XVII—XVIII ст. [Пуголовок, Калашник, 2009, с. 39].

Господарський інвентар з житла репрезентують декілька предметів: два ножі та шило (рис. 3, 6, 7, 9). Аналогії до знайденого інвентарю виявлені в ході досліджень на ряді пам'яток, зокрема в землянках XVIII ст. на о. Байда. [Мірушченко, 2003, с. 89—97].

Із залізних предметів зафіксовано також кованій цвях. Він має овальну шляпку і підквадратний в перетині. Загальна довжина — 4 см (рис. 3, 8).

Скляні вироби, що походять із заповнення житла, представлені уламками тарного посуду. Біля печі знайдено фрагмент верхньої частини сулії, виготовленої із скла з зеленкуватим відтінком. Горловина на відстані 1,5 см від верху перевита підтрикутним у перетині пружком, який призначався для кріплення дроту, що утримував пробку. (рис. 3, 1). Наступний вид посуду для зберігання рідини представлений фрагментом пляшки з широко вигнутим назовні вінцем. Вона має округлу видовжену форму і зроблена із скла зеленкуватого відтінку. Товщина стінок коливається від 0,3 до 0,5 см. Діаметр вінця — 4,5—5 см (рис. 3, 2). У заповненні знайдено також денце пляшки-плесканки, яка являла собою виріб кулястої форми зі сплющеними стінками. Збереглася нижня частина посудини висотою 6, довжиною — 13, ширину у приденній частині — 7 см. Денце овальної форми 8×4 см з джгутиковою основою, ширину від 1,0 до 1,7 см. На дні посередині невелика заглибина та слід від pontії, діаметром 2,1 см. Товщина стінок пляшки від 0,2 до 0,5 см. Виготовлена із скла коричневого кольору. (рис. 3, 3). До даного комплексу входить ще два денца від пляшок із злегка увігнутим дном. (рис. 3, 4, 5). Подібні скляні вироби відомі з пізньосередньовічних комплексів Києва, Полтави та ін. і датуються XVII—XVIII ст. [Мовчан, Козловський, Іевлев, 2005, с. 227—230; Яремченко, Луговий, Ткаченко, 2008, с. 99—105].

За комплексом отриманих матеріалів період функціонування житла можна визначити кінцем XVII — серединою XVIII ст.

Таким чином, досліджене напівземлянкове житло мало каркасно-стовпову конструкцію,

на що вказують розміщені вздовж його стін стовпові ямки; найвірогідніше, стіни викладалися з підтесаних колод або плах, котрі заганялися в пази стовпів. Закладна техніка у зведенні жител широко вживалася у XVIII ст. на території України [Приходько, 1975, с. 252].

За отриманими матеріалами розкопок нами пропонується реконструкція двокамерного житла (хата + сіни), яке було досить поширеним у XVII—XVIII ст., зокрема, на території Переяславського полку [Приходько, с. 264—265]. Наземних решток не збереглося, тому запропонована нами реконструкція є гіпотетичною. Пропонований варіант реконструкції передбачає споруду, яка в плані складалася з двох частин — житлового приміщення, заглиблених в ґрунт на глибину 0,7 м, та наземної частини — сіней, поєднаних під одним дахом. (рис. 4). Реконструкція сіней у нашому варіанті логічно виправдана необхідністю вирішення проблеми, яка завжди поставала під час функціонування заглиблених жител, а саме, захисту приміщень від атмосферних опадів та холоду. Запропонований комбінований метод — стовпова закладна конструкція заглибленої частини та стовпова легка плетена або дощата конструкція наземних сіней, вже був запропонований дослідниками для давньоруського житла [Козюба, 1998, с. 43].

Стіни пропонованої реконструйованої споруди зовні та зсередини обмазані глиною та побілені. Цей факт підтверджується і писемними матеріалами, зокрема, за Генеральним описом 1765—1769 рр., хати в сотнях Переяславського полку обмазувались [Приходько, 1975, с. 253].

Одним із важливих питань реконструкції верхніх частин будь-яких споруд є визначення висоти приміщення. Для цього потрібно враховувати побутові процеси, які відбуваються в ньому, також для визначення висоти приміщення є важливим такий чинник, як висота людини і створювані нею умови життедіяльності.

Реконструйоване нами житло заглиблене в ґрунт на 0,70 м. Мінімальна висота до підкриття горища повинна складати близько 2,10—2,20 м. Таким чином, стіни заглибленого житла будуть здійматися над поверхнею землі на висоту приблизно 1,50 м. Покрівля двосхила, вкрита соломою. При куті нахилу близько 40°, висота її від перекриття горища становитиме близько 1,50 м. Таким чином, загальна висота житлового приміщення від підлоги до «князька» має становити 3,50—3,70 м. Ззовні висота гребеня стріхи над землею — 2,80—3,00 м, з нижнього краю стріхи 1,20 м. Конструкція каркасу — крокви, що запазовані у вінець стіни. До крокв прив'язано жердини-лати, на яких тримається солома. Солома була найуживанішим матеріалом для покрівлі народного житла і переважала у переяславському міському житлі ще у XIX ст. Слід зазначити, що конструктивні

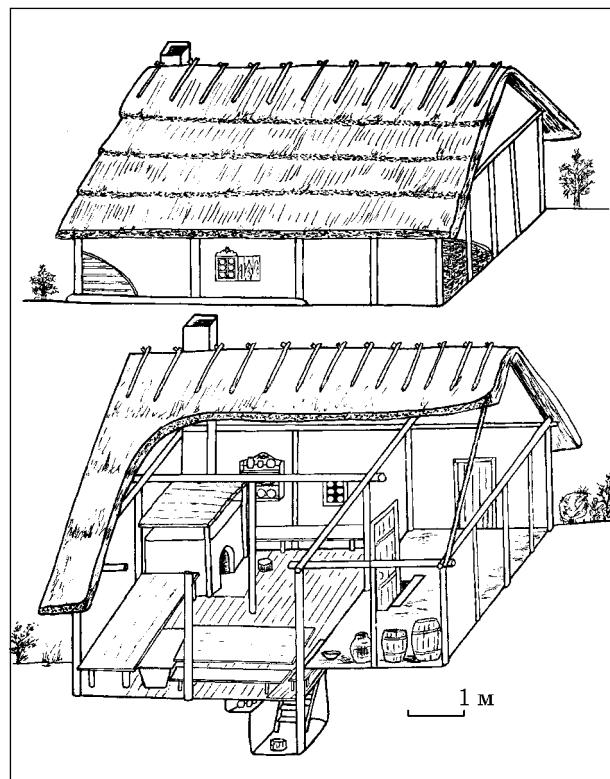

Рис. 4. Реконструкція житла кінця XVII — середини XVIII ст.

особливості житла дозволяють влаштування й чотирисхилого даху.

Вхід у житло зі східної сторони. Зі східного боку прибудовані сіни, розміром 3,90 × 2—2,20 м. Це легка стовпова конструкція з плетеними стінами, які обмазані глиною, так само, як і хата. Висота стін складає близько 1,50 м, стеля відсутня. Вхід у сінях міг знаходитися у східній або у північній стіні, у південній стіні він виключається через те, що ця стіна виходила на земляні укріплення міста — оборонний вал, який у той час ще функціонував. Найвірогідніше, вхідні двері сіней виходили на вулицю (північна стіна). Сіни слугували господарським приміщенням для зберігання реманенту та приспісів.

Підлога житлової частини дерев'яна, від неї збереглися обгорілі дерев'яні рештки. Товщина дошок становить близько 4 см. Вони покладені впоперек житла відносно входу. Біля печі підлога відсутня, напевно, для запобігання загорянню.

У південно-східному куті розміщений земляний льох практично з вертикальними стінами, заглиблений нижче долівки житла на 0,60 м. Виявлені під час розчистки льоху земляні приступки в стінках, певно, слугували полицями. До льоху напевно вели дерев'яні приставні східці-драбина, зверху він накривався лядою з дошок, від якої була знайдена залізна ручка.

Інтер'єр житла. Навпроти входу біля кута житла розміщується

ся піч. Стіни викладені із сирцевої цегли, фасадна стінка з устям змонтована з глини. Зовні стінки печі обмазані. Розмір печі $0,90 \times 0,90$ м, висота 0,80 м. Праворуч від печі — димар, плетений з лози і обмазаний глиною, який виходить на верх покрівлі. Термін «комин» широко розповсюджений з XVI ст., що засвідчує його широке побутування. [Приходько, 1975, с. 255]. Потрібно відмітити, що піч у нашому житлі і за місцем розміщення, і за зовнішнім виглядом і конструкцією, за виключенням матеріалу, близька до давньоруських аналогів. Її особливість — розміщення черені на рівні підлоги житла, теж наближає її до давньоруських печей. Щоб користуватися піччю господині потрібно було ставати навколошки. На деякій віддалі справа від устя печі виявлено неглибока, але широка округла ямка від стовпа, яку ми пропонуємо реконструювати як стаціонарний ослінчик для сидіння або підставку під низький столик для розміщення горщика, витягнутого з печі.

Біля печі розташувалися ямки від стовпчиків, не пов'язаних з конструкцією стін. Глибина стовпових ямок під ними вказує на те, що вказані стовпчики підтримували якусь конструкцію над піччю. На наш погляд, можна підтримати версію В. Козюби щодо подібних конструкцій, щоправда, в давньоруському житлі. Ці стовпчики використовувалися для підтримання над піччю дерев'яного настилу. Він міг використовуватись з різною метою, зокрема, як місце для спання дітей, для просушки продуктів або одягу, зберігання окремих видів продуктів або посуду. [Козюба, 1998, с. 41].

У житлі виявлено рештки нерухомих меблев — лави вздовж північної стіни та полу між піччю та південною стіною. За етнографічними даними ширина лав становила 27—54 см, а їх оптимальна висота складала 0,5—0,6 м. Пропонується ширина лави 50 см. Стационарна лава подібних пропорцій знаходилася вздовж північної стіни. Близче до північно-східного кута, неподалік входу виявлено ямка від стовпчика, що підтримував один з кінців лави, протилежний її кінець за північною стінкою печі виправся у короб комину.

Вздовж західної стіни, між піччю та південною стінкою розташовано дерев'яний піл — традиційне для східнослов'янського житла місце для сну. Ця частина житла найтепліша. За етнографічними даними ширина полу зазвичай складала близько 1м, довжина ж залежала від розміру житла. Піл підтримували нерухомі стовпчики, від яких розчищено декілька ямок. За розміщенням стовпчиків ширина полу реконструюється у 0,9 м, довжина складає 1,7—1,8 м, висота 0,5 м. Для його облаштування можуть бути використані дошки

найуживаніших розмірів шириною 25—30, товщиною — 4—4,5 см.

Рухомі меблі використання у реконструкції за етнографічними аналогіями — скриня, приставні лави-ослони. Скриня, розміщена поряд з дерев'яним полом, висотою 0,5 м, могла використовуватися й для сидіння за столом з торцевого боку. Вздовж південної стіни виставлена лава-ослін довжиною 1,8, шириною 0,4, висотою 0,5 м. Біля неї стіл: довжина 1,8, ширина 0,6, висота 0,9 м. З іншого торцевого боку від столу на ляді від льоху — невеликий ослін, який легко переставляється з місця на місце.

Біля печі на північній стіні — мисник. Термін був поширений на українських землях з XVI ст. [Приходько, 1975, с. 257]. На ньому виставлено посуд козацької доби. Парадний кут (покуть, червоний кут, святий вугол, божній кут) на нашу думку може бути влаштований у південно-східному куті житла.

Важливим елементом реконструкції жителі є кількість та розміщення віконних отворів у стінах житла. Традиційно для вікон дослідники відносять такі функції, як освітлення та спосіб димовідводу. Цікавою також є версія про функцію вікон як способу «спілкування» жителів помешкання з оточуючим світом. Загальновсlov'янська назва вікна «окно» не випадково споріднена з людським оком, за допомогою якого людина «спілкується» із світом. І якщо в найдавніші часи, визираючи у віконце людей-аграріїв найбільше цікавило питання погоди, то з кінця I тис. з розвитком дрібної приватної власності та формуванням малосімейного господарського подвір'я функція вікон для нагляду за особистим майном виходить на перший план.

Ми припускаємо, що наше житло мало два вікна по шість віконниць, вставлені в дерев'яні рамки з пазами. Фрагмент скляної віконниці виявлений у заповненні льоху (рис. 3, 16). Діаметр віконниці — 10 см. Одне вікно розміщується на північній стіні, що виходила у бік вулиці. Через нього освітлювався вхід та робоче місце біля лави. Друге знаходитьться на південній стіні: освітлювало стіл, вхід до льоху та частину житла перед ним. Куток, де розміщувався піл, на якому спали, не потребував віконного освітлення. До того ж відсутність тут вікна створює тепловий та звуковий затишок.

Запропонована нами реконструкція житла може бути втілена в експозиції Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини НІЕЗ «Переяслав». Вона дозволить у наглядній формі комплексно прослідкувати конструктивні особливості житлових споруд давнього Переяслава, стане важливою ланкою для показу в музейній експозиції розвитку житла на території Переяславського Лівобережжя.

- Балакін С.* Археологічні пам'ятки Лавського провулку // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2003. — Вип. 12. — С. 59—67.
- Боровський Я.С., Калюк О.П.* Дослідження київського дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 26.
- Голубєва І.* Пізньосередньовічне слобідське житло: спроба реконструкції // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2004. — Вип. 13. — С. 54—58.
- Ковальова І.* Археологічні дослідження житлової забудови Богородицької фортеці 2008 р. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2009. — Вип. 18. — С. 20—24.
- Козюба В.К.* Південноруське сільське житло (матеріали до реконструкції заглибленого житла XI—XIII ст.) // Археологія. — 1998. — № 1. — С. 28—46; *Мірущенко О.* Господарський інвентар з військових земляночок XVIII ст. (за матеріалами ХАЕ-68) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2003. — Вип. 12. — С. 89—97.
- Мочан І.І., Козловський А.О., Ісвлев М.М.* Знахідки пізньосередньовічного часу на території Верхнього Києва (пр. Рильський, 4) // АДУ 2003—2004 рр. — К., 2005. — Вип. 7. — С. 227—230.
- Приходько М.П.* Некоторые вопросы истории жилища на Украине // Древнее жилище народов Восточной Европы. — М., 1975. — С. 245—275.
- Пуголовок Ю.О., Калашник Є.С.* Дослідження Полтавської фортеці: Старе місто. — Київ; Полтава, 2009. — 132 с.
- Тетеря Д.А., Товкайло М.Т., Колибенко О.В. та ін.* Звіт про рятівні археологічні дослідження на території м. Переяслава-Хмельницького в 2009 р. // НА ІА НАН України. — 2009/89.
- Шалобудов В.М.* Розкопки в північній частині Ново-богородицької фортеці // АДУ 2010 р. — Київ; Полтава, 2011. — С. 366—367.
- Яремченко В., Луговий Р., Ткаченко О.* Скляні вироби з Полтавської фортеці за матеріалами розкопок 2005 р. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2008. — Вип. 17. — С. 99—105.

Г. Н. Бузян, Д. А. Тетеря

ЖИЛИЩЕ ПЕРЕЯСЛАВА ВРЕМЕН КАЗАЧЕСТВА: ПОПЫТКА РЕКОНСТРУКЦИИ ЗА МАТЕРИАЛАМИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

В музеиних экспозициях важную роль исполняют научно обоснованные реконструкции, основным заданием которых является содействие объемно-пространственному восприятию объекта. В научных исследованиях о древнем жилище существует множество нерешенных проблем. Их изучение невозможно без хотя бы общего представления об утрагченных наземных частях. Именно реконструкции дают возможность комплексно, точнее и нагляднее проследить конструктивные особенности построек, чем простое их описание.

В 2009 г. во время проведения археологических исследований на территории Нижнего города Переяслава XVII—XVIII вв. были обнаружены остатки полуzemляночного жилища, датируемого концом XVII — серединой XVIII вв. Следует отметить, что это первое жилое сооружение в Переяславе козац-

кой эпохи, которое удалось изучить почти полностью, проследить большинство его конструктивных особенностей. На базе полученных материалов авторы предлагают реконструкцию открытого объекта как двухкамерного жилища (изба + сени), достаточно распространенного на территории Переяславского полка в XVII—XVIII вв. Остатки наземных частей не сохранились, поэтому предложенная реконструкция является гипотетичной. Представленный вариант реконструкции предполагает сооружение, которое состояло из углубленного в землю на 0,7 м жилого помещения и наземной части — сеней, объединенных под одной крышей. Предложенная нами реконструкция может быть реализована в экспозиции Музея народной архитектуры и быта Среднего Поднепровья как важное звено для показа в музейной экспозиции развития древнего жилища на территории Переяславского Левобережья.

Ключевые слова: жилище, реконструкция, археологические раскопки, Переяслав.

H. M. Buzian, D. A. Teteria

DWELLING OF PEREYASLAV OF THE COSSACKS TIMES: ATTEMPT OF RECONSTRUCTION AFTER MATERIALS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES

In museum expositions, an important role is carried out by the scientifically grounded reconstructions, the basic task of which is an assistance of volume-spatial perception of object. In scientific researches about the ancient dwelling there are a great number of unsolved problems. Their research is impossible without the even general notion of the lost surface parts. Exactly the reconstructions enable to trace the structural features of buildings fully, more precisely and more evident than their simple description.

In 2009 during archaeological researches on territory of the Lower city of Pereyaslav XVII—XVIII cen. tailings of the semi dugout dwelling were found out, dated the end of the XVII — beginning of XVIII cen. It should be noted that it was the first dwelling building in Pereyaslav of the Cossacks epoch, which succeeded to be studied almost fully, to trace its most structural features. On the base of the received materials authors offer the reconstruction of the opened object as a double-chamber dwelling (izba + stoop), that was the most widespread on the territory of Pereyaslav Regiment of XVII—XVIII centuries. Tailings of surface parts were not saved; therefore offered reconstruction was hypothetical. The presented variant of reconstruction is supposed by building which consisted of dwelling apartment recessed in the earth on 0,7m and surface part — stoop, combined under general roof. The offered reconstruction can be realized in the expositions of Museum of folk architecture and mode of life of Middle Podneprov'ya as an important link for a show in the museum exposition of development of the ancient dwelling on territory of the left-bank of Pereyaslav.

Ключевые слова: dwelling, reconstruction, archaeological excavations, Pereyaslav.

Одержано 18.05.2014.

ПРИРОДНИЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК: [904.4:550.380](477.53)“637/653”

К. М. Бондар, Ю. Ю. Башкатов

РЕКОНСТРУКЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНОГО ЛАНДШАФТУ ПОСЕЛЕННЯ ДМИТРІВКА III ЗА ДАНИМИ ВИСОКОТОЧНОЇ МАГНІТОМЕТРІЇ

На підставі даних високоточних магнітних досліджень виконана реконструкція просторової структури території поселення Дмитрівка ІІІ. В межах поселення і на його околицях встановлено наявність більш давніх споруд, які, ймовірно, належать до скіфської доби. Тут, зокрема, передбачається рів субширотного простягання, а також курган, насип якого повністю знівелюваний розорюванням.

Ключові слова: магнітна зйомка, аномалія магнітної індукції, археологічний об'єкт.

Вступ. При розв'язанні задач пошуків, моніторингу і збереження археологічної спадщини, а також з метою наукових археологічних реконструкцій, необхідно вивчати, яким чином залишки матеріальної культури групуються в рамках певного ландшафту. Це доцільно робити за допомогою сучасних геофізичних технологій.

Про структуру і межі археологічної пам'ятки достовірно можна судити по локалізації геофізичних аномалій безпосередньо пов'язаних з археологічними об'єктами. З усіх геофізичних методів найбільш масово в археології застосовується магнітометрія [Кошелев, 2004]. Сучасні методи магнітометричних досліджень характеризуються високою точністю і продуктивністю [Becker et al., 2001]. Існує кілька видів археологічної магнітометрії, серед яких найбільш детальним і експресивним визнаний метод вимірювання модуля індукції магнітного поля в русі, за допомогою цезієвих магнітометрів [Aspinall et al., 2008].

Саме цей метод був застосований для вивчення території поселення Дмитрівка ІІІ та його околиці. Перед геофізиками було поставлене завдання пошуку і картування археологічних об'єктів насамперед пізньоримського часу. Проведені геофізичні роботи також дозволили

© К.М. БОНДАР, Ю.Ю. БАШКАТОВ, 2014

з'ясувати інформативність магнітометричного методу при дослідженні археологічних пам'яток в конкретних геолого-геофізичних умовах району Кременчуцької магнітної аномалії.

Загальний опис пам'ятки. Поселення Дмитрівка ІІІ розташоване на відстані 1,2 км від с. Дмитрівка Полтавської області поблизу міста Комсомольська, у зоні Кременчуцької магнітної аномалії (КМА).

КМА є продовженням Криворізького залізорудного басейну — а саме північної частини Криворізько-Кременчуцької залізорудної смуги довжиною близько 45 км [Гірничий ..., 2004]. Територія КМА займає площу 140 км². Сюди входять промислова зона гірнико-збагачувального комбінату, селітебна зона (м. Комсомольськ і селища).

Поселення Дмитрівка розташоване в межах реліктового ландшафту: заболочена верхня заплава Псла, з чагарниково-трав'янистою, іноді галофітною і гігрофітною рослинністю на лучно-чорноземних і лучно-болотних солонцях [Попов, 2009]. На поселенні ведеться сільськогospодарська діяльність.

Поселення досліджувалось у 2003—2004 і 2007—2010 рр. Комсомольською ранньослов'янською експедицією ІА НАН України. Воно розташоване на відстані 1,2 км південніше околиць с. Дмитрівка Полтавської обл. За роки досліджень було розкопано площу більш 800 м². Загальна ж площа, встановлена розвідковими обстеженнями — дешо більше 5,0 га. Розміри: з північного сходу на південний захід — 490 м, з північного заходу на південний схід — від 60 до 150 м.

Слід зазначити, що це одне з десяти розвіданих поселень на цій території.

Ландшафт округи комплексу — рівнинний надзаплавний, вкритий незначними підвищеннями надгирлових намивів Псла. Пагорб

першої надзаплавної тераси вкритий вздовж широтних країв поодинокими кущами і деревами, скучченнями кущів над берегами стариці. Задерновані насипи великих курганів зайняті лучно-степовою рослинністю й окремими деревами. Територія між автотрасою і вершиною підвищення розорюється, у низинних місцях — задернована і перетнута неширокими смугами лісонасаджен.

Безпосередньо на південний схід від поселення розташована комплексна археологічна пам'ятка — курганий могильник «Три брати». Найбільші насипи курганів стали за пізньоскіфського часу і в другій чверті I тис. н. е. не тільки окрасою надзаплавного ландшафту, а й додатковим засобом захисту місця розташування селища від південно-східних і південно-західних літньо-осінніх вітрів та, вірогідно, своєрідними «пунктами» огляду навколошньої території у зв'язку із можливими нападами ворогів. Культурні рештки черняхівської культури трапляються на полях кургану № 3.

Дослідження здебільшого проводились на північній та східній частинах поселення. Потужність культурного шару тут коливається від 0,4 до 1,5 м. Здебільшого найменш масивним він є на периферії та по краях визначного місця, а ближче до центру — стає товщим.

У ході археологічних розкопок на поселенні відкриті два будівельних горизонти пізньоримського часу. До верхнього, серед досліджених, належать чотири наземні будівлі, парне кам'яне вогнище та залишки зернової ями. Нижній горизонт представлений трьома заглибленими будівлями, одна з яких мала піч-комин, третій з виявлених на черняхівських пам'ятках, та дві зернові ями грушоподібної форми. Під ними залягають шари доби бронзи (сердня—пізня). Також знайдено невелику кількість матеріалів доби неоліту та Київської Русі.

Материали доби бронзи можуть датуватись від XVII ст. н. е. до межі II—I тис. до н. е. Датування нижнього горизонту пізньоримського часу — перша половина IV ст. н. е. Верхній будівельний шар Дмитрівського поселення пізньоримського часу датується останньою третьою IV — початком V ст. н. е. Загибель селища пов'язується з подіями гунської навали.

Методика польових і лабораторних магнітних вимірювань. У вересні 2013 р. археолого-геофізичною групою Київського національного університету ім. Т. Шевченка проведено магнітні дослідження трьох ділянок. Загальна площа магнітної зйомки на пам'ятці склала 2,1 га.

Вимірювання проводилися на 3-х ділянках, розташованих не далі 100 м одна від одної (рис. 1). Всі ділянки розташовані на відкритій місцевості, на ріллі. Територію досліджень перетинає високоволтна лінія електропередач, Крайні точки ділянок магнітної зйомки наблизжені до опор на відстань понад 50 м. Дроти на високають безпосередньо над ділянкою 1 (рис. 1).

Всі ділянки були розмічені інструментально, кути були геоприв'язані за допомогою GPS-приймача Garmin C60. Зйомка на ділянках виконувалася попланшетно, розміри планшетів не перевищували 50 × 50 м. Перед проведенням зйомки територію доводилося чистити від металевого сміття за допомогою металодетекторів.

Магнітна зйомка виконувалася за допомогою цезієвого магнітометра ПКМ-1 (Геологоразведка, РФ), датчик якого був закріплений на висоті 0,4 м над поверхнею ґрунту. Вимірювалася індукція геомагнітного поля, роздільна здатність датчика 0,001 нТл. Відстань між профілями зйомки — 1 м, між пікетами в автоматичному режимі (10 відліків за секунду) — близько 0,15 м. Вимірювання проводилися в русі, при цьому оператор переміщався уздовж профілів «змійкою». При обробці даних польових вимірювань локальна складова (Ва) обчислювалася методом віднімання від вимірюваних значень медіанного значення по профілю. При візуалізації даних, тобто при складанні магнітних карт ділянок, проводилася інтерполяція до регулярної мережі значень 0,5 × 0,5 м.

В результаті були отримані карти локальних аномалій магнітної індукції. Візуалізація даних — побудова карт — виконана в програмі Golden Software Surfer 10.

Карти розфарбовані по монохромній шкалі кольорів ±3 нТл від білого до чорного кольору. Магнітні карти були прив'язані до космознімку високої роздільної здатності IKONOS (Geo Eye, Inc.) з ресурсу Яндекс.

Типи очікуваних магнітних аномалій. Виходячи з накопиченого досвіду магнітометрії пам'яток черняхівської культури (поселення: Войтенки, Комарів, Малополовецьке-2А; могильники: Червоне, Легедзине, Войтенки, Комарів) слід зосередитися на пошуку магнітних аномалій декількох певних типів [Бондарь и др., 2008; 2010; 2012а; 2012б; Бондарь, 2014].

Ділянка 1 покриває територію поселення. На поселенні «археологічними» можуть бути визнані слабкі (2—15 нТл) позитивні аномалії площею понад 1 м² (далі — аномалії 1 типу). Такі аномалії формуються над неглибокими напівземлянками і землянками, а також над більш масивними наземними житлами, перекритими шаром ґрунту більше 1,5 м (наприклад, внаслідок намиву ґрунту зі схилу). Також подібні аномалії можуть бути пов'язані з невеликими виносними вогнищами. Ще одне можливе джерело — піч або горн, що залягає глибше 2,5 м. Також до «поселенських» відносяться знакозмінні аномалії, позитивна частина яких ізометрична і має площу до 4 м². Інтенсивність таких аномалій може становити від 5 до 60 нТл, а негативна частина завжди знаходиться з північного боку (далі — аномалії 2 типу). Такі аномалії формуються над печами і горнами.

Ділянка 2 досліджувалася з метою пошуку могильника. З досвіду магнітної зйомки черняхівських могильників з упевненістю вдається виділити тільки аномалії, пов'язані з

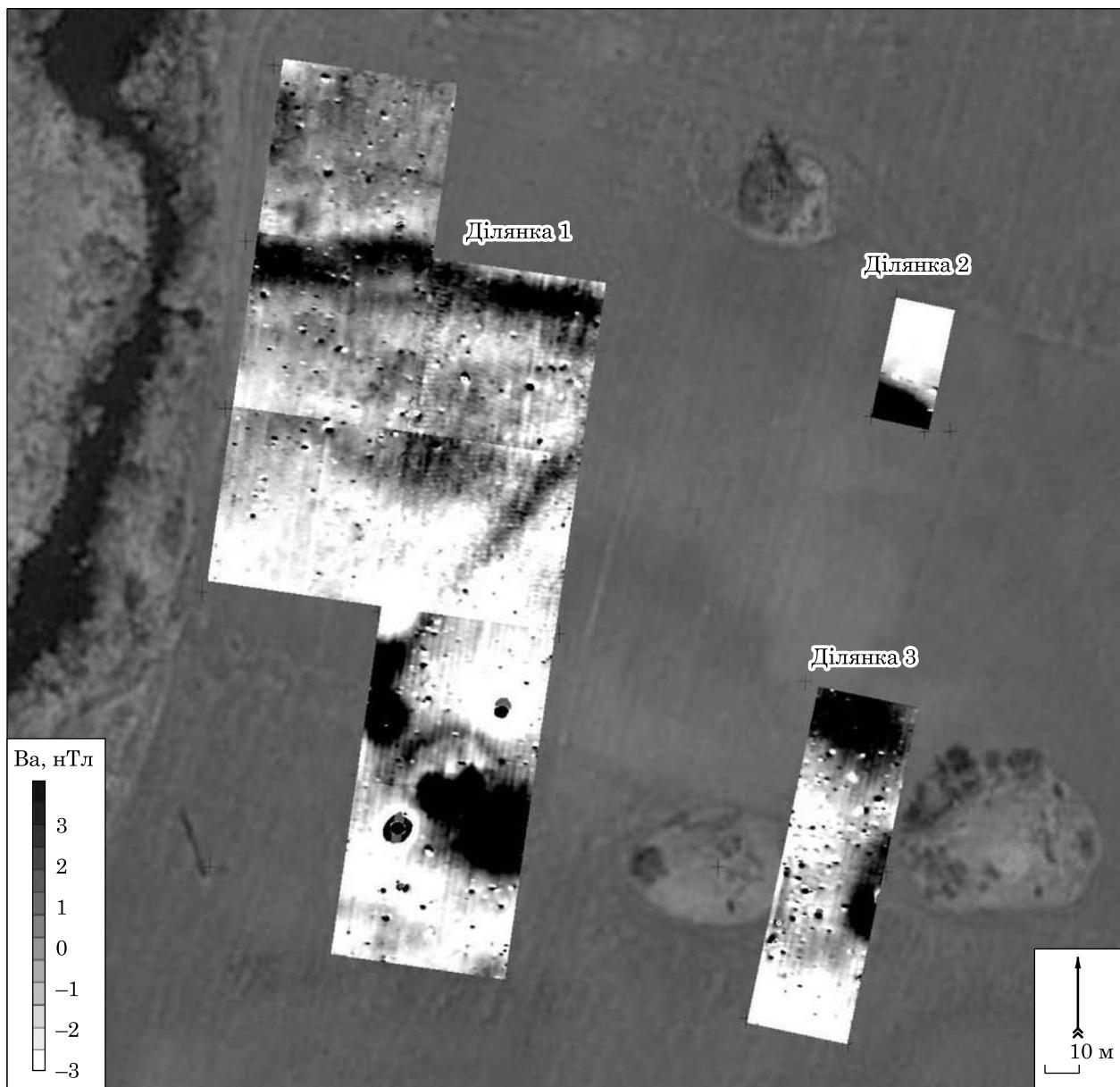

Рис. 1. Карта локальних аномалій магнітної індукції поселення Дмитровка III та його околиці на космознімку IKONOS (Geo Eye, Inc.) з ресурсу Яндекс

глибокими, «князівськими», похованнями-інгуляціями. Такі аномалії мають інтенсивність до 7 нТл і площину 3—8 м². Вони формуються завдяки різниці намагніченостей заповнення ями і материка. Поховання-кремації в керамічних горщиках у польовій практиці надійно виділяти за магнітними даними поки не вдається, насамперед тому, що пошукові ділянки недостатньо ретельно очищаються від дрібного металевого сміття перед зйомкою. «Сміттєві» аномалії легко сплутати з кремаціями.

Територія досліджень захоплює також курганне поле на південь від центру поселення. На ділянці 1 знаходиться один з курганів, ділянка 3 розбита у міжкурганному просторі. Магнітними дослідженнями, проведеними раніше на курганах, зокрема на курганних могильниках Скоробор і Перещепине, що зна-

ходяться в Полтавській області [Zöllner et al., 2008] показана принципова можливість виявлення елементів конструкції курганів.

При інтерпретації магнітних карт слід мати на увазі характеристики типових «сміттєвих» аномалій. Вони досить різкі, дрібні, знакозмінні, їх негативна частина може бути розташована з довільного боку.

У контексті викладених міркувань розглянемо отримані магнітні дані.

Результати вимірювань та їх інтерпретація. Всупереч очікуванням, магнітне поле на території досліджень має спокійний характер. Присутній регіональний тренд — пониження магнітної індукції в південному напрямку в середньому на 7 нТл протягом 250 м. Абсолютні значення магнітної індукції на ділянках незбуреного поля складають 50028—50035 нТл.

Ділянка 1 охоплює площеу 1,75 га мае рівну поверхню, в південній її частині розташовується добре виражений курганий насип (рис. 1). Над ділянкою нависають дроти високовольтної ЛЕП.

На ділянці виділяється смугоподібна позитивна аномалія 1 ширину 10 м (рис. 2). Походження її не з'ясоване — джерелом може виявитися і древній рів, і стара дорога, окоп ХХ ст. або якась ландшафтна структура. Геологічне походження виключається з причини її малої ширини при глибокому (блізько 40 м) заляганні порід кристалічного фундаменту.

Ділянку з південного заходу на північний схід перетинає позитивна аномалія, пов'язана з впливом дротів ЛЕП (рис. 2, 2).

У південній частині ділянки, де знаходиться курган, відзначаються чотири потужні аномалії від заливобетонних стовпів, вкопаних навколо кургану, щоб запобігти його розорюванню (рис. 2, 3).

З власне курганими структурами пов'язані аномалії 4 і 5. Прикурганий рів 4 має діаметр 33 м, а сама поховальна конструкція 5 займає площеу приблизно 7×15 м.

Джерелом великої знакозмінної аномалії 6, ймовірно, виступає видовжений металевий об'єкт, можливо фрагмент труби або заливобетонний стовп довжиною 2—3 м, що лежить горизонтально на глибині 1—2 м.

Аномалії, ймовірно пов'язані з об'єктами черняхівської культури, розділені на два типи (опис див. вище). До 1-го типу відносяться три аномалії під № 7. Такі аномалії найчастіше формуються над напівземлянками і землянками.

До 2-го типу відноситься п'ять аномалій під № 8. Такі аномалії формуються над печами і горнами. Цікавий також комплекс 9, що складається з аномалії 2-го типу та трьох дрібних аномалій з негативними частинами, розташованими з північної сторони. Можлива інтерпретація для такого комплексу — головна піч і три винесених vogнища, які можуть становити майстерню.

Також ділянка рясніє дрібними аномаліями від металевого сміття.

Ділянка 2 з розмірами 17×35 м була розбита у 100 м на захід від ділянки 1 з метою пошукув могильника черняхівської культури, пов'язаного з поселенням Дмитрівка III (рис. 1).

Амплітуда змін магнітного поля на ділянці висока і становить 32 нТл в напрямку північ-південь. Ділянка безсумнівно знаходиться в зоні впливу великого аномалеутворюючого об'єкта, однак природу його встановити важко. Насамперед це пов'язано з труднощами вибору рівня нормального поля. Це може бути і курган у південній частині ділянки, і вплив опори ЛЕП або іншого, похованого, техногенного об'єкта. Не виключено, що аномалія може мати геологічну природу.

При цьому на ділянці не зафіковані аномалії, які вказують на існування могильника, тобто пов'язані з глибокими, «князівськими», похованнями-інгумаціями. Однак, на цій під-

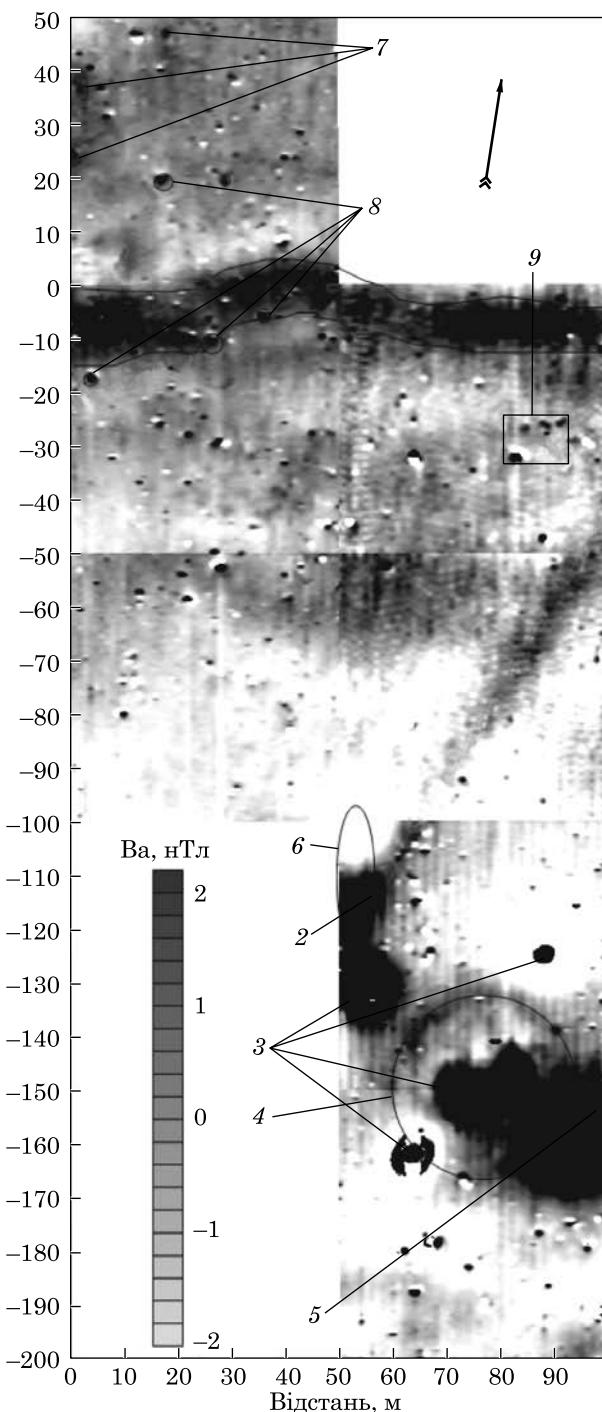

Рис. 2. Інтерпретаційна схема ділянки 1 по магнітній карті. Цифрами позначені окремі аномалії, пояснення по тексту

ставі не можна однозначно стверджувати, що кремації і неглибокі інгумації тут відсутні.

Ділянка 3 з розмірами 100×30 м розташована у міжкургальному просторі (рис. 1). Візуально вона покриває частину східного розораного схилу одного з курганів. На ділянці виявлено величезну кількість металевого сміття, уламки німецьких снарядів.

На ділянці виділяються дві великі позитивні аномалії. Північна аномалія має інтенсивність до 10 нТл і значні розміри. Виходить за межі

ділянки. Її можливе джерело — залишки іншого, повністю розораного, кургану.

Інтенсивна позитивна аномалія в середній частині ділянки 2 — від заливобетонного стовпа.

Зауважимо, що у зоні схилу кургану, яка нібито виділяється візуально, не зафіксовано очікуване підвищення магнітної індукції. Отже, сам курган ділянкою 3 не захоплений. Враження схилу може створюватися внаслідок того, що курган насыпаний на природному пасмі.

Аномалії, які можуть вказувати на існування черняхівських поховань, на ділянці не зафіксовані. На ділянці є кілька аномалій, джерелами яких можуть бути об'єкти, що піддавалися горінню або випаду *in situ*. Однак, ґрунт настільки засмічений заливом, що впевнено стверджувати їх археологічну приналежність не можна.

Висновки і рекомендації. Територія поселення Дмитровка III і околиці, незважаючи на розташування в зоні КМА і наявність ЛЕП, виявилася придатною для високоточних магнітних досліджень. Характеризується спокійним регіональним полем, на тлі якого вдалося успішно локалізувати явні і передбачувані археологічні об'єкти — джерела локальних магнітних аномалій.

З передбачуваних об'єктів черняхівської культури в першу чергу рекомендується до розкопок аномалія 8 (рис. 2), що знаходиться на ділянці 1. З високим ступенем імовірності вона може бути пов'язана з горном або пічкою.

Особливий інтерес викликає аномалія 1 (рис. 2), джерелом якої може бути потужний рів або вал. Не виключено, що цей об'єкт складає єдиний археологічний комплекс з курганами скіфської доби, розташованими поруч.

На ділянці 3 спостерігається аномалія, яку, за нашим припущенням, створюють залишки повністю зруйнованого кургану.

Магнітні дослідження кургану на ділянці 1 виявили аномалії, пов'язані з окремими елементами його конструкції — поховальною камерою та прикурганим ровом кільцевої форми.

Башкатов Ю.Ю. Памятники черняховської культури юга Среднього Поднепров'я // Германия—Сарматия: Сб. науч. ст. по археол. народов Центр. и Вост. Европы, посвящ. пам. М.Б. Щукина. — Калининград; Курск, 2010. — С. 215—238.

Бондарь К.М., Виршило И.В., Лысенко С.Д., Диденко С.В. Что скрывается под магнитными аномалиями? Итоги работ на поселении Малополовецкое-2А в 2007 г. // Археология и геоинформатика. — М., 2008. — Вып. 5 (электрон. изд.).

Бондарь К.М., Виршило И.В., Диденко С.В. и др. Эффективность высокоточной магниторазведки при исследовании могильников черняховской культуры III — начала V вв. Лесостепной зоны Украины // Археология и геоинформатика. — М., 2010. — Вып. 6 (электрон. изд.).

Бондарь К.М., Любичев М.В., Соловьев Н.А., Диденко С.В. Пространственная структура поселения позднеднепровского времени Войтенки по геофизическим данным // Материалы Первой междунар. конф. «Археология и геоинформатика». — М., 2012 (Археология и геоинформатика). — Вып. 7 (электрон. изд.).

Бондарь К.М., Петраускас О.В., Диденко С.В. Геофизичне картування поселення пізньоримського часу Комарів // Матеріали X Міжнар. наук. конф. «Моніторинг геологічних процесів» (Київ, 17—20 жовтня 2012 р.). — К., 2012. — С. 169—170.

Бондарь К.М. Геофизические критерии поисков и разведки памятников черняховской культуры на территории Украины // Oium. — 2014. — № 4. — С. 7—13.

Гірничий енциклопедичний словник. — Донецьк, 2004. — Т. 3. — 752 с.

Попов А.И. Дендроиндикация процесса развития природно-техногенного ландшафта Кременчутской магнитной аномалии // ВХУ: Серия «Геология — География — Екологія». — 2009. — № 882, вип. 31. — С. 1—6.

Кошелев И.М. Магнітна розвідка археологічних пам'яток. — К., 2004. — 337 с.

Aspinall A., Gaffney C., Schmidt A. Magnetometry for archaeologists. — Lanham, 2008. — 208 p.

Magnetic prospecting in archaeological sites. — München, 2001. — Vol. 6. — 104 p.

Zöllner H., Ulrich B., Rolle R. et all. Results of Geophysical Prospection in the Scythian Settlement of Belsk (Bol'soe Belskoe Gorodišče) // Layers of Perception: Proceed. of the 35th Internat. Conf. on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology (CAA) (Berlin, April 2—6, 2007). — Bonn, 2008. — Р. 25 (Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte. — Vol. 10).

K. M. Bonдарь, Ю. Ю. Башкатов

РЕКОНСТРУКЦІЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ЛАНДШАФТА ПОСЕЛЕНИЯ ДМИТРОВКА III ПО ДАННЫМ ВЫСОКОТОЧНОЙ МАГНИТОМЕТРИИ

На основании данных высокоточных магнитных исследований выполнена реконструкция пространственной структуры территории поселения Дмитровка III. В границах поселения и его окрестностях установлено наличие более древних сооружений, которые, вероятно, относятся к скіфській епохі. Зде, в частності, предполагается ров, субширотного простирання, а також курган, насыпь которого полностью нивелирована распашкой.

Ключевые слова: магнитная съемка, аномалия магнитной индукции, археологический объект.

K. M. Bonدارь, Yu. Yu. Bashkatov

RECONSTRUCTION OF ARCHAEOLOGICAL LANDSCAPE ON DMYTRIVKA III SETTLEMENT FROM HIGH-RESOLUTION MAGNETOMETRY

From the high-resolution magnetic studies the spatial structure reconstruction of Dmytrivka III settlement territory has been performed. Within the settlement and its surroundings the older features that are likely to belong to Scythian period are detected. In particular, the sublatitude-oriented ditch and a mound, which had been completely destroyed by plowing, are predicted.

Ключевые слова: магнитная съемка, магнитная индукция, археологический объект.

Одержано 29.04.2014.

ДО ІСТОРІЇ КОСТЮМУ

УДК: 903.24/25(477)“6377”

С. С. Лысенко, С. Д. Лысенко

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ РЕКОНСТРУКЦИИ ДРЕВНЕГО КОСТЮМА И УБРАНСТВА

Статья посвящена вопросам реконструкции костюмного комплекса населения Украины эпохи поздней бронзы. Приведены случаи недостоверной фиксации украшений в погребениях. Рассмотрены попытки неудачных реконструкций костюмного комплекса. Авторы приходят к выводу, что достоверного ответа на вопрос, как выглядел костюм населения Украины эпохи поздней бронзы, исходя из имеющихся на сегодняшний день данных, дать невозможно.

Ключевые слова: украшения, костюмный комплекс, одежда, погребение, эпоха поздней бронзы.

При реконструкции по археологическим источникам быта древнего населения особое место занимает реконструкция повседневной и праздничной одежды. «Вместе с жилищем, орудиями труда и производственными навыками, пищей и утварью она образует широкую область материальной культуры народа [Древняя одежда ..., 1986, с. 4].

О глубокой значимости костюма как историко-культурного источника изучения древнего общества, религии, социальной структуры, культурных связей, эстетических идеалов, обрядов справедливо писали многие исследователи [Доде, 2005, с. 305; Яценко, 2006, с. 7; Куприянова, 2008]. З.В. Доде предложила три типа реконструкции костюма:

1. Аутентичная модель реконструкции. При нём восстановление полностью основывается на первоисточнике, т. е. на артефактах, позволяющих восстановить крой одежды, её пространственную форму, манеру ношения, комплекс убранства.

2. Аподектическая модель реконструкции. Проводится, когда в распоряжении исследова-

теля нет артефактов, характеризующих крой одежды, но имеются достаточно подробные изобразительные материалы в совокупности с другими источниками, характеризующими пространственную форму костюма, его убранство, манеру ношения и характер используемых материалов, позволяющих достоверно выполнить реконструкцию и признать её неопровергнутый характер.

3. Гипотетическая модель реконструкции. Когда в наличии есть только убранство костюма или его элементы, но отсутствует системообразующая основа — одежда (головной убор, обувь), для восстановления которых нет никаких достоверных источников, и исследователь размещает имеющиеся у него артефакты в соответствии с его собственными представлениями. Нахождение той или иной детали убранства возле конкретных частей скелета (голова — головной убор, стопы — обувь, край подола или штанов и т. д.) не исключает случайного попадания их именно в это место (сдвинуты в процессе погребального обряда или грызунами и т. п.). «Даже если очевидно, что украшения принадлежат той или иной части одежды, на этом только основании совершенно невозможно реконструировать её форму» [Доде, 2005, с. 307]. Также исследовательница отмечает, что размещение имеющихся артефактов на произвольно выполненных изображениях одежды нельзя считать реконструкцией [Доде, 2005, с. 307].

Для наглядности возможностей гипотетической модели можно привести пример, предложенный З.В. Доде: «Если бы нам не была достоверно известна форма аланского женского платья, используя только комплекс его убранства, мы могли бы представить, как минимум, три варианта костюма, основанные на драпи-

© С.С. Лысенко, С.Д. Лысенко, 2014

Рис. 1. Реконструкция возможных типов одежды, основанная исключительно на расположении в погребении элементов убранства (по: [Доде, 2005, рис. 4])

рованном и кроенном характере платья, сохраняя при этом место расположения основных украшений» [Доде, 2005, с. 307, рис. 4] (рис. 1). Отметим, что в данном примере место украшений относительно костей скелета известно.

Совершенно иную ситуацию мы наблюдаем для эпохи поздней бронзы на территории современной Украины. Никаких остатков одежды в погребениях не найдено, каким был силуэт костюма в эту эпоху на данной территории нам не известно. Возникают проблемы и при выяснении того, как располагались украшения относительно костей скелета.

Очевидно, что для того, чтобы понять каким образом носилось то или иное украшение, требуется проанализировать, как эта категория вещей располагалась в погребениях. Вот тут-то и начинаются проблемы. Как исследователи прошлых лет, так и наши современники очень часто описывают расположение украшений сообразно своим представлениям о том, где и как их носили. А заодно, на основании лишь наличия этой категории инвентаря, «определяют» пол погребенного.

В таких случаях мы обнаруживаем, что местом нахождения гравиры называют «район шейных позвонков», главным образом потому, что гравира считается шейным украшением. Точно так же бывают «привязаны» и булавки (так как это украшение либо принято было в то время считать «головным», либо автор раскопок сам таковым его считал) — пишут: «найдены в районе головы». А инвентарь, считающийся, например, поясным и расположенный в треугольнике между костями рук, туловища и бедер, будет описан, как лежащий «у пояса».

Приведём несколько конкретных случаев, введенных в научный оборот.

В 1948 г. Е.Ф. Лагодовская опубликовала результаты раскопок курганной группы № 1 Войцеховского могильника, проведенных С.С. Гамченко в 1924 г. (рукописный отчет С.С. Гамченко хранится в НА ИА НАН Украины) [Гамченко, 1924; Лагодовська, 1948].

В погребениях № 2 и 3 кургана № 2 этого могильника описаны фрагмент двусpirальной фибулы, найденный «среди истлевших грудных костей», многоспиральный браслет, найденный «на уровне поясных позвонков» (к. 2, п. 2), булавка и гравири со спиральными щитками, найденные «среди истлевших костей черепа и шеи» (к. 2, п. 3) [Лагодовська, 1948, с. 63, 64]. Однако, хотя С.С. Гамченко и упоминает о «перегное человеческих костей», описания скелетов, а также хотя бы схематического изображения костей на планах для этих погребений он не даёт — на планах-схемах изображены только так называемые «постели» погребений с украшениями на них (рис. 2) [Гамченко, 1924, с. 72, 73]. О расположении же браслета «на уровне поясных позвонков» С.С. Гамченко вообще не писал. Позы, ориентации, а также пол костяков приводятся у него только в разделе «Суждение», т. е. вывод, который он сделал, видимо, на основании самого присутствия и расположения украшений. Таким образом, в данном случае местоположение украшений является всего лишь реконструкцией автора раскопок и автора публикации и не может служить источником для реконструкции убранства.

Можно привести ещё один случай из этих же раскопок. Украшения из погребения № 2—4 в кургане № 5 С.С. Гамченко описывает следующим образом: один браслет найден на корне дерева недалеко от погребения, второй браслет — на руке северного костяка [Гамченко, 1924,

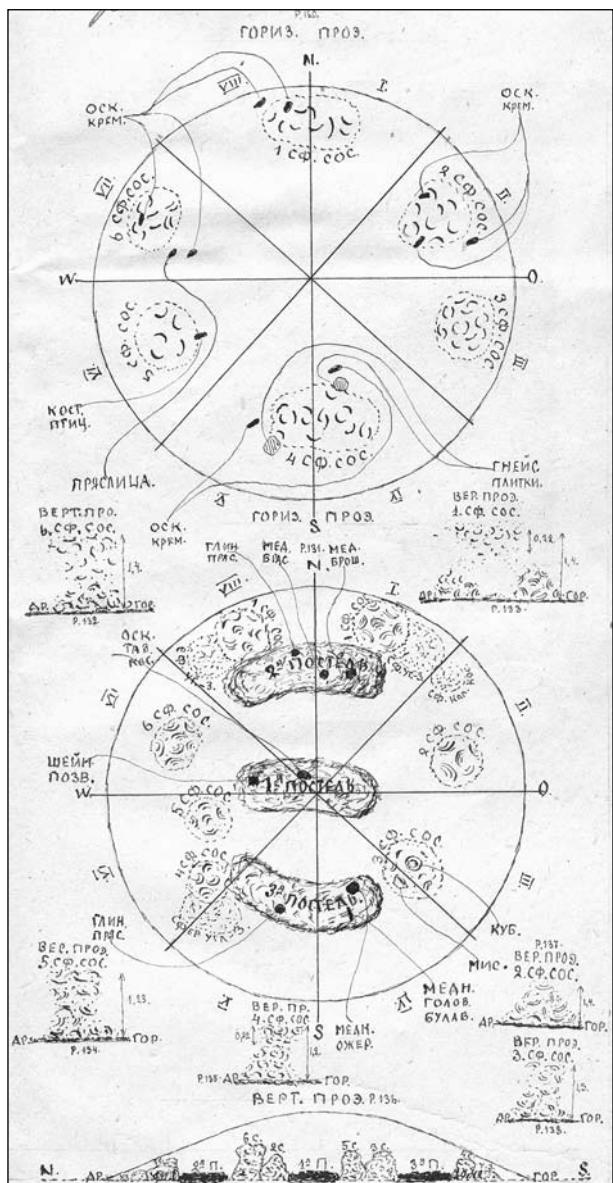

Рис. 2. Войцеховка, курган № 2, план-схема (по: [Гамченко, 1924, р. 130—138])

с. 85]. На фотографии погребения (рис. 4, 1) видно, что один браслет надет на локтевую и лучевую кости северного скелета (и браслет, и кости не *in situ*), а второй — лежит поверх костей (возможно, лучевой и локтевой (?)) того же скелета и тоже явно не *in situ* [Гамченко, 1924, фото 82]. На плане-схеме этого погребения (рис. 3), на котором у скелетов присутствует явно большее количество костей, чем на фотографии, браслеты изображены надетыми на правые руки обоих (северного и южного) костяков. Еще интереснее фиксация булавки. И в рукописи С.С. Гамченко, и в публикации Е.Ф. Лагодовской написано: «Между черепами девочек найдена медная головная булавка». А на схеме погребения, нарисованной И.Ф. Левицким, булавка изображена довольно далеко от головы — за сосудом. При сильном увеличении фотографии (рис. 4, 2), эта булавка отчетливо видна — она лежит на «по-

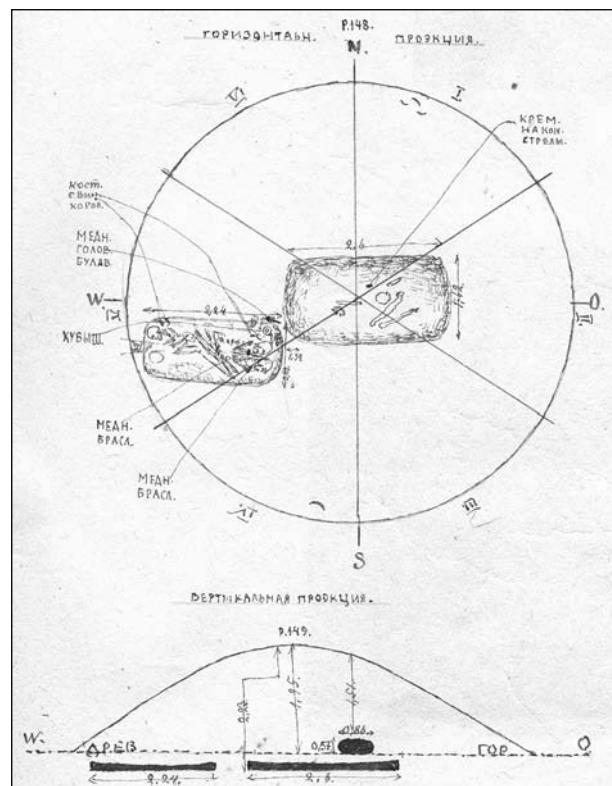

Рис. 3. Войцеховка, курган № 5, план-схема (по: [Гамченко, 1924, р. 148, 149])

пике» на уровне спины погребенного, но довольно далеко от него, и, скорее всего, не может быть отнесена к погребальному убору. А между головами скелетов виднеется какой-то корешок или палочка (или что-то в этом роде), который, по-видимому, и сбил с толку С.С. Гамченко. Таким образом, приходится признать, что по введенным в научный оборот описаниям погребений мы можем скорее предположить, что С.С. Гамченко составил эти описания по фотографии, а не на месте. Но не можем реконструировать убранство! Кстати, можно подвергнуть сомнению и количество погребенных. С.С. Гамченко пишет, что «около подростка чаша (миска) из отпиленного человеческого черепа». Никаких более описаний и изображений этой так называемой «чаши» автор раскопок не дает. А на фотографии видны длинные трубчатые кости, которые не могут относиться к трем описанным скелетам, и не помечены на схеме как кости животных. Причем, если считать свод черепа не «чашей», а разрушенным черепом, то, в сочетании с этими костями, получится практически такой же набор костей, как и у южного скелета. И поза гипотетического четвертого скелета повторяет позу костяка, лежащего рядом. Получаются две пары скелетов, лежащих ногами друг к другу — вполне законченная композиция, без излишних «красивостей» в виде «чаши из отпиленного человеческого черепа».

Весьма интересным для реконструкции погребального убранства является также опи-

1

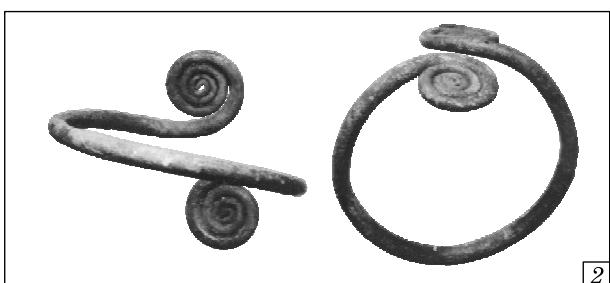
2

Рис. 4. Войцеховка, курган № 5 (по: [Гамченко, 1924, ф. 82]): 1 — погребение № 2—4; 2 — фрагмент фотографии с изображением бронзовой булавки

сание парного погребения № 1—2 из кургана № 9 этого же могильника (раскопки Е.Ф. Лагодовской, 1949 г.). Кстати, поза погребенных полностью идентична позе реконструированного выше погребения из кургана № 5. В кургане № 9 впервые для позднебронзового времени на территории Украины браслеты зафиксированы на ногах погребенного. Мужской и женский скелеты лежали в скорченной позе ногами друг к другу. Кости ног женщины находились на костях ног мужского скелета. На обеих ногах выше стопы находились массивные бронзовые браслеты из толстой проволоки со спиральными концами. Отмечено, что кости голени были зелёного цвета от сильного окисла меди [Лагодовська, Захарук, 1956, с. 71, рис. 2]. Именно уникальность такого расположения заставила нас искать подтверждение этому факту. В фонде Е.Ф. Лагодовской в НА ИА НАН Украины имеется любопытнейшая фотография (рис. 5, 1), к сожалению, только части этого погребения — костей ног погребённых с надетыми на них браслетами [Лагодовская, ф. 12]. Эта фотография могла бы стать в свое время сенсационной и добавила бы изюминку в публикацию этого памятника. И совершенно невероятно, что ни этой, ни какой-либо другой фотографии данного погребения в статье Е.Ф. Лагодовской и Ю.М. Захарука нет. Мы обратились к антропологу с просьбой прокомментировать это фото, надеяясь извлечь из него хоть какую-то информацию. Л.В. Литвинова, подробно изучив фотографию, пришла к странному и поэтому осторожному выводу: очень велика вероятность того, что браслеты находятся на ногах разных скелетов¹. То есть, один надет на берцовую кость мужчины, а другой — на такую же кость

1

2

Рис. 5. Войцеховка, курган № 9: 1 — фото фрагмента погребения; 2 — бронзовые браслеты (из фонда Е.Ф. Лагодовской)

женщины (?). В принципе, то, что некоторые кости лежат *ne in situ* вполне очевидно. Поэтому значительно легче предположить, что браслеты были надеты на кости участниками раскопок под парадную фотографию (?), чем поверить в то, что парные браслеты (рис. 5, 2) надевались на манер обручальных колец. Возможно, кто-то (например, антрополог Т.С. Кондукторова (?), которая обрабатывала костный материал для данного могильника) заметил эту оплошность, но уже после снятия костей. Таким образом, сделать новую фотографию уже не смогли, а использовать имеющуюся в публикации было нельзя. И становится понятно, почему в статье отсутствуют фотографии этого погребения. Но остается еще такая деталь, как окисел, зафиксированный на костях ног. Возможно, именно этот окисел и привел к столь неоправданной «реконструкции» с надеванием браслетов на кости. Если следы металла на костях действительно присутствовали, то браслеты могли лежать поверх ног погребённых и быть сопутствующим инвентарем, или же там лежал какой-то другой бронзовый предмет, от которого остался только окисел.

Подобные «курьёзы», когда «реконструкция» места находки украшения производится «на коленке» в поле, не такая уж и редкость. Так, в 2012 г. во время раскопок кургана № 110 могильника у с. Глиное Слободзейского р-на ПМР было исследовано погребение № 6 (днепро-прутская бабинская или ранняя саба-

1. Благодарим Л.В. Литвинову за консультацию.

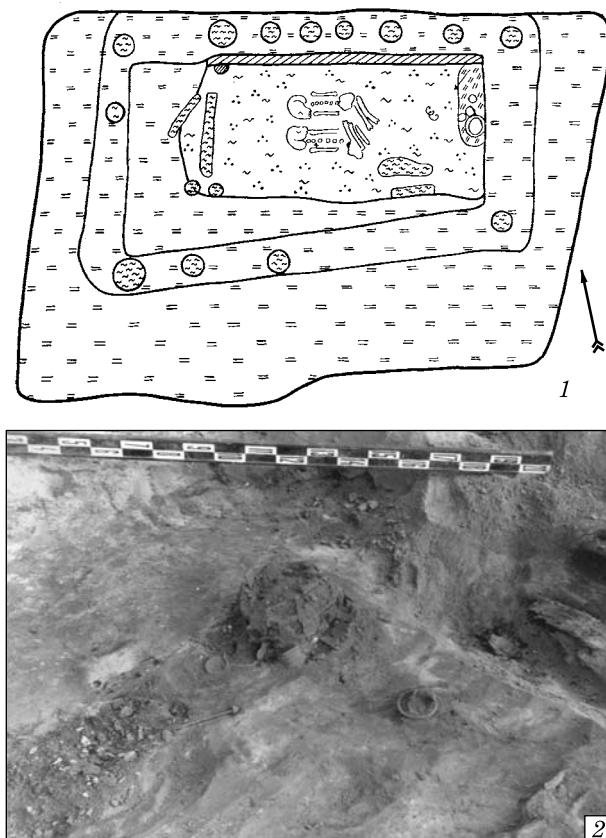

Рис. 6. Иванье, курган II: 1 — план погребений № 1—3 (по: [Свешников, 1966/72, табл. IX, 1]); 2 — фото погребения № 1 (по: [Свешников, 1966/72, табл. V, 1])

тиновская культура). Над правым виском погребённого возрастом 17—18 лет было найдено бронзовое колечко-подвеска. На самом же черепе над правой глазницей был зафиксирован след бронзового окисла — от этого (смещенного землероями?) или подобного колечка [Разумов, Лысенко, Синика и др., 2012, с. 322, рис. 18, 1—4]. Сила давления стереотипов оказалась столь велика, что первоначально, чисто механически, украшение было обозначено на плане не в том месте, где было обнаружено, а там, где оно «должно было находиться», т. е. на месте окисла.

С точки зрения реконструкции убранства также заслуживает внимания введенное в научный оборот описание погребения № 1 кургана № 2 могильника Иванье. Автор раскопок И.К. Свешников считал, что погребение представляет собой «трупосожжение на месте», которое, «исходя из инвентаря, предположительно, принадлежало женщине». Он также пишет, что пережженные кости погребенной сохранили свое «первоначальное место», благодаря чему удалось проследить, что погребенная была ориентирована головой на север с небольшим отклонением к востоку. На ее руках находилась пара многоспиральных браслетов.

Рис. 7. Иванье, курган II, погребение № 1. Схематическое изображение позы погребенного, при условии, что украшения были надеты на кости согласно описанию И.К. Свешникова

Выше колена левой ноги находился браслет (а по диаметру — шейная гривна) со спиральными щитками. На правой голени выше стопы находились два браслета со спиральными щитками. На груди погребенной лежала большая булавка [Свешников, 1968, с. 163]. В отчёте о раскопках есть фотография этого погребения, где хорошо видны украшения [Свешников, 1966/72, табл. V, фото 2, 3] (рис. 6, 2). Сам факт реконструкции пола погребенного по наличию украшений не является чем-то из ряда вон выходящим, хотя для рассматриваемой эпохи не имеет под собой никаких оснований.

Реконструкция позы погребенного на основании, видимо, расположения украшений, выглядит совершенно неубедительно — достаточно представить себе схематически эту странную позу (рис. 7). «Большой браслет» со щитками, надетый якобы на ногу, лежал между многоспиральными браслетами, «одетыми» на руки, а два других браслета со щитками, якобы надетые на другую ногу, были настолько удалены от первого, что поза погребённого может вызывать только недоумение. Сомнительным выглядит и вывод о том, что пережженные кости находились на первоначальном месте, т. е. что это — место кремации. Если придерживать-

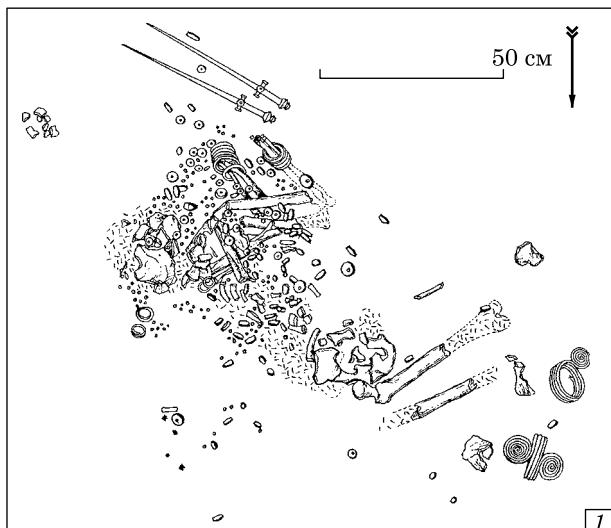

Рис. 8. Гордеевка, погребение в кургане № 16 (по: [Лобай, 1986/147, табл. XXX, фото 24]): 1 — план; 2 — фото

ся этой версии, то покойного сожгли вместе с украшениями на руках и ногах. Температура, необходимая для полной кремации (а возле украшений не видно никаких крупных фрагментов костей) не могла не оставить следов на самих украшениях. А последние абсолютно не повреждены [Свешников, 1967, фото]. К тому же предполагаемое ассимметричное расположение двух одинаковых браслетов на одной ноге, а «большого браслета» — на другой сразу же как-то настораживает. Все браслеты лежат горизонтально, что не характерно для таких украшений, надетых на тело. Никаких сколько-нибудь заметных костей непосредственно в браслетах или возле них нет. Всё это заставляет предположить, что украшения не были надеты на погребённого в момент кремации и, вероятно, были положены в погребение как сопровождающий инвентарь, а фиксация конкретного положения на частях тела погребённого — вольная реконструкция автора раскопок.

Рассмотрим далее более поздний случай фиксации браслетов на ногах погребенного. Это многоспиральные браслеты со спираль-

Рис. 9. Соколово, курган № 2, погребение № 3 (по: [Ковалёва, 1976/66а, рис. 94, 96]): 1 — фото погребения; 2 — фрагмент погребения

ными щитками из к. 16 Гордеевского могильника, которые описаны как расположенные на костях ног скелета. Информация о расположении браслетов на ногах сохранилась и при недавнем переиздании материалов Гордеевского могильника [Березанская, Клочко, 2011, с. 18]. В отчете автора раскопок Б.И. Лобая имеется целых два не вполне идентичных плана этого погребения [Лобай, 1986/147, табл. XXIX; XXX], а также его фотография [Лобай, 1986/147, фото 24]. На планах видно, что из костей ног сохранилась только пара фрагментов бедренных костей (рис. 8, 1), что подтверждается и фотографией (рис. 8, 2). Никаких костей и даже костного тленя возле браслетов со щитками нет ни на планах, ни на фото. Более того, судя по фотографии, расстояние от остатков бедренных костей до браслетов явно превышает размеры берцовых костей. Приходится признать, что оба плана не соответствуют фотографии по многим позициям. В лучшем случае, можно говорить о том, что браслеты находились на месте несохранившихся берцовых костей или лежали в ногах погребенного в качестве сопутствующего инвентаря. В любом случае, использовать это погребение для реконструкции места таких браслетов в погребальном убранстве мы, к сожалению, не можем.

Приведённые выше несоответствия описаний погребений с фактическим положением вещей в отечественной литературе заставляют относиться с некоторой опаской и ко многим зарубежным публикациям с реконструкциями убранств эпохи поздней бронзы (напр.: [Wels-Weygauch, 1991]), т. к. проверить эти случаи мы не можем.

Попадаются и курьезные примеры фиксации. Например, в погребении № 3 кургана № 2 в Соколово (Днепропетровская обл.) найдены две подвески белогрудовского типа. В тексте отчёта место находки подвесок указано как «у

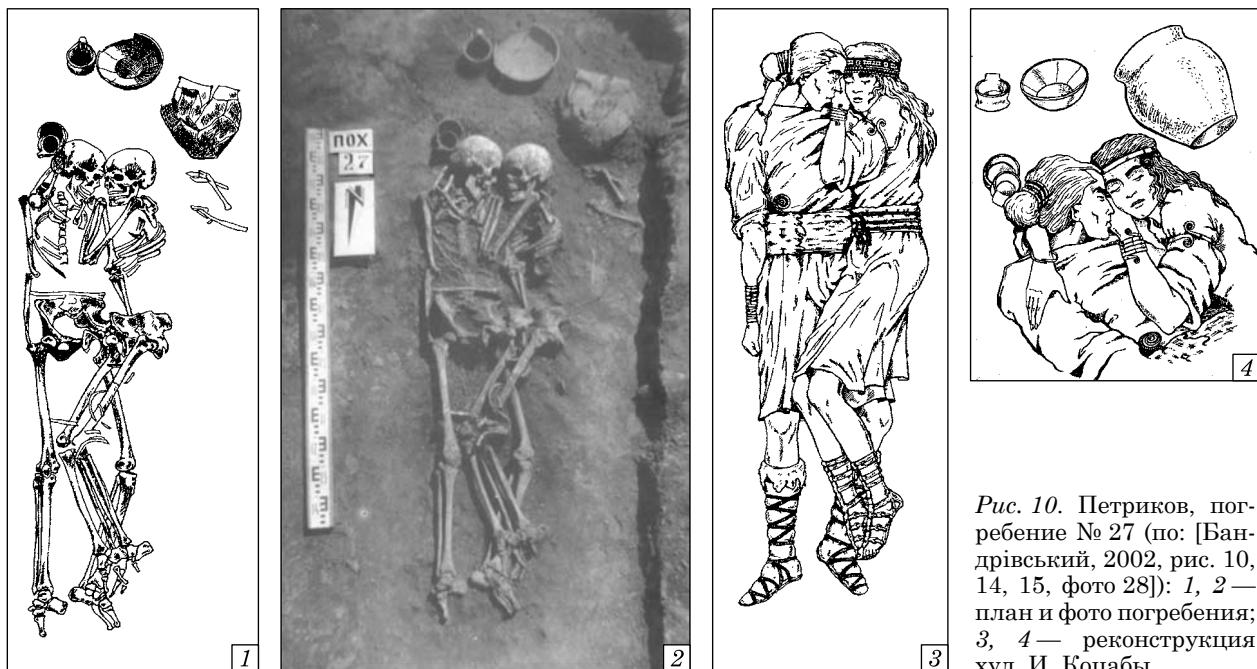

Рис. 10. Петриков, погребение № 27 (по: [Бандрівський, 2002, рис. 10, 14, 15, фото 28]): 1, 2 — план и фото погребения; 3, 4 — реконструкция худ. И. Коцабы

черепа», а на фотографиях в этом же отчете (рис. 9) видно, что подвески находятся по обе стороны от плечевых костей, лежащих одна на другой [Ковалёва, 1976/66а, рис. 96]. Но, так как погребение явно является расчлененным, расположение подвесок относительно костей скелета ничего нам не дает.

Излишне говорить о том, что подающиеся вместо фактажа «реконструкции» в описаниях погребений не только не облегчают, но скорее затрудняют анализ расположения украшений относительно костей скелета и могут серьезно повлиять на объективность реконструкции погребального убранства.

Однако, случается и так, что, добросовестно описав погребение, сам исследователь подаёт возмутительно необоснованную реконструкцию. Пример подобной «реконструкции» мы находим в публикации материалов погребения № 27 Петриковского могильника (ранний этап высоцкой культуры) [Бандрівський, 1998, с. 480—483; 2002, с. 32—38, рис. 10—15, фото 24—31]. Автор публикаций, наряду с описанием погребения, подаёт его качественный чертёж и фотографию (рис. 10, 1, 2). Удивления заслуживает то, что и в описании, и на чертеже, и на фотографии этого погребения присутствуют всего два не слишком ярких украшения — браслет с чуть заходящими концами и многоспиральное височное кольцо, а графическая реконструкция изображает уже 5 украшений (рис. 8, 3, 4). Причём добавлены изделия более яркие (брраслет со спиральными щитками, многоспиральный браслет со спиральными щитками, большая булавка со спиральным щитком), и два из них не характерны для этой культуры. Остаётся совершенно непонятным, на основании чего исследователь подаёт подобную

реконструкцию! Кроме того, огромные вопросы вызывают основания реконструкции одежды и особенно обуви погребенных. На наш взгляд, это пример безответственного отношения исследователей к интерпретации своих находок, приводящий к профанации и дискредитации археологической науки в целом.

В последние полтора десятилетия появился ряд публикаций, содержащих значительное количество графических реконструкций костюмов населения Украины эпохи бронзы [Ключко, 1998; Васина, 2003; Ключко, Васина, 2004; Ключко, Васіна, 2011]. Степень достоверности предлагаемых реконструкций внушает серьезные сомнения. Ввиду отсутствия каких-либо конкретных данных для воссоздания костюма, авторы реконструкции преподносят свое видение этих костюмов в сочетании с украшениями, найденными в погребениях и кладах, оправдывая эти фантазии использованием гипотетического метода. Однако, сама З.В. Доде — автор предложенной методики реконструкций костюма — отмечает, что «размещение имеющихся артефактов на произвольно выполненных изображениях одежды вряд ли следует считать реконструкцией» [Доде 2005, с. 307]. Таким образом, в приведенных случаях реконструкции костюмов эпохи поздней бронзы предел возможностей конкретного археологического материала был явно превышен.

Для реконструкции костюма населения эпохи бронзы должны быть упомянутые выше основания. В данном случае оснований для размещения большинства типов украшений нет никаких, а приводимые авторами параллели слишком далёкие и зачастую разновременные. Мы можем предполагать, что носители культур эпохи бронзы Украины использовали

Рис. 11. Реконструкция З.О. Васиной «празднично-ритуального убранства населения Прикарпатья (поздний этап эпохи бронзы)» (по: [Васина, 2003, с. 113])

тканые полотна и обработанную кожу для изготовления одежды, но мы никак не можем достоверно изображать типы одежды и её покрой. Подобные рисунки можно считать лишь фантастикой с сильным налётом этнографических и театральных мотивов. Никакого отношения к реальным костюмам населения Украины в эпоху бронзы данные изображения не имеют.

«Реконструкции» З.О. Васиной были проанализированы нами в отдельной публикации [Лысенко С., Лысенко Св., 2012]. В этих «реконструкциях» широко использован принцип «новогодней ёлки», когда механически объединены вещи не только из разных погребений и с разных территорий, а и вообще относящиеся к различным культурам и имеющие различную датировку.

Рассмотрим детально лишь одну «реконструкцию» «празднично-ритуального убранства населения Прикарпатья (поздний этап эпохи бронзы)» [Васина 2003, с. 113] (рис. 11). На рисунке изображены две женщины в костюмах со столь чётко прорисованными деталями, что остаётся только гадать, где же автор «реконструкции» взяла все эти подробности. Ссылка на

керамические статуэтки выглядит совершенно неубедительно, т. к. они относятся к другому периоду — к культуре Гава-Голиграды финального этапа эпохи поздней бронзы (XII—XI вв. до н. э.) и найдены в Румынии и Западной Подолии, т. е. слишком удалены от большей части использованных украшений. Последние же относятся к различным группам комаровской культуры (преимущественно начала поздней бронзы) и к Гордеевскому могильнику. Среди приведенных украшений, только вещи из Комаровского могильника можно считать присущими Прикарпатью. Остальные вещи найдены на Волыни и в Восточной Подолии. Особо стоит подчеркнуть, что реальные размеры вещей в данной «реконструкции» совершенно не соблюdenы.

На голове левой фигуры изображена цепь из бронзовых колец, происходящая из кургана № 37 Гордеевки, интерпретируемая обычно как элемент конской упряжи.

В качестве «накосников» изображен почетному «раздвоившийся» многоспиральный перстень со спиральными щитками из кургана № 31 Гордеевки (XII—XI вв. до н. э.).

Очковидная подвеска, изображённая на шее, относится к более раннему периоду. На Правобережье Днепра подобные изделия известны в погребениях ямной культуры на Черкащине, среднеднепровской культуры — в Белоруссии. Несколько ближе хронологически стоят подобные подвески из погребений культурного круга Бабино Восточной Украины, относящиеся к переходному периоду от средней к поздней бронзе.

Блях-пуговиц в погребениях комаровской культуры Прикарпатья не зафиксировано. В различных погребениях Гордеевки (Восточная Подолия) их обнаружено всего 4 экз. В том количестве, в котором они нашиты на вороте, они не известны ни в одном погребении эпохи бронзы Украины, а орнаментированные большие бляхи нижнего яруса ворота и пояса вообще являются плодом фантазии автора «реконструкции».

Маленькие эсовидные подвески, изображённые на поясе (!?) сидящей фигуры, относятся к переходному периоду от эпохи бронзы к раннему железному веку и датируются X—IX вв. до н. э. Это характерные изделия чернолесской культуры Среднего Поднепровья.

Изображённые на ногах браслеты взяты из кургана 16 Гордеевки (о них говорилось выше), датируемого XIV в. до н. э.

Набор украшений и инвентаря стоящей фигуры вызывает не меньшее удивление. В основу головного убора положен комплекс украшений из кургана № 8 Комаровского могильника (XVI в. до н. э.), эпонимного для комаровской культуры тшинецкого культурного круга. Однако форма украшений узнаётся с трудом, их количество не соблюdenо, а размеры сильно

гипертрофированы. Спиральные пронизи значительно удлинены. Калачиковидных подвесок изображено 6 вместо 4. Вместо 4 колец со спиральными щитками изображены 2 многоспиральных кольца.

Секировидная подвеска на шее относится к культурному кругу Ноа-Сабатиновка (XVI—XIII вв. до н. э.). Сопровождающие её низки бус — плод фантазии автора «реконструкции».

Двусpirальные фибулы, подобные той, которая изображена как заколка плаща, в Прикарпатье не известны. Распространены данные изделия в волынской (лесостепная Волынь) и киево-черкасской группах комаровской культуры (Среднее Поднепровье). Размеры и пропорции данного изделия позволяют видеть в качестве его прототипа фибулы из Среднего Поднепровья, в частности из Теклино, Киева (Оболонь) или Овручка. Заколота фибула булавкой со спиральной головкой из кургана № 2 могильника Дитиничи на Волыни. Однако комплекс этого кургана не содержал никаких фибул. Фибула была найдена в кургане № 1. Сохранилось только схематическое её изображение, отличное от приведенного. Согласно описанию, в петельку между спиральями была вставлена маленькая булавка гвоздевидной формы [Березанская 1972, с. 58, 59].

На правой руке женщины изображен браслет со спиральными щитками. Для комаровской группы комаровской культуры в Прикарпатье такие изделия не характерны. На сегодняшний день они зафиксированы только на памятниках лесостепной Волыни и Среднего Поднепровья.

Завершает маскарадный костюм «населения Прикарпатья» комплекс украшений и изделий из различных погребений Гордеевского могильника в Побужье (XIV—XI вв. до н. э.). Шумящие «браслеты» на левой руке происходят из кургана № 28 горизонта Гордеевка-I (XIV в. до н. э. согласно В.И. Ключко). Бронзовые оковки от деревянной чаши в правой руке происходят из кургана № 21, а браслет на левой ноге — из кургана № 16 Гордеевки этого же горизонта. Перстень, ставший праобразом перстням на правой руке, найден в кургане № 31 горизонта Гордеевка-III (XII—X вв. до н. э. согласно В.И. Ключко).

Что касается места большей части украшений в убюре, то оно, как минимум, спорно. Например, перстни со спиральными щитками почему-то изображены в волосах, а браслеты со щитками — на ногах. А такого большого количества металлических бляшек и пуговиц, которое мы видим нашитыми на одно из платьев, не наберётся в эпоху поздней бронзы со всей территории Украины.

Таким образом, монография З. Васиной является ярким образцом околонаучного дилетантизма и профанации науки. Изображённые костюмы (силюэт, ткани, крой и т. п.) являются

не реконструкциями, а исключительно измышлениями их автора. А украшения навешены на персонажей иллюстраций совершенно хаотично. Такого количества украшений, какое изображено в данном альбоме для эпохи бронзы, просто нет в наличии [Лысенко Св., 2006].

Графические реконструкции З.А. Васиной широко использует в своих работах Л.С. Ключко. В частности, это относится к реконструкции костюмов среднеднепровской культуры [Ключко, Васина, 2004], Гордеевского могильника [Ключко, 1998; Ключко, Васина, 2011]. Если «реконструкции» З.А. Васиной сами по себе еще можно списать на некомпетентность автора в археологической проблематике и на популяризаторский характер её монографии, то конъюнктурное использование подобных «реконструкций» в научных публикациях нам представляется делом далеко небезобидным.

Графические реконструкции погребальных костюмов из Гордеевских курганов (рис. 12, 1—3) [Ключко, 1998, рис. 4—6; Ключко, Васина, 2011, рис. 1—4] представляются нам совершенно неоправданными. Одежда погребенных дана очень подробно и явно взята из каких-то этнографических источников. Хотя, на самом деле, неизвестно даже были эти погребения мужскими или женскими. Нет ни малейших оснований считать, что они носили подобную одежду и обувь. Нельзя утверждать, что использовались именно такие головные уборы. И невозможно доказать, что все изображенные украшения носились именно так. Категорически нереально воссоздать костюм по украшениям, которые не были нашиты на одежду и не оконтуривали силуэт. Не имея никаких источников для реконструкции (изображений на сосудах, бляхах, стелах и т. п.), совершенно невозможно предполагать, какие ткани использовались, каков был покрой одежды, обуви. Тем более нельзя изображать рисунок на ткани и вышивку на рубахе. Даже браться за такие реконструкции совершенно нелогично до тех пор, пока в нашем распоряжении не появятся хоть какие-то основания для них.

Совершенно непонятными остаются основания привлечения для реконструкции костюма населения эпохи бронзы Восточной Подолии (!) этнографических материалов, «присущих населению Галицкого региона (бойков, лемков)» [Ключко, Васина, 2011, с. 244]. Следуя подобной логике можно легко дойти и до «древних укрыв»... Не удивительно, что после таких не-научных «реконструкций» мы видим в экспозиции Винницкого областного краеведческого музея усредненный костюм крестьянки XIX—XX вв. в сочетании с бронзовыми украшениями XIII в. до н. э. (рис. 12, 4).

Отдельно следует отметить «половую принадлежность» «реконструируемых» Л.С. Ключко и З.О. Васиной костюмов. Для некоторых периодов (например, черняховская культура)

Рис. 12. Реконструкции костюмов погребенных: 1—3 — курганы 6, 16, 24 Гордеевского могильника, реконструкция З.О. Васиной (по: [Клочко, 1998, рис.; Клочко, Васина, 2011, рис. 1—3]); 4 — курган 16 Гордеевского могильника в экспозиции Винницкого музея

действительно разработана принадлежность тех или иных украшений к мужскому или женскому убранству (напр.: [Гопакало, 2011]). Для территории Украины периода поздней бронзы чёткой градации инвентаря, в частности, украшений, характерного для мужских и женских погребений, не разработано. Антропологическое определение пола и возраста, проведенное антропологами (!), для большинства погребений отсутствует. Если говорить о Гордеевском могильнике, материалы которого широко используются Л.С. Клочко и З.А. Васиной, то антропологически определены только 5 погребений — все они содержали останки мужчин (!) [Литвинова, 1998; 2011]. И в этих погребениях тоже присутствовали украшения, например, булавки, янтарные бусины, кольца-подвески. На Малополовецком могильнике бронзовые украшения происходят из погребений женщины 35—40 лет и подростка (п. 1); взрослых мужчины и женщины (п. 63); зрелого мужчины (п. 68); ребенка в возрасте второго детства (п. 72) (антропологические определения Л.В. Литвиновой). Таким образом, наличие украшений в погребении нельзя считать доказательством женского пола погребённого.

И, разумеется, для каждого памятника реконструкции должны быть индивидуальны, ведь мы прекрасно знаем, что детали костюмов могли сильно отличаться даже в недавних традиционных обществах в близко расположенных населенных пунктах. Покрой одежды в эпоху бронзы мог быть совершенно иным, отличным от современных этнографических параллелей на близлежащих территориях. Для

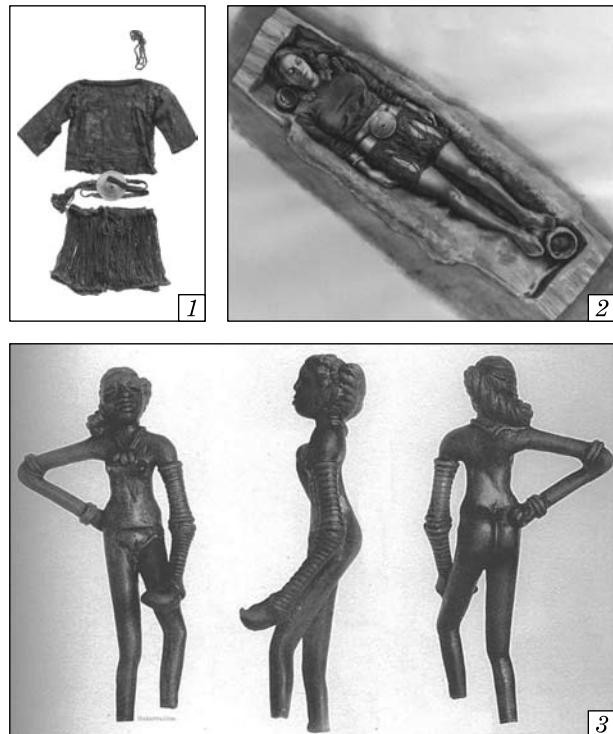

Рис. 13. Девушка из Эгтведа (Дания) (1—2); «танцовщица» из Мохенджо-Даро (3)

эпохи бронзы в Европе мы наблюдаем и совершенно иной покрой одежды, в корне отличный от приведенных реконструкций (рис. 13, 1, 2). Кроме того, наличие украшений не обязательно свидетельствует о наличии вообще какого-то костюма, как, например, на известной фигурке «танцовщицы» из Мохенджо-Даро (рис. 13, 3).

На сегодняшний день мы считаем правомерным говорить лишь о наиболее общих закономерностях, территориальных и культурных особенностях убранства населения Украины эпохи поздней бронзы. С этой целью нами ранее были рассмотрены различные категории украшений (булавки, браслеты, гривны, фибулы, перстни и кольца, подвески, бляхи и пуговицы, бусы и пронизи, кулоны и подвески-амулеты), их взаимовстречаемость и место расположения в погребальных комплексах [Лысенко Св., 1998; 1998а; 1999; 2002; 2002а; 2003; 2004; 2004а; 2005; 2005а; 2006; 2006а; 2010; 2012], а также проведены эмпирические исследования возможного использования в убранстве браслетов и гривен со спиральными щитками [Лысенко Св., Лысенко С., 2012].

По погребальному убранству достаточно чётко разделяются два основных массива использования различных категорий украшений при проведении погребального обряда: Западный и Восточный. Западный массив охватывает Правобережье, включая оба берега долины Днепра. Именно на Правобережье концентрируются погребения с богатым набором украшений, содержащие крупные украшения: шейные гривны, булавки, браслеты, иногда все три категории одновременно. Только в Западном массиве отмечаются погребения, где вместе с основными в погребениях найдены от 2 до 4 категорий мелких украшений (перстни, кольца и кольца-подвески, подвески разных типов, бусы и пронизи, подвески-амулеты). Только в этом массиве в погребениях найдены фибулы.

Восточный (левобережный) массив отличается от Западного (правобережного) редкостью помещения в погребения крупных украшений, в погребениях здесь напрочь отсутствуют булавки. Помещение в погребения шейных гривен или браслетов является скорее исключением, а мелкие категории украшений находят обычно в незначительном количестве. Название массива достаточно условно, т. к. в него включены погребения бабинского времени Северо-Западного Причерноморья и Среднего Поднепровья. Поэтому для периода перехода от средней к поздней бронзе это понятие отражает скорее не географические, а культурные реалии.

Однако в значительном количестве погребений, о которых есть информация по расположению украшений, а их перемещения по погребальной камере не связываются с ограблением, украшения не удается связать непосредственно с убранством погребённого. Это происходит, если погребение совершиено по обряду кремации или демембрации (расчленения). В таких случаях даже точная фиксация украшений относительно костей скелета не дает никакой информации для реконструкции погребального

убранства (например, погребальные комплексы Малополовецкого могильника [Лысенко С., Лысенко Св., 2001]). Так же сложно сделать определенные выводы, когда отношение украшений к погребенному не вполне очевидно — украшения лежат в сторонке, в ногах, у рук и т. п. Кроме того, встречаются случаи нахождения украшений за пределами погребальной ямы, у её края или в насыпи курганов и т. д. Видимо, тут мы имеем дело не с погребальным убранством умершего, а с сопровождающим (когда украшения находятся непосредственно в пределах могилы) или сопутствующим (находки за пределами ямы или в насыпи) инвентарём [Смирнов, 1997, с. 31, 32, 73, 74, 170]. При этом нельзя исключать, что часть украшений, найденных непосредственно при скелете, не являлись элементами погребального убора, а также входят в категорию «контактного» сопровождающего инвентаря [Смирнов, 1997, с. 31].

Возможно, дальнейшие полевые исследования позволят получить более достоверные и полноценные данные для реконструкции костюмного комплекса населения Украины эпохи поздней бронзы. Однако, это представляется весьма сомнительным. Ведь в 1960—1980-е гг. на юго-востоке Украины были раскопаны тысячи погребений эпохи поздней бронзы, что делает статистическую выборку вполне достоверной. Северо-запад был изучен в значительно меньшей степени. Однако и новейшие исследования здесь практически ничего не добавляют нового для реконструкции костюмного комплекса. Погребения комаровской культуры курганной группы 3 Войцеховского могильника в Житомирской области вообще не содержали украшений (раскопки авторов, 2011—2012 гг.). Ту же ситуацию наблюдаем и для недавно открытого могильника Кордышев в Тернопольской области (раскопки М.А. Ягодинской и В.В. Ильчишина, 2013—2014 гг.). На могильнике Буковна в Ивано-Франковской области украшения (булавки, подвески) были найдены во всех трёх исследованных в 2010—2012 гг. курганах курганной группы 1, однако все они располагались рядом с центральными кенофарами в качестве сопутствующего инвентаря [Лысенко С., Макарович, Лысенко Св., Гошко, 2012; Лысенко С., Лысенко Св., Макарович и др., 2013, с. 206].

Таким образом, на основании как более ранних, так и новых полевых исследований мы можем прийти к неутешительному выводу. Достоверного ответа на вопрос «Как выглядел костюм населения Украины эпохи поздней бронзы?», исходя из имеющихся на сегодняшний день данных, дать невозможно! Вероятно, это связано не с состоянием изученности территории, а с особенностями погребального обряда.

- Бандрівський М.** Парні поховання висоцької культури // ЗНТШ. — Львів, 1998. — Т. ССХХV. — С. 466—486.
- Бандрівський М.** Могильник в Петрикові біля Тернополя в контексті поховального обряду висоцької культури. — Львів, 2002. — 282 с.
- Березанская С.С.** Средний период бронзового века в Северной Украине. — К., 1972. — 267 с.
- Березанска С.С., Клочко В.І.** Гордіївский могильник // Гордіївский могильник. — Вінниця, 2011. — С. 7—113.
- Васіна З.** Український літопис вбрання. — К., 2003. — Т. 1.
- Гамченко С.С.** Раскопки 1924 г. на Волыни Сергея Гамченка // НА ІА НАН України. — Фонд Гамченко, № 46—48 (ф. ВУАК, № 28).
- Гопкало О.В.** К реконструкции черняховского убранства и костюма // АДУ. — 2011. — Вип. 5. — С. 135—143.
- Доде З.В.** Костюм как презентация историко-культурной реальности: к вопросу о методе исследования // Структурно-семиотические исследования в археологии. — Донецк, 2005. — Т. 2. — С. 305—330.
- Древняя одежда народов Восточной Европы.** — М., 1986. — 272 с.
- Клочко Л.С.** Женский костюм в Правобережной Украине по материалам украшений тшинецкой и комаровской культур // «Trzciniec» — system kulturowy czy interkulturowy proces. — Poznań, 1998. — С. 329—336.
- Клочко Л.С., Васина З.О.** Костюмы населения региона среднеднепровской культуры // Nomadyzm a pastoralizm w międzyrzeczu Wisły I Dniepru (neolit, eneolit, epoka brązu). — Poznań, 2004. — С. 165—179 (Archaeologia Bimaris. — Т. 3).
- Клочко Л.С., Васина З.О.** Реконструкция жіночого вбрання за знахідками в похованнях Гордіївського могильника // Гордіївский могильник. — Вінниця, 2011. — С. 237—249.
- Ковалёва И.Ф.** Отчёт Самарского отряда новостроечной археологической экспедиции Днепропетровского гос. Университета 1976 г. // НА ІА НАН України. — 1976/66а.
- Куприянова Е.В.** Тень женщины: Женский костюм эпохи бронзы как «текст»: (по материалам некрополей Южного Зауралья и Казахстана). — Челябинск, 2008. — 244 с.
- Лагодовская Е.Ф.** Материалы к исслед. Войцеховских памятников // НА ІА НАН України. — фонд Лагодовской, № 34—35.
- Лагодовська О.Ф.** Войцехівський могильник бронзової доби на Волині // Археологія. — 1948. — Т. II. — С. 62—77.
- Лагодовська О.Ф., Захарук Ю.М.** Нові дослідження Войцехівського могильника // АП УРСР. — 1956. — Т. VI. — С. 69—74.
- Литвинова Л.В.** Палеоантропологический материал из Гордиевского могильника // Berezanskaia S.S., Kločko V.I. Das Graberfeld von Hordeevka. — München, 1998. — Р. 77—81.
- Литвинова Л.В.** Палеоантропологічні матеріали з Гордіївського могильника // Гордіївский могильник. — Вінниця, 2011. — С. 259—269.
- Лобай Б.И.** Научный отчет о работе археологической экспедиции Винницкого краеведческого музея в 1986 г. // НА ІА НАН України. — 1986/147.
- Лысенко С.Д., Лысенко С.С.** Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 2000 г. // АВУ 1999—2000 pp. — К., 2001. — С. 147—159.
- Лысенко С.Д., Лысенко С.С.** К вопросу о пределах возможностей в реконструкции костюма населения Украины эпохи бронзы (критика подхода З.Васиной и Л.Клочко) // Археология & Фортіфікація Середнього Подністров'я: Зб. матеріалів II Всеукр. наук.-практ. конф. — Кам'янець-Подільський, 2012. — С. 14—19.
- Лысенко С.Д., Лысенко С.С., Макарович П.К. та ін.** Дослідження Фастівської археологічної експедиції у 2012 р. // АДУ 2012 р. — Київ; Луцьк, 2013. — С. 205—207.
- Лысенко С.С.** К вопросу о взаимовстречаемости металлических украшений в поздней бронзе на Северной Украине. Браслеты // Материалы XXX Урало-Поволжской археол. конф. молодых ученых. — Самара, 1998. — С. 97—99.
- Лысенко С.С.** К вопросу о реконструкции костюма населения Северной Украины в эпоху поздней бронзы // Етнічність в історії та культурі: матеріали і дослідження. — Одеса, 1998а. — С. 182—185.
- Лысенко С.С.** К вопросу о браслетах и гривнах поздней бронзы на территории Украины // Проблемы истории и археологии Украины: Тез. докл. науч. конф. (Харьков, 21—23 октября 1999 г.). — Харьков, 1999. — С. 10—11.
- Лысенко С.С.** Многосpirальные браслеты позднебронзового века с территории Украины // Исторична наука: проблеми розвитку: Матеріали міжнарод. наук. конф; секція «Археологія» (Луганськ, 17—18 травня 2002 р.). — Луганськ, 2002. — С. 112—122.
- Лысенко С.С.** Подвески белогрудовского типа // Музейні читання: Матеріали наук. конф. (грудень 2001 р.). — К., 2002а. — С. 116—125.
- Лысенко С.С.** К вопросу о реконструкции погребального убранства эпохи поздней бронзы на территории Украины // Чтения, посвят. 100-летию деятельности В.А. Городцова в ГИМ: Тез. конф. — М., 2003. — Ч. 1. — С. 150—152.
- Лысенко С.С.** Место гривен со спиральными щитками в погребальном уборе позднебронзового времени // Изобразительные памятники: стиль, эпоха, композиции: Материалы тематич. науч. конф. (СПб., 1—4 декабря 2004 г.). — СПб., 2004. — С. 119—122.
- Лысенко С.С.** Булавки с кольцевидной головкой с территории Украины // Матеріали та дослідження з археології Східної України. — Луганськ, 2004а. — Вип. 2. — С. 291—305.
- Лысенко С.С.** Булавки с шаровидной головкой позднебронзового времени с территории Украины // На пошану Софії Станіславівни Березанської. — К., 2005. — С. 263—268.
- Лысенко С.С.** Украшения эпохи поздней бронзы Украины // АДУ 2003—2004 pp. — Запоріжжя, 2005а. — С. 348—355.
- Лысенко С.С.** Прикраси населення України доби пізньої бронзи: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2006. — 20 с.

- Лысенко С.С. Украшения населения Украины эпохи поздней бронзы: Дис. ... канд. ист. наук. — К., 2006а. — 543 с.
- Лысенко С.С. К вопросу об атрибуции ряда бронзовых украшений эпохи поздней бронзы — раннего железного века // Археологічні пам'ятки Фастівщини: Матеріали та дослідження. До 75-річчя від дня народження Надії Михайлівни Кравченко. — Фастів, 2010. — № 26—27 (за 2007 р.). — С. 51—57.
- Лысенко С.С. Реконструкция погребального убранства эпохи поздней бронзы // Археологічні дослідження на Київщині: Матеріали І обл. наук. конф. (24—25 жовтня 2011 р.). — Трипілля, 2012. — С. 21—28.
- Лысенко С.С., Лысенко С.Д. Экспериментальные исследования браслетов и гривен со спиральными щитками для определения их места в убранстве // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України: Матеріали ІІІ Луганськ. міжнар. іст.-арх. конф., присвяченої пам'яті С.Н. Братченка. — К., 2012. — С. 272—277.
- Лысенко С.Д. Макарович П., Лысенко С.С., Гошко Т.Ю. Металлические изделия из курганов комаровской культуры могильника Буковна // Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України. Джерела та дослідження. — К., 2012. — С. 38—42 (АДІУ. — Вип. 8).
- Разумов С.Н., Лысенко С.Д., Синика В.С. и др. Курганы эпохи бронзы могильника у с. Глиное на левобережье Нижнего Днестра // Stratum plus. — 2013. — № 2. — С. 297—340.
- Свешников И.К. Звіт з роботи Волинської археологічної експедиції в 1966 р. // НА ІА НАН України. — 1966/72.
- Свешников И.К. Раскопки кургана бронзового века у с. Иванье Ровенской области // АО 1966 г. — М., 1967. — С. 197—199.
- Свешников И.К. Богатые погребения комаровской культуры у с. Иванье Ровенской области // СА. — 1968. — № 2. — С. 159—168.
- Смирнов Ю.А. Морфология преднамеренного погребения. — М., 1997. — 279 с.
- Яценко С.А. Костюм Древней Евразии: ираноязычные народы. — М., 2006. — 664 с.

Wels-Weyrauch U. Die Anhänger in Sudbauern // Praehistoriche Bronzefunde. — Stuttgart, 1991. — Ab. XI, Bd. 5.

С. С. Лысенко, С.Д. Лысенко

ДЕЯКІ АСПЕКТИ РЕКОНСТРУКЦІЇ ДАВНЬОГО КОСТЮМА ТА ВБРАННЯ

Стаття присвячена питанням реконструкції костюмного комплексу населення України епохи пізньої бронзи. Приведені випадки недостовірної фіксації прикрас в похованнях. Розглянуті спроби невдалих реконструкцій костюмного комплексу. Автори приходять до висновку, що достовірної відповіді на питання, як виглядав костюм населення України епохи пізньої бронзи, виходячи з наявних на сьогодні даних, дати неможливо.

Ключові слова: прикраси, костюмний комплекс, одяг, поховання, епоха пізньої бронзи.

S. S. Lysenko, S. S. Lysenko

SOME ASPECTS OF RECONSTRUCTION OF ANCIENT SUIT AND MAIDS

The article is sanctified to the questions of reconstruction of suit complex of population of Ukraine of epoch of late bronze. Cases over of the unreliable fixing of decorations are brought in burials. The attempts of unsuccessful reconstructions of suit complex are considered. Authors come to the conclusion, that reliable answer for a question, as a suit of population of Ukraine of epoch of late bronze looked, coming from present to date given, giving is impossible.

Ключові слова: decorations, suit complex, clothing, burial, epoch of late bronze.

Одержано 29.03.2014.

O. B. Гопкало, Э. Шульце

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ИЗУЧЕНИЯ КОСТЮМА НАРОДОВ ЕВРОПЕЙСКОГО БАРБАРИКУМА ПЕРИОДА ПОЗДНЕЙ АНТИЧНОСТИ

Мы различны по способу достижения цели, определяемой логикой наших рассуждений, а не по самой цели.

*Антуан де Сент-Экзюпери.
СМЫСЛ ЖИЗНИ.*

В статье вкратце охарактеризованы основные направления исследования костюма народов европейского Барбарикума периода поздней античности.

Ключевые слова: костюм, одежда, аксессуары костюма, текстильная археология.

Важной вехой палеокостюмологии стало крупное исследование, посвященное женскому убору центрально- и восточноевропейского Барбарикума римского времени, опубликованное в 1989 г. М. Темпельманн-Мончынской [Tempelmann-Mączyńska, 1989]. Для работы привлекались комплексы шестисот памятников культур и культурных групп, предложена методика, позволяющая выявить комбинации деталей убора (модели), преобладающие в каждом регионе.

Однако со времени выхода монографии в свет прошла четверть века. За эти годы в сфере палеокостюмологии произошли существенные изменения: расширился, в некоторых областях значительно, круг привлекаемых источников, появились новые разработки, результаты исследований обсуждались на семинарах и конференциях, а их выводы воплотились в реконструкциях, выставленных в залах европейских музеев.

Несмотря на устойчивый и длительный интерес к данной проблематике, неунифицированными остаются: понятийный аппарат, терминология и методика исследований, что делает невозможным сравнение их результатов.

Цель предлагаемой работы — анализ современного состояния исследований. Ее задачи: упорядочить существующую библиографию по этой теме и выяснить основные направления в изучении костюма.

Структура работы. Обзор работ, посвященных текстилю и костюму европейского Барбарикума. © О.В. Гопкало, Э. Шульце, 2014

рикума позднеримского периода и начала эпохи Великого Переселения народов, вышедших в интервале от 1989 г. по настоящее время, дан в такой последовательности.

1. Общие работы по истории костюма. Теория костюма. Психология костюма, моды.
2. Работы по костюму других эпох, имеющие принципиальное значение для понимания темы.
3. Работы, касающиеся методологии, методики костюмологии; понятий, терминов; значения костюма и его частей.
4. Работы по варварскому костюму указанного периода по регионам: Северная Европа, Западная и Средняя Европа, Восточная Европа¹.

1. ОБЩИЕ РАБОТЫ ПО ИСТОРИИ КОСТЮМА

Количество книг на русском и украинском языках, посвященных истории костюма значительно увеличилось в последние годы по сравнению с доступными в советское время несколькими, наиболее популярными изданиями² [Тиль, 1971; Мерцалова, 1972; Киреева, 1976; Стамеров, 1978; Сыромятникова, 1983; Каминская, 1986; Иллюстрированная энциклопедия

1. Подход к изучению археологических материалов в европейских странах различается: в Западной и Средней Европе они изучаются в рамках определенного региона и времени, культурного круга, в Восточной — археологических культур или групп: см. список «культурных областей», привлекаемых в монографии М. Темпельманн-Мончынской [1989].
2. В разделе дан далеко не полный перечень общих работ по костюму на русском и украинском языках. Понятно, что подобные издания выходили после 1989 г. в каждой стране, но составление их полного библиографического списка не было нашей задачей.

моды, 1988]. Современные издания — это учебники и пособия для модельеров, театральных и кинохудожников [Мерцалова, 1993; Брун, Тильке, 1995; Исенко, 1998; Дудникова, 2001; Будур, 2002; Неклюдова, 2004; Сидоренко, 2004; Захаржевская, 2005; Блохина, 2009; История костюма, 2008; Сыромятникова, 2011]³, переиздания дореволюционных трудов [Комиссаржевский, 1998; Вейс, 2002], пособия для студентов-историков [Болгов, Сбитнева, Будаева, 2009], научно-популярные работы [Васина, 2003; Николаева, 2005]. Костюм, стиль, мода изучаются также в русле теории культуры, семиотики, психологии, экономики, теории массовых коммуникаций и множестве других дисциплин [Килощенко, 2001; Быстрова, 2003; Полихова, 2003; Курдюкова, 2005; Михалева, 2010].

2. РАБОТЫ ПО КОСТЮМУ ДРУГИХ ЭПОХ

Памятники, которые очень коротко обсуждаются ниже, не имеют прямого отношения к теме данной работы, но, очевидно, что эти научные открытия совершили прорыв в современных представлениях о материальной и духовной культуре различных народов и эпох, в частности, о костюме. Материалы этих памятников уникальны, они — украшения музеев и постоянное напоминание о том, что реальность часто значительно богаче наших представлений о ней.

ПАЗЫРЫК

В условиях вечной мерзлоты Горного Алтая — идеальных для консервации органики — сохранились, были обнаружены целенаправленными поисками и добыты в сложных условиях в 1924, 1929, 1947—1949 гг. уникальные материалы, относящиеся к скифской культуре и датирующиеся IV—III вв. до н. э. Среди них — бальзамированные тела погребенных с остатками татуировок, причесок, туши животных, ковры, посуда из дерева, глины и металла, конская упряжь, но, главное, — одежда из текстиля, войлока, кожи, сложные головные уборы с применением конского волоса, обувь. Многие предметы украшены в скифском зверином стиле и демонстрируют мастерство высочайшего уровня [Руденко, 1952; 1953; 1960].

СОКОЛОВА МОГИЛА

Почетное место среди работ, посвященных реконструкции сарматского костюма, заслуженно занимает монография Г.Т. Ковпаненко [1986], посвященная реконструкции костюма из кургана Соколова Могила (близ с. Кова-

3. В 2008 г. опубликован библиографический указатель «История костюма в России с древнейших времен» (составитель А.Э. Жабрева) [2008].

левка, Николаевская область, Украина). Она дает полное представление о женском костюме сарматской знати I в. н. э. (рис. 1, 1). Головной убор, наиболее вероятно, представлял собой начельную ленту, украшенную ожерельем из полудрагоценного камня — халцедона и сердолика. Платье из ткани пурпурного цвета с длинными узкими рукавами украшено бусами, золотыми бляшками и шитьем. Ворот застегивался с помощью золотой полихромной фибулы. Верхняя одежда (кафтан) также расширяется золотыми бляшками и скреплялся на груди фибулой. Остатки шелковой ткани темно-фиолетового цвета на коленях погребенной позволили авторам исследования предположить наличие шаровар. Обувь — короткие сапоги, густо украшенные золотыми бляшками. В состав убора кроме упомянутых фибул входили: золотой полихромный браслет и три низки бус. Такая детальная реконструкция костюма стала возможной, благодаря привлечению специалистов по древнему текстилю и тщательному изучению инвентаря погребения. Она до сих пор остается эталоном изучения костюма.

ТОРСБЕРГ, ДАМЕНДОРФ

Образцы одежды жителей северных римских провинций стали известны, благодаря консервации в торфяниках Северной Европы. В Торсберге найдены мужские туника и штаны. Туника из тонкой шерсти красного цвета длиной 88 см, с Z-крученой нитей основы и S-крученой нитей утка, плотность ткани составляет 30—31 нитей / см. Туника спита из четырех частей. Рукава украшены кантом, тканым с помощью специального приспособления (рис. 1, 2). Штаны всадника, длиной 130 см, спиты из 12 деталей из тонкой шерсти Z-крученки нитей основы, S-крученки нитей утка, плотность ткани составляет 28,3 нитей / см (рис. 1, 3).

Из Дамендорфа происходят штаны из тонкой шерстяной ткани плотностью 22—25 нитей / см с Z-крученой нитей основы и S-крученой нитей утка. Они спиты из 7 частей льняными нитями (рис. 1, 4). Ткани окрашены мареной красильной [v. Carnap-Bornheim, 2004, S. 69, 70, Taf. 44].

Датировка находок определена в пределах II—III вв. н. э. (периодов B2, C1b, C2 европейской хронологической схемы по Эггерсу / Годловскому) [v. Carnap-Bornheim, 2004, S. 99, 100, Taf. 42—43].

ПОГРЕБЕНИЕ В ЦЕРКВИ САН-ДЕНИ. КОСТЮМ КОРОЛЕВЫ МЕРОВИНГОВ АРНЕГУНДЫ

История реконструкции костюма меровингской королевы Арнегунды (565—570/590—600) — яркий пример эволюции знаний о раннесредневеко-

Рис. 1. Реконструкции костюма других эпох: 1 — Соколова Могила (по: [Ковпаненко, 1986, рис. 133]), 2—4 — Торсберг, Дамендорф (по: [Carnap-Bornheim, 2004, Taf. 42, 43]); 5 — Сан-Дени (по: [Perin, 2012, Abb. 68]); 6 — Мощевая Балка (по: [Иерусалимская, 2012, ил. 103])

вом костюме в целом⁴. Прекрасная сохранность инвентаря и текстиля погребения, открытого в 1959 г. под полом базилики Сан-Дени в Париже позволили сделать выводы огромной важности. Ее одежда состояла из нижней рубашки из тонкой шерсти, шелкового фиолетового платья без рукавов длиной чуть ниже колен, подпоясанного кожаным ремешком без пряжки, но с декоративными оконцовками, свисающими ниже подола, а также длинной, до щиколоток, распашной одежды из красно-коричневого шелка с льняной подкладкой с длинными широкими рукавами, застегивавшейся у ворота и на груди двумя одинаковыми фибулами, подпоясанной широким парадным поясом. Эта последняя одежда украшена изысканной вышивкой по низу рукавов и по краям бортов. Голову женщины покрывала шаль из сатина, прикрепленная к волосам двумя золотыми спицами, еще одна спица закрепляла шаль на груди, в ушах были золотые серьги, на

палец — перстень. Деликатная деталь женского гардероба того времени, о которой стало известно, благодаря уникальной находке — льняные чулки, подвязанные кожаными ремешками с пряжками и оконцовками. Обувь — туфли из пурпурной кожи. Металлические части костюма выполнены в едином стиле и составляют единый гарнитур, несмотря на различный материал изготовления, а также гармонично сочетаются по цвету с одеждой (рис. 1, 5).

МОЩЕВАЯ БАЛКА

Могильник Мощевая Балка на Северо-Западном Кавказе, в верховьях реки Большая Лаба VIII—IX вв. [Иерусалимская, 2012] принципиально важен для раскрытия темы древнего костюма. Он содержит уникальные материалы, по которым реконструированы комплексы мужской и женской одежды и сделаны важные выводы относительно отражения в костюме возрастных, этнографических и статусных признаков. В частности, статус женщин фиксировал головной убор, при этом важным моментом, отражавшимся в статусе, становилось не замужество, а рождение

4. В доступной научно-популярной литературе описание погребения дано [Мончинська, 2009, с. 233—236], новейший вариант реконструкции костюма и фото инвентаря [Perin, 2012].

ребенка: именно это событие влияло на изменение внешнего облика (рис. 1, 6). Кроме того, на материалах памятника подтверждены закономерности, касающиеся костюма в целом. Более консервативным, сохраняющим более столетия этнографические особенности, был мужской костюм, в отличие от женского — более изменчивого и чуткого к чужим влияниям и моде.

3. МЕТОДОЛОГИЯ, МЕТОДИКА КОСТЮМОЛОГИИ

В исследовании древнего костюма многие базовые теоретические вопросы остаются дискуссионными, не достигнуты договоренности и по поводу понятийного аппарата. Данный раздел нашей статьи не может претендовать на исчерпывающее решение этой проблемы — для этого требуется объединение усилий специалистов разных направлений и стран. Наша задача — акцентировать внимание на этом аспекте исследований и очертить круг понятий и терминов, применяемых в данной работе.

Итак, объект исследования тематических археологических работ определяется как: «костюм», «одежда», «убор», «аксессуары костюма, одежду». Различие этих понятий и их иерархия понятны. Одежда, платье как явление материальной культуры определяется понятием «костюм».

М. Темпельманн-Мончыньска в своей работе использовала термины «костюм» (нем. «Tracht»), «убор» (нем. «Trachtzubehör»), польск. «stroj»), для устойчивых комбинаций деталей убора — «модель убора». Руководствуясь трудом М. Темпельманн-Мончыньской, мы пользуемся термином «костюм», подразумевая последним более широкое понятие, чем строго установленные нормы одежды. Мы также попытались найти адекватные соответствия словам, обозначающим части костюма в английском, немецком и русском языках (см. Словарь).

Наиболее полная дефиниция базового понятия в отношении традиционного, т. е. костюма доиндустриальных обществ, в russkoязычной литературе приводится в труде С.А. Яценко [2006, с. 5—7]. Ему же принадлежит удачное, на наш взгляд, словосочетание «археологический костюм» — сохранившиеся и доступные для изучения остатки реального. Однако, несмотря на опубликованное и доступное определение данного феномена, в специальной литературе продолжает царить многообразие авторских определений.

В англо- и немецкоязычной литературе термин «костюм» (англ. «costume», нем. «Tracht») в последнее время оценивается критически и заменяется более нейтральным словом «одежда» (англ. «dress», «clothes», «clothing», «garment», нем. «Kleidung») [Brather, 2007, S. 202; Rothe, 2012, p. 140].

Теоретические вопросы значения костюма продолжают обсуждаться учеными разных стран. Так, общими вопросами исследования кос-

тюма как исторического источника занимается Шт. Бурмайстер [Burmeister, 1997]. В частности, обсуждается значение костюма как показателя социального статуса, а также как источника для изучения миграций. Автор привлекает этнографические, письменные данные I тыс. н. э., а также археологические материалы. Он считает, что костюм является знаком общественных отношений. Костюм демонстрирует соответствие нормам группы и указывает на происхождение [Burmeister, 1997, S. 179 et post. subd.]. По этнографическим аналогиям костюм включает информацию о региональной или даже национальной принадлежности, а также и о социальном статусе. Аксессуары костюма, связанные с региональной принадлежностью, доступны для обозрения, заметны издалека и выразительны. Статусные аксессуары костюма имеют значение прежде всего для окружения, поэтому они визуально менее заметны. Костюм показывает, в какой мере отдельные члены группы ведут себя соответственно нормам группы.

Однако, по мнению автора, доказательство миграций по костюму сложно по ряду причин, в том числе из-за его социального значения. Письменные источники о костюме не могут объяснить археологический материал и не позволяют делать этнические интерпретации групп в период миграций.

Изучение костюма по археологическим материалам зависит от условий находки и сохранности, т. к. в большинстве случаев костюм сохраняется фрагментарно, что, по мнению Шт. Бурмайстера, очень ограничивает возможности интерпретации.

На постсоветском пространстве методология изучения костюма разрабатывалась С.А. Яценко и З.В. Доде [Яценко, 2002; 2006; Доде, 2005]. С.А. Яценко предлагает изучать костюм комплексно на основе всех видов источников, с учетом их специфики и вводит два ключевых понятия: «этнический костюмный комплекс» и «типы (и механизмы) костюмных контактов таких комплексов»; З.В. Доде заявляет новую концепцию исследования костюма как текста, привлекая в археологию философский подход⁵.

До сих пор считалось, что костюм выступает надежным этнографическим и социальным признаком. Однако, изучая позднеантичный костюм средиземноморского бассейна на основе письменных источников и иконографии, Ф. фон Руммель [v. Rummel, 2007] пришел к выводу о невозможности признания костюма этнокультурным признаком. Это послужило поводом для дискуссии, в которой активное участие принял К. Эгер⁶ [Eger, 2011; 2012, S. 259—261].

5. Теоретическим вопросам изучения костюма посвятил свой «Логико-археологический трактат» А.А. Красноперов. Он не опубликован, но доступен в интернете.

6. Автор фундаментальной монографии об «аксессуарах одежды» (нем. «Kleidungszubehör») варваров

4. РАБОТЫ ПО ВАРВАРСКОМУ КОСТЮМУ ПО РЕГИОНАМ

СЕВЕРНАЯ ЕВРОПА. НОРВЕГИЯ. ШВЕЦИЯ. ДАНИЯ

Сведения о костюме народов Северной Европы были получены благодаря болотным находкам Шлезвига и Дании [Tempelmann-Maaszcynska, 1989, S. 105—107]. С одной стороны, уникальные природные условия сохранили фрагменты одежды: текстиля, кожи, меха. С другой, необычные условия усложнили задачу датировки ценных научных находок. Впрочем, так или иначе, но был выяснен состав костюма — предметов одежды, среди которых одежда наподобие пеплоса, свернутая цилиндром и застегнутая на плечах, юбки из овечьей шерсти, штаны, верхняя одежда с меховыми воротниками. Среди текстильных остатков, кроме собственно шерстяных, из овечьей шерсти, удалось идентифицировать льняные, шелковые ткани, в том числе парчу, а также прийти к заключению о том, что одежда народов Северной Европы отличалась от костюма варваров, известного по изображениям на римских триумфальных памятниках.

Текстильная археология

Ценный опыт изучения костюма получен скандинавскими коллегами в последние годы. Следует отметить ряд новых моментов, важных для нашей темы. Стремительное увеличение текстильных остатков, в частности, из торфяников Иллеруп, Вимозе, Ниудам, Торсберг, обусловило создание Центра Текстильных исследований на базе университета Копенгагена (CTR), главным предназначением которого является разработка современных исследовательских стандартов. Исследования древнего текстиля Скандинавии имеют долгую историю и вполне закономерно выделение этого направления в самостоятельную научную отрасль [Bender Jørgensen, 1986; Nockert, 1991; Ancient ..., 2003—2012].

Прекрасную сводку остатков текстиля из памятников Северной Европы, в том числе эпохи поздней античности, по состоянию на 1986 г., дает работа Л. Бендер Йоргенсен «Доисторический скандинавский текстиль» [Bender Jørgensen, 1986]. Источниками для изучения материалов позднеримского периода выступают материалы из могильников Дании, в том числе Северной Зеландии и Южной Ютландии, островов Фюн

Северной Африки позднеантического периода [Eger, 2012]. К сожалению, мы не привлекаем и не описываем ее подробно из-за установленных географических рамок нашей работы. По этой же причине из нашего поля зрения «выпадает» огромный пласт работ по позднеантичному костюму Рима и провинций с безусловно ценными для исследователей варварского костюма наработками.

и Борнхольм (Слюзегорд / Slusegaard), Швеции (Симрис / Simris), а также о-ва Готланд (Алвэстра / Alvastra), Норвегии (Рогаланд / Rogaland, Тронделаг / Trøndelag), Германии — Шлезвиг-Гольштейна; эпохи Великого переселения народов — материалы Северной и Южной Ютландии и Борнхольма (Сайфлод / Sejlflod). Автор отмечает неравномерность источников базы из различных регионов Скандинавии: Дании, Шлезвига, Швеции и Норвегии. В качестве сравнительного материала исследовательница приводит данные по текстилю римских провинций и Барбариума, исследованному в Голландии, Германии и Польше для позднеримского времени; из ранне-саксонских погребений Британских островов и римско-франкского могильника Клеффельд-Геллеп — для эпохи Великого Переселения народов.

Как и заявлено в названии работы, речь идет, главным образом, о текстиле, а не об одежде. Только в одном случае удается обсудить одежду — знаменитые брюки из Торсберга и тунику из Дамендорфа [Bender Jørgensen, 1986, p. 350, 351] как военную форму римских ауксилиариев.

Поводом создания еще одной монографии, посвященной текстилю позднеримского периода и начала эпохи Великого Переселения народов Скандинавии, стала публикация и интерпретация текстильных остатков из погребения в Хегоме [Nockert, 1991]. Воинское погребение эпохи Великого переселения народов с представительным инвентарем (рис. 2, 1), среди которого набор вооружения: меч, щит, кинжал, копье, лук со стрелами, два топора, а также фрагменты текстиля, позволяющие определить виды одежды, было взято монолитом и исследовалось по специальной методике [Ramqvist, 1992]. Текстиль принадлежал тунике и штанам [Nockert, 1991]. Туника, длиной на 10—15 см ниже пояса, красного цвета, с длинными рукавами с 6-сантиметровыми манжетами со специальными серебряными застежками, по нижнему краю украшена тканой узорной тесьмой, интерпретируется как *tunica rossa* (рис. 2, 2). Длинные узкие штаны застегивались аналогичными пуговицами на лодыжках. Цвет штанов не отличался от цвета туники. Тканые полосы, украшающие низ туники и рукавов, включали антропо- и зооморфные изображения. Декоративная лента красного цвета, на ней — желтые животные с голубыми глазами, оконтуренные белой линией. В костюм входил также большой прямоугольный плащ, окантованный тканой тесьмой с голубым орнаментом на красном фоне. Кроме того, выявлены остатки меха от головного убора или воротника. Над погребенным была положена, судя по застежкам, еще одна туника зеленого цвета из более грубой ткани. В качестве возможных аналогий одежды воина-всадника из Хегома указаны мозаичные изображения из храма Моисея на горе Небо в Иордании [Nockert, 1991, p. 128, fig. 148] (рис. 2, 3, 4). Цвет одежды

Рис. 2. Костюм Северной Европы. Хегом: 1 — план расположения находок в могиле кургана 2 (по: [Ramqvist, 1991, pl. 11]); 2 — раскрой туники из погребения в Хегоме (по: [Nockert, 1991, fig. 44]); 3 — мозаика VI в. из Иордании (по: [Byzantinische ..., 1986, Taf. II]); 4 — фрагмент мозаики

положение фибул в женских погребениях Дании с учетом хронологии [Ethelberg, 2005, Abb. 7]. Согласно его реконструкции, женский костюм из погребения 101 могильника Лердал состоял из трех видов одежды: длинной, до пола, нижней одежды с длинными рукавами, одежды, подобной пеплосу, и пальто или плаща. Нижняя одежда крепилась в верхней части груди дисковидной фибулой, платье наподобие пеплоса — двумя булавками и на талии — крестообразной застежкой, еще две одинаковые крестообразные фибулы удерживали верхнюю одежду, которую автор сравнивает с франкским пальто. Использование одежды наподобие пеплоса и нижней, с длинными рукавами, характерно для Южной Скандинавии и продолжает старые традиции. Появление пальто взамен плаща остается открытым вопросом, но изменения в одежде (видимо, имеется в виду появление второй пары крупных фибул для верхней одежды) датируются периодом С3 и наблюдаются в погребениях 303 и 310 могильника Хьемстед.

Иную реконструкцию одежды из этого погребения, основанную на микро-стратиграфии текстильных остатков, предложила И. Демант [Demant, 2004]. Вывод, к которому приходит автор — парными фибулами скреплялись различные виды одежды, а не предполагаемый «пеплос». Одна из парных фибул держала шаль или мантию, вторая — одежду из красной ткани саржевого переплетения, обернутую вокруг тела, накрытую

позволяет обратиться к иранскому костюму, в частности, к костюму сасанидской кавалерии. Автор утверждает, что одежда со специфическими застежками не встречается за пределами Скандинавии и отражает локальную моду эпохи Великого Переселения народов [Nockert, 1991, p. 127]. Монография также содержит историографию «текстильной археологии» Скандинавии, каталог текстильных остатков эпохи Великого Переселения народов, сводку сохранившихся предметов одежды различных эпох: из Пазырыка, Мощевой Балки, Торберга, Дамендорфа.

«Археологический» костюм / убор

В детальной публикации богатого женского погребения периода D из могильника Лердал в Северном Шлезвиге П. Этелберг анализирует

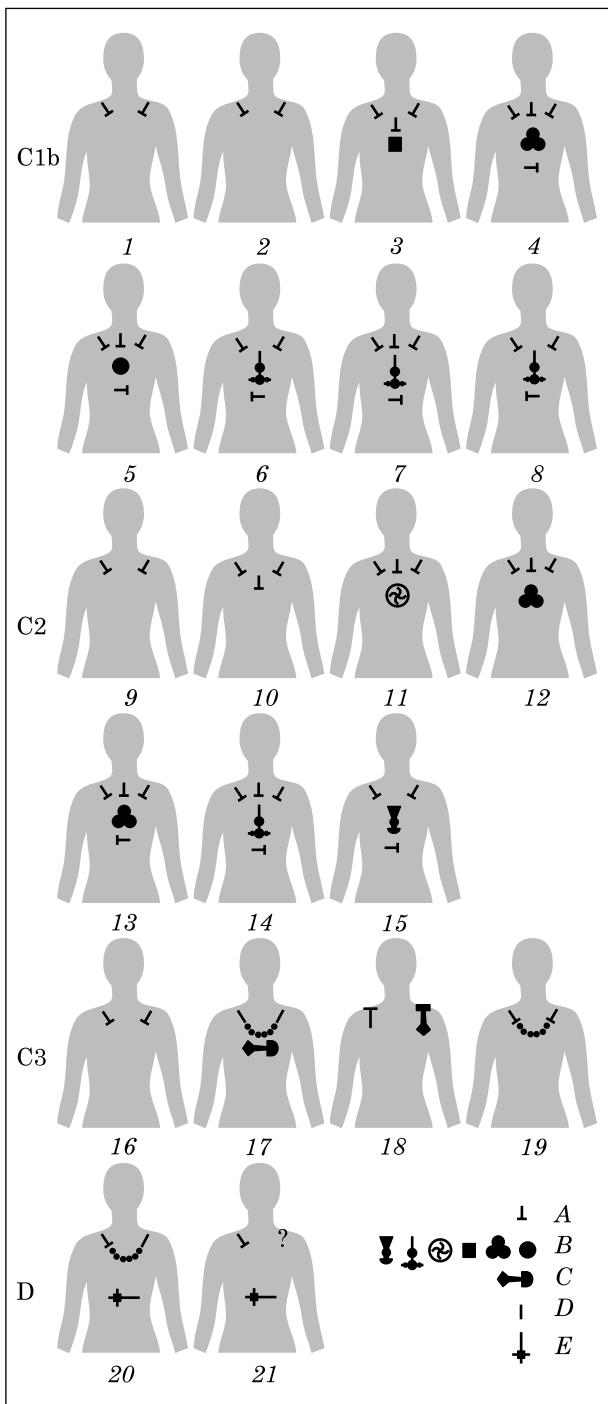

Рис. 3. Костюм с двумя, тремя, четырьмя фибулами в Дании позднеримского периода-начала эпохи Великого переселения народов (по: [Wealth ..., 2009, S. 32, Abb. 17]): 1 — Конг Свенде Парк 1001; 2 — Свенде Парк 1009; 3 — Энгбьерг 24; 4 — Энгбьерг 18; 5 — Сковгард 8; 6 — Сковгард 7; 7 — Сковгард 209; 9 — Сковгард 207; 9 — Конг Свенде Парк 1060 (A); 10 — Конг Свенде Парк 1060 (B); 11 — Энгбьерг 4; 12 — Энгбьерг 12; 13 — Сковгард 400, 14 — Химлингё 1949.2; 15 — Маглебы; 16 — Краухеве Одетофте 1722 (A); 17 — Краухеве Одетофте 1722 (B); 18 — Торсторп Вестерби 3368; 19 — Овструп; 20 — Энгбьерг 10; 21 — Хейбаккегард 9.

Условные обозначения: A — лучковые фибулы; B — престижные фибулы; C — фибулы с серебряным листком; D — фибулы с симметричным щитком; E — шарнирные Т-образные

сверху шалью или мантией. Поскольку фибула находилась у бедра, в перемещенном положении, невозможно сказать, какую часть тела охватывала застегнутая ею одежда. Это могла быть юбка или две, с подкладкой, которая выглядела толстой и грубой, как, возможно, и задумывалось. Невозможно определить, какой именно одежду принадлежала застегнутая фибулой ткань. Ясно, что эта ткань входила в состав погребального инвентаря. Тем не менее, две идентичные фибулы не застегивали «пеплос». Две иглы, найденные на плечах, которые могли держать «пеплос», слишком малы и слабы для этой цели и, вероятно, предназначались для крепления нитки бус. Другая пара фибул: разнотипных, различной степени сохранности, также, очевидно, не относилась к «пеплосу», поскольку только одна подходила для удержания одежды, вторая — могла застегивать одежду на груди. По-видимому, «пеплос» не был частью данного женского костюма.

В результате анализа текстиля из данного погребения, автор предложила ряд важных заключений: 1) парные фибулы могли застегивать разную одежду; 2) одежда женщины из рассматриваемого погребения вообще не зависела от фибул и других застежек. Это предположение основывается на том факте, что фибулами сопровождались лишь 10—20 % от общего количества погребений Дании. Впрочем, не исключено, что в остальных — использовались застежки из органических материалов.

И, наконец, в заключении акцент сделан на том, что археологи имеют дело с погребальным костюмом, который мог существенно отличаться от одежды, носившейся при жизни, функциональной и пригодной для работы. Кроме того, в погребении текстиль и одежда могли располагаться без учета их функционального назначения при жизни. Подчеркивается также, что многие интерпретации костюма часто основываются на стереотипах, например, на распространении одежды наподобие пеплоса. Это обусловлено редкими находками текстильных остатков, пригодных для анализа микро-стратиграфии.

В Дании позднеримского времени был распространен костюм с двумя, тремя и четырьмя фибулами [Wealth and Prestige, 2009, S. 32, Abb. 17] (рис. 3).

Аксессуары костюма

Новые возможности отдельных костюмных аксессуаров демонстрируются в традиционных археологических работах. Так, например, У. Лунд Хансен проанализировала ожерелья для определения происхождения женщин высокого социального ранга [Lund Hansen, 2009; 2011]. Автор сравнила «автопортретные» черты элитарных погребений позднеримского времени двух регионов Дании — Зеландии и Ютландии. Среди признаков, характеризующих элиту, Лунд Хансен называет золотые и серебряные ювелирные

изделия, импортные бронзовые и стеклянные сосуды — для женщин, а также оружие — для мужчин. Элитарные женские погребения Зеландии и Ютландии различаются тем, что в Зеландии (Сковгард, Химлинге, Варпелев) женщины носили украшения (бусы и фибулы), которые маркируют общину, откуда они происходили.

Кроме того, автор указывает на различия в оснащении мужских могил двух регионов: в Зеландии важную роль играли римские импорты (бронзовые и стеклянные сосуды), вооружение могло отсутствовать, тогда как в Ютландии оно было обязательным.

Таким образом, детали костюма, в данном случае ожерелья, служат показателями происхождения и статуса женщины и становится понятно, что потенциал данного источника, а также, по-видимому, и других элементов костюма в социологическом аспекте далеко не исчерпан.

Ожерелья из богатых женских могил Восточной Зеландии анализируются подобным образом и сравниваются с отдельными типами украшений Северного Причерноморья [Boye, Lund Hansen, 2013].

Иконография Скандинавии для реконструкции позднеантичного и раннесредневекового костюма

Великолепную возможность изучения раннесредневекового скандинавского костюма предо-

ставляет специфический локальный — скандинавский — массовый источник в виде крошечных золотых антропоморфных бляшек [Mannering, 2004; 2008; Watt, 2011]. Несмотря на дискуссионные моменты в его интерпретации [Watt, 2011, p. 244—246], исследователи сделали ряд важных историко-культурных наблюдений, в т. ч. некоторые выводы о внешнем виде и одежде местной элиты эпохи Великого переселения народов и раннего средневековья (типологию изображений по М. Уатт см. на рис. 4). Согласно выводам У. Маннеринг, костюм имел четко выраженный гендерный характер. Признаками женского костюма, кроме специфических ювелирных украшений и прически, выступают: длина одежды — обычно до пят, характерные модели плаща, застегивавшегося на плечах и открытого спереди, а также двуслойность одежды, т. е. наличие платья или блузы, или юбки, и верхней одежды: плаща, пальто или жакета. Мужского — однослоистость, «стандарт» в виде сочетания туники и брюк, а также верхняя одежда наподобие кафтаны [Mannering, 2004, p. 69—71]. Сравнивая данные иконографии и археологии, удалось прийти к заключению, что изображенный костюм отражал реальный современный костюм: для женщин это было платье наподобие пеплоса, застегнутое на плечах фибулами, для мужчин — туника, брюки и плащ.

Научно-популярные издания

Вышедший в 2008 г. сборник статей «Dressing the Past» в рамках «Ancient Textiles Series» со-

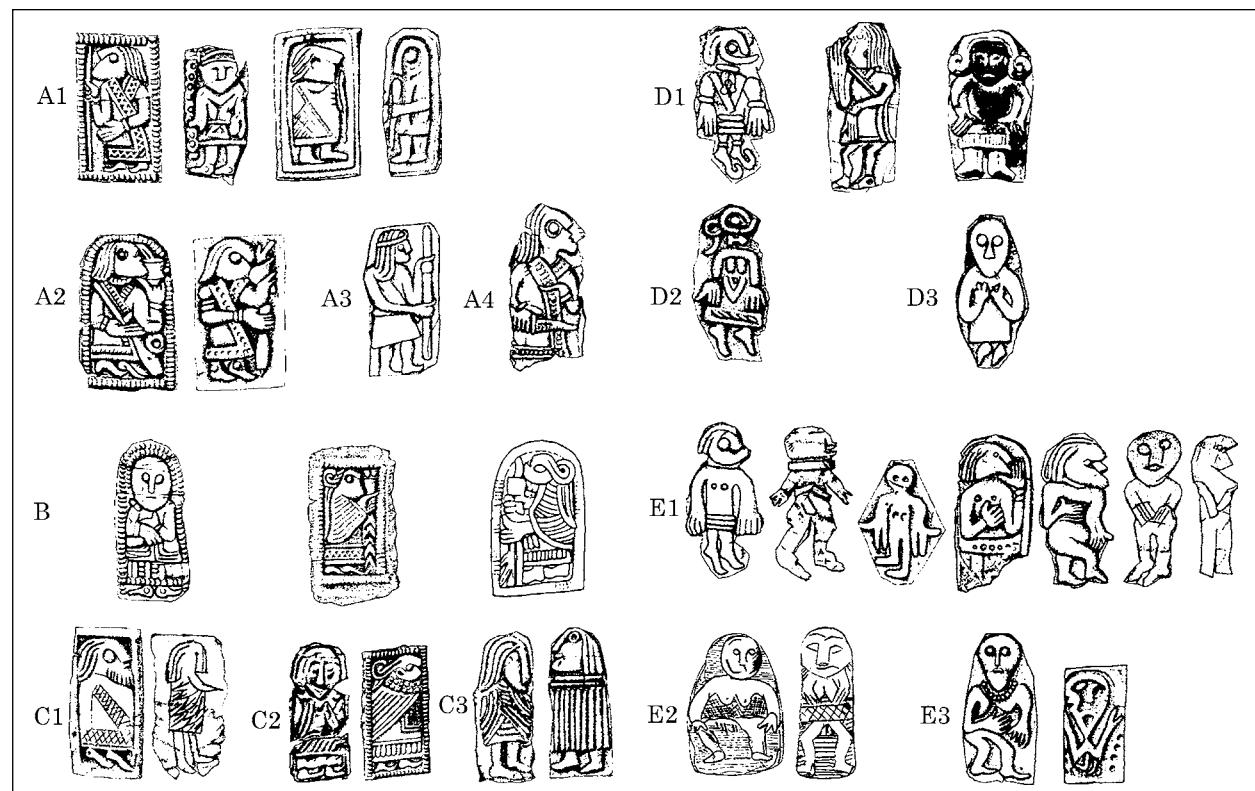

Рис. 4. Иконография Скандинавии. Типы изображений (по: [Watt, 2011, fig. 7a, b])

держит адаптированные для неспециалистов результаты новейших палеокостюмологических изысканий, в том числе опыт создания музейных реконструкций. Следует отметить высокий профессиональный уровень сборника и высокую ответственность авторов в представленных реконструкциях древнего костюма.

ЗАПАДНАЯ И СРЕДНЯЯ ЕВРОПА. НИДЕРЛАНДЫ. ГЕРМАНИЯ. ПОЛЬША. ЧЕХИЯ. НИЖНЯЯ АВСТРИЯ. СЛОВАКИЯ

Текстильная археология

По находкам текстильных остатков из памятников вельбарской культуры Польши [Maik, 1988; 2007, с. 97—107], женский костюм состоял из одной—двух длинных сорочек и какой-либо верхней одежды из шерсти с длинными рукавами с вышивкой. В одном из погребений могильника Одры найден плащ с бахромой (рис. 5), в другом — четыре разновидности шерстяных тканей, как предполагается, от двух тонких сорочек, длинного платья и платка. Одежда женщины, похороненной в кургане 55 из Нового Ловича, состояла из сорочки с рукавами, платья на бретельках без рукавов, плаща-пелерины, который мог использоваться в качес-

тве савана. Несмотря на то, что количество изученных образцов увеличилось втрое от 200 в 1988 до 600 в 2007 г., ничего принципиально нового в отношении реконструкции типов одежды выяснить не удалось. Ткани изготавливались из шерсти высокого качества и окрашивались в красный, синий, желтый, коричневый цвета. Сохранился также образец ткани в клетку.

Обобщающая работа по текстильному производству вельбарской культуры вышла в 2012 г. [Maik, 2012]. Она содержит каталог находок текстильных остатков из памятников вельбарской культуры различных зон по Р. Волангевичу, кроме украинских Волыни и Подолии, анализ инструментов прядения и ткачества, выводы о происхождении текстиля.

Костюм римского времени с территории Чехии в последнее время изучается в рамках «текстильной археологии» и представлен серией работ с участием К. Урбановой [Urbanová, 2008; 2009; 2009a; 2010; Poppová Urbanová, Březinová, 2009; Březinová, Urbanová, 2010; Korený, Kostka, Urbanová, 2010; Bravermanová, Březinová, Urbanová, 2011].

Текстиль могильника Либенау в Нижней Саксонии исследовала С. Меллер-Вийринг [Möller-Wiering, 2005]. Она рассмотрела 35 погребений с остатками текстиля и дифференци-

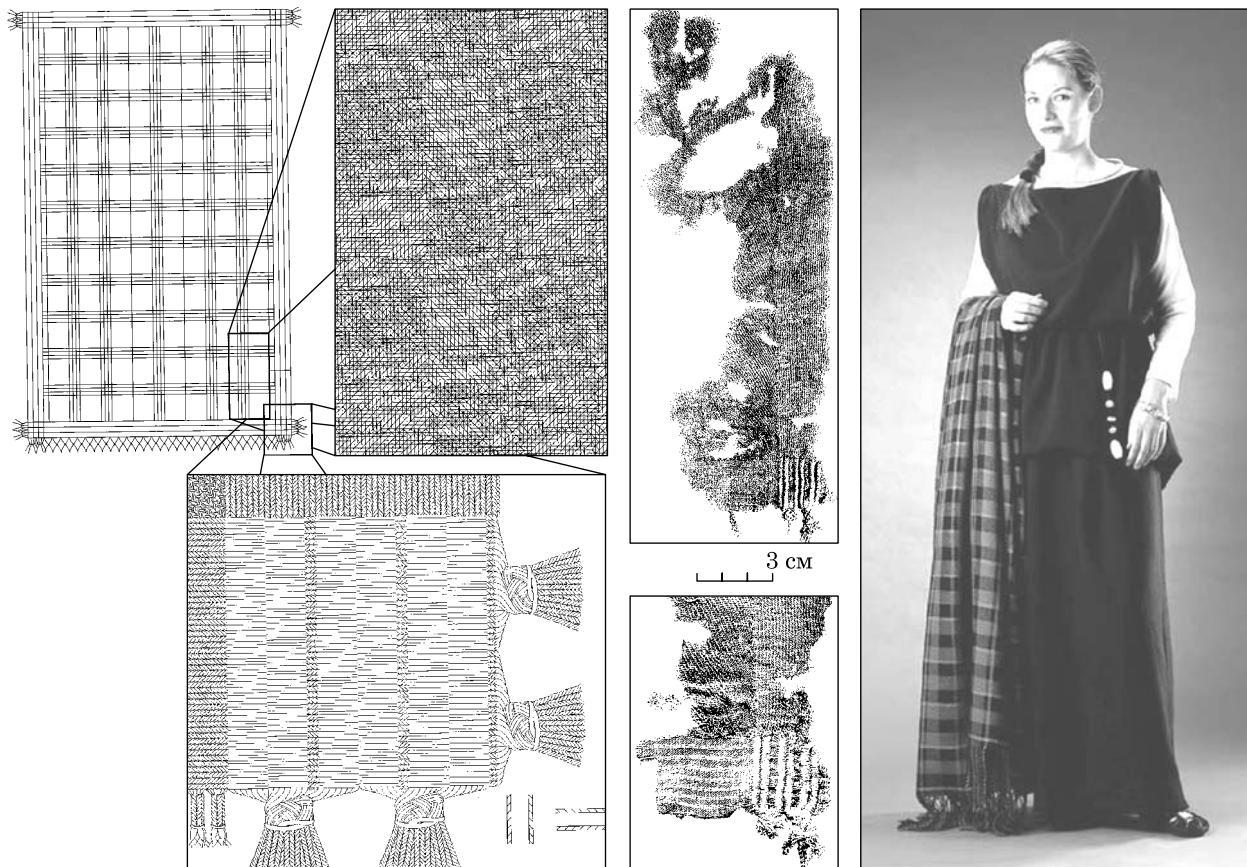

Рис. 5. Плащ из могильника Одры вельбарской культуры (по: [Maik, 2012,rys. 57, 58, 118]) и реконструкция «варварки» (по: [Hendzsel, Istvánovits, Kulcsár, 2008, fig. 3.6].)

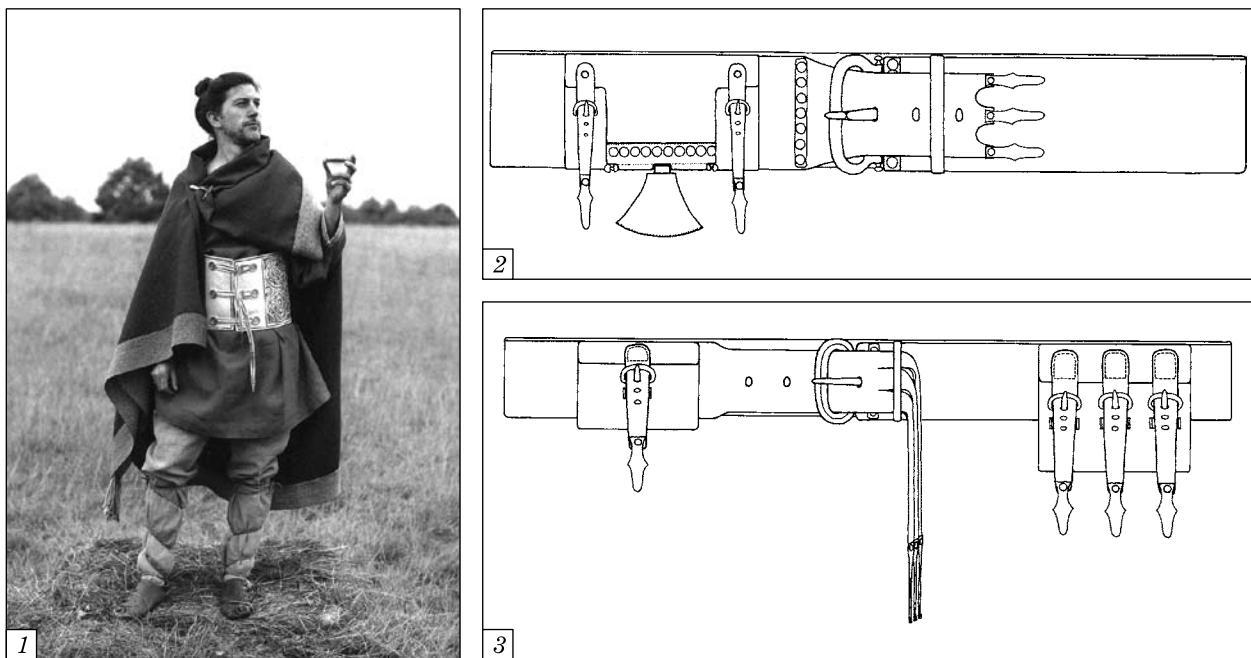

Рис. 6. Гоммерн, погребение «князя» (середина III в.): 1 — реконструкция одежды по находкам, следам краски, сравнению с результатами «текстильной археологии» в Средней и Северной Европе (Copyright Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt, Rosemarie Leineweber); 2 — реконструкция двух других поясов из погребения (по: [Becker, 2010, Taff. 9])

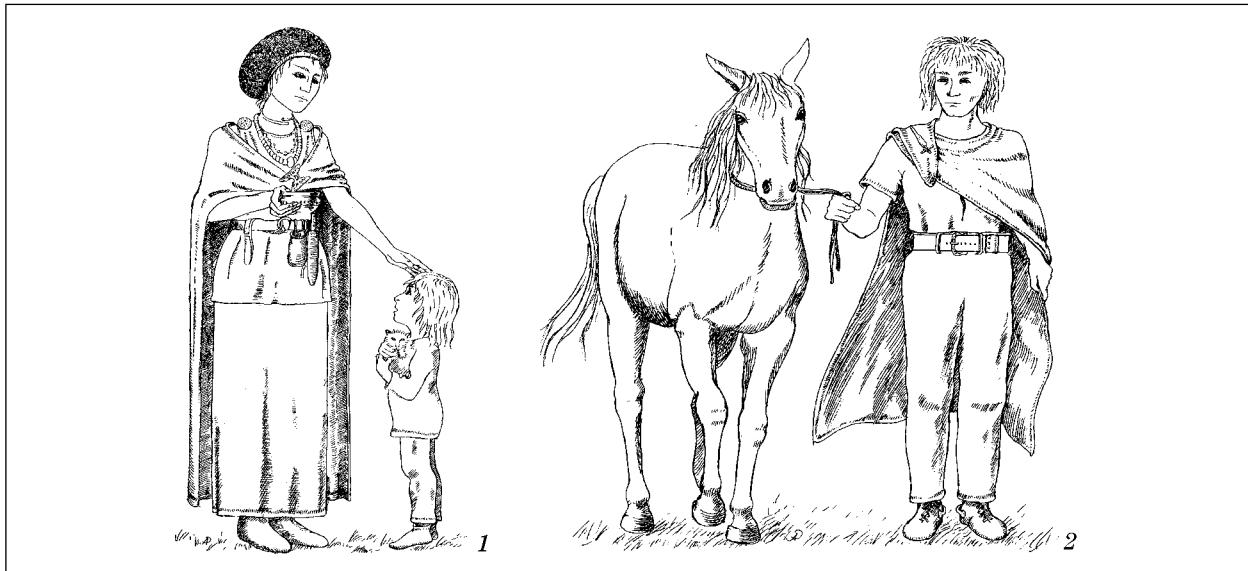
ровала их, согласно антропологическим определениям. 9 женских и 4 мужских погребения относятся к периоду, который нас интересует. С. Меллер-Вийинг предприняла попытку распределить остатки текстиля по анализу материала, красителей, технологии. Материал включал овечью шерсть, пеньку, лен, обнаружены следы различных красителей и структуры на одной ткани. Простая льняная ткань, а также шерстяная ткань с полотняным переплетением использовались для женской одежды. Льняная ткань шла на изготовление нижней и верхней женской одежды, в более поздних погребениях она используется для головного убора наподобие вуали. Из шерстяных тканей шились платья и пальто. К сожалению, достоверность полученных результатов ограничена — в некоторых случаях может идти речь о саване. С. Меллер-Вийинг реконструировала тонкое льняное нижнее белье. Верхняя одежда включала как тонкий, так и грубый текстиль из шерсти или льна. В одном случае, используя микростратиграфию текстиля, исследовательница приходит к выводу, что пояс не был виден, поскольку был скрыт верхней одеждой.

Текстильная одежда погребения из Гоммерна (Саксония-Анхальт) была реконструирована в целом [Leineweber, 2010]. В качестве образца были взяты реконструкции из Средней и Северной Европы, поскольку текстиль в погребении не сохранился (рис. 6, 1). Реконструкция этого костюма стала возможной, благодаря исследованиям текстильного производства римского периода, так же, как и реконструкция

плаща со сложной структурой из болота Венемоор в Нижней Саксонии [Göttke-Krogmann, 2001].

«Археологический» костюм / убор

После работы М. Темпельманн-Мончынской в этом регионе специальные костюмологические работы по материалам позднеримского времени редки. Обычно реконструкция одежды и наблюдения по поводу его развития связаны с обработкой материалов могильников, причем внимание исследователей привлекают особенные, богато оснащенные, комплексы. Следует учитывать, что широко распространенный в Средней Европе в период до начала эпохи Великого переселения народов обряд кремации умерших существенно ограничивает возможности костюмологических исследований: его влияние отражается не только на сохранности вещей, но и лишает специалистов информации об использовании аксессуаров костюма. Распространение обряда трупоположения в позднеантичный период существенно увеличивает возможности исследований, благодаря чему существенно возрастает и число работ, посвященных костюму. Однако большинство из них выходят за географические и хронологические рамки нашего исследования. В качестве примера можно привести работу В. Эбел-Цепеццауэра о вестготах Испании [Ebel-Zerezauer, 2000]. Среди изучаемых материалов сохранились небольшие фрагменты ткани и кожи, которые изучались с помощью специальных методов.

Относительно реконструкции одежды в Средней Европе прежде всего следует отметить публикации М. Мартина и Х.-В. Беме, посвященные развитию женского костюма на основе изучения фибул [Martin, 1995; Böhme, 1999].

Х.-В. Беме на основе погребений Правобережного Порейнья показал, что фибулы, застегивающие одежду наподобие пеплоса, располагались на плечах и шее, близко друг от друга [Böhme, 1998]. Таким образом, эти фибулы было видно даже если поверх них надевалась накидка, поскольку накидка имела большой вырез на груди (рис. 7, 1). Третья фибула застегивала накидку. Одежду наподобие пеплоса носили в Рейнско-Эльбском междуречье вплоть до середины V в. — менялись только типы фибул. Различались также типы фибул для пеплоса и накидки. В середине V в. появилась одежда с одной фибулой. Во второй половине IV в. в костюме Галлии произошло изменение — здесь появилось длинное пальто, застегивавшееся брошью, позднее фибулой, которое носилось поверх туники и служило верхней одеждой. Туника скреплялась двумя маленькими фибулами у шеи. Распространение такого же костюма наблюдается с середины V в. и на правобережье Рейна. В этот период одежда в виде пеплоса с двумя застежками на плечах оставалась популярной только в Британии и Скандинавии.

В позднеримский период двумя фибулами застегивалась, по мнению М. Мартина, одежда наподобие пеплоса [Martin, 1995]. Третья фибула служила застежкой пальто или накидки. Ожерелья разного типа и минимум две булавки головного украшения дополняли этот убор. В погребениях социальной «верхушки» иногда найдены некоторые комплекты убора (рис. 6, 2). Кроме того, на рубеже III—IV вв. н. э. по-

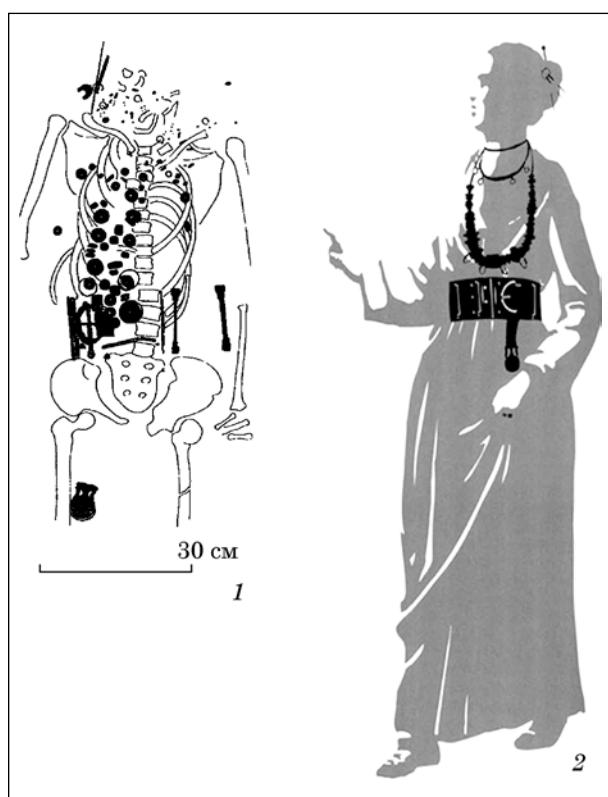

Рис. 8. Шлеитхейм-Хебзак (Швейцария), женское п. 363 с воинским поясом римского происхождения (рубежа IV—V вв.): 1 — часть плана погребения (по: [Martin, 1991, S. 672, Abb. 42]); 2 — реконструкция одежды (по: [Bücker, 1997, S. 14, Abb. 141, b])

является другая группа погребений, где меньше фибул и есть ожерелья, которые иногда включали проволочные кольца с амулетами-подвесками. Использование широких поясов с гарнитурами маркируют перелом в развитии

костюма (рис. 7; 8). Пояс украшался разнообразными бляшками и завершался наконечником. Такой убор, дополненный шейными гривнами и булавками, продолжал бытовать и в эпоху Меровингов. Кардинальным отличием костюма V в. является то, что его аксессуары, в частности, фибулы, в предшествующий период находимые на груди, в это время чаще находят в середине корпуса, где они свисали с пояса (рис. 9). По мнению М. Мартина, это связано с тем, что фибулы утратили свою функцию в качестве аксессуара одежды. Пары маленьких фибул у шеи он интерпретирует как застежки пальто или накидки.

Сравнивая реконструкции М. Мартина и Х.-В. Беме, можно отметить одновременные изменения в костюме, но также два отличия: в материалах Северной Германии и Северной Галлии пояс не играл значительной роли, тогда как в реконструкции М. Мартина по находкам с юга он поддерживает одежду. Здесь фибулы связаны с поясом, а не с пальто. Эта реконструкция базируется на расположении фибул в погребениях (рис. 9).

С. Меллер-Вийринг попыталась оспорить выводы о появлении новой одежды в V в. — она привела в пример два погребения из могильника Либенау (Нижняя Саксония), где фибулы лежали на груди, однако ничего не указывало на то, что они застегивали пальто [Möller-Wiering, 2005, S. 73]. Впрочем, на наш взгляд, здесь нет противоречия: Х.-В. Беме также отмечал постепенное изменение костюма и его разнообразие.

Другие работы подтверждают выводы Х.-В. Беме. Например, М. Шене в ходе исследования материалов могильников позднеримского периода у сс. Оттендорф-Вестерверден [Schön, 1999] и Сиверн [Schön, 2001] (оба в районе Куксхафен в Нижней Саксонии) отмечал, что там встречается костюм с двумя или тремя фибулами. Е.-Г. Штраус подтвердил наблюдение М. Мартина и Х.-В. Беме о том, что в начале эпохи Меровингов фибулы располагались ниже на одежде и только маленькие застежки туники по-прежнему оставались у шеи [Strauß, 1992].

Особый случай представляет погребение в Шаделебен (район Ашерслебен-Штасфурт, Саксония-Анхальт), где Ф. Галл и Д. Ноэнгел обнаружили захоронение с двумя одинаковыми фибулами слева у шеи и третьей — на груди [Gall, Nothnagel, 2006]. Эта комбинация точно соответствует женскому костюму с тремя фибулами, однако, согласно антропологическому определению, покойник оказался взрослым мужчиной.

М. Пршибыла嘗試а с помощью аксессуаров костюма определить происхождение замужних женщин в позднеримское время [Przybyła, 2011]. Она взяла за образец женский костюм Северной Европы (разные области Дании: Ютландия, Зеландия, Борнхольм). Находки

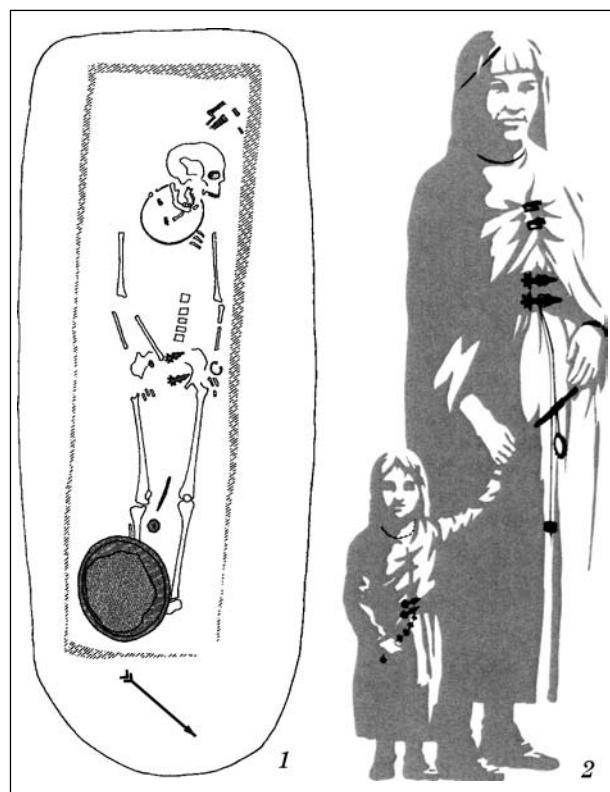

Рис. 9. Базел-Кleinхюнинген (Швейцария), п. 230 с типичным костюмом с четырьмя фибулами (V в.): 1 — расположение украшений и фибул в погребении (по: [Giesler-Müller, 1992, S. 198]); 2 — реконструкция одежды (по: [Quast, 1997, S. 182, Abb. 190])

фибул и иных украшений с яркой региональной спецификой в регионах, удаленных от их производства и распространения, она считает доказательством брачных отношений женщин высшего социального слоя. Ее реконструкции не касались костюма в целом, а всегда включали два ожерелья и шпильку. Региональные различия определялись по типам фибул [Przybyła, 2011,rys. 21; 23]. Кроме того, костюм включал пояс с металлической пряжкой и нож в украшенных ножнах.

Особый пример, который представляет, по мнению Х. Хансена, иноплеменный костюм — это погребение 12 могильника Ратевиц (Саксония-Анхальт) [Hansen, 2004, S. 57]. Это погребение, датированное концом V в., расположено на некрополе тюрингского королевства, но форма фибул и их расположение на груди свидетельствуют о скандинавском происхождении покойника. Похожие фибулы встречаются в Скандинавии, где они использовались для застегивания накидки вплоть до вендельского периода.

Аксессуары костюма

Работы, в которых реконструкция костюма основывалась на изучении фибул, упоминались выше, поэтому не будем повторяться.

Среди публикаций, касающихся поясов и поясных гарнитур, следует отметить работу, посвященную богатому погребению из Гоммерна (Саксония-Анхальт) [Becker, 2010]. В инвентаре мужского погребения были обнаружены два пояса: один на покойнике, второй, роскошный, немного поодаль от него. Этот ремень, ширины 20 см, удалось реконструировать [Becker, 2010, S. 83—88, Taf. 131, 1; Brieske, 2010]. Верхний его слой был ажурным, фоном служила позолоченная кожа (рис. 6, 1). Изучение технологии изготовления этого пояса позволило установить другие ремесленные нюансы [Sieblist, 2010, Taf. 142—146]. Благодаря проведенному исследованию, М. Пшибыла смогла воссоздать похожий пояс из погребения 1 Закшувского могильника в Польше [Przybyła, 2005]. Эти пояса, очевидно, имели прежде всего репрезентативный характер, поэтому они характеризуют не столько костюм, сколько уровень позднеантичного ремесленного производства.

Крайне редко обнаружены остатки обуви, поэтому исследователи были вынуждены обратиться к находкам, сделанным еще в XIX в. Фрагмент обуви на шнурковке был обнаружен рядом с бревенчатым настилом в болоте Ленгенер Моор (Нижняя Саксония) [Both et al., 1999]. Датировка этого бревенчатого настила по радиоуглеродному анализу включает период от 35 г. до н. э. до 350 г. н. э. Поэтому можно предполагать, что эта обувь с многочисленными украшениями датируется римским временем [Both et al., 1999, Abb. 2]. Кроме того, специалисты изучали другие давно известные образцы обуви из болота в Торсберге (Шлезвиг-Гольштейн), а здесь частично речь идет о римских сандалиях [Gräf, 2008]. Новой информации о кожаной одежде следует ожидать в публикации погребения, найденного в 2005 г. в Попраде-Матеёвце (Словакия), где кожаные и текстильные материалы отлично сохранились [Pieta, 2005].

Научно-популярные работы

В каталогах выставок, посвященных германским племенам в период Великого переселения народов, опубликованы и реконструкции костюма. В томе об аламаннах есть простые схемы разных реконструкций костюма III—V вв. по погребальным памятникам [Alamannen, 1997, S. 92, 140, 182—183]. Х.-Й. Хеслер реконструировал костюм V—VI вв. по материалам могильника Иссендорф (Нижняя Саксония) (рис. 6; 7) [Häßler, 1994, S. 32—52].

Реконструкции провинциально-римского-паннонского и варварского костюма содержатся в научно-популярных изданиях [Poprova Urbanova, Leite, 2009; Urbanova, Krištofová, 2010].

В Словакии в середине 1980-х гг. интерес к древнему костюму нашел отражение в науч-

но-популярной монографии «Истоки одежды в Словакии» [Furmanek, Pieta, 1985].

ВОСТОЧНАЯ ЕВРОПА⁷

ПОЗДНЕСАРМАТСКАЯ КУЛЬТУРА

Яркий феномен представляет собой в указанный период позднесарматская культура, не образующая сплошного ареала, а фиксируемая массивами памятников на территории Восточной Венгрии, Сербских Баната и Бачки, Крыма, Подонья, Прикубанья, Северного Кавказа, включающая племена, определяемые исследователями как поздние скифы, сарматы, аланы.

ВОСТОЧНАЯ ВЕНГРИЯ⁸.

СЕРЕБСКИЕ БАНАТ И БАЧКА

«Археологический» костюм / убор

Сарматский костюм Венгрии специально изучали А. Вадаи, Э. Иштванович и В. Кульчар [Vaday, Istvánovits, Kulcsár, 1989; Istvánovits, Kulcsár, 2001].

Аксессуары костюма

Сарматским пряжкам, способу их ношения посвящены работы А. Вадаи, Г. Вереш, Э. Иштванович, В. Кульчар [Istvánovits, Kul-

7. Население Восточной Европы исследуется в рамках позднесарматской культуры, не образующей сплошного ареала, памятники которой известны в Восточной Венгрии, сербских Банате и Бачке, Крыму, Подонье, Прикубанье, Северном Кавказе; самбийско-натангийской культуры в Калининградской области РФ; памятников Литвы, Латвии и Эстонии; культуры Сынтаны-де Муреш / Черняхов, занимающей территорию юго-восточной Польши, Украины, Молдовы, румынских Молдовы, Мунтении, Трансильвании и юго-западных областей (Курской, Белгородской) РФ; киевской культуры; части вельбарской культуры, культур штрихованной керамики и днепро-двинской, исследуемых в Белоруссии; ильменской, дьяковской, мосцинской культур, культуры рязано-окских могильников, чегандинской культуры пьяноборской культурно-исторической общности в РФ.

К сожалению, археологические материалы Восточной Европы позднеримского времени изучены крайне неравномерно, не все из них введены в научный оборот и проанализированы. В нашей работе освещаются только те культуры, культурные группы или регионы, материалы которых исследовались с точки зрения палеокостюмологии. Началом систематического исследования костюма, вероятно, можно считать сборник научных статей «Древняя одежда народов Восточной Европы», изданный в Москве в 1986 г.

8. Благодарим д-ра Маргит Надь за ценные консультации и помочь в поиске литературы по интересующей нас теме. К сожалению, в нашу работу не вошла часть, посвященная гепидам и лангобарам.

csár, 2002; 2004; Vaday, 2003; Vörös, 1994; 1996; 2001], бусам — Г. Вереш [Vörös, 2003].

Иконография

Относительно недавно в Венгрии был открыт новый, по всей видимости, локальный, иконографический источник для изучения сарматского костюма. Это женские и мужские фигурки, вырезанные из слоновой кости и кости крупного рогатого скота. Скопление находок костяных фигурок обнаружено на сарматском поселении и насчитывает до трех сотен экземпляров [Dinnyés, 2011]. Детально переданы прически: у женщин волосы разделены на прямой пробор, сверху показан головной убор; у мужчин — усы и бороды. Одежда женщин состоит из туники с длинными рукавами длиной до талии и штанов-шаровар, декор показан штриховкой на вороте, поясе, рукавах и штанах снизу. На женских фигурках — разнообразные нагрудные украшения (ожерелья, подвески, декор одежды?).

Научно-популярные работы

Новейшая работа с участием Э.Иштванович и В.Кульчар посвящена реконструкции костюма в экспозиции Венгерского национального музея [Hendzel, Istvánovits, Kulcsár, Ligeti Dorottya-Óvari, Pásztókai-Szeőke, 2008] и опубликована в научно-популярном сборнике, адресованном неспециалистам. Здесь содержатся реконструкции провинциально-римского мужского костюма («римский торговец»), германского мужского, сарматского мужского и женского, и «варварского» женского костюма.

КРЫМ

Текстильная археология

Исследование текстильных остатков одежды варварского населения Крыма представлено в работах Т.Н. Крупы [Крупа, 2000; 2007]. Текстильные остатки из памятников Крыма IV в. до н. э. — IV в. н. э. проанализированы по специальным методикам, их описание приводится в тексте, сделаны важные выводы и по поводу интересующего нас отрезка времени. В этот период известны ткани из волокон растительного, животного происхождения и смешанных, вероятно, местного производства, а также предположительно привозной шелк, в том числе парча. Автор предлагает список использовавшихся красителей и способов крашения (нитей или готовой ткани). Так, в частности, в красный цвет окрашены нити ткани из Усть-Альмы.

В специальном исследовании проанализирован текстиль из могильника Усть-Альма [Крупа, 2007]. Сделаны следующие выводы: волокна были растительного и животного про-

исхождения, а также смешанные, весь изученный текстиль полотняного переплетения с преобладанием ткани второго сорта, цвет текстиля был красным и красно-коричневым, в одном случае текстиль был полосатым, с полоской синего цвета, исследована также золотная нить, а также представлена реконструкция женского костюма из п. 1 склепа 620 [Крупа, 2007, рис. 2]. Он состоял из двух типов одежды: нижней нераспашной и верхней распашной. Декор нижней и верхней одежды гармонично сочетался, образуя единый костюмный ансамбль.

«Археологический» костюм / убор

Аксессуары женского костюма скифо-сарматов из могильника Нейзац II — первой половины III в. проанализированы в специальной статье А.А. Стояновой [Стоянова, 2011]. Автор пользуется термином «костюм» со ссылкой на исследование А.В. Маstryковой [2009] и методикой реконструкции по локализации деталей костюма в могиле. Статья содержит детальное описание категорий убора и реконструкции убора некоторых погребальных комплексов.

Комплексное исследование

Женский костюм варваров Юго-Западного Крыма V—VII вв. проанализирован в серии статей и кандидатской диссертации Э.А. Хайрединовой [Хайрединова, 1999; 2000; 2002; 2003; 2012; Хайредінова, 2011]. Источниками работы служат материалы варварских могильников Крыма: Инкерман, Черная Речка, Сахарная Головка, Узень-Баш, на склоне Эски-Кермена, Терновка, Красный Мак, Алмалык-Дере (Мангуп), Малое Садовое, Аромат, Баштановка, на склоне Чуфут-Кале, Скалистое, Баклинский Яр, Симеиз, Кореиз, Верхняя Ореанда, Бал-Гота, Суук-Су, Артек, Лучистое. Отдельно проанализированы металлические функциональные детали, украшения и принадлежности туалета, на основе их взаимосвязи в комплексах выделены основные типы «гарнитуров», прослежен их генезис. По расположению вещей, зафиксированных *in situ* на костяке реконструирован фасон одежды. Автор считает, что изучаемый костюм, происходящий из погребальных памятников, являлся парадным прижизненным. Для реконструкции одежды привлекаются сведения всех видов источников: данные о текстиле в Юго-Западном Крыму в позднеримский период и раннем средневековье, сведения о сохранившихся костюмах, синхронных крымским, многочисленные иконографические памятники. Костюм изучается в развитии: изучаемый исторический период разделен на 50-летние интервалы, для каждого из которых определены набор аксессуаров костюма и их преобла-

дающая комбинация. Комбинации костюмных аксессуаров названы автором «гарнитурами». На основе привлекаемых источников автор пытается реконструировать типы одежды. Так, считается, что женщины носили платье с полу-круглым воротом, обшитым бисером, подпоясанное ремнем и накидку с парой фибул.

Аксессуары костюма

Отдельные категории аксессуаров костюма: фибул, пряжек, подвесок, бус и пр. изучены в многочисленных работах [Стоянова, 2004; 2010; Стржелецкий, Высотская, Рыжова, Жесткова, 2004, с. 147—171; Труфанов, 2011; Хайдинова, 1995; Храпунов, 2008]. Добротные вещеведческие исследования, посвященные классификации, хронологии, распространению находок становятся прочным фундаментом для социальных реконструкций и реконструкций костюма, но их авторы редко касаются упомянутых тем. Впрочем, известны и исключения. Так, В.В. Кропотов, анализируя костюм с фибулами сарматской эпохи, выделил три типа одежды с застежками: 1) плащ или накидку; 2) одежду наподобие греческого хитона и 3) верхнюю шитую распашную одежду в виде куртки или халата. Первый тип одежды скреплялся на одном плече, второй — на двух, третий — на груди одной или двумя фибулами. По мнению автора, в Европе существовали региональные отличия в использовании указанных типов одежды — на западе (Центральная и Западная Европа) пользовались первыми двумя, на востоке (юг Восточной Европы) — преимущественно третьим типом одежды [Кропотов, 2009; 2011, с. 15—30]. А.А. Стоянова отметила особенности использования бус в костюме населения предгорного Крыма в течение II в. до н. э. — IV в. н. э. [Стоянова, 2010].

ПОДОНЬЕ, ПРИКУБАНЬЕ, СЕВЕРНЫЙ КАВКАЗ

Костюм носителей позднесарматской культуры 5 периода (середина III — IV в.) охарактеризован в монографии С.А. Яценко [2006, с. 131—169]. В качестве характерных признаков костюма этого времени исследователь называет: плащи, крепившиеся фибулами на плече, нераспашную верхнюю одежду, обильную обшивку разных частей костюма голубым, зеленым и белым бисером [Яценко, 2006, с. 136].

Иконография

В качестве примера позднескифской-сармато-аланской иконографии этого времени С.А. Яценко приводит медальон из Верховни и нижний фриз диптиха Хальберштадтского собора [Яценко, 2006, с. 169].

ПРИБАЛТИКА. САМБИЙСКО-НАТАНГИЙСКАЯ КУЛЬТУРА

«Археологический» костюм / убор

Новейшее исследование женского убора самбийско-натангийской культуры проводилось О.А. Хомяковой [2012]. Ввиду неудовлетворительного решения основных археологических задач автор сосредоточилась на систематизации источников по убору, костюму: каталогизации погребальных памятников, корпуса находок, картографировании, типологическом анализе и хронологии. Ею выяснена эволюция женского убора — изменение типов его основных компонентов. Среди компонентов женского костюма исследовательница называет фибулы, булавки, детали поясов, браслеты, кольца, шейные гривны, ожерелья.

Графические реконструкции убора самбийско-натангийской и прусской культур представлены в новейшей монографии В.И. Кулакова [2013]. Работа включает каталог памятников указанных культур I—V вв., историографический обзор и методические рекомендации графической реконструкции костюма древнего населения Прибалтики.

ЛИТВА

«Археологический» костюм / убор

Костюм литовцев I—XVI вв. описан в монографии Р. Волкайте-Куликаускене «Древняя литовская одежда и ее украшения (I—XVI вв.)» [Volkaite-Kulikauskiene, 1997].

ЭСТОНИЯ

В позднеримский период в Эстонии господствовал обряд кремации. Остатки кремаций находят в могильниках с каменными оградами. В эпоху Великого переселения народов погребальный обряд становится очень разнообразным, появляются погребения в так называемых длинных курганах, также известны места жертвоприношений. В этот период в местной культуре известны древности, аналогичные древностям Скандинавии.

Текстильная археология

О двух фрагментах льняной одежды, зафиксированных еще Х. Моора в 1920-е гг., сообщается в обобщающей монографии А. Тваури [Tvauri, 2012, S. 174].

Аксессуары костюма

Богато оснащенные погребения этого периода (Пруса (Proosa) и Лепна (Lepna) включали немногочисленные золотые и позолоченные ювелирные

украшения. В целом ювелирная мода продолжает традиции ювелирного ремесла балтов.

КУЛЬТУРА ЧЕРНЯХОВ / СЫНТАНА-ДЕ МУРЕШ

«Археологический» костюм / убор

Основные модели женского убора культуры черняхов / Сынтаны-де Муреш выделены М. Темпельманн-Мончыньюской [Tempelmann-Maszcynska, 1989].

Разделы, в которых характеризуется одежда местного населения, содержит монография О. Шована, посвященная публикации могильника Михэлешень в румынской Молдове [Şovan, 2005, с. 203—215]. Убор разных половозрастных, этнокультурных и социальных групп носителей черняховской культуры проанализирован в кандидатской диссертации О.В. Бобровской [Бобровська, 2000], основные положения которой опубликованы конспективно ([Бобровская, 2002; Гопкало, 2007], там сводка находок оттисков текстиля на металлических деталях костюма). Впоследствии, благодаря значительному увеличению антропологических определений, мужской и женский убор проанализирован более основательно [Гопкало, 2011]. Ценные материалы для реконструкции черняховского костюма внесли работы последних лет. К ним следует отнести детальную публикацию погребения девочки-подростка из могильника в Великой Бугаевке О.В. Петраускаса [2004], а также анализ материалов могильника Нагорное II [Шульцце, 2011]. Престижный женский костюм с двупластинчатыми фибулами проанализирован А.В. Маstryковой [Mastykova, 2007; Mastrykova, 2011].

Иконография

Попытка изучения готской (скифской) иконографии предпринята в статье, посвященной интерпретации медальона из Затонья [Гороховский, Гопкало, 2009]. Для изучения варварского костюма начала V в. изучались изображения на нижнем фризе консулльского диптиха из Хальберштадтского собора [Гопкало, в печати].

РЯЗАНО-ОКСКИЕ МОГИЛЬНИКИ

Текстильная археология

Остатки текстиля и меха, обнаруженные во время раскопок Никитинского могильника в 1977—1978 гг., исследованы специалистами [Елкина А., Елкина Е., 2005; Орфинская, 2005]. Среди них выявлены остатки: льняной ткани, ленты из смешанных волокон, шерстяных тканей полотняного и саржевого переплетения. Ткань женской одежды окрашена в зеленый, синий, коричневый, желто-коричневый, лент — в красный, темно-коричневый

цвета. Одежда мужчин шилась из темных тканей саржевого переплетения. Женская одежда реконструируется как распашная с длинными рукавами, шитая из шерстяной ткани полотняного переплетения, ворот, борта и манжеты которой обшиты широкими красными лентами, в свою очередь украшенными оловянными украшениями или бисером. Верхняя одежда как мужчин, так и женщин была меховой.

На основании материалов, полученных в результате раскопок Никитинского могильника в течение полевых сезонов 1977—1978 гг., с учетом исследования сохранившихся текстильных остатков, сделана попытка реконструкции женского и мужского костюма [Воронина, Зеленцова, Энговатова, 2005, с. 82—102, см. историографию костюма].

Аксессуары костюма и «археологический» костюм / убор

В исследуемый период основные исследовательские процедуры, касающиеся рязано-окских могильников (изучение основных категорий погребального инвентаря, полу-возрастной анализ погребений, их периодизация, социологический анализ), проводились И.Р. Ахмедовым и И.В. Белоцерковской. В том числе исследовались украшения мужского [Ахмедов, 1995; 1997; 1997а; 2001; 2007; 2010] и женского [Белоцерковская, 1999; 1999а; 2000; 2001; 2003; 2012] костюма. Так, И.В. Белоцерковская выделила особые типы головных уборов и причесок, детали костюма, характерные для различных социально-возрастных групп населения, в том числе для знати. И.Р. Ахмедов объяснил наличие в костюме двух поясных пряжек использованием поясной и плечевой (распашной) верхней одежды, на основании социологического анализа Никитинского могильника (из авторских раскопок 2000—2006 гг.) определил состав престижного мужского убора [Ахмедов, 2010], выделил индикаторы культурных взаимодействий среди рязано-окских древностей [Ахмедов, 2014].

ЧЕГАНДИНСКАЯ КУЛЬТУРА ПЬЯНОБОРСКОЙ КУЛЬТУРНО- ИСТОРИЧЕСКОЙ ОБЩНОСТИ

«Археологический» костюм / убор

Костюм чегандинской культуры изучался специально [Красноперов, 2006]. В задачи работы входило выделение «комплексов традиционного костюма и украшений». Были выделены следующие составные части одежды: головной убор, шейно-нагрудные и наручные украшения, пояс, обувь, детали, определяющие внешний вид, и крой одежды. Остатки текстиля, по визуальному наблюдению, автор разделил на: тонкие плотные с гладкой фактурой и толстые грубые с зернистой

фактурой. Первые шли на изготовление нижней одежды (рубахи), вторые — верхней распашной одежды типа кафтана. И те, и другие были шерстяными. Костюм реконструируется на основе расположения его металлических частей и с учетом данных этнографии. В качестве основной одежды использовалась шерстяная рубаха темного (красного?) цвета длиной до голени с рукавами различной длины, выделенными декором. Верхняя одежда типа кафтана или халата доходила длиной до колен, поясная — штаны. Предложены варианты кроя головных уборов, обуви. Костюм чегандинской культуры сравнивался с костюмом других периодов и территорий. Отмечено, что кардинальные изменения его облика наблюдаются только на рубеже VI — VII вв.

ВЫВОДЫ

Краткий обзор работ по текстилю и костюму европейского Барбарикума позднеримского периода и начала эпохи Великого Переселения народов позволил сделать следующие выводы относительно основных направлений исследований.

Текстильная археология. Самостоятельная отрасль археологии, которая на основе текстильных остатков изучает уровень развития производства древнего общества, в том числе способ изготовления одежды. В ее задачи не входит реконструкция костюма, одежды, но без текстилеведческих исследований создание достоверных реконструкций костюма невозможно.

«Археологический» костюм / убор. Археологический аспект реконструкции древнего костюма связан с изучением инвентаря погребений и зачастую сводится к фиксации расположения на костице уцелевших предметов личного пользования: фибул, пряжек, бус, кольца и пр. В совокупности эти предметы характеризуют убор. Как правило, именно убор воссоздается в большинстве археологических работ.

Многочисленные вещеведческие исследования изучают **детали или аксессуары костюма**. Они имеют самостоятельную ценность как работы по типологии, хронологии и пр., но также на их результатах базируются выводы палеокостюмологии. К этой же группе исследований относятся специальные работы, посвя-

щенные отдельным частям костюма: головным уборам, поясам, обуви и пр.

Иконография. Варварский костюм указанного периода отражают, главным образом, памятники античного искусства, изучение которых — прерогатива историков и историков искусства. Однако существует и другая категория памятников иконографии — те, что происходят из археологических объектов и являются продукцией местных ремесленников. Они менее ценны в художественном смысле, поскольку по степени мастерства значительно уступают античным, но именно поэтому иногда уделяют внимание малозначимым, с точки зрения художника, деталям, важным для костюмологии.

Комплексными могут называться те работы, в которых привлекаются все группы источников: исторические, иконографические, археологические, в том числе текстиль.

Научно-популярные работы. Особое направление представлено работами, популяризирующими достижения науки. Их качество обусловлено степенью ответственности автора, глубиной его научных познаний, литературным мастерством и художественным вкусом. К сожалению, лишь немногие из научно-популярных работ могут претендовать на роль содержательных и глубоких, большинство — не выдерживает критики.

Кроме того, костюмологические работы могут быть классифицированы по: характеру источников: археологические (в том числе клады), нарративные (письменные и надписи), иконографические, текстильные остатки, другие; количеству привлекаемого материала и времени (один памятник, массив памятников, культурная группа, культура, круг культур, памятники народов одной языковой группы, например, ираноязычных [Яценко, 2006]); полноте привлекаемых материалов (в большинстве случаев реконструируется костюм женщин высшего ранга, т. е. женский костюм узкой социальной прослойки); степени визуализации результатов (в некоторых работах, достаточно хорошо оснащенных источниками, графическая реконструкция костюма отсутствует, в других — недостаток данных компенсируется фантазийными, малообоснованными реконструкциями).

СЛОВАРЬ

English	Deutsch	Русский
Costume	Tracht	Костюм
Dress, clothing, garment	Bekleidung	Одежда
Dress accessories	Trachtzubehör / Kleidungszubehör	«Археологический» костюм / убор / аксессуары костюма, одежды
Decoration / ornament	Schmuck	Украшение
Headdress	Kopfschmuck / -bedeckung	Головной убор
Footwear	Schuhwerk	Обувь
Style of hair	Frisur	Прическа
Underwear	Unterwäsche	Нижнее белье

- Амбров А.К. Фибулы юга Европейской части СССР. П. в. до н. э. — IV в. н. э. — М., 1966. — 113 с. (САИ. — Вып. ДІ—30).
- Ахмедов И.Р. Из истории конского убора и предметов снаряжения всадника рязано-окских могильников // Археологические памятники Среднего Поочья. — Рязань, 1995. — С. 89—111.
- Ахмедов И.Р. Уздечный набор из могильника Заречье 4 // Древности Евразии. — М., 1997. — С. 261—268.
- Ахмедов И.Р. О месте поясного и конского убора и снаряжения всадника в погребальном обряде рязано-окских могильников // Погребальный обряд. Археол. сб. — М., 1997а. — С. 15—19 (Тр. ГИМ. — Вып. 93).
- Ахмедов И.Р. Воинское погребение из могильника Борок II // Тверской археол. сб. — Тверь, 2001. — Т. 2. — С. 111—119.
- Ахмедов И.Р. Культура рязано-окских могильников. Инвентарь мужских погребений // Восточная Европа в середине I тысячелетия н. э. — М., 2007. — С. 137—152 (PCM. — Вып. 9).
- Ахмедов И.Р. К выделению индикаторов социальной стратификации в культуре рязано-окских финнов в эпоху Великого переселения народов (по материалам могильника у села Никитино) // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. — Тула, 2010. — Конф. 2. — Ч. 1. — С. 101—130.
- Ахмедов И.Р. Некоторые индикаторы культурных взаимодействий в древностях рязано-окских финнов второй половины V — начала VI в. // PCM. — 2014. — Вып. 15. — С. 138—177.
- Белоцерковская И.В. Головной убор из могильника Кораблино // Ист. археология: Традиции и перспективы: К 80-летию со дня рожд. Д.А. Авдусина. — М., 1998. — С. 40—49.
- Белоцерковская И.В. Ажурные застежки из могильника Кораблино // Исторический музей — энциклопедия отечественной истории и культуры. — СПб. — 1999. — С. 154—176 (Тр. ГИМ. — Вып. 103).
- Белоцерковская И.В. Лопастные привески из рязано-окских могильников // Науч. наследие А.П. Смирнова и современные проблемы археологии Волго-Камья: Тез. конф. — М., 1999а. — С. 58—60.
- Белоцерковская И.В. Верхнеокские элементы в культуре рязано-окских могильников // Науч. наследие А.П. Смирнова и современные проблемы Волго-Камья. — М., 2000. — С. 37—43.
- Белоцерковская И.В. Затылочные кисти из рязано-окских могильников как элемент головного убора // Культуры Евразийских степей второй половины I тыс. н. э. (из истории костюма). — Самара, 2001. — С. 18—30.
- Белоцерковская И.В. Некоторые черты погребального обряда рязано-окских могильников // Проблемы древней и средневековой археологии Окского бассейна. — Рязань, 2003. — С. 139—154.
- Белоцерковская И.В. Об одном типе женского костюма окских финнов гуннского и постгуннского времени // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. — Тула, 2012. — Конф. 3. — С. 55—78.
- Белоцерковская И.В. Женский костюм окских финнов V—VII вв. Традиции и новации // PCM. — 2014. — С. 178—229.
- Блохина И.В. Всемирная история костюма, моды и стиля. — Минск, 2009. — 399 с.
- Бобровська О.В. Намисто та підвіски у вбранні населення черняхівської культури: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2000. — 20 с.
- Бобровская О.В. Опыт применения методики палеосоциологических исследований в черняховедении // Сучасні проблеми археології. — К., 2002. — С. 43—45.
- Болгов Н.Н., Сбитнева Ю.Н., Будаєва Н.С. Історія одягу и костюма в Візантії. — Белгород, 2009. — 94 с.
- Брун В., Тильке М. Історія костюма от древности до Нового времени. — М., 1995. — 464 с.
- Будур Н.В. Історія костюма. — М., 2002. — 480 с.
- Быстрова Я.В. Символические функции костюма в культуре: Дисс. ... канд. наук по специальности теория и история культуры. — Великий Новгород, 2003. — 140 с.
- Васіна З.О. Український літопис вбрання: У 2 т. — К., 2003—2006.
- Вейс Г. Історія культури: Костюм. Укращення. Предметы быта. Вооружение.Храмы и жилища. Обычаи и нравы. — М., 2002. — 959 с.
- Воронина Р.Ф., Зеленцова О.В., Энгеватова А.В. Опыт реконструкции костюма // Никитинский могильник. Публикация материалов раскопок 1977—78 гг. // Тр. отд. охран. раскопок. — М., 2005. — Т. 3 — С. 82—99.
- Гопкало О.В. Про деякі результати та перспективи дослідження черняхівського костюма // Археологія. — 2007. — № 2. — С. 48—57.
- Гопкало О.В. Мужской и женский черняховский костюм (по данным погребений с антропологическими определениями) // Stratum plus. — 2011. — № 4. — С. 179—207.
- Гопкало О.В. Костюм варваров на диптихе из Хальберштадтского собора. — В печати.
- Гороховский Е.Л., Гопкало О.В. Варвары на медальоне Валентиниана I из Сербии // Ostrogothica. — 2009. — С. 237—251.
- Доде З.В. Костюм как презентация историко-культурной реальности: к вопросу о методе исследования // Структурно-семиотические исследования в археологии. — Донецк, 2005. — Т. 2. — С. 305—330.
- Древняя одежда народов Восточной Европы. — М., 1986. — 271 с.
- Дудникова Г.П. История костюма. — Ростов-на-Дону, 2001. — 416 с.
- Елкина А.К., Елкина Е.И. Исследование текстиля из Никитинского могильника (из раскопок 1977 г.) // Воронина Р.Ф., Зеленцова О.В., Энгеватова А.В. Никитинский могильник. Публикация материалов раскопок 1977—78 гг. // Тр. отд. охран. раскопок. — М., 2005. — Т. 3 — С. 141—146.
- Захаржевская Р.В. История костюма: От античности до современности: 3-е изд., доп. — М., 2005. — 288 с.
- Иерусалимская А.А. Словарь текстильных терминов. — СПб., 2005. — 96 с.
- Иерусалимская А.А. Мощевая Балка. Необычный археологический памятник на Северокавказском шелковом пути. — СПб., 2012. — 384 с.
- Иллюстрированная энциклопедия моды. — Москва; Прага, 1988. — 608 с.
- Исенко С.П. Костюм народов мира: Учеб. пособие для студ. ВУЗов искусств и культуры. — М., 1998. — 90 с.
- История костюма в России с древнейших времен до наших дней: Библиогр. указ. кн. и ст. на рус. яз. — СПб., 2008. — 480 с.
- История костюма. Эпоха. Стиль. Мода: от Древнего Египта до модерна. — СПб., 2008. — 118 с.
- Каминская Н.М. История костюма: Учеб. пособие для техникумов: 2-е изд., перераб. — М., 1986. — 166 с.
- Килошенко М.И. Психология моды. — СПб., 2001. — 192 с.
- Киреева Е.В. История костюма. Европ. костюм от античности до XX в.: Учеб. пособие для сред. театр. учеб. заведений: Изд. 2-е, испр. — М., 1976. — 174 с.

- Ковпаненко Г.Т.** Сарматское погребение I в. н. э. на Южном Буге. — К., 1986. — 150 с.
- Комиссаржевский Ф.** История костюма. — Минск, 1998. — 496 с.
- Красноперов А.А.** Костюм населения чегандинской культуры в Прикамье (II в. до н. э. — V в. н. э.): Автoref. дисс. ... канд. ист. наук. — Ижевск, 2006. — 24 с.
- Красноперов А.А.** Логико-археологический трактат (о методологии, методике, проблемах и решениях изучения археологического костюма. — Не опубл.
- Кропотов В.В.** Фибули в костюме давнього населення Європи // Археологія. — 2009. — № 2. — С. 5—17.
- Кропотов В.В.** Фибулы сарматской эпохи. — К., 2011. — 384 с.
- Крупа Т.М.** Застосування методів природничих наук при дослідженні текстилю IV ст. до н. е. — IV ст. н. е. // Археологія. — 2000. — № 3. — С. 112—122.
- Крупа Т.Н.** Исследование археологического текстиля из раскопок позднескифского Усть-Альминского могильника // Древняя Таврика. — Симферополь, 2007. — С. 157—172.
- Кулаков В.И.** Реконструкция убора обитателей Янтарного берега. — К., 2013. — 168 с.
- Курдюмова Р.Б.** Эволюция концепций моды как социокультурного явления: историко-критический анализ: Дисс. ... канд. наук по специальности теория, методология и история социологии. — М., 2005. — 185 с.
- Маstryкова А.В.** Женский костюм Центрального и Западного Предкавказья в конце IV — VI вв. — М., 2009. — 501 с.
- Маstryкова А.В.** Женский костюм черняховской культуры с двупластинчатыми фибулами // Stratum библиотека. Петербургский Апокриф. Послание от Марка. — 2011. — С. 341—367.
- Мончинська М.** Велике переселення народів. Історія неспокійної епохи IV та V століть. — К., 2009. — 396 с.
- Мерцалова М.Н.** История костюма. — М., 1972. — 196 с.
- Мерцалова М.Н.** Костюм разных времен и народов. — М., 1993. — Т. 1. — 545 с.
- Михалева К.Ю.** Система моды. — М., 2010. — 137 с.
- Неклюдова Т. П.** История костюма. — Ростов-на-Дону, 2004. — 335 с.
- Ніколаєва Т.О.** Український костюм. Надія на ренесанс. — К., 2005. — 320 с.
- Орфинская О.В.** Исследование текстиля (из раскопок 1978 г.) // Воронина Р.Ф., Зеленцова О.В., Энголоватова А.В. Никитинский могильник. Публикация материалов раскопок 1977—78 гг. // Тр. отд. охран. раскопок. — М., 2005. — Т. 3 — С. 147—156.
- Петраускас О.В.** Поховання багатої дівчинки на могильнику черняхівської культури Велика Бугайівка // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. — К., 2004. — С. 165—184.
- Плакина Э.Б., Михайлова Л.А., Попов В.П.** История костюма: Стили и направления. — М., 2004. — 224 с.
- Полихова М.П.** Символика костюма в контексте культуры: Дисс. ... канд. наук по специальности теория и история культуры. — Ростов-на-Дону, 2003. — 142 с.
- Руденко С.И.** Горноалтайские находки и скифы. — М.; Л., 1952. — 268 с.
- Руденко С.И.** Культура Горного Алтая в скифское время. — М.; Л., 1953. — 402 с.
- Руденко С.И.** Культура населения Центрального Алтая в скифское время. — М.; Л., 1960. — 359 с.
- Сидоренко В.И.** История стилей в искусстве и костюме. — Ростов-на-Дону, 2004. — 480 с.
- Стамеров К.К.** Нариси з історії костюмів: У 2-х т. — К., 1978.
- Стоянова А.А.** Бусы и подвески из могильника Нейзац (по материалам раскопок 1996—2001 гг.) // БИ. — 2004. — Вып. V. — С. 263—320.
- Стоянова А.А.** Наборы бус в костюме населения предгорного Крыма во II в. до н. э. — IV в. н. э. // БИ. — 2010. — Вып. XXIV. — С. 401—410.
- Стоянова А.А.** Аксессуары женского костюма II — первой половины III в. н. э. // Исследования могильника Нейзац. — Симферополь, 2011. — С. 115—152.
- Стржелецкий С.Ф., Высотская Т.Н., Рыжова Л.А., Жесткова Г.И.** Население округи Херсонеса в первой половине I тысячелетия новой эры (по материалам некрополя «Совхоз 10») // Stratum plus. — 2003—2004. — № 4. — С. 27—265.
- Сыромятникова И.С.** История прически. — М., 1983. — 303 с.
- Сыромятникова И.С.** Иллюстрированная история моды и стиля: секреты великих красавиц разных эпох. — М., 2011. — 246 с.
- Тиль Э.** История костюма. — М., 1971. — 104 с.
- Труфанов А.А.** Металлические амулеты-подвески Северного Причерноморья первых веков н. э. // Stratum plus. — 2011. — № 4. — С. 225—271.
- Хайрединова Э.А.** Бусы из могильника Дружное // Проблемы археологии древнего и средневекового Крыма. — Симферополь, 1995. — С. 59—87, 189—192.
- Хайрединова Э.А.** Женский костюм с большими пряжками с христианской символикой из Юго-Западного Крыма // ХСб. — 1999. — Вып. X. — С. 334—348.
- Хайрединова Э.А.** Женский костюм с южнокрымскими орлиноголовыми пряжками // МАИЭТ. — 2000. — Вып. VII. — С. 91—133.
- Хайрединова Э.А.** Женский костюм варваров Юго-Западного Крыма в V — первой половине VI в. // МАИЭТ. — 2002. — Вып. IX. — С. 53—118.
- Хайрединова Э.А.** Обувные наборы V—VII вв. из Юго-Западного Крыма // МАИЭТ. — 2003. — Вып. 10. — С. 125—160.
- Хайредінова Е.А.** Жіночий костюм варварів Південно-Західного Криму V—VII ст.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 2011. — 19 с.
- Хайрединова Э.А.** Реконструкция женского костюма крымских готов V—VII вв. // Східний світ. — 2012. — № 4. — С. 102—112.
- Храпунов И.Н.** Наконечники ремней из могильника Нейзац // МАИЭТ. — 2008. — Вып. XIV. — С. 61—79.
- Шульце Э.** Материалы к изучению костюма черняховской культуры из могильника Нагорное-2 // Oium. — 2011. — № 1. — С. 157—165.
- Яценко С.А.** Костюм ираноязычных народов древности и методы его историко-культурной реконструкции: Автореф. дис. ... докт. ист. наук. — М., 2002. — 47 с.
- Яценко С.А.** Костюм древней Евразии (ираноязычные народы). — М., 2006. — 662 с.
- Ancient Textiles Series.** — 2003—2012. — Vol. 1—11.
- Becker M.** Das Fürstengrab von Gommern. — Halle / Saale, 2010. — 823 S. (Veröffentlichungen Landesamt für Denkmalpflege Sachsen-Anhalt und Archäologie Sachsen-Anhalt: Landesmuseum für Vorgeschichte. — 63).
- Bender Jørgensen L.** Forhistoriske textiler i Skandinavien. Prehistoric scandinavian Textiles. — København, 1986. — 388 s.
- Both F., Fansa M., Schneider R.** Die Bohlenwege / Pfahlwege I (Le) bis II (Le) im Lengener Moor und III (Le) im Südgeorgsfelner Moor // Archäologische Mitteilungen aus Nordwestdeutschland. — 1999. — 22. — S. 57—88.
- Boye L., Lund Hansen U.** Glass and Amber Beads in Late Roman Iron Age. Relation between Denmark

- and the Black Sea area — with special focus on the graves from Eastern Zealand // *Inter Ambo Maria. Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea.* — Kristiansand; Simferopol, 2013. — P. 40—68.
- Bravermanová M., Březinová H., Urbanová K.* Metodika výzkumu archeologických textilních nálezů // *Zprávy památkové péče.* — 2011. — 71, 2. — S. 97—104.
- Březinová H., Urbanová K.* Textile Remains on Roman Bronze Vessel from Repov (Czech Republic) // *Andersson Strand E., Gleba M., Mannerling U. et all. North European Symposium for Archaeological Textiles X.* — Oxford; Oakville, 2010. — S. 242—246 (Ancient Textiles Series. — Vol. 5).
- Breuer H.* 11.2 Die restauratorische Bearbeitung der Gürtelreste aus dem Fürstengrab von Gommern // *Becker, 2010.* — S. 281—290.
- Bücker Ch.* Reibschalen, Gläser und Militärgürtel // *Die Alamannen.* — 1997. — S. 135—141.
- Burmeister St.* Zum sozialen Gebrauch von Tracht. Aussagemöglichkeiten hinsichtlich des Nachweises von Migrationen // *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift.* — 1997. — 38. — S. 177—203.
- Byzantinische mosaiken aus Jordanien.* — Wien, 1986. — 251 s.
- v. *Carnap-Bornheim C.* Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Deutschland. — Bonn, 2004. — B. 5. — 134 S.
- Deman I.* Textiles and Dress-Fasteners from Lerdal Grave 101 // *Acta archaeologica Lodziensia.* — 2004. — Nr. 50/1. — P. 33—38.
- Dinnyés I.* A jászkarajenői késő szarmata csontfaragványok // *Studia Comitatensis.* — 2011. — 31. — S. 285—409.
- Ebel-Zepezauer W.* Studien zur Archäologie der Westgoten vom 5.—7. Jh. n. Chr. — Mainz, 2000. — 365 S.
- Eger Ch.* Kleidung und Grabausstattung barbarischer Eliten im 5. Jh. // *Germania.* — 2011. — 89. — S. 215—230.
- Eger Ch.* Spätantikes Kleidungszubehör aus Nordafrika I. Trägerkreis, Mobilität und Ethnos im Spiegel der Funde der spätesten römischen Kaiserzeit und der vandalischen Zeit. — Wiesbaden, 2012. — 452 S.
- Ethelberg P.* Ein reiches Frauengrab mit Fibelbeigaben aus Lerdal, Nordschleswig, DK // *Reliquiae Gentium.* — 2005. — T. I. — S. 113—126.
- Furmanek V., Pieta K.* Počiatky odievania na Slovensku. — Bratislava, 1985. — 99 s.
- Giesler-Müller U.* Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Basel-Kleinhüningen. — Solothurn, 1992. — 222 S.
- Göttke-Krogmann B.* Der Prachtmantel Vehnemoor // Experimentelle Archäologie (Bilanz, 2001). — Oldenburg, 2001. — S. 33—44 (Archäologische Mitteilungen aus Nordwestdeutschland. — B. 38).
- Gräf J.* Lederfunde aus dem Thorsberger Moor // *Abegg-Wigg A., Rau A.* Aktuelle Forschungen zu Kriegsbeuteopfern und Fürstengräbern im Barbaricum. — Neumünster, 2008. — S. 215—230.
- Hansen Ch.M.* Frauengräber im Thüringerreich. Zur Chronologie des 5. und 6. Jahrhunderts n. Chr. — Basel, 2004. — 220 S.
- Häßler H.-J.* Neue Ausgrabungen in Issendorf, Ldkr. Stade, Niedersachsen. — Hannover, 1994. — 73 S. (Studien zur Sachsenforschung. — 9).
- Hendzel I., Istvánovits E., Kulcsár V. et all.* On the Borders of East and West: A Reconstruction of Roman Provincial and Barbarian Dress in the Hungarian National Museum. — Oxford 2008. — P. 29—42 (Ancient Textiles Series. — 3).
- Istvánovits E., Kulcsár V.* Sarmatians through the eyes of stranger. The Sarmatian warrior // International Connection of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st — 5th centuries AD. — Aszód-Nyíregyháza, 2001. — P. 139—169.
- Istvánovits E., Kulcsár V.* Csat a szarmata viseletben és temetkezési ritusban. Buckles in the Sarmatian costume and burial rite // NyJAME. — 2002. — XLIV. — P. 95—111.
- Istvánovits E., Kulcsár V.* Some considerations on the role of the buckles in the costume of the Sarmatians of the Great Hungarian Plain // *Monumenta Studia Gothica.* — Lublin, 2004. — IV. — S. 173—184.
- Korený R., Kostka M., Urbanová K.* Neznámý hrob XIV. Z Prahy-Dejvic-Podbaby // *Archaeologica Pragensia.* — 2010. — 20. — S. 361—392.
- Kulcsár V.* A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai. The burial rite of the Sarmatians of the Carpathian basin. — Aszód, 1998. — 153 p. (Múzeumi Füzetek. — 49).
- Leineweber R.* 12.6 Des Fürsten neue Kleider. Zur Rekonstruktion der Bekleidung des Toten // *Becker.* — 2010. — S. 326—329.
- Lund Hansen U.* Analyse von Perlen // Wealth and Prestige. An Analysis of Rich Graves from Late Roman Age on Eastern Zealand, Denmark. — Mainz, 2009. — Vol. II. — S. 115—144.
- Lund Hansen U.* Women's world? Female elite graves in Late Roman Denmark // Webliche Eliten in der Frühgeschichte Female Elites in Protohistoric Europe. — Verlag des RGZM — Mainz, 2011. — S. 33—40.
- Maik J.* Wyroby włókiennicze na Pomorzu z okresu rzymskiego i ze średniowiecza // *Acta Archeologica Lodziesia.* — 1988. — Nr. 34. — S. 30—35.
- Maik J.* Tkaniny z pomorskich cmentarzyk kultury wielbarskiej w świetle najnowszych badań // Nowe materiały i interpretacje. Stan dyskusje na temat kultury wielbarskiej. — Gdańsk, 2007. — S. 97—107.
- Maik J.* Włókiennictwo kultury wielbarskiej. — Łódź, 2012. — 232 s.
- Mannerling U.* Dress in Scandinavian Iconography of the 5—10th centuries AD // *Acta archaeologica Lodziesia.* — 2004. — Nr. 50/1. — S. 67—74.
- Mannerling U.* Iconography and Costume from the Late Iron Age in Scandinavia // Dressing the Past. — Oxford, 2008. — P. 59—67.
- Martin M.* Tradition und Wandel der fibelgeschmückten frühmittelalterlichen Frauenkleidung // *Jahrbuch RGZM.* — 1991. — 38. — P. 629—680.
- Mastykova A.* Le costume féminin de la civilisation de Cernyahov avec des fibules en tôle métallique // *Barben im Wandel: Beiträge zur Kultur- und Identitätsbildung in der Völkerwanderungszeit.* — Brno, 2007. — S. 201—217.
- Möller-Wiering S.* Symbolträger Textil. Textilarchäologische Untersuchungen zum sächsischen Gräberfeld von Liebenau, Kreis Nienburg (Weser). — Oldenburg, 2005. — 106 S. (Studien zur Sachsenforschung. — 5, 8).
- Nockert M.* The Högom find and other migration period textiles and costumes in Scandinavia. — Högom, 1991. — P. II. — 157 p.
- Périn P.* Die Bestattung in Sarkophag 49 unter der Basilika von Saint-Denis // Königinnen der Merowinger. Adelsgräber aus den Kirchen von Köln, Saint-Denis, Chelles und Frankfurt am Main. — 2012. — S. 100—121.
- Pieta K.* Das Fürstengrab aus Poprad-Matejovce // *Glaube, Kult und Herrschaft: Kolloq. zur Vor- und Frühgeschichte.* — Bonn, 2009. — 12. — S. 107—122.
- Poppová Urbanová K., Leite G.* Haute Couture 0—600 AD, katalog doprovázející výstavu «Poslední Germáni v Čechách». — Praha, 2009. — 38 s.

Poppová Urbanová K., Březinová H. Fragmenty textilu na bronzovém vědru z doby římské z Repova. // Archeologické rozhledy. — 2009. — LXI, 1. — S. 101—117.

Przybyła M.J. Ein Prachtgürtel aus dem Grab 1 von Wrocław-Zakrzów (Sakrau) — Ein Rekonstruktionsversuch // Archäologisches Korrespondenzblatt. — 2005. — 35. — S. 105—122.

Przybyła M.J. Die Regionalisierung der reichen Frauentracht und die Nachweismöglichkeiten jüngerkaiserzeitlicher Heiratskreise am Beispiel Nordeuropas // Quast D. Weibliche Eliten in der Frühgeschichte. — Mainz, 2011. — S. 321—359 (RGZM-Tagungen. — 10).

Quast D. Vom Einzelgrab zum Friedhof // Die Alamannen. — 1997. — S. 171—190.

Rothe U. Clothing in the Middle Danube provinces // Jahresshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien. — 2012. — 81. — P. 137—231.

v. Rummel Ph. Habitus barbarus. Kleidung und Repräsentation spätantiker Eliten im 4. und 5. Jahrhundert. — Berlin; New York, 2007. — 481 S. (RGA-Ergänzungsband. — 55).

Schön M.D. Gräber und Siedlungen bei Otterndorf-Westervörden, Landkreis Cuxhaven // Probleme der Küstenforschung. — 1999. — 26. — S. 123—208.

Schön M.D. Grabfunde der Römischen Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit bei Sievern, Ldkr. Cuxhaven // Probleme der Küstenforschung. — 2001. — 27. — S. 75—248.

Sieblist U. 12.2 Die Rekonstruktion des Prunkgürtels // Becker, 2010. — S. 309—314.

Strauß E.-G. Studien zur Fibeltracht der Merowingerzeit. — Bonn, 1992. — 437 S. (Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. — B. 13).

Urbanová K. Textilnictví // Archeologie pravěkých. Čech 8. Doba římská a stěhování národů. — Praha, 2008. — S. 64—65.

Urbanová K. Nálezy textilních fragmentů z lokality Streda nad Bodrogom — předběžná zpráva // Slovenská archeológia. — 2009. — LVII, 2. — S. 355—358.

Urbanová K. Soubor textilních pozůstatků z doby stěhování národů ze sbírek oddělení prehistorie a protohistorie Národního muzea v Praze // Barbaráká sídlisko. — Brno, 2009. — S. 531—542.

Urbanová K. Shroud or burial dress? Possibilities for interpreting textile fragments from the Migration Period found on the site in Záluží near Čelákovice // Fasciculi Archaeologicae Historiae. — 2010. — F. XXIII, 8. — S. 1—8.

Urbanová K., Krištofová V. Rekonstrukce oděvu na základě archeologických nálezů — možnosti interpretace a visualizace // Živá archeologie. — Rea. — 2010. — 11. — S. 113—117.

Sovan O. Necropola de tip Sântana de Mureş—Cernjachov de la Mihălăşeni (jud. Botoşani). — Târgovişte, 2005. — 742 s.

Tempelmann-Mączyńska M. Das Frauentrachtzubehör des mittel- und osteuropäischen Barbaricum in der römischen Kaiserzeit. — Kraków, 1989. — 177 S.

Tvauri A. The Migration Period, Pre-Viking Age, and Viking Age in Estonia. — Tartu, 2012. — 384 p.

Vaday A., Istvánovits E., Kulcsár V. Sarmatian Costume in the Carpathian Basin // Klio. — 1989. — 1. — P. 107—114.

Volkaitė-Kulikauskienė R. Senovės lietuvių drabužiai ir jų papuošalai (I—XVI a.). — Vilnius, 1997. — 151 s.

Watt M. Images of the female «elite»? Gold foil figures (guldgubbar) from the 6th and 7th century Scandinavia // Weibliche eliten in der Frühgeschichte. Female elites in Protohistoric Europe. — Mainz, 2011. — S. 229—250.

O. B. Goncalo, E. Shulytze

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ВИВЧЕННЯ КОСТЮМУ НАРОДІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО БАРБАРІКУМА ПЕРІОДУ ПІЗНОЇ АНТИЧНОСТІ

Стаття має на меті визначити основні напрямки дослідження костюму народів європейського Барбарікуму періоду пізньої античності протягом 25 р. після выходу в світ монографії М. Темпельманн-Мончинської. Вона складається з розділу, присвяченого загальним роботам з історії костюма; розділу, де увагу акцентовано на найбільш значущих знахідках решток костюму різного часу та зроблених на їх основі достовірних реконструкцій; вміщую розділ, де визначаються основні поняття та терміни, що їх використовують в палеокостюмології, а також наводяться деякі теоретичні положення, що є предметом дискусії; нарешті, останній розділ присвячено аналізу основних робіт з історії костюму в Північній, Західній, Середній та Східній Європі.

Висновки статті: костюм останнім часом вивчається в межах текстильної археології; за локалізацією решток — як «археологічний» костюм або вбрання; його аксесуари — як окремі категорії знахідок в межах речизнавчих студій; самостійне значення мають роботи з іконографії. Лише ті роботи, в яких залишаються всі можливі види джерел можуть вважатися комплексними. Популяризація досягнень різних наук здійснюється завдяки науково-популярним виданням.

Ключові слова: костюм, одяг, аксесуари костюму, текстильна археологія.

O. V. Goncalo, E. Schulz

THE MODERN TRENDS OF STUDIES OF THE COSTUME OF PEOPLES OF EUROPEAN BARBARICUM OF LATEANTIQ PERIOD

The article aim is to identify the main trends of research of the European Barbaricum peoples costume of lateantiq period during of 25 years after the publication of the monograph of M.Tempelmann-Mączyńska. It consists of a part on general works on the history of the costume; part with the most important discoveries of remains of the costume another epoch and their reconstructions; part with the basic definitions and theoretical questions are discuss; finally, the last part devoted to basic works on the history of the costume of Northern, Western, Central and Eastern Europe.

Conclusions of article are: the costume studied by the textile archeology; with according to localization of costume remains as «archaeological» costume; dress accessories studied as a separate category of finds; iconography works have a self-importance significance. Works which involved all possible sources can be considered a complex works. The popularization of the achievements of various sciences is carried due to popular-science edition.

Ключові слова: costume, clothing (dress, garment), dress accessories, textile archaeology.

Одержано 23.04.2014.

УДК: 904.24(4)“4/5”

M. M. Казанский, A. B. Мастыкова

ЖЕНСКИЙ ВОСТОЧНОГЕРМАНСКИЙ КОСТЮМ V — НАЧАЛА VI вв. В СЕВЕРНОЙ ГАЛЛИИ: ДВА ПОКОЛЕНИЯ

Работа посвящена эволюции женского убора восточно германской традиции у варваров в Северной Галлии в раннемеровингское время (середина V — первая треть VI вв.). В первом поколении у варварских мигрантов сохраняется типичный восточно германский женский убор с двумя фибулами на плечах. В следующих поколениях происходит постепенная деформация, а затем и исчезновение этого костюма.

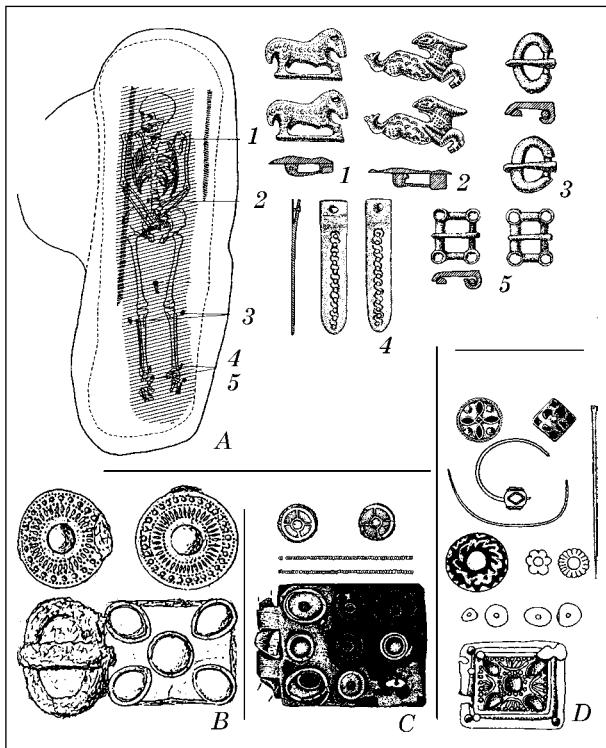
Ключевые слова: восточные германцы, Галлия, раннемеровингское время, женский убор.

В раннемеровингских некрополях Северной Галлии среди женских погребений доминируют ингумации с убором, восходящим к романской традиции (рис. 1), куда входят, в частности, малые фибулы-броши, при полном отсутствии арабалетных, пальчатых и двупластиначатых фибул, большие поясные пряжки, не сопровождающиеся фибулами¹ [Martí, 1990, S. 49—54; Martí, 1991; 1991a, S. 646—652; 1994, S. 567—574] или же погребения, содержащие лишь единичные предметы убора [Martí, 1988]. Хорошо представлены в Северной Галлии и ингумации с костюмом, характерным для западных германцев, причем не только для франков, но и для аламаннов, тюрингов, лангобардов, бауваров (рис. 2; 3, 1, 2). В нем присутствуют малые фибулы-брюши на груди и пара пальча-

1. Отметим, однако, наличие могил с большими пряжками, не сопровождавшимися фибулами, у восточных германцев на среднем Дунае уже в V в. [Казанский, Перен, 2013, с. 258]. Также надо отметить, что женский костюм романской традиции известен, в первую очередь, по погребениям, где, скорее всего, были захоронены германские женщины [Martí, 1990, S. 49—54].

тых фибул в нижней части туловища, возможно, прикрепленные к юбке или специальной ленте [Clauss, 1987; Périn, Kazanski, 2006, р. 192; Казанский, Перен, 2013, л. 13, 1, 2]. Первый убор по происхождению связан с цивилизацией галло-римлян, составлявших подавляющее большинство населения, второй, очевидно, отражает влияние франков, игравших тогда в Северной Галлии ведущую военно-политическую роль. При этом необходимо отметить, что, с точки зрения антропологии, популяции, оставившие эти могильники, выглядят довольно гомогенно, и погребения с разными типами костюма в некрополях отдельных групп не образуют. Вероятно, процесс ассимиляции «пришельцев» франковшел очень далеко. Это не удивительно, если помнить, что франки на территории Римской империи в качестве постоянного населения фиксируются уже в IV в. [Périn, Feffer, 1997, р. 69—77].

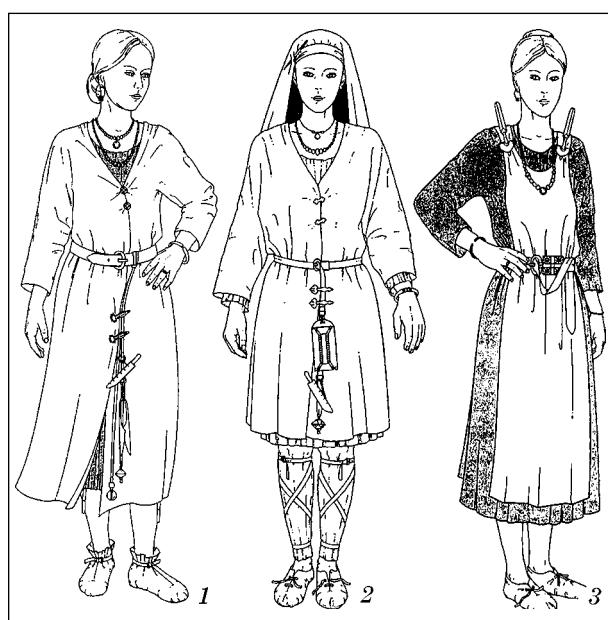
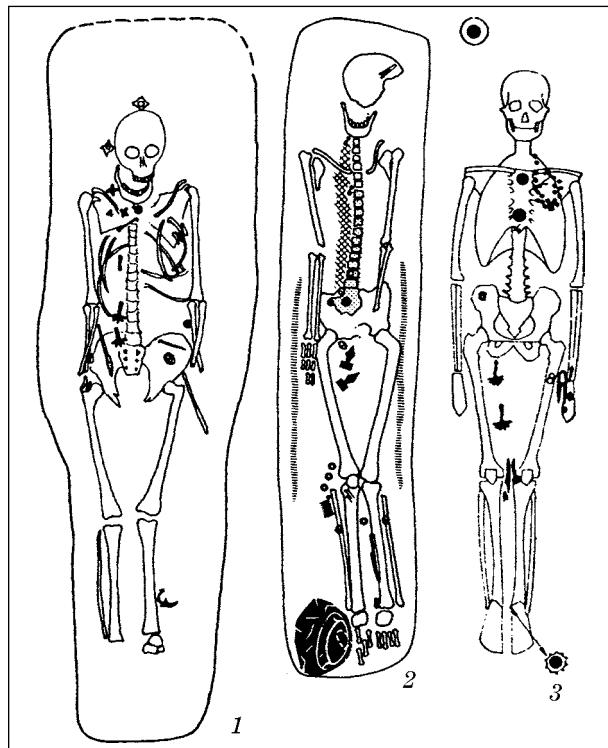
На тех же раннемеровингских могильниках выделяются, однако, относительно немногочисленные женские погребения середины V — первой трети VI вв. с убором инородного происхождения, связанным, в первую очередь, с разными регионами германского мира [Périn, Kazanski, 2006; Kazanski, Périn, 2009]. При этом практически везде, где представлены эти захоронения, они образуют очень разнородную группу. Так, в некрополе Бренни (Breny) в Пикардии [Kazanski, 2002] обнаружены погребения с элементами дунайско-лангобардского, аламаннского и восточно германского (о котором речь пойдет дальше) уборов (рис. 4). На другом пикардийском могильнике, Арси-Сент-Реститю (Arcy-Sainte-Restitue) [Vallet, 1993], найдены погребения с восточно германскими и аламанскими элементами, а на могильни-

ке Нувион-ан-Понтье (Nouvion-en-Ponthieu), также в Пикардии [Piton, 1985], соседствуют женские погребения с восточногерманскими, аламаннскими, тюрингскими и англо-саксонскими вещами. Та же картина наблюдается и в других регионах. Так в нормандском некрополе Сен-Мартен-де-Фонтене (Saint-Martin-de-Fontenay) [Pilet, 1994] представлены женские могилы с вещами восточногерманской (визиготской, остроготской и дунайской) и англо-саксонской традиций.

На всех этих памятниках доминируют погребения с костюмом романской и западногерманской традиций, о которых говорилось выше, захоронения с «иностранными» вещами находятся в явном меньшинстве и их дата охватывает только протомеровингское и раннемеровингское время (вторая половина V — первая треть VI вв.)². Судя по наличию сравнительно недорогих массивных украшений из бронзы и серебра, данные погребения принадлежат «среднему классу» меровингского общества, который в меровингской археологии определяется как «уровень Б» по классификации Р. Кристляйна [Christlein, 1973]. Отсутствие мужских могил с подобными инородными элементами

2. Протомеровингская фаза — 440/450—470/480 гг., раннемеровингская фаза 1 — 470/480—520/530 гг., согласно принятой для Галлии хронологии, см.: [Legoux, Périn, Vallet, 2009].

на этих могильниках понятно — мужской костюм по сравнению с женским в традиционных обществах менее консервативен, он всегда имитирует престижный воинский, в данном случае меровингский, убор. Женский же костюм, осо-

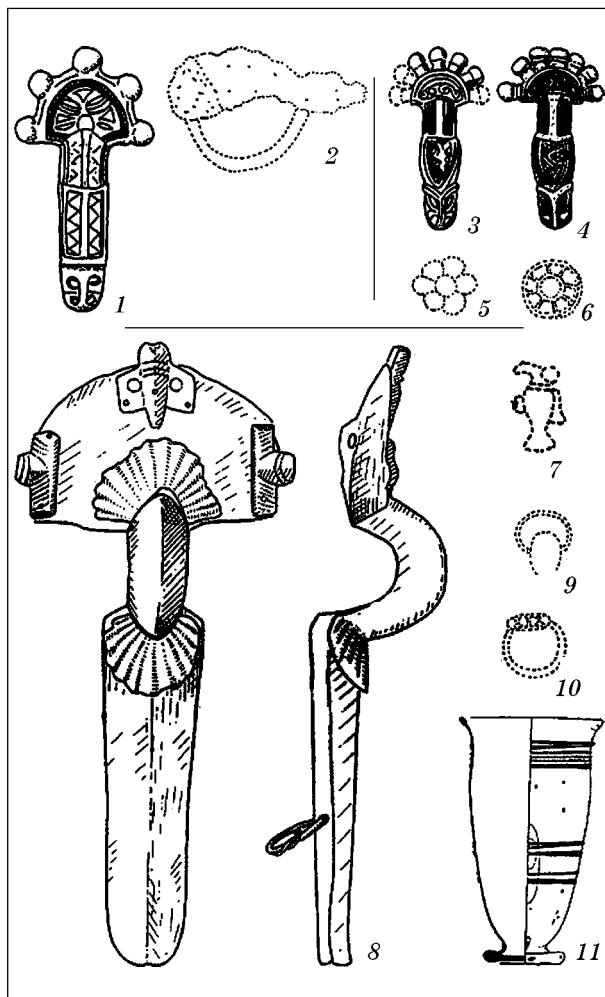

Рис. 4. Вещи инородного происхождения из некрополя Брени (Bréni) в Пикардии: 1, 2 — погр. 277; 3—6 — погр. 704; 8—11 — погр. 167 [Kazanski, 2002]

бенно в средней социальной прослойке, более этнографичен, он дольше сохраняет традиционные черты [Мастькова, 2009, с. 7, 8]. Поэтому появление в археологическом материале какого-либо региона варварской Европы инородных предметов женского убора чаще всего обоснованно интерпретируется как перемещение живых носительниц этого убора [Werner, 1970, S. 75—80; Стальсберг, 1994, с. 194; Bitner-Wróblewska, 2001, р. 124, 125].

Можно предположить, что сравнительно кратковременное появление гетерогенных групп инородного происхождения в составе раннемеровингских социумов, оставивших вышеперечисленные некрополи (их список может быть продолжен), отражает военную политику франков — меровингские короли расселяли дружины гетерогенного происхождения на контролируемой ими территории [Kazanski, Périn, 2009, р. 161—164]. Нечто подобное, кстати, можно наблюдать и на т. н. дружинных могильниках Древней Руси IX—X вв., где восточнославянские культурные элементы соседствуют со скандинавскими, фино-угорскими,

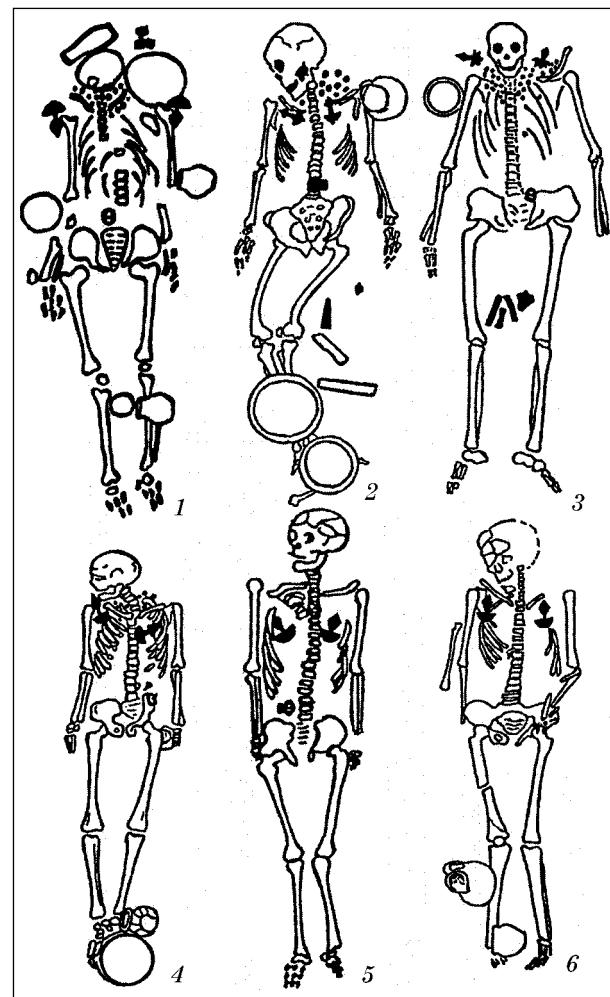
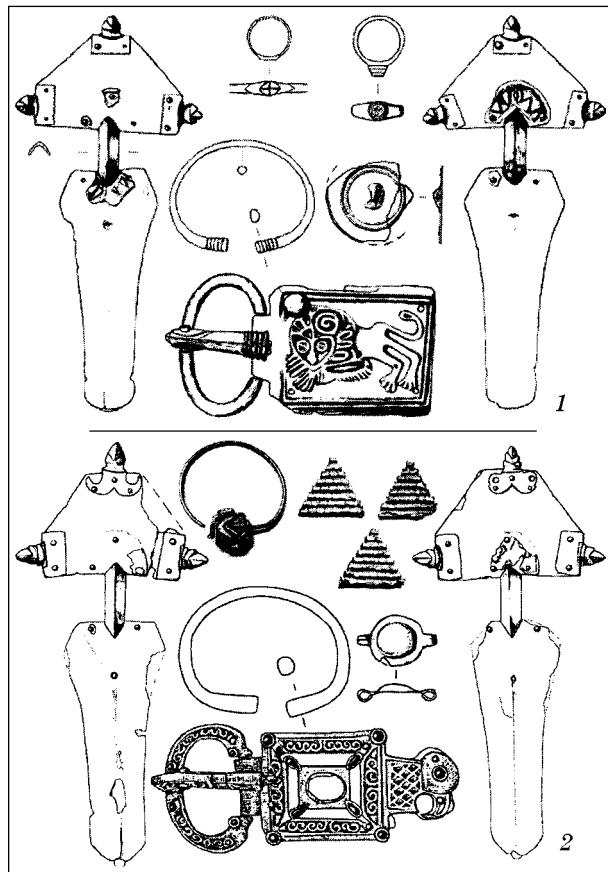
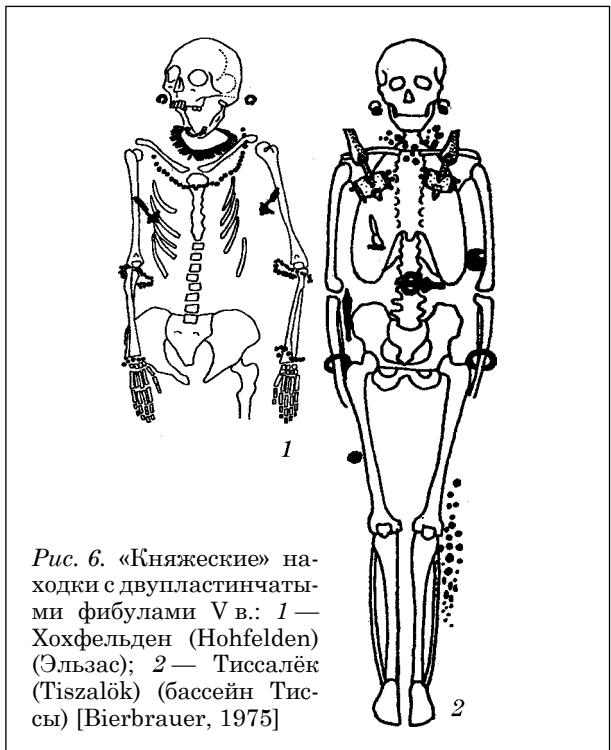

Рис. 5. Погребения черняховской культуры с женским убором восточногерманской традиции: 1 — Бырлад-Вала-Сякэ (Bîrlad-Valea-Seacă), погр. 279; 2 — Александру Одобеску (Alexandru Odobescu), погр. 11; 3 — Сумы-Сад, погр. 5; 4 — Гавриловка, погр. 88; 5 — Ранжевое, погр. 14; 6 — Тыргшор (Tîrgșor), погр. 107 [Мастькова, 2011]

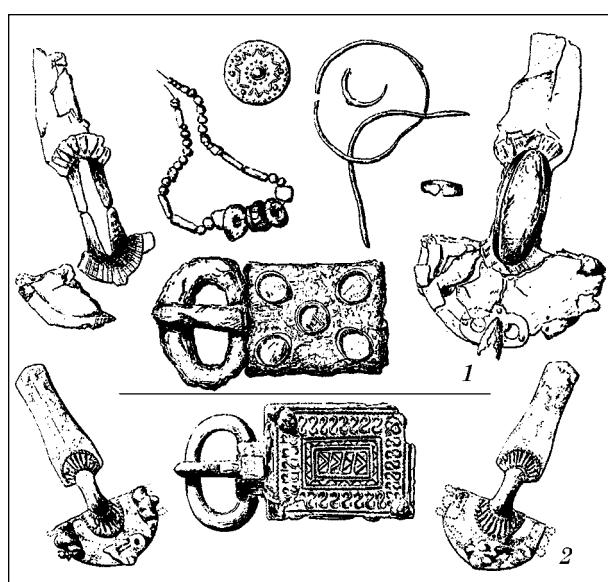
венгерскими, тюркскими, западнославянскими и пр.

В данном контексте нас интересуют погребения с элементами женского убора, восходящего к восточногерманской культурной традиции (рис. 3, 3). Такой убор в V — раннем VI вв. включает в себя пару фибул — двупластинчатых, пальчатьих, арбалетных, птицевидных, — размещавшихся на грудной клетке или на плечах и часто сопровождавшихся большой поясной пряжкой [Казанский, Перец, 2013, 258, илл. 13, 3]. Костюм с фибулами на груди известен у восточных германцев вельбарской и черняховской культур (рис. 5) еще в римское время [Tempelmann-Mączyńska, 1989, S. 65—84; Гопкало, 2011; Мастькова, 2011]. В эпоху переселения народов в первой половине и середине V в. женский восточногерманский убор с большими двупластинчатыми фибулами становится основой для формирования интернационального «княжеского» костюма т. н. горизонтов Унтер-

зибенбронн и Смолин (рис. 6), получившего широкое распространение от Пиренейского полуострова до Северного Кавказа [Bierbrauer, 1975, S. 71—78; Kazanski, Mastykova, 2003; Казанский, Мастыкова, 2005]. Разносимый престижными группами мигрантов восточно-германского происхождения, например, представителями знатных родов, довольно легко перемещавшимися от одного королевского двора к другому (см., напр.: [Périn, 1993; Kazanski, 1996; Казанский, 2011, с. 47, 48]), костюм знати начинает имитироваться представительницами «среднего класса» различных восточногерманских групп.

Обычно эта «демократическая» реплика престижного убора включала пару больших двупластинчатых фибул из низкопробного серебра или бронзы, восходящих к типу Смолин, а также очень часто большую поясную пряжку с прямоугольным щитком. Этот костюм хорошо представлен в рядовых могилах Крыма (рис. 7) [Амбров, 1968; Айбабин, 1999, с. 107; Фурасьев, 2009] и Пиренеев (рис. 8) [Bierbrauer, 1994, S. 155—164; Ebel-Zeppeauer, 2000; Lórez Quiroga, 2010, p. 99—268], реже он встречается у визиготов в Южной Галлии [Казанский, Перен, 2013, с. 247, илл. 5]. Кроме того, на территории визиготского королевства в Южной Галии и Испании известны и женские погребения с большими парными птицевидными фибулами (рис. 9) [Казанский, Перен, 2013, с. 247, илл. 6, 1, 2], явно восходящие к знаменитым застежкам в виде хищных птиц из румынского клада Петроаса (Pietrasa) (рис. 10) первой половины V в. [Harhoiu, 1998, S. 92] и к женскому «кня-

жескому» костюму восточных германцев второй половины V в., известному по находке в Домагнано (Domagnano) в Италии [Bierbrauer, 1994, 144, 145].

Рис. 9. Вещи из погребения Кастельсаграт (Castelsagrat) в Аквитании [Казанский, Перен, 2013]

Рис. 10. Птицевидные фибулы из клада Петроаса (Pietroasa) в Мунтении [Kazanski, 2009]

В Галлии, к северу от Луары, на территории раннемеровингского королевства³ также известен ряд женских погребений с парой больших двупластинчатых фибул явно восточнонемецкого происхождения (рис. 11—13), явно чуждых как галло-римской, так и западногерманской традиции (о них см. выше), но зато очень напоминающих испано-визиготские могилы. Имеется в Северной Галлии и некоторое количество женских захоронений с пальчатыми, арбалетными (рис. 14) и птицевидными фибулами (рис. 15), имеющими параллели в погребениях испанских визиготов, а также с частыми у восточных германцев большими пряжками с прямоугольным щитком [Bierbrauer, 1997; Kazanski, Mastykova, Périn, 2008; Pinar Gil, 2010; Казанский, Перен, 2013, с. 252—260].

На наш взгляд, эти погребения могут принадлежать как выходцам из визиготской Испании и Южной Галлии, так и дунайским германцам и их потомкам. Какие-то группы с Дуная могли попасть в Северную Галлию еще в эпоху, когда Северная Галлия входила в состав Римской им-

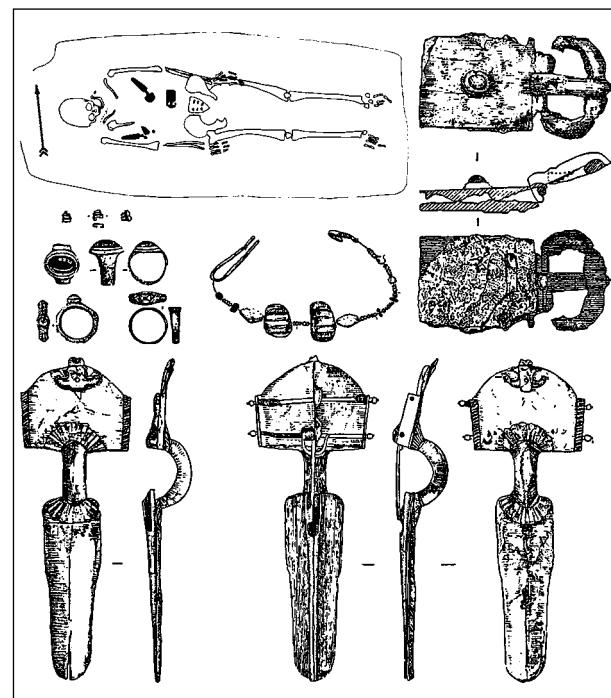

Рис. 11. Погребение 359 могильника Сен-Мартен-де-Фонтене (Saint-Martin-de Fontenay) в Нормандии [Pilet, 1994]

3. Напомним, что до 507 г. территория Галлии к югу от Луары входила в состав визиготского королевства со столицей в Тулусе. В 507 г., в битве при Вуйе (Vouillé), около г. Пуатье визиготы были разбиты армией Хлодвига и Южная Галлия была присоединена к меровингскому королевству. Визиготы были вынуждены отступить за Пиренеи, и столица их королевства была перенесена в Толедо.

перии, но на самом деле управлялась военными предводителями, такими как Аэций, Эгидий, Павел, Хильдерик или Сиагрий, фактически Риму

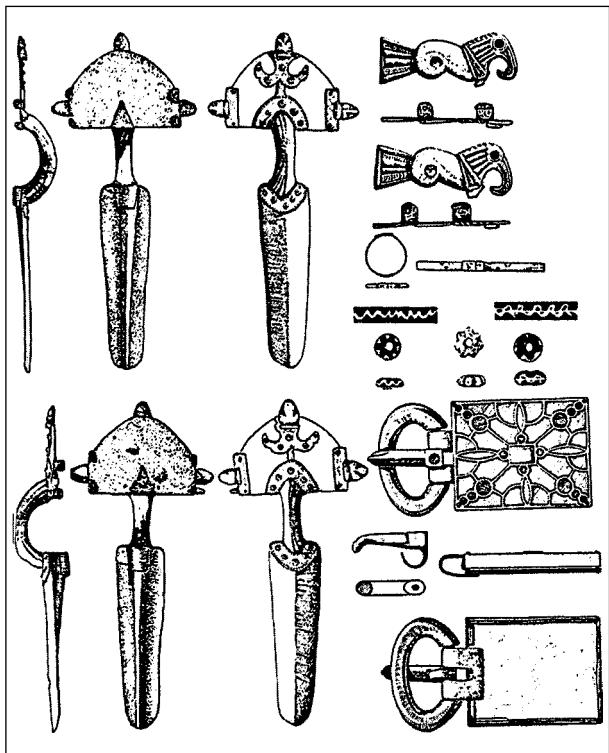

Рис. 12. Погребение 756 из могильника Вик (Vicq) в Парижском бассейне [Servat, 1979]

не подчинявши ми. Опору их власти составляла варваризованная армия, где выходцы из Восточной и Центральной Европы документально за- свидетельствованы письменными источниками. Интересно, что могилы с восточнонемецким костюмом встречаются только на территории к западу и юго-западу от территории, занятой франками до 486 г. (рис. 16). Их нет в ареале раннemerовингских королевств ранее эпохи Хлодвига [Bierbrauer, 1997, fig. 1]. Похоже, это подтверждает сравнительно раннюю дату расселения восточногерманских выходцев в Северной Галлии, до 486 г., видимо, еще в составе контингентов римской армии, как всегда, сопровождаемой семьями солдат, что и объясняет присутствие здесь могил с восточнонемецкими фибулами и пряжками [Kazanski, Périn, 1997; Kazanski, Mastykova, Périn, 2008; Казанский, Перен, 2013, с. 252—260].

Среди погребений с восточнонемецкими вещами, по позиции фибул можно выделить две группы. В первую мы объединяем могилы, где фибулы помещались на груди или плечах погребенной, как это и принято у восточных германцев, а на поясе находилась большая пряжка. К ним относятся, например, погребение 756 в Вик (Vicq) (рис. 12) в Парижском бассейне [Servat, 1979], погребение 359 в Сен-Мартен-де-Фонтене (рис. 14) [Pilet, 1994, р. 411] и погребение 529 во Френувиль (Frenouville) в Нормандии [Pilet, 1980, vol. 2, р. 262, 263], погребение 1094 в Арси-Сент-Реститю в Пикардии [Vallet, 1993, р. 116, 117], погребение 1 в Вильнев-о-Шатело (Villeneuve-au-Chatelot) в Шампани [Joffroy, 1976, fig. 1]. Иногда фибулы

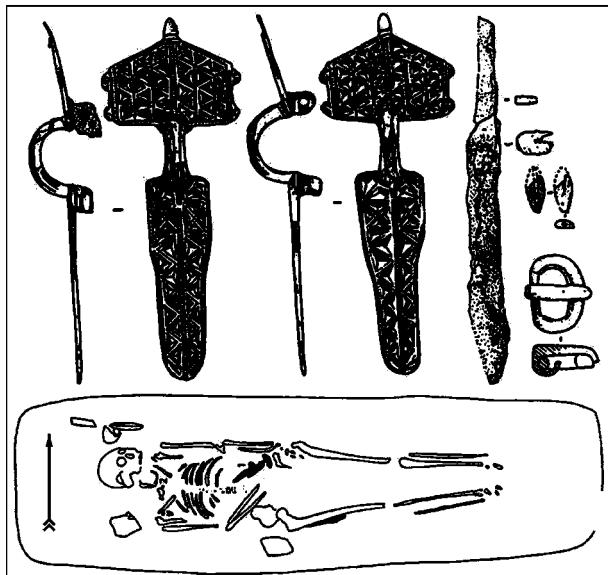
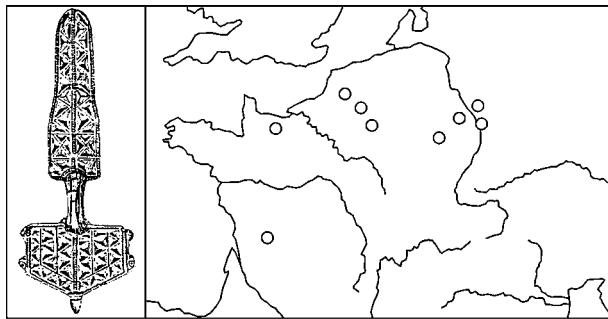

Рис. 13. Погребение 300 из могильника Сен-Мартен-де-Фонтене (Saint-Martin-de Fontenay) и карта распространения фибул Майнц-Бретценхейм [Pilet, 1994]

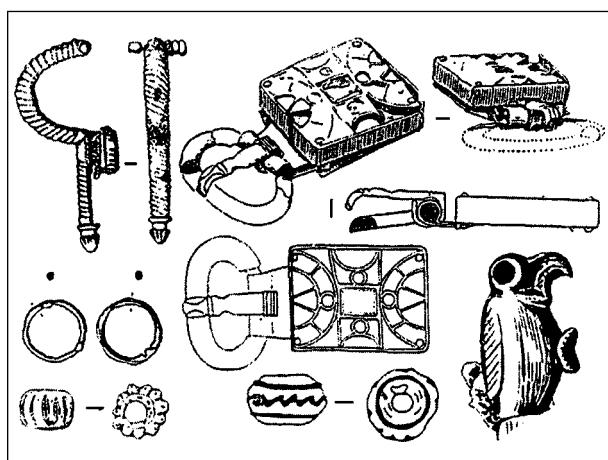

Рис. 14. Погребение 919 из могильника Гриньи (Grigny) в Парижском регионе [Betrhelier, 1994]

не сопровождались поясной пряжкой. Подобные случаи отмечены в пикардийских погребениях Арси-Сент-Реститю (погр. 127) [Vallet, 1993, р. 111, 112], Брени (погр. 167) (рис. 4, 167) [Kazanski, 2002, р. 94], Нувион-ан-Понтье, (погр. 303) [Piton, 1985, р. 135], Шассми (Chassemy) (погр. 5.1888) [Clauss, 1987, S. 602], может быть, Лавуа (Lavoie) (погр. 182) в Лотарингии [Joffroy, 1974, р. 120].

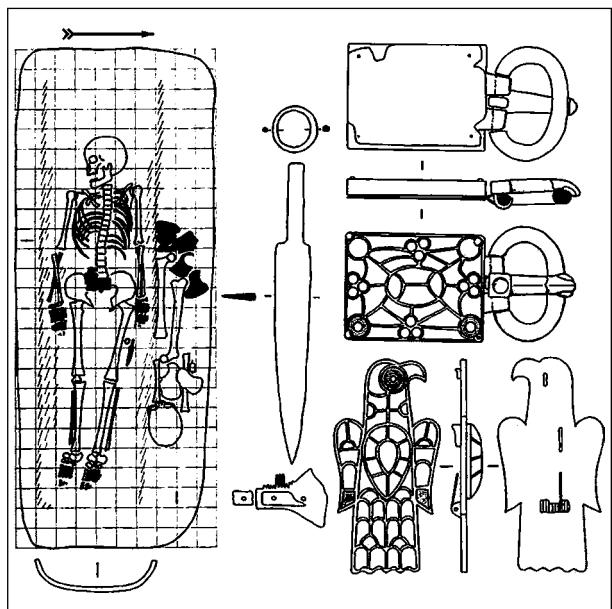

Рис. 15. Погребение 859 из могильника Кютри (Cutry) в Лотарингии [Legoux, 2005]

Наблюдается постепенное «размывание» восточнонемецкого убora, выразившееся прежде всего в его сочетаемости с инокультурными элементами. Так вышеупомянутая могила 756 могильника Вик под Парижем содержала, помимо обычной для восточных германцев пары фибул, еще и две малые птицевидные броши галло-римской традиции, характерные для романцев и франков (рис. 12).

Еще один пример постепенной аккумуляции носителей восточнонемецких традиций демонстрирует могила 741 из нормандского некрополя Сен-Мартен-де-Фонтене (рис. 17) [Pilet, 1994, р. 456, л. 93]. Погребенная здесь женщина имела в своем убore две пальчатые фибулы на плечах и в области таза большую поясную пряжку с прямоугольным щитком, украшенным декором в стиле перегородчатой инкрустации, т. е. костюм типичен для восточных германцев. Однако если пряжка имеет параллели у испанских визиготов, то пальчатые фибулы использовались местные, меровингские, с прямой ножкой, причем не составлявшие пару. Видимо, для совершения погребальных действий настоящих восточно-германских фибул уже не нашлось.

В некоторых случаях типичные восточнонемецкие фибулы, в том числе визиготские, иногда сопровождавшиеся большой пряжкой, помещаются на костяках «по меровингски», то есть на тазовых и бедренных костях. Это, например, захоронение 859 в Кютри (Cutry) в Лотарингии (рис. 15) [Legoux, 2005, пл. 93], погребение 919 в Гриньи (Grigny) в Парижском регионе [Berthelier, 1994, р. 80], погребения 270, 282, 300 (рис. 13) в Сен-Мартен-де-Фонтене в Нормандии [Pilet, 1994, р. 365, 367, 368, 372], погребение 472 в Редингене (Redingen) на Рейне [Jannsen, 1993, S. 304, 305], погребение 118 в Кельн-Мюнгерсдорфе (Köln-

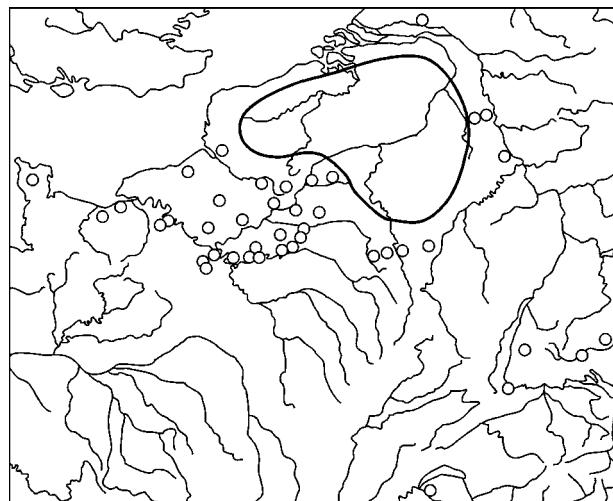

Рис. 16. Находки восточного характера на раннемеровингских могильниках (по: [Bierbrauer, 1997]) и зона франкских королевств ранее 486 г.

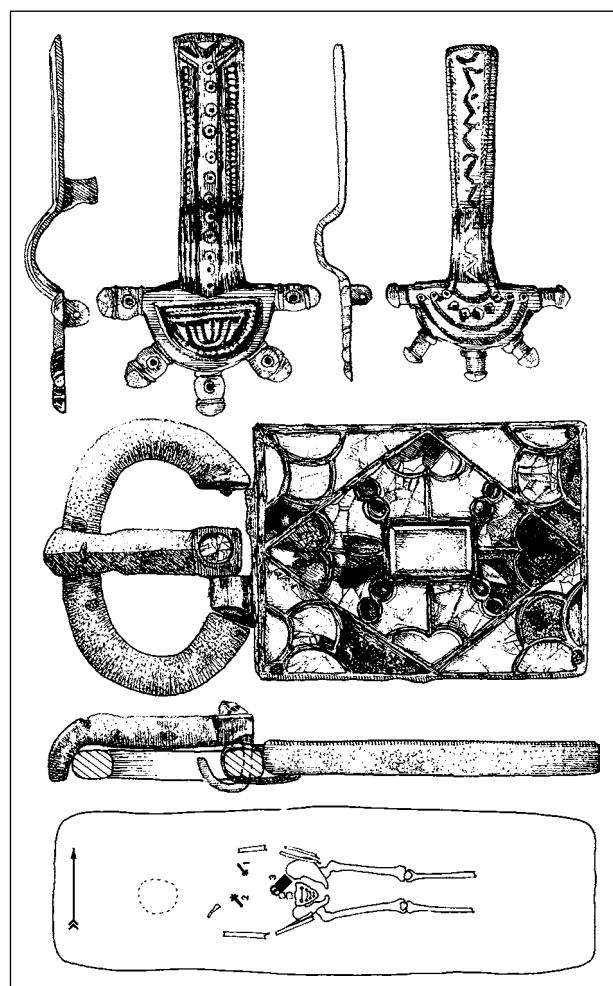

Рис. 17. Погребение 741 из могильника Сен-Мартен-де-Фонтене (Saint-Martin-de Fontenay) [Pilet, 1994]

Mungersdorf), также в Рейнской области [Clauss, 1987, S. 602], погребение 140 в Нувион-ан-Понтье в Пикардии [Piton, 1985, р. 75]. Эти случаи ясно свидетельствуют об аккумуляции восточных германцев в романо-франкскую среду.

Стоит подчеркнуть, что в могиле 300 Сен-Мартен-де-Фонтене череп погребенной имел выраженные признаки искусственной деформации [Pilet, 1994, р. 372]. Этот обычай хорошо известен у восточных германцев на Дунае, но он совершенно чужд как западногерманским франкам, так и визиготам [Buchet, 1988]. Можно со значительной долей уверенности утверждать, что женщина, погребенная в этой могиле, родилась и провела детство в семье выходцев из Восточной или Центральной Европы. Впоследствии она была погребена с парой восточногерманских фибул типа Майнц-Бретценхейм (рис. 13, 1, 2), но помещенных в могилу на меровингский манер, когда погребающие уже, видимо, не четко представляли, как выглядят восточногерманский женский костюм. Интересно и происхождение фибул этого типа. Они имеют общую морфологию и пропорции восточногерманских двупластинчатых фибул позднего V — раннего VI вв., но при этом их пластины украшены рельефным декором, имитирующим кербшнитт, тогда как практически все, за редчайшими исключениями, двупластинчатые фибулы у восточных германцев имеют гладкие щитки. При этом зона распространения фибул типа Майнц — Бретценхейм четко ограничивается Северной Галлией и Рейнской областью (рис. 13), где массового расселения восточных германцев не было [Kazanski, Périn, 1997, fig. 12]. Скорее всего это элемент субкультуры местной воинской среды времени конца Империи и начала меровингского королевства, сильно варваризированной и с заметным включением дунайско-германского и визиготского компонента [Kazanski, Périn, 1997, р. 211; Казанский, Перен, 2013, с. 254, 255].

К сожалению, даже относительно хорошо разработанная хронология меровингских древностей не позволяет надежно выделить узкие хронологические страты внутри протомеровингского и раннемеровингского периодов 1, охватывающих время от 440/450 до 520/530 гг., что не позволяет уточнить конкретную позицию закрытых комплексов «внутри» этого периода. Лишь отдельные могилы по типологическим признакам найденных в них предметов могут быть более или менее надежно определены как наиболее ранние [Kazanski, Périn, 1997, р. 205—207; Kazanski, Mastykova, Périn 2008, S. 153—158]⁴.

Можно, однако, предположить, что погребения с достаточно полным женским убором восточногерманского происхождения принадлежат первой генерации выходцев из германско-дунайской или визиготской среды, когда материальная культура, в частности женский костюм, со-

4. Впрочем, надо всегда помнить, что археологическая типологическая эволюция от «ранних» вещей к более «поздним» далеко не всегда пригодна для хронологических построений. Естественно, все понимают, что копия какой-то вещи не может быть ранее оригинала, однако промежуток времени, их разделяющий, может быть очень небольшим, буквально в несколько часов, что делает крайне ненадежными все хронотипологические построения.

храняют свои традиционные черты. Погребения же, где предметы восточногерманского женского убора заменены на «местные» или же находятся в позиции, не характерной для восточных германцев, могут принадлежать уже второму, а то и третьему поколению мигрантов. Все восточногерманские черты исчезают в меровингской культуре к середине VI в., когда, видимо, и происходит полная ассимиляция их носителей.

- Айаббин А.И.* Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999. — 350 с.
- Амброз А. К.* Дунайские элементы в раннесредневековой культуре Крыма (VI—VII вв.) // КСИА. — 1968. — Вып. 113. — С. 10—32.
- Гонкало О.В.* Мужской и женский черняховский костюм (по данным погребений с антропологическими определениями) // Stratum plus — 2011 — № 4. — С. 179—210.
- Казанский М.М.* Древности постгуннского времени на юге Восточной Европы и ангискиры // Scripta Antiqua. — 2011. — Т. I. — 2011. — С. 27—58.
- Казанский М., Перен П.* Визиготы в Галлии (по археологическим данным) // АСГЭ. — 2013. — Вып. 39. — С. 240 — 266.
- Мастыкова А.В.* Женский костюм Центрального и Западного Предкавказья в конце IV — середине VI в. н. э. — М., 2009. — 500 с.
- Мастыкова А.В.* Женский костюм черняховской культуры с двупластинческими фибулами // Петербургский Апокриф. Послание от Марка. — Санкт-Петербург: Кишенев, 2011. — С. 341—366.
- Мастыкова А.В., Казанский М.М.* О происхождении «княжеского» женского костюма варваров гуннского времени (горизонт Унтерзибенбрунн) // II Городцовские чтения. — М., 2005. — С. 253—268.
- Стальберг А.* Проблемы культурного взаимодействия Руси и Скандинавии в VIII—XI в. (по археологическим собраниям СНГ) // Археологические вестни. — 1994. — № 3. — С. 192—202.
- Фурасьев А.Г.* Этнокультурные особенности населения Южного Крыма в VI — начале VII в. н. э. (по материалам женского костюма) // Гунны, готы и сарматы между Волгой и Дунаем. — СПб., 2009. — С. 190—235.
- Betrhelier N.* La nécropole mérovingienne de Grigny (Essonne) // Bulletin archéologique du Vexin français. — 1994. — № 27. — P. 75—80.
- Bierbrauer V.* Die ostgotischen Grab- und Schatzfunde in Italien. — Spoleto, 1975. — 378 S.
- Bierbrauer V.* Archäologie und Geschichte der Goten vom 1.—7. Jahrhundert // Frühmittelalterliche Studien. — 1994. — Bd. 28. — S. 51—171.
- Bierbrauer V.* Les Wisigoths dans le royaume franc // Antiquités Nationales. — 1997. — № 29. — P. 167—200.
- Bitner-Wróblewska A.* From Samland to Rogaland. East—West connections in the Baltic basin during the Early Migration Period. — Warszawa, 2001. — 256 p.
- Buchet L.* La déformation crânienne en Gaule et dans les régions limitrophes pendant le haut Moyen Age: son origine, sa valeur historique // Archéologie Médiévale. — 1988. — T. 18. — P. 55—71.
- Christlein R.* Besitzabstufungen zur Merowingerzeit im Spiegel reicher Grabfunde aus West- und Süddeutschland // Jahrbuch der RGZM. — 1973 — Bd. 20 — S. 147—180.
- Clauss G.* Die Tragsitze von Bügelfibeln // Jahrbuch der RGZM. — 1987. — Bd. 34. — S. 491—603.
- Ebel-Zepperzauer W.* Studien zur Archäologie der Westgoten vom 5.—7. Jh. n. Chr. — Mainz, 2000. — 365 S.

- Harhoiu R.* Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänién. — Bukarest, 1998. — 268 S.
- Jannsen W.* Das fränkische Reihengräberfeld von Rödingen, Kr. Düren. — Stuttgart, 1993. — 164 S.
- Joffroy R.* Le cimetière de Lavoye. — Paris, 1974. — 180 p.
- Joffroy R.* Notes sur trois sépultures franques découvertes à la Villeneuve au Chatelot (Aube) // Bulletin du Groupe archéologique du Nogentais. — 1976. — № 10. — P. 19—25.
- Kazanski M.* Les Germains orientaux au Nord de la mer Noire pendant la seconde moitié du Ve s. et au VIe s. // МАИЭТ. — 1996. — 5. — P. 324—337, 567—581.
- Kazanski M.* La nécropole gallo-romaine et mérovingienne de Breny (Aisne). D'après les collections et les archives du Musée des Antiquités Nationales. — Montagnac, 2002. — 269 p.
- Kazanski M.* Archéologie des peuples barbares. — Bucureşti; Brăila, 2009. — 491 p.
- Kazanski M., Mastykova A.* Les origines du costume «princier» féminin des Barbares à l'époque des Grandes Migrations // Costume et société dans l'Antiquité et le haut Moyen Age. — Paris, 2003. — P. 107—120.
- Kazanski M., Mastykova A., Périn P.* Die Archäologie der Westgoten in Nordgallien. Zum Stand der Forschung // Zwischen Spätantike und Mittelalter. — Berlin; New York, 2007. — S. 149—192.
- Kazanski M., Périn P.* Les Barbares «orientaux» dans l'armée romaine en Gaule // Antiquités Nationales. — 1997. — № 29. — P. 201—217.
- Kazanski M., Périn P.* «Foreign» Objects in the Merovingian Cemeteries of Northern Gaul // Foreigners in Early Medieval Europe: Thirteen International Studies on Early Medieval Mobility. — Mainz, 2009. — P. 149—168.
- Legoux R.* La nécropole mérovingienne de Cutry (Meurthe-et-Moselle). — Saint-Germain-en-Laye, 2005. — 542 p.
- Legoux R., Périn P., Vallet F.* Chronologie normalisée du mobilier funéraire mérovingien entre Manche et Lorraine. — Saint-Germain-en-Laye, 2006. — 65 p.
- López Quiroga J.* Arqueología del mundo funerario en la Península ibérica (siglos V—X). — Madrid, 2010. — 438 p.
- Marti R.* Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Saint-Sulpice VD. — Lausanne, 1990. — 224 p.
- Martin M.* Grabfunde des 6. Jahrhunderts aus der Kirche St. Peter und Paul in Mels SG // Archéologie suisse. — 1988. — 11. — P. 167—181.
- Martin M.* Zur frühmittelalterlichen Gürteltracht der Frau in der Burgudia, Francia und Aquitania // L'Art des invasions en Hongrie et en Wallonie. — Marientmont, 1991. — S. 31—84.
- Martin M.* Tradition und Wandel er fibelgeschmückten frühmittelalterlichen Fraenkkleidung // Jahrbuch des RGZM. — 1991. — Jg. 38 — S. 629—680.
- Martin M.* Fibel und Fibeltracht. Späte Völkerwanderungszeit und merowingerzeit auf dem Kontinent // Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. — Berlin, 1994. — Bd. 8, Lief. 5/6. — S. 541—582.
- Périn P.* L'armée de Vidimer et la question des dépôts funéraires chez les wisigoths en Gaule et en Espagne (V^e—VIe siècles) // L'armée romaine et les Barbares du IIIe au VIIe siècle. — Saint-Germain-en-Laye, 1993. — P. 411—423.
- Périn P., Feffer L.-C.* Les Francs. — Paris, 1997. — 463 p.
- Périn P., Kazanski M.* Les tombes féminines à costume «étranger» dans les nécropoles mérovingiennes de Gaule // Gallia e Hispania en el contexto de la presencia «germánica» (ss. V—VII). Balance y Perspectivas. — Oxford, 2006. — P. 191—212.
- Pilet C.* La nécropole de Frénouville. — Oxford, 1980. — 3 vol.
- Pilet C.* La nécropole de Saint-Martin-de-Fontenay, Calvados. — Paris, 1994. — 550 p.
- Pinar Gil J.* Les tombes féminines à grandes fibules dans l'Ouest (ca 500): dispersion, chronologie, origine et interpretation. Un état de question // Wisigoths et Francs, autour de la bataille de Vouillé (507). — Saint-Germain-en Laye, 2010. — P. 23—40.
- Piton D.* La nécropole de Nouvion-en-Pointhieu. — Berck-sur-Mer, 1985. — 372 p.
- Servat E.* Exemple d'exogamie dans la nécropole de Vicq (Yvelines) // Bulletin de liaison de l'Association française d'archéologie mérovingienne. — 1979 — № 1 — P. 40—44.
- Tempelmann-Małczyńska M.* Das Frauentrachtzubehör des mittel- und osteuropäischen Barbaricum in der römischen Kaiserzeit. — Krakow, 1989. — 180 S.
- Vallet F.* Parures féminines étrangères du début de l'époque mérovingienne, trouvées dans le soissonnais // Studien zur Sachsenforschung. — 1993. — № 8. — P. 109—121.
- Werner J.* Zur Verbreitung frühmittelalterlicher Metallarbeiten (Werkstatt-Wanderhandwerk-Familienverbindung) // Antikvarska Arkiv. — 1970. — T. 38. — S. 65—81.
- M. M. Казанская, А. В. Мастикова*
- ЖІНОЧИЙ СХІДНОГЕРМАНСЬКИЙ КОСТЮМ V — ПОЧАТКУ VI СТ. В ПІВНІЧНІЙ ГАЛІЇ: ДВА ПОКОЛІННЯ**
- Робота присвячена еволюції жіночого вбрання східногерманської традиції у варварів в Північній Галії у ранньомеровінзький час (середина V — перша третина VI ст.). У першому поколінні у варварських мігрантів зберігалося типове для східногерманських мігрантів жіноче вбрання з двома фібулами на плечах. У наступних поколіннях відбулася поступова деформація, а потім і зникнення цього костюму.
- Ключові слова: східні германці, Галія, ранньомеровінзький час, жіноче вбрання.
- M. M. Kazanski, A. V. Mastykova*
- THE EAST GERMAN FEMALE COSTUME OF THE V — EARLY VI CC. IN NORTHERN GAUL: TWO GENERATIONS**
- The article presents the evolution of the costume tradition among the East German barbarian women in northern Gaul during the early Merovingian period (from the middle of the fifth to the first third of the sixth century). The first generation of barbarian migrants kept the traditional female costume with two brooches carried on the shoulders. In the next generations, this costume changed then disappeared.
- Keywords: Eastern Germans, Gaul, ancient Merovingian period, female costume.
- Одержано 21.03.2014.

УДК: 904.24(4-11)“653”

M. C. Сергєєва

ПРО ОДИН ТИП СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ГУДЗИКІВ НА ТЕРИТОРІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У статті розглядаються півсферичні гудзики, що побутували на великій території Європи, Середньої і Передньої Азії. Визначається ареал і час їх побутування, ставиться питання про їх функціональне призначення.

Ключові слова: Східна Європа, Давня Русь, різьблена кістка, гудзики, орнамент.

Кістяні півсферичні гудзики з отвором в центрі є поширеною категорією продукції середньовічного косторізного ремесла. Як такі вони вже привертали увагу дослідників. Зазвичай їх розглядають в рамках вивчення виробів з кістки, що походять з того чи іншого регіону, або регіонального косторізного ремесла у цілому [Вишневська, 2001, с. 105—109; Флерова, 2001, с. 102—103; Сергеєва, 2011, с. 92—94]. Спеціальне дослідження, присвячене давньоруським гудзикам на території Середнього Подніпров'я, належить автору чинної роботи [Сергеєва, 2007]. Проте, незважаючи на те, що зазначену категорію виробів не обходять увагою в науковій літературі, її подальше вивчення залишається актуальним. Кістяні півсферичні гудзики належать до виробів, що побутували на великій території поза будь-яких етнічних рамок. Тому подальше звернення до цієї категорії матеріалу доцільне при розгляді поширення однакових елементів у матеріальній культурі різних етносів у межах території Східної Європи, або навіть ширших рамках. У межах зазначеної проблематики кістяні півсферичні гудзики вимагають окремого узагальнюючого дослідження, спробою якого і є чинна робота.

Територія побутування кістяних півсферичних гудzikів охоплює великий ареал, що включає Візантійський світ (у широкому сенсі),

© М.С. СЕРГЕЄВА, 2014

Середню і Передню Азію, Кавказ, і значну частину Європи. У Східній Європі півсферичні гудзики добре відомі серед старожитностей Саркелу — Білої Вежі [Флерова, 2001, с. 102—103, рис. 52, 1—6] і Волзької Булгарії [Закирова, 1988, рис. 102, 8—12, 15—26; Казаков, 1971, табл. XIII, 3, 4; 1991, рис. 46, 22, 23; Руденко, 2005, табл. 18]. Вони зустрічаються у складі інвентарю кочівницьких поховань [Ллінська, Ковпаненко, 1960, табл. III, 18; рис. 27, 1; Плетнєва, 1973, табл. 8, 7; 20, 6—8; 31, 6; Косиков, Гриб, 1985, рис. 3, 6; Шалобудов, Яремака, 1985, рис. 1, 26; 2, 15; 3, 12]. Значною кількістю екземплярів зазначена категорія виробів репрезентована у Північному Причорномор'ї [Романчук, 1981, с. 91, 92, рис. 4, 66—82; Майко, 2008, с. 312, 313, рис. 2, 5, 6, 8]. У Херсонесі зафіковані сліди виготовлення півсферичних гудzikів [Романчук, 1981, с. 92]. Вони також виявлені у Подунав'ї і в Центральній Європі [Diâconu, Baraschi, 1973, pl. II, 16; III, 6; Wapińska, 1967, tab. XVII, 7], проте у зазначеному регіоні їх знахідки дуже нечисленні.

Гудзики часів Давній Русі виявлені скрізь: у Волковиську [Зверуго, 1975, рис. 17, 6, 7], Новогрудку [Гуревич, 1981, рис. 86, 1], в містах Володимира-Суздалської землі [Седова, 1978, табл. 9, 18; Седова, 1997, рис. 67, 6], у Старій Рязані [Даркевич, Борисевич, 1995, табл. 37, 6; 93, 14], на території Південно-Західної Русі [Ратич, 1959, табл. III, 37—40; Михайлова, 1991, табл. VII, 11, 12; Терський, 1993, рис. IV, 1—10] та ін. Проте найбільша кількість знахідок пов'язана з Південною Руссю і передусім із Києвом. Загалом на південноруських пам'ятках кістяні гудзики зустрічаються регулярно, проте, за винятком Києва, їх виявляють у невеликій кількості. Київ посідає особливе місце у

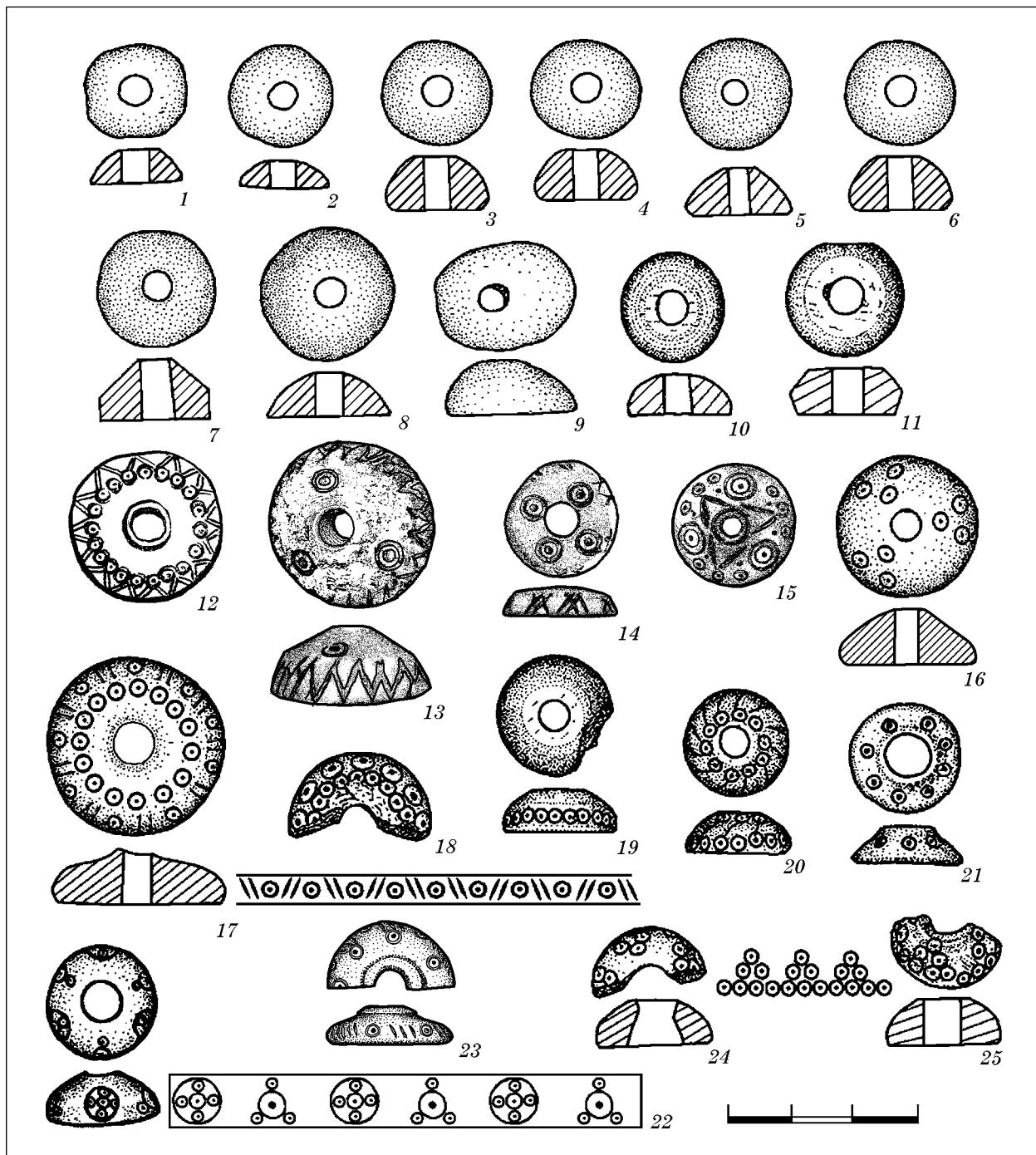

Рис. 1. Півсферичні кістяні ґудзики з території Давньої Русі: 12 — Райковецьке городище (рис. з НА ІА НАН України); 13 — городище Іван-Гора; 14 — Городськ; 23 — Чорнобиль; решта — Київ (15 — рис. за фотографією з архіву Г.Ф. Корзухіної ПМК РАН, без масштабу, решта — рис. автора)

виготовленні зазначеної категорії виробів. На сьогоднішній день серед київських знахідок відомо не менше чотирьох десятків готових ґудзиків. Крім того, тут виявлено цілий ряд ремісничих комплексів, пов'язаних з їх виготовленням.

На півночі Русі півсферичні ґудзики також відомі. Наприклад, окремі екземпляри походять зі Старої Ладоги [Давидан, 1966, рис. 4, 12] та з Білоозера [Захаров, 2004, рис. 223, 4, 5; табл. 340]. Проте загалом їх знахідки тут е

поодинокими. Зовсім в невеликій кількості ґудзики знайдені в Пермському краї [Крыласова, 2001, рис. 12, 2, 5]. Отже, враховуючи, що на півдні Східної Європи і на Сході (Середня Азія та Близький Схід) півсферичні ґудзики відомі у значній кількості і більш різноманітні, варто пов'язувати їх побутування переважно з південної традицією.

Півсферичні ґудзики побутують протягом тривалого часу. У давньоруських матеріалах найбільш ранніми слід вважати екземпля-

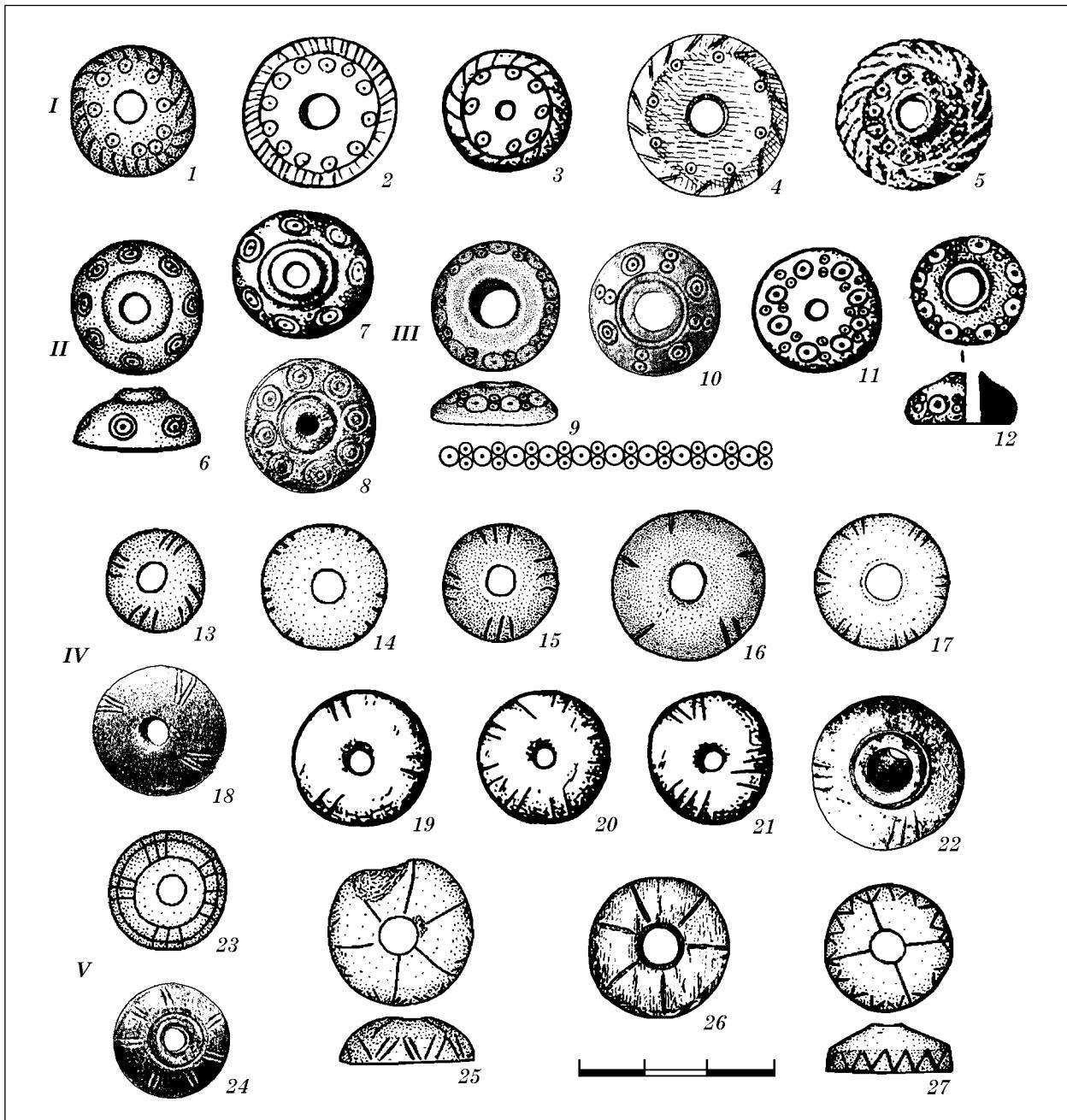

Рис. 2. Приклади гудзиків із схожим орнаментом, що походять з різних регіонів: 1, 6, 13—15, 17, 23, 25, 27 — Київ (рис. автора); 2 — Волковиськ (за Я.Г. Зверуго); 3, 7, 19—21 — Болгар (за І.А. Закіровою); 4 — Нижнє Подунав'я (за П. Діакону, С. Бараші); 5 — Сопка-2, Західний Сибір (за В.І. Молодіним, А.І. Солов'евим); 8 — гудзик з Кійського музею (за Й. Стржиговським); 9 — Колодяжин (рис. автора); 10, 18, 24 — Корінф (за Г. Девидсон); 12 — Сузdal (за М.В. Седовою); 16 — Воїнська Гребля (рис. автора); 22 — Преслав, Болгарія (за Т. Тотевим); 26 — Стара Рязань (за В.П. Даркевичем, Г.В. Борисевичем)

ри з Гульбища, які датуються початком Х ст. Ранню дату має півсферичний гудзик з Тимревського могильника [Фехнер, 1963 рис. 23, 13]. На Супрутському городищі (басейн р. Упі) такий гудзик також знайдено в ранньому шарі [Григорьев, 2005, рис. 42, 20]. Однак найбільш численні знахідки в давньоруських містах пов'язані з шарами XII — першої половини XIII ст. У Києві виявлено поки що єдиний косторізний комплекс з гудзиками, який здогадно можна датувати післямонгольським часом —

це залишки косторізної майстерні, відкритої Т. Мовчанівським на садибі Художньої школи. Автор попередньо датував зазначену майстерню XIII—XIV ст. [Мовчанівський, авт. фонд, арк. 44]. Гудзики з Волзької Булгарії датуються X—XIV ст. [Руденко, 2005, с. 72], в Херсонесі вони зустрічаються у шарах XI—XIV ст. [Романчук, 1981, с. 91]. Півсферичні гудзики виявлені також у двох післямонгольських похованнях у могильнику Сопка-2 в Західному Сибіру [Молодин, Солов'єв, 2004, с. 27, 32]. У Корин-

фі їх знахідки датуються X—XII ст. [Davidson, 1952, p. 297]. Отже, практично на всьому ареалі свого поширення кістяні півсферичні ґудзики побутують одночасно. В цілому хронологічні рамки їх побутування на території Східної Європи слід визначати як X—XIV ст., причому особливих змін за цей період вони практично не зазнають.

Найбільш характерною для ґудзиків є форма півсфери або близька до неї (рис. 1, 1—6, 8—10, 16—20, 22, 24, 25; 2, 9, 12, 25). Саме тому для них найчастіше застосовується термін «півсферичні ґудзики». Поширені також екземпляри, що мають у перетині трапецію (рис. 1, 14, 21). Менш поширений варіант ґудзиків, які в перетині наближаються до трапеціеподібної форми або трапеції, з'єднаної основою з чотирикутником (рис. 1, 7, 13; 2, 27). Обидва різновиди можуть по верху мати невеликий манжет (рис. 1, 23; 2, 6). Інші форми на території Східної Європи зустрічаються рідше. У Києві виявлені екземпляри, що нагадують формує давньоруські профілітові пряслиця (рис. 1, 11).

Півсферичні ґудзики зазвичай орнаментовані, хоч зустрічаються й неорнаментовані екземпляри. Орнаментація давньоруських ґудзиків досить докладно розглянута в літературі [Сергеєва, 2007, с. 218; Сергеєва, 2011, с. 132, 133], тому тут лише коротко скажемо, що найбільш поширений орнамент ґудзиків сформований лінійними або циркульними елементами, а також поєднанням одних та других. Подібний орнамент характерний для більшості виробів цієї категорії у всьому ареалі їх розповсюдження, при цьому декоративне оформлення ґудзиків з різних територій іноді збігається навіть в окремих деталях (рис. 2). Композиційну побудову орнаменту (розміщення по колу циркульних елементів, поділ площини на сегменти та ін.) в цілому можна пояснити прив'язкою до дископодібної поверхні, яка диктує певний підхід до своєї орнаментації. Схожим чином іноді декоровані, наприклад, вироби з рогу, ймовірно пряслиця, за формуєю аналогічні розглянутим ґудзикам, що походять з Хайтхабу [Ulbricht, 1978, Taf. 38]. Однак велика кількість однакових варіантів орнаментації півсферичних ґудзиків змушує визнати побутування усталеної художньої традиції декорування цього виду виробів, яка побутувала на великій території.

Меншу групу створюють вироби з більш складною формою і орнаментом, серед елементів якого є не тільки складні геометричні, але й зооморфні зображення. Такі ґудзики виявлені у дружинному кургані Гульбище у Чернігові [Рыбаков, 1949, рис. 13, справа]. Ґудзики зі стилізованими фігуративними зображеннями відомі в Джигербенті у Середній Азії [Вишневская, 2001, рис. 42, 4—7, 13], в Закавказзі [Ахмедов, 2003, табл. 192, 10, 12], в Візантії [Davidson, 1952, fig. 69]. За формуєю і орнаментом найближчою аналогією ґудзиків з Гуль-

бища (рис. 3, 2—6) можна вважати середньоазіатські екземпляри, зокрема з Джигербенту (рис. 3, 7—10). Проте не можна виключати й можливість походження чернігівських ґудзиків з ареалу візантійського впливу, де також відомі зооморфні елементи декору (рис. 3, 12). У збірках НМІУ є два ідентичні ґудзики з вигравіруваними на них фігурами, які також генетично можуть сягати подібних зображень, однак втратили схожість з прототипами і отримали чисто геометричну форму (рис. 3, 11). Обидва екземпляри виготовлені дуже ретельно, мають рельєфні обідки навколо центрального отвору. Не виключено їх походження з київських майстерень, хоча це залишається в рамках припущення.

Ранні ґудзики на території Східної Європи (Х—XI ст.) варто пов'язувати з імпортом. Власних майстерень з їх виготовлення в цей період тут не виявлено. На думку В.Є. Фльорової, поширення півсферичних ґудзиків на давньоруських і кочівницьких пам'ятках могло бути пов'язане як з провінційним візантійським імпортом, так і з наслідуванням йому [Флерова, 2001, с. 103]. Однак можливі й східні канали проникнення цього виду виробів, враховуючи, що ґудзики з найбільш ранньою датою (принайденні з середини VIII ст.) побутують в Середній Азії [Бернштам, 1950, с. 470; Вишневская, 2001, с. 108]. У цьому зв'язку варто звернути увагу на вже згадувані «нестандартні» ґудзики з Чорної Могили.

У XII—XIII ст. на Русі набуває поширення власна продукція. Особлива роль у виготовленні півсферичних ґудзиків належить стародавньому Києву, де сліди їх виробництва виявлені в багатьох косторізних комплексах в різних частинах міста. Серед відходів виробництва різних виробів, що походять з майстерень на Старокиївській горі, горі Киселівці та на Подолі (на вул. Щекавицькій, 29), найбільша кількість відходів косторізного виробництва пов'язана з виготовленням саме ґудзиків [Хвойка, 1913, с. 71, 72; Шовкопляс, 1954, с. 27—28; Сергеєва, 2008, с. 115; Сергеєва, 2011, с. 92]. У майстернях виявлені також заготовки та напівфабрикати на різних стадіях виготовлення, що дозволяють простежити весь процес виробництва зазначененої категорії виробів. Питання про київське виробництво ґудзиків отримало достатнє освітлення в літературі і узагальнене автором чинної роботи [Сергеєва, 2011, с. 92—94], тому немає необхідності зупинятися на ньому детально. Відзначимо тільки, що наявний на сьогодні обсяг матеріалу може свідчити про те, що київське виробництво було розраховане на широкий ринок.

Широкий попит (судячи з розмаху виробництва) у міського населення викликав появу продукції різної якості, розрахованої на покупця з різним достатком. Більшість київських екземплярів оброблена дуже ретельно і, як правило,

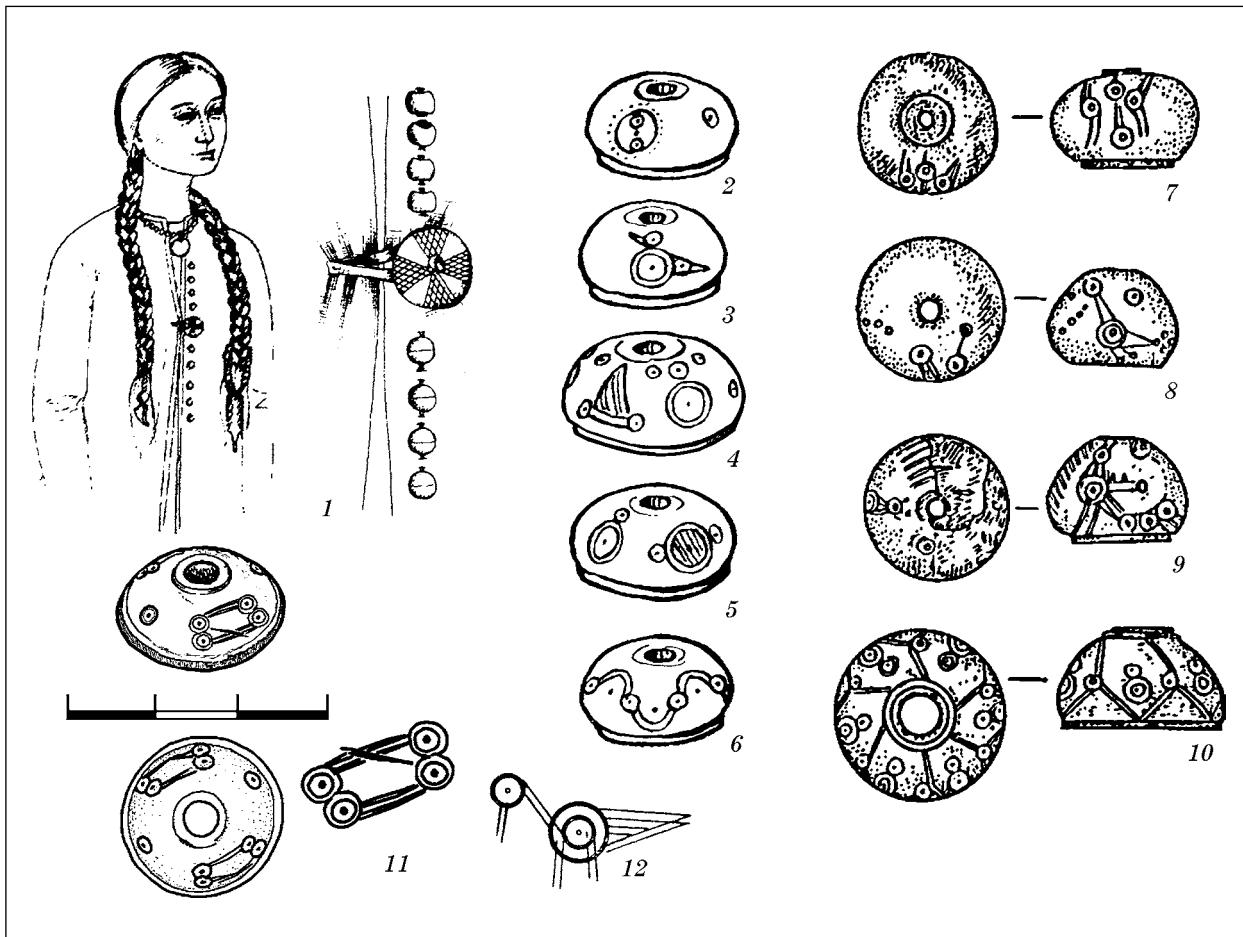

Рис. 3. 1 — розміщення кістяного півсферичного гудзика на одязі у похованні Канівського могильника (Пермський край) за реконструкцією Н.Б. Криласової; 2—6 — гудзики з Гульбища; 7—10 — аналогії з Джигербенту; 11 — гудзик з експозиції НМІУ; 12 — зооморфний мотив на гудзiku з Коринфа; 2—6 — за Б.О. Рибаковим; 7—10 — за Н.Ю. Вишневською, 12 — за Г. Девідсон

прикрашена орнаментом, проте іноді зустрічаються гудзики, виготовлені досить недбало.

Зв'язок багатьох професійних майстерень у різних районах Києва з виробництвом півсферичних гудзиків і великий обсяг виробництва дозволяє розглядати Київ як регіональний центр їх виготовлення. Враховуючи той факт, що на території Східної Європи сліди їх виробництва крім Києва зафіксовані тільки в Херсонесі, можна припустити, що якась частина київської продукції поширювалася й за межі Київської землі та сусідніх князівств. Без перебільшення кістяні півсферичні гудзики можна назвати «візитною карткою» київських косторізів. Можливо, ареал розповсюдження півсферичних гудзиків київського виробництва охоплював (частково або цілком) також степову зону. Проте загалом кочівники могли отримувати гудзики як з Русі, так і з Причорномор'я або зі Сходу.

Функціональність приналежність названої категорії виробів залишається під питанням. Термін «гудзики» досить умовний. Трактовку їх як пряслиць [Тотев, 1963, с. 92; Strzygowski, 1904, Taf. XIX, 8905—8918] заперечила ще Г. Девід-

сон, яка зазначала, що гудзики, які збігаються за формою з пряслицями, менше і легше, виготовлені з кістки або стеатиту і орнаментовані [Davidson, 1952, р. 296]. Аналогічну думку про гудзики Саркелу висловив В.П. Левенок, що відзначив до того ж різницю в діаметрі отворів пряслиць і півсферичних гудзиків [Левенок, 1959, с. 344]. Слід визнати, що беззастережне віднесення схожих предметів з отвором посередині до пряслиць, що іноді має місце, не завжди віправдано. У цьому зв'язку інтерес викликає вивчення виробів з отворами з Монкодонії (Хорватія) доби бронзи, здійснене К. Бекер. Дослідниця на основі трасології приходить до висновку, що, всупереч поширеній думці, такі вироби використовували швидше за все не як пряслиця, а саме як гудзики [Becker, 2005]. Висновки цікаві не лише можливістю трактування конкретних виробів, але й можливим часом появилення гудзиків певної конструкції (з одним отвором у центрі).

Згадані вище кістяні вироби типу пряслиць з київської майстерні (вул. Щекавицька, 29), що мали форму, характерну для профілітових пряслиць, також не можна вважати прясли-

цями через їхню вагу, недостатню для такого функціонального призначення. Саме тому ми умовно відносимо їх до ґудзиків. Щодо диско-подібних виробів з отвором в центрі, які також присутні в асортименті продукції давньоруських косторізів, їх не можна беззастережно заражувати до ґудзиків. Вони більш різноманітні за розміром, зазвичай не мають орнаменту (хоч є й орнаментовані екземпляри). У деяких випадках кістяні диски варто кваліфікувати як елементи набірних руків'їв ножів або якихось інших виробів, гральних жетонів та ін. Загалом у кожному конкретному випадку для виявлення призначення того чи іншого артефакту зазначені форми необхідно його безпосередне вивчення.

У зв'язку з виробництвом півсферичних ґудзиків слід згадати вироби з епіфізів, подібні до них за формою і розмірами, виявлені на ряді давньоруських пам'яток (рис. 4). Технологія виробництва ґудзиків досить добре вивчена на київських матеріалах, і можна впевнено говорити, що майстри-професіонали не використовували епіфізи для виготовлення цього виду продукції. Ґудзики здебільшого виготовлялися з компактної речовини кісток ніг, переважно великої рогатої худоби. У Саркелі виявлені екземпляри, виготовлені з рогу [Флерова, 2001, с. 102]. Вироби з епіфізів за формою і розмірами цілком тотожні кістяним ґудзикам, а отже варто припускати їх однакове функціональне призначення. Крім того, зазначені вироби з епіфізів мають недостатню для пряслиць вагу. В цілому ґудзики з епіфізів, виявлені на давньоруських пам'ятках, поодинокі. Всі вони можуть розглядатися як вироби домашнього ремесла, виконані з підручних матеріалів, які були у розпорядженні власника.

Отже, на сьогодні атрибуція середньовічних півсферичних виробів з отвором у центрі як пряслиць викликає хіба що історіографічний інтерес. У літературі найчастіше вживають термін «ґудзики». В.Є. Фльорова називає їх «застібками» [Флерова, 2001, с. 102, 103]. Досить численні давньоруські знахідки X — першої половини XIII ст. походять з шарів побутових пам'яток поза контекстом їх використання. У кургані Гульбище в Чернігові, що містить поховання за обрядом трупоспалення, знайдено кілька таких екземплярів, однак їх первісне розміщення не фіксувалося. Єдине, про що можна говорити в цьому зв'язку — це про можливу принадлежність ґудзиків чоловічому костяному. Ґудзики з кочівницьких поховань, синхронних давньоруським, належать як людським скелетам [(Березовець, Покровська, Фурманська, 1960, с. 123; Іллінська, Ковпанико, 1960, с. 137; Плетнєва, 1973, с. 36)], так і кінським [Плетнєва, 1973, с. 35, 37, 38; Косиков, Гриб, 1985, с. 257; Шалобудов, Яремака, 1985, с. 144], що вказує на можливість їхнього зв'язку зі зброею — як функціональної деталі

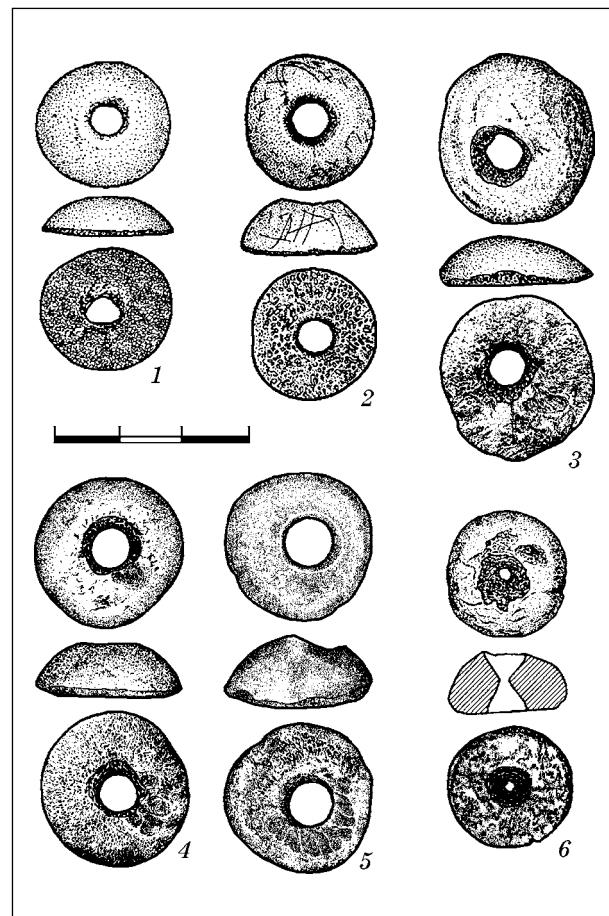

Рис. 4. Вироби з епіфізів тваринних кісток: 1 — Київ; 2 — Воїнська Гребля; 3 — Мазепинці (випадкова знахідка); 4—5 — Витачів; 6 — Колодяжин (рис. автора)

або прикраси. У разі виявлення біля людського кістяку, як правило, зустрічається тільки один ґудзик в районі пояса або таза. У похованні № 247 біля с. Юзефівка (Київська губ.), яке пов'язується з чорними клобуками, три півсферичні ґудзики розташувалися разом з кістяними накладками сагайдачка, що дозволило С.А. Плетнєвій припустити їх принадлежність до сагайдачних деталей [(Плетнєва, 1973, с. 38, табл. 20]. У могильнику Сопка-2 (південь Західного Сибіру), за свідченням авторів, ґудзики могли гррати декоративну роль. В одному з поховань знайдено 7 екз. ґудзиків. Судячи з розташування, вони служили прикрасою ременя, який міг носитися навскіс через плече [Молодин, Соловьев, 2004, с. 73]. У Танкейвському могильнику (Поволжя) кістяні півсферичні ґудзики зустрічалися серед жіночого вбрання. Вони розташувалися на грудях похованих [Халикова, 1971, с. 79] і могли бути частиною одягу або, за припущенням Є.П. Казакова, накісниками [Закирова, 1988, с. 232]. І.А. Закірова припускала для даної категорії виробів декоративну функцію [Закирова, 1988, с. 232]. Треба звернути увагу на той факт, що півсферичний ґудзик іноді використовували в одному

екземплярі. Іноді він нібіто виділяється серед інших застібок. Така ситуація добре зафіксована в жіночому похованні Канівського могильника в Пермському краї, що відображене на реконструкції костюма похованої жінки, що її виконала Н.Б. Криласова [Криласова, 2001, рис. 73]. З положення гудзика добре видно, що він посідає центральне місце в костюмі (рис. 3, 1). У такому випадку, враховуючи ставлення до одягу і його аксесуарів в архаїчному світогляді, такий гудзик, скоріш за все, мав особливу значущість — естетичну і, можливо, семантичну. Аналогічним чином був розташований гудзик при жіночому похованні в могильнику на городище Верхній Джулат в Північній Осетії [Милорадович, 1963, с. 94]. На цьому ж могильнику є ще два поховання з гудзиками — дитяче і дорослої людини. У кожному — також по одному гудзiku, але розміщувалися вони, відповідно, в районі тазу і у лівого стегна похованіх [Милорадович, 1963, с. 95, 97]. На території Давньої Русі знахідки гудzikів здебільшого пов'язані з побутовими об'єктами, що ускладнює реконструкцію їх використання. Можна згадати лише один скелет жінки, знайдений на Райковецькому городищі, при якому також знайдено поодинокий гудзик. Його розташування на одязі не відновлюється, оскільки його виявлено біля ніг [Мовчанівський, 1930, с. 14]. Поодинокі також гудзики в кочівницьких похованнях, де вони пов'язані з людьми або кіньми.

Невелика кількість гудzikів, виявлені на різних поселеннях Східної Європи, підтверджує те, що в одязі їх могло бути небагато. Винятком є поховання в Гульбищі, проте функція гудzikів у цьому випадку, як вже говорилося, залишається під сумнівом.

У зв'язку з питанням про функціональне призначення кістяних півсферичних гудzikів слід звернути увагу на той факт, що вони відносяться до найбільш ретельно виготовлених виробів серед продукції косторізного ремесла. Для більшої їх частини характерна ретельна обробка поверхні і наявність орнаменту. Орнамент гравійований, виконаний дуже ретельно за допомогою спеціальних інструментів (різець, циркуль). На окремих виробах з Середнього Подніпров'я, зокрема з Києва, Городська та Ржищівська (городище Іван-Гора) фіксуються сліди можливої інкрустації у вигляді залишків металу сіро-блізкого кольору в борозенках гравійованих циркульних кіл. Не виключено, що інкрустація гудzikів могла сягати візантійської традиції. Зокрема, гудзики, інкрустовані сріблом, виявлені в Херсонесі [Романчук, 1981, с. 91]. Г.А. Федоров-Давидов також відзначає наявність срібної інкрустації на кістяних гудзиках у кочівницьких старожитностях [Федоров-Давыдов, 1966, с. 71]. У Смоленську були знайдені два гудзики, орнамент яких був виконаний інкрустацією з мідного дроту [Асташова, 1993, с. 76]. Іноді гудзики фарбувалися.

Фарбовані екземпляри виявлені на території Русі, зокрема, в Києві [Сергеєва, 2011, с. 132] і в Колодяжині [Сергеєва, 2012, с. 122], у Волзькій Булгарії [Закирова, 1988, с. 232; Руденко, 2005, с. 72], в Херсонесі (НЗХТ, експозиція музею) і на інших пам'ятках. Загалом фарбування та інкрустація є досить рідкісними прийомами декорування виробів з кістки. Характерно, що найбільш часто вони застосовувалися саме до гудzikів, які могли не тільки грati суто функціональну роль, але й бути декоративною деталлю.

Неорнаментовані гудзики можна розглядати як більш дешеву продукцію. Деякі з них оброблені досить недбало. Однак в окремих випадках неорнаментовані екземпляри виготовлені на токарному верстаті і дуже ретельно відполіровані. Однією з останніх знахідок такого типу є гудзик, знайдений у Вишгороді в 2012 р. (розкопки В.Г. Івакіна). Неорнаментований екземпляр з косторізної майстерні на Київському Подолі виточений на токарному верстаті і пофарбований червоною фарбою, слабкі сліди якої місцями збереглися. Отже, неорнаментовані гудзики також могли нести не тільки функціональне, але й декоративне навантаження.

Ще один аспект, на який варто звернути увагу у зв'язку з функціональним призначенням півсферичних гудzikів, є їх можливе магічне значення (поряд з утилітарним), перш за все в якості оберегу. Таке припущення правомірно, враховуючи той факт, що поділ сфер сакрального і утилітарного в архаїчних і, в значній мірі, традиційних культурах не завжди чітко простежується. Слідуючи за А.К. Байбурунім [Байбурун, 1991, с. 35], можна сказати, що в архаїчній культурі будь-яка річ може використовуватися як в утилітарній, так в семіотичній сферах залежно від актуалізації тих чи інших її властивостей — утилітарних або знакових.

Отже, відкидати думку про магічні функції напівсферичних гудzikів не можна. Припущення про можливе ставлення до гудzikів як до оберегів може базуватися, зокрема, на їх формі і орнаментації. Ці вироби округлої форми з характерним орнаментом можна порівняти з іншими предметами з солярною символікою, які наділялися функціями апотропеїв. Солярні зображення варто відносити до числа універсалій, тому можна припустити можливість наділення магічними функціями півсферичних гудzikів з солярним за своїм походженням орнаментом, і це буде справедливим для всієї території їх розповсюдження. Наскільки могли служити оберегами екземпляри, позбавлені солярного декору (неорнаментовані гудзики і домашні вироби з епіфізів), сказати складно. Саме зазначені екземпляри наочно демонструють наявність насамперед утилітарних функцій даної категорії виробів. Проте, при постановці питання про неутилітарне значення гудzikів, слід враховувати наступне. Декор, як

візуальний прояв тих чи інших аспектів системи світогляду, підкреслює символічні функції речі і її сакральну значущість. Проте при цьому, виконуючи неутілітарні функції, будь-яка реч вже сама по собі, незалежно від наявності або відсутності декору, активізує ті або інші пов'язані з нею уявлення і забезпечує їх необхідне емоційне сприйняття. Дане положення було спеціально розглянуто А.К. Байбууріним [Байбуурин, 1981, с. 224].

Не виключено, що в різному етнічному середовищі утилітарне призначення розглянутоого аксесуара могло дещо відрізнятися, про що свідчить, зокрема, той факт, що в давньоруських (Гульбище), ранньоболгарських (Танкеївській могильник), кочівницьких похованнях Європи та Західного Сибіру вони пов'язані з різним контекстом. Що стосується давньоруської традиції, то ареал знахідок півсферичних ґудзиків і сліди їх налагодженого масового виробництва в Києві можуть свідчити про популяльність цієї категорії виробів у побуті міського населення Південної Русі. Виходячи з розмірів і форми, найбільш ймовірним є їх використання як якоїсь деталі костюма — функціональної (власне ґудзики) та/або декоративної, а також магічної.

У будь-якому разі, будучи позаєтнічним елементом оздоблення, кістяні півсферичні ґудзики варто з повною підставою відносити до елементів загальноєвропейської моди. Реальним її втіленням, за Д.А. Сташенковим, є поширення на великій території в обмежений проміжок часу окремих категорій артефактів, морфологічно, семантично і технологічно пов'язаних між собою [Сташенков, 1998, с. 214]. До аксесуарів подібного роду відносяться кістяні півсферичні ґудзики, добре відомі в середньовічних старожитностях Східної Європи. При цьому, враховуючи ареал їх розповсюдження, їх слід відносити до елементів регіональної (південної), а не загальноєвропейської моди.

Асташова Н.И. Костяные изделия средневекового Смоленска // Средневековые древности Восточной Европы. — М., 1993. — С. 69—78.

Ахмедов Г.М. Азербайджан в IX—XIII веках. Ремесло и торговля // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: IV—XIII века. — М., 1981. — С. 378—386.

Байбуурин А.К. Семиотический статус вещей и мифология // СМАЭ. — Вып. 37. — 1981. — С. 215—226.

Байбуурин А.К. Ритуал в системе знаковых средств культуры // Этнознаковые функции культуры. — М., 1991. — С. 23—42.

Березовець Д.Т., Покровська Є.Ф., Фурманська А.І. Кургани епохи бронзи поблизу с. Марянського // АП УРСР. — 1960. — Т. 9. — С. 102—126.

Бернштам А.Н. Труды Семиреченской археологической экспедиции «Чуйская долина». — М.; Л., 1950. — 158 с. (МИА. — № 14).

Вишневська Н.Ю. Ремесленные изделия Джигербента (IV в. до н. э. — начало XIII в. н. э.). — М., 2001. — 175 с.

Григорьев А.В. Славянское население водораздела Оки и Дона в конце I — начале II тыс. н. э. — Тула, 2005. — 207 с.

Гуревич Ф.Д. Древний Новогрудок. — Л., 1981. — 160 с.

Давидан О.И. Староладожские изделия из кости и рога // АСГЭ. — 1966. — Вып. 8. — С. 103—115.

Даркевич В.П., Борисевич Г.В. Древняя столица Рязанской земли. — М., 1995. — 446 с.

Закирова И.А. Косторезное дело Болгара // Город Болгар. Очерки ремесленной деятельности. — М., 1988. — С. 220—243.

Захаров С.Д. Древнерусский город Белоозеро. — М., 2004. — 592 с.

Зверуго Я.Г. Древний Волковыск. — Минск, 1975. — 144 с.

Іллінська В.А., Ковпаненко Г.Т., Петровська С.О. Розкопки курганів епохи бронзи поблизу с. Первомайки // АП УРСР. — 1960. — Т. 9. — С. 127—140.

Казаков Е.П. Погребальный инвентарь Танкеевского могильника // Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья. — Казань, 1971. — С. 94—155.

Казаков Е.П. Булгарское село X—XIII веков низовий Камы. — Казань, 1991. — 176 с.

Косиков В.А., Гриб В.К. Парное кочевническое погребение из кургана у села Каменка в Донецкой области // СА. — 1985. — № 2. — С. 257—262.

Криласова Н.Б. История прикамского костюма. Костюм средневекового населения Пермского Предуралья. — Пермь, 2001. — 220 с.

Левенок В.П. Пряслища города Саркел-Белая Вежа // МИА. — 1959. — № 75. — С. 340—352.

Майко В.В. Давньоруські знахідки з Південно-Східного Криму (до питання про економічні та політичні контакти // Дънеслово: Зб. пр. на пошану дійсн. члена НАН України П.П. Толочка з нагоди його 70-річчя. — К., 2008. — С. 311—321.

Милорадович О.В. Християнский могильник на городище Верхний Джулат // МИА. — 1963. — № 114. — С. 86—106.

Михайлова Р.Д. Особливості обробки кістки в Південно-Західній Русі (Х — перша половина XIV століття). — К., 1991. — 40 с.

Мовчанівський Т.М. Звіт про археологічні дослідження слов'янського городища XI—XIII ст. в с. Райках на Бердичівщині 1930 року // НА ІА НАН України. — Ф. ВУАК/Р. — № 2.

Мовчанівський Т.М. Археологічні дослідження городищ з часів Київської Русі: Києва, Вишгороди, Райок, Городська. Чернетки статті // НА ІА НАН України. — Авт. фонд. — № 13.

Молодин В.И., Соловьев А.И. Памятник Сопка-2 на реке Оми. — Новосибирск, 2004. — 184 с.

Плетнєва С.А. Древности черных клубков. — М., 1973. — 48 с. (САИ. — Вып. Е 1—19).

Ратич О.О. Давньоруські вироби з кості і рогу, знайдені на території Галицької і Волинської земель // МДАПВ. — 1959. — Вип. 2. — С. 119—131.

Романчук А.И. Изделия из кости в средневековом Херсоне // Античная древность и средние века. — Свердловск, 1981. — С. 84—105.

Руденко К.А. Булгарские изделия из кости и рога // Древности Поволжья: эпоха средневековья (исследования культурного наследия Волжской Булгарии и Золотой Орды). — Казань; Яльчик, 2005. — С. 67—97.

Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // МИА. — 1949. — № 11. — С. 7—93.

Седова М.В. Ярополч Залесский. — М., 1978. — 159 с.

Седова М.В. Сузdal' v X—XV vv. — M., 1997. — 236 c.

Сергеева М.С. Древнерусские костяные пуговицы // Интеграция археологических и этнографических исследований. — Одесса; Омск, 2007. — С. 216—220.

Сергеева М.С. Косторезное ремесло XI—XII vv. на Киевском Подоле // Acta Archaeologica Albarutenica. — Минск, 2008. — Т. IV. — С. 111—119.

Сергеева М.С. Косторізна справа у Стародавньому Києві. — К., 2011. — 256 c.

Сергеева М.С. Косторізна справа у Давньому Колодяжині // Археологія. — 2012. — № 3. — С. 118—125.

Сташенков Д.А. Евразийская мода в эпоху раннего средневековья (к постановке проблемы) // Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. (вопросы хронологии): Материалы II Междунар. археол. конф. (17—20 ноября 1997 г.). — Самара, 1998. — С. 213—231.

Терський С. Вироби з кости і рогу X—XIII ст. з території Прикарпаття і Волині у фондах Львівського історичного музею // Наук. зап. Львівськ. істор. музею. — Львів, 1993. — Вип. 1. — С. 68—87.

Томев Т. За обробку на кост в средновековна България // Археология. — 1963. — Год. 5, кн. 3. — С. 83—92.

Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. — М., 1966. — 275 с.

Фехнер М.В. Изделия косторезного производства // Ярославское Поволжье X—XI vv. — М., 1963. — С. 39—42.

Флерова В.Е. Резная кость юго-востока Европы IX—XII веков: искусство и ремесло (по материалам Саркела — Белой Вежи из коллекции Государственного Эрмитажа). — СПб., 2001. — 352 с.

Халикова Е.А. Погребальный обряд Танкеевского могильника // Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья. — Казань, 1971. — С. 64—93.

Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. — К., 1913. — 103 с.

Шалобудов В.Н., Яремака В.Н. Кочевнические захоронения X—XII vv. на р. Волчей // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1985. — С. 138—154.

Шовкопляс А.М. Некоторые данные о косторезном ремесле в древнем Киеве // КСИА АН УССР. — 1954. — Вып. 3. — С. 27—32.

Becker K. Spindle whorls or buttons? Ambiguous bone artefacts from a Bronze Age castelliere on Istria // From Hooves to Horns, from Mollusc to Mammoth. Manufacture and Use of Bone Artefacts from Prehistoric Times to the Present: Proceed. of the 4th Meet. of the ICAZ Worked Bone Research Group (Tallinn, 26th—31st of August 2003). — Tallinn, 2005. — P. 157—174.

Davidson G.R. The Minor Objects // Corinth. — Princeton; New Jersey, 1952. — Vol. XII. — 474 p.

Diâconu P., Baraschi S. Objects of Bone and Antler from Păcuiul Lui Soare // Dacia. — 1973. — Vol. XVII. — P. 351—359.

Strzygowski J. Koptische Kunst. — Vienne; Leipzig, 1904. — 362 S.

Ulbricht I. Die Geweihverarbeitung in Haithabu. — 1978. — 151 S. (Die Ausgrabungen in Haithabu. — 7).

Wapińska A. Wyniki badań archeologicznych na stanowisku w Gdańsku (Wykopy I—IV) // Gdańsk wczesnosredniowieczny. — Gdańsk, 1967. — Vol. 6. — S. 245—272.

M. C. Сергеева

ОБ ОДНОМ ТИПЕ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ПУГОВИЦ НА ТЕРРИТОРИИ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

В статье рассматриваются костяные полусферические пуговицы, получившие распространение на территории Восточной и Центральной Европы, Средней Азии и Переднего Востока. В северной части Восточной Европы находки пуговиц немногочисленны, в то время как на юге ареала они широко распространены. Таким образом, использование пуговиц может связываться с южной традицией. Костяные полусферические пуговицы в Восточной Европе следует датировать в рамках X—XIV vv.

В рассматриваемом регионе пуговицы имеют стандартную форму и орнаментацию. Большее разнообразие форм и более сложный орнамент характерен для пуговиц Средней и Передней Азии и Византии.

В X—XI vv. пуговицы могли попадать на территорию Восточной Европы как импорт с Востока или из Византийского мира. В XII—XIII vv. появляется собственное производство на Руси (Киев).

Наиболее вероятным является назначение пуговиц как деталей костюма или полифункциональных застежек. Можно также предполагать их значение как оберега. Как надэтнический элемент наряда костяные полусферические пуговицы можно отнести к деталям региональной моды.

Ключевые слова: Восточная Европа, Древняя Русь, резная кость, пуговицы, орнамент.

M. S. Сергеева

ON ONE KIND OF MEDIEVAL BUTTONS IN EASTERN EUROPE

The article deals with bone hemispherical buttons, widely spread on the territory of Central and Eastern Europe, the Middle and Near East. In the northern part of Eastern Europe the finds of buttons are not numerous while on the south of the area they are widespread. Thus, using of buttons could be associated with the southern tradition. Bone hemispherical buttons in Eastern Europe should be dated within the 10—14 centuries.

Throughout the study area buttons are uniform in shape and ornamentation. A greater variety of forms, and a more complex design patterns were characteristic of the buttons in Central and West Asia and Byzantium.

During 10—11 centuries the buttons could arrive at the territory of Eastern Europe as an import from Orient or from Byzantine world. In the 12—13 centuries their own production in Rus (Kyiv) appeared.

It seems most likely to use the buttons as a costume details or polyfunctional fastenings, and as decorative details. Their protective meaning is also could be assumed.

As a supra-ethnic element of decoration, hemispherical bone buttons may relate to the details of regional fashion.

Ключевые слова: Eastern Europe, Old Rus, carved bone, buttons, ornament.

Одержано 21.03.2014.

УДК: [902.02(091):167.23](477)“1954/1990”

B. I. Троцька

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ В АРХЕОЛОГІЧНІЙ КЕРАМОЛОГІЇ У 1954—1990 рр.

Про використання експериментальних методів у вивченні давнього гончарства у 1954—1990 рр. Охарактеризовано праці, в яких застосовано експериментальні методи дослідження. Наголошено про досягнення й недоліки у використанні даного методу.

Ключові слова: експеримент, моделювання, реконструкція, археологічна керамологія, дослідники.

Сучасний рівень розвитку науки й техніки дозволяє проводити дослідження глиняного посуду у трьох основних напрямках: технологія виробництва, класифікація, типологія, хронологія, залежно від чого вченими використовуються різноманітні методи її дослідження. Серед них найчастіше застосовують методи техніко-природничих наук, реконструкції та експериментальне моделювання. Всі ці методи вже протягом кількох століть використовують у своїх дослідженнях археологи й історики різних країн.

Основою експериментального моделювання є активний і контрольований вплив на предмет, процес чи явище, що вивчається, з використанням методів техніко-природничих наук. Для цього може бути використана як сама археологічна знахідка, так і штучно створена її модель [Гейко, 2011, с. 51]. Найповніше охарактеризували експериментальні методи гончарства І. Васильєва та Н. Салугіна [Васильєва, Салугіна, 1999], І. Глушко [Глушко, 1999], Ю. Цетлін [Цетлін, 1995]. Дослідники визнають, що експеримент як метод дослідження не отримав загального визнання внаслідок не розробленості теорії й процедури експериментальних досліджень, залежності від суб'єктивних фак-

© В.І. ТРОЦЬКА, 2014

торів, умінь та навиків дослідників. Виділено два напрямки в розвитку експериментальних методів дослідження — еталонно-експериментальний й природничо-науковий та наголошено, що обидва ці методи мають серйозні недоліки. Дані експериментальних досліджень є базою для теоретичних розробок та культурно-історичних реконструкцій, зокрема закономірностей розвитку гончарства окремих племен та народів [Гейко, 2011, с. 51; Глушко, 1999, с. 170—172]. Деякі дослідники прогнозують, що в майбутньому експериментальний метод стане одним з основних в археологічній науці [Васильєва, Салугіна, 1991, с. 80; Гейко, 2011, с. 51].

Метод експерименту був добре відомий у різних країнах Західної Європи, широко застосовувався Леонардо да Вінчі, Галілеем. Вперше до методу реконструкції та експерименту в керамології звернувся німецький учений Якоб фон Мелло (1659—1743), який займався реконструкцією давньої кераміки Північної Німеччини [Експериментальні методи ...]. З середини XIX ст. експериментальні методи в археології почали використовувати як окремі дослідники, так і цілі групи фахівців-експериментаторів. Проте комплексний характер експериментальні дослідження почали набувати лише з XX ст. Саме у 1920-х рр. виникає нова форма археологічного експерименту, що поєднане в собі досягнення всієї системи історичних наук. Наприклад, у Швейцарії, на берегах Боденського озера експериментатори реконструювали поселення кам'яного й бронзового віку, де відтворили життя людей далекого минулого. Зараз на цьому місці знаходиться один з найбільших швейцарських музеїв під відкритим небом. У Польщі подібні дослідження проводи-

ли на укріпленню поселенні лужицької культури (XIV—V ст. до н. е.) в Біскупіні, де було реконструйовано городище епохи раннього залізного віку. На його території досліджуються різні давні ремесла, в тому числі й гончарне [Експериментальні методи ...]. У 1956 р. на цьому острові уперше у світовій практиці польські археологи-експериментатори провели спалювання моделі давнього житла [Малинова Рената, Малина Ярослав, 1988, с. 15]. В Україні такі експерименти почали проводитися лише на початку 1970-х рр. [Зиньковський, 1982; 1983; 1973; 1976; 1975]. В останні десятиліття ХХ ст., а точніше з його другої половини, у зв'язку з розвитком науково-технічної революції у країнах близького й далекого зарубіжжя вивчення технології археологічної кераміки почало виділятися в самостійну галузь. Результати робіт широко використовувались для реконструкції палеоекономіки, історико-культурної та етнокультурної історії стародавніх народів. Першість у експериментальних дослідженнях належить Італії, Нідерландам, Іспанії, США [Гейко, 2011, с. 47].

У колишньому Радянському Союзі розвиток експериментальної археології розпочинається у 1950-х рр. в рамках школи видатних російських вчених — археологів Олександра Бобринського та Сергія Семенова, де розробляються нові методи наукових досліджень. В результаті на світ з'являється оригінальна методика вивчення давніх ремесел та функціонального призначення знарядь праці з використанням трасологічного методу. У 1960—1980-х рр. побачили світ роботи, пов'язані з експериментальними дослідженнями, зокрема всесвітньо відома монографія Олександра Бобринського «Гончарство Восточної Європи. Источники и методы изучения» [Бобринский, 1978], стаття Сергія Семенова «Вивчення первісної техніки методом експерименту» [Семенов, 1963] й монографія у співавторстві з Галиною Коробковою «Технология древнейших производств. Мезолит—энолит» [Семенов, Коробкова, 1983].

Робота О. Бобринського стала класикою радянської археології й мала значний вплив на дослідників в усіх республіках колишнього Радянського Союзу, в тому числі й в Україні. Книга присвячена методологічним й методичним питанням вивчення масових знахідок глиняних виробів з пам'яток епохи неоліту, бронзи, заліза. У ній розглянуто дослідження кераміки як один із перспективних напрямків розвитку сучасної археології з використанням методів природничих наук та експериментального моделювання [Бобринский, 1978]. Перший розділ цього видання містить методику вивчення особливостей економічного розвитку гончарного виробництва за керамічними знахідками, інші шість розділів присвячені окремим етапам виготовлення глиняних виробів. Для досконалого вивчення технології виготовлення давньої

кераміки вчений застосував експериментальне моделювання, методи техніко-природничих наук та власні етнографічні дослідження, проведені на території Росії, України, Білорусії. Для дослідження технології виготовлення глиняного посуду використовувалась як сама археологічна знахідка, так і штучно створена модель. Вчений здійснював дослідження кераміки на міцність, водостійкість, в залежності від характеру домішок у формувальній масі, температури випалювання й якості глини. За допомогою експериментальних досліджень було встановлено, що з підвищенням температури випалювання міцність глиняних виробів збільшується [Бобринский, 1978].

У монографії С. Семенова та Г. Коробкової розглянуто ремесла та знаряддя праці трьох історичних періодів — мезоліту, неоліту, енеоліту. В основу роботи покладено дослідження технології давнього виробництва та інструментів за допомогою трасологічного аналізу, подано численні експерименти по моделюванню стародавніх ремесел, в тому числі й гончарства. При проведенні експерименту дослідники широко використовують дані етнографії. Саме п'ятий розділ книги «Раннее керамическое производство» присвячений реконструкції гончарного виробництва епохи енеоліту—бронзи. У підрозділі «Технология керамического производства» описано моделювання виробничих процесів з дотриманням давньої технології: приготування формувальної маси, виготовлення глиняного посуду, сушіння, ліскування, випалювання на вогнищі. Під час експериментальних досліджень Галиною Коробковою з'ясовано, що ліскування глиняних виробів здійснювалося по вже підсушеній поверхні [Семенов, Коробкова, 1983, с. 191—235].

Експериментальні дослідження техніко-технологічних прийомів виготовлення стародавнього глиняного посуду, проведені вченими різних країн, розглянуто в книзі Ренати Малинової та Ярослава Малини «Прыжок в прошлое. Эксперимент раскрывает тайны древних эпох» [Малинова, Малина, 1988, с. 158—170]. Авторами вказані основні недоліки експериментальної археології та зауважено, що застосування експериментальних досліджень не дає абсолютної доказовості моделюваного процесу, а сам експеримент не визначений у часі і просторі, тому потрібно уникати категоричних узагальнень, чітко визначати завдання й очікувані результати експериментів та фіксувати свою дія [Малинова, Малина, 1988, с. 18, 19].

Значного поширення у 1980-х рр. — 1990 р. набули й активно використовувалися археологами експериментальні дослідження глиняних виробів в регіональних наукових центрах Російської Федерації [Васильєва, Салугіна, 1990; 1991; 1999; Глушко, 1999; Григорьев, Рusanov, 1990; Цетлин, 1995]. Зокрема, 1990 р. побачили світ публікації про дослідження гли-

няних виробів за допомогою експериментальних досліджень І. Васильєвої та Н. Салугіної «Работы экспедиции по экспериментальному изучению древнего гончарства», С. Григор'єва та І. Русанова «Экспериментальные работы по изготовлению керамики» [Васильева, Салугина, 1990, с. 234—257; Григорьев, Русанов, 1990, с. 140—143].

У вітчизняній археологічній науці питання, які стосуються технологічних аспектів виготовлення глинняного посуду, досі не стали цілеспрямованим предметом дослідження. Як правило, при вивченії технології виготовлення глинняних виробів археологи обмежуються візуальними спостереженнями. Вченими мало проводиться лабораторних хіміко-фізичних, палеоетнографічних експериментальних досліджень. В даний час в Україні експериментальні дослідження проводить Північна (керівник І. Готун) та Житомирська (керівник А. Петраускас) експедиції Інституту археології НАН України, які здійснюють дослідження технології виготовлення посуду доби Русі, реконструюючи всі етапи виробництва: видобування сировини, підготовку формувальної маси, виготовлення глинняного посуду, реконструкцію гончарного круга, гончарного горна, випалювання експериментального посуду [Готун, Петраускас А., Петраускас О., 2003]. Дослідження глинняних виробів трипільської, зрубної, черняхівської, роменської культур із застосуванням експериментальних досліджень та методів природничих наук проводили й проводять А.В. Гейко, А.А. Денисова, Б.С. Жураковський, А.В. Магда [Гейко, Литвиненко, 1999, с. 206—209; 2001, с. 47, 48; Гейко, 2011, с. 52, 59, 99, 100, 107, 108, 115, 118—121; Денисова, 1989, с. 60, 61; 1992, с. 53—60; Жураковський, 1994, с. 88—92; Магда, Дикий, Медведева, Шляхов, 1994, с. 164, 165].

Вперше в Україні керамологічний експеримент з «випалювання глиняної обмазки» був проведений 1935 р. на окраїні с. Халеп'я Обухівського р-ну (Київщина) технологом-хіміком Ольгою Кульською та її науковим асистентом Н.Д. Дубицькою. Метою даного експерименту було «відновити картину хімічних і технологічних процесів, безпосередньо зв'язаних з керамічним виробництвом». Для цього експериментатори «дослідили фрагменти кераміки й обмазки з площинок трипільської культури ...; також вивчалися глини, спеціально взяті з тієї ж місцевості, для порівняння їх як сировини з наявними виробами» [Кульська, 1940]. Детальні результати лабораторних цих досліджень глинняних виробів трипільської культури опубліковані в 1940, 1958 рр., зокрема в статтях «Кераміка трипільської культури (Хіміко-технологічне дослідження)» та «Хіміко-технологічне вивчення кераміки з Ольвії» [Кульська, 1940, с. 307; 1958]. На експериментальні дослідження О. Кульської звернув увагу

керамолог О. Пошивайло, який у передньому слові до Національного наукового щорічника «Українська керамологія» (кн. IV, т. 1) [Пошивайло, 2013, с. 12—122], зауважив, що подані на той час Ольгою Кульською висновки щодо проведених експериментальних досліджень, говорять про «недостатність її особистого практичного досвіду роботи з керамікою, незнання особливостей традиційної технології гончарного виробництва, орієнтацію головним чином на тогочасну технічну літературу з проблематики керамічної технології» [Пошивайло, 2013, с. 69—75]. І дійсно, у поданих висновках дослідниці щодо проведених експериментів більше вигадок, аніж наукового аналізу.

У 1980-х рр. дослідження кераміки проводила А.А. Денисова [Денисова, 1989, с. 60, 61; 1992]. У статті «Некоторые особенности технологии изготовления керамики срубной культуры на территории лесостепной Украины» подано результати вивчення глинняних виробів зрубної культури із застосуванням методів природничих наук, а також експериментального моделювання [Денисова, 1989, с. 60, 61]. Але, як і передня дослідниця, вчена не подала фахових висновків щодо проведеного експерименту.

Експериментальні дослідження з надання глинняному посуду скіфського часу близьку проводив Іван Щегельський. Він встановив, що лискування могло здійснюватися після того, як виріб трохи підсохне, щоб не деформувати стінок. У статті «Техніка обробки керамічного посуду VII ст. до н. е.—II ст. н. е. в Середньому Подніпров’ї» стверджував, що лискування здійснювалось у два етапи. Перший, попередній, коли після формування виробу його стінки обстругували, вирівнювали, вигладжували, внаслідок чого поверхня ставала рівною й була готова до лискування. Другий етап — безпосередньо лискування — здійснювався після повного висихання й затвердіння стінок, для чого їх знову злегка зволожували водою або олією, оскільки на сухій поверхні під час лискування міг місцями випадати й руйнуватися поверхневий шар. Перевагу надавали саме олії, бо після зволоження нею стінок посуду їх поверхня не розтріскувалася, а лощило не залишало слідів. І. Щегельський припустив, що застосовували лляну, конопляну або лопухову олію [Щегельський, 1986, с. 13, 22], хоча жодних лабораторних досліджень для підтвердження своїх висновків експериментатором не було проведено. Залишається не доведеним і те, чи знали племена скіфського часу технологію виробництва олії з конопель, льону або лопуха. Адже за етнографічними спостереженнями глиняні вироби лискували без використання жирів, за допомогою лише лощила. Під час їх випалювання глянець закріплювався [Гейко, 2011, с. 99].

У 1970—1980-х рр. експериментальні дослідження польських учених зі спалювання моделі давнього житла запозичив одеський археолог

Костянтин Зіньковський, який створював реконструкції трипільського житла, виготовляв їх макети й спалював. Такі дослідження називав науковими експериментами з моделювання трипільського житла. «Головною метою його експериментальних досліджень стало спростування результатів керамологічного експерименту з випалювання глиняної обмазки О. Кульської та Н.Д. Дубицької 1935 р., доказування, немовби будівлі трипільців були дво- і триповерховими, а глиняна обмазка трипільських майданчиків була не чим іншим як залишками міжповерхового перекриття» [Пошивайло, 2013, с. 75]. Результати проведених експериментів оприлюднив у низці публікацій [Зіньковський, 1973; 1975; 1976; 1982; 1983]. Керамолог О. Пошивайло експериментальні дослідження Костянтина Зіньковського називає «театралізована промоція» й стверджує, що такі експерименти «... це все гадання історика, не підтверджені жодними неспростованими експертно-аналітичними дослідженнями...». Провівши в 1972 і 1975 рр. наукоподібні бутафорні «експерименти», Костянтин Зіньковський надалі, посилаючись на них, упродовж десятиліття займався теоретизуванням на цю тему й активно поширював свої вигадки ... Проте й кількох малоекспективних ритуалізованих спалювань виявилося достатньо, щоб частина археологів повірила в ці гадання й почала поширювати їх у наукових публікаціях» [Пошивайло, 2013, с. 81]. Дослідник вважає, що, «значення експериментів у археологічній керамології, зокрема з моделювання історичних ситуацій і явищ, для з'ясування тих чи інших питань палеогончарства, значною мірою перебільшується. Насправді ж їхня роль у реконструкції давнього минулого майже завжди є гіпотетичною, тобто найбільш ймовірним припущенням. Однозначно стверджувати, що результати експерименту є ідентичними з наслідками певних дій, подій чи явищ минулого, як правило, немає достатніх підстав. Понадинок керамологічні експерименти, які нині здійснюють археологи, частіше є надуманими й наперед прогнозованими (вигаданими) і в більшості випадків закінчуються підтвердженням гіпотетичних висновків, які б не були вони фантастичними. При цьому нерідко експериментатори не володіють достатнім знанням технології та техніки гончарного виробництва, не мають елементарних навичок практичної роботи в гончарстві, що вкрай важливо для проведення будь-яких керамологічних експериментів. Основним об'єктивним джерелом підтвердження гіпотез керамологів і надалі залишаються спеціальні лабораторно-технічні методи дослідження кераміки» [Пошивайло, 2013, с. 122]. І дійсно, в експериментальних дослідженнях Костянтина Зіньковського багато вигадок і помилок, які введені до наукового обігу, оскільки спеціальних лабораторних ме-

тодів досліджені вченим не було проведено. Тому досить прикро, що на них роблять посилення окремі дослідники.

Отже, на відміну від видань зарубіжних вчених, які досить широко використовували лабораторні дослідження при проведенні експериментів, більшість вітчизняних дослідників 1950-х рр. — 1990 р. їх не використовували. Адже відомо, що експериментальні дослідження передбачають наявність у експериментаторів ґрунтовних керамологічних знань, дотримання певних правил і чіткої фіксації результатів дослідження, які, на жаль, в Україні поки-що розроблені недостатньо. Важливість цих праць, хоча вони й мають багато недоліків, полягає в тому, що це перші в Україні роботи, де описано проведені авторами експериментальні дослідження гончарного виробництва. Для досягнення мети й завдань, які ставили перед собою експериментатори, необхідно було здійснити безліч лабораторних дослідень (визначити склад формувальної маси, температуру випалювання, трасологічні дослідження тощо), підібрати тотожні їм формувальні маси, сформувати вироби за допомогою тих пристрій та інструментів, якими користувалися гончари досліджуваних періодів, збудувати тотожний горн чи гончарну піч і провести в них випалювання за температури, зафіксованої лабораторними дослідженнями. Всього цього, на жаль, у більшості випадків експериментаторами не здійснювалося. Важливість цих праць, хоча вони й мають багато недоліків, полягає в тому, що це перші в Україні роботи, де описано авторами експериментальні дослідження гончарного виробництва.

Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы: источники и методы изучения. — М., 1978. — 272 с.

Васильєва И.Н., Салугина Н.П. Работы экспедиции по экспериментальному изучению древнего гончарства // Вопросы археологии Урала и Поволжья. К 30-летию Средневолж. археол. эксп. — Самара, 1990. — С. 234—257.

Васильєва И.Н., Салугина Н.П. Роль эксперимента в изучении древнего гончарства (к постановке проблемы) // Керамика как исторический источник (подходы и методы изучения): Тез. докл. Всесоюз. науч. археол. конф. — Свердловск; Куйбышев, 1991. — С. 76—80.

Васильєва И.Н., Салугина Н.П. Экспериментальный метод в изучении древнего гончарства (к проблеме разработки структуры научного исследования с использованием физического моделирования) // Актуальные проблемы гончарства. — Самара, 1999. — С. 181—198.

Гейко А.В. Гончарство населення скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя . — Полтава, 2011. — 248 с.

Гейко А., Литвиненко Т. Температура випалювання кераміки раннього залізного віку // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За роки 1996—1999. — Опішне, 1999. — Кн. 4. — С. 206—209.

- Гейко А., Литвиненко Т. До питання про визначення температури випалювання посуду роменської культури // АЛЛУ. — 2001. — № 1. — С. 47—48.
- Глушко І.Г. Проблемы экспериментального гончарства // Актуальные проблемы изучения гончарства. — Самара, 1999. — С. 167—181.
- Готун І.В., Петраускас А.В., Петраускас О.В. Гончарство // Північна експедиція ІА НАН України: Матеріали та дослідження. — К., 2007. — Вип. 1: Поселення між Ходосівкою та Лісниками: Дослідження 2003 р. — С. 204—214.
- Григорьев С.А., Рusanov И. Экспериментальные работы по изготовлению керамики // Археология Волго-Уральских степей. — Челябинск, 1990. — С. 140—143.
- Денисова А.А. Некоторые особенности технологии изготовления керамики срубной культуры на территории лесостепной Украины // Проблемы истории и археологии давнего населения Украинской РСФР: Тезисы доп. — К., 1989. — С. 60—61.
- Денисова А.О. Деякі аспекти технології виготовлення кераміки зрубної культури на території Лісостепової України // Стародавнє виробництво на території України. — К., 1992. — С. 53—60.
- Експериментальні методи дослідження в системі історичних наук [Електронн. ресурс]. — Режим доступу: <http://ua-referat.com>.
- Жураковський Б.С. Про технологію виготовлення трипільської кераміки // Археологія. — 1994. — № 1. — С. 88—92.
- Зиньковский К.В. Новые данные к реконструкции трипольских жилищ // СА. — 1973. — № 1. — С. 137—150.
- Зіньковський К.В. До проблеми трипільського житлобудування // Археологія. — 1975. — Вип. 15. — С. 13—22.
- Зиньковский К.В. О методах изучения домостроительства племен трипольской культуры // МАСП. — Одесса, 1976. — Вып. 8. — С. 36—49.
- Зиньковский К.В. Значение моделирования в исследовании остатков построек на поселениях трипольской культуры // Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья. — К., 1982. — С. 19—32.
- Зиньковский К.В. К процедуре исследования проблемы домостроительства трипольских племен // МАСП. — К., 1983. — С. 16—22.
- Кульська О.А. Кераміка трипільської культури (хіміко-технологічне дослідження) // Трипільська культура. — К., 1940. — С. 307—323.
- Кульська О.А. Хіміко-технологічне вивчення кераміки із Ольвії // АП УРСР. — 1958. — Т. 7. — С. 77—91.
- Магда А.В., Дикий Н.П., Медведева Е.Б., Шляхов Н.А. Результаты исследования черепицы из Херсонеса методом характеристического рентгеновского изучения // Древности. — Харьков, 1994. — С. 164—165.
- Малинова Р., Малина Я. Прыжок в прошлое. Эксперимент раскрывает тайны древних эпох. — М., 1988. — 271 с.
- Пошивайло О. Експеримент у сучасній керамології — рефлексії екстенсивного поступу // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2008. — Опішне, 2013. — Кн. IV, т. I. — С. 12—239.
- Семенов С.А. Изучение первобытной техники методом эксперимента // Новые методы в археологических исследованиях. — М.; Л., 1963. — С. 191—214.
- Семенов С.А., Коробкова Г.Ф. Технология древнейших производств. Мезолит—энеолит. — Л., 1983. — 256 с.
- Щегельський І.І. Техніка обробки керамічного посуду VII ст. до н. е. — II ст. н. е. в Середньому Подніпров'ї // Археологія. — 1986. — Вип. 54. — С. 13—26.
- Цетлин Ю.Б. Проблемы научного эксперимента в изучении древнего гончарства // РА. — 1995. — № 2. — С. 59—68.

B. I. Trotska

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЕ МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ В АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КЕРАМОЛОГИИ В 1954—1990 гг.

Об использовании экспериментальных методов в изучении древнего гончарства в 1954—1990 годах. Охарактеризованы труды, в которых применены экспериментальные методы исследования. Отмечены достижения и недостатки в использовании данного метода.

Ключевые слова: эксперимент, моделирование, реконструкция, археологическая керамология, исследователи.

V. I. Trotska

EXPERIMENTAL METHODS IN ARCHAEOLOGICAL CERAMOLOGY IN 1954—1990

About the use of experimental methods in the study of old ceramics in 1954—1990. Characterized labour in which the applied experimental research methods. It is marked about an achievement and defects in the use of this method.

Ключевые слова: experiment, modeling, reconstruction, archaeological керамология, researchers.

Одержано 8.05.2014.

НАШІ АВТОРИ

БАШКАТОВ Юрій Юрійович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

БОНДАР Ксенія Михайлівна — кандидат геологічних наук, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

БІТКОВСЬКА Тетяна Володимиривна — лаборант I категорії Інституту археології НАН України.

БУЗЯН Галина Миколаївна — заслужений працівник культури України, завідувачка науково-дослідного відділу «Археологічний музей» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ГОПКАЛО Оксана Вікторівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ІВАНОВА Світлана Володимиривна — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

КАЗАНСЬКИЙ Михайло Михайлович — габілітований доктор, директор наукових досліджень Національного науково-дослідного центру, Франція.

КОЛОДА Володимир Васильович — кандидат історичних наук, доцент Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди.

КОТЕНКО Вікторія Володимиривна — аспірантка кафедри археології Національного університету «Києво-Могилянська академія», молодший науковий співробітник Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України.

КРАКАЛО Ірина Володимиривна — молодший науковий співробітник Комсомольського історико-краєзнавчого музею.

ЛИСЕНКО Світлана Станіславівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ЛИСЕНКО Сергій Дмитрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

МАСТИКОВА Анна Володимиривна — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології Російської академії наук.

МИЛАШЕВСЬКИЙ Олександр Семенович — лаборант I категорії відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень ІА НАН України.

ПУГОЛОВОК Юрій Олександрович — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України.

СЕРГЄЄВА Марина Сергіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

СІНІКА Віталій Степанович — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник НДЛ «Археологія» Придністровського державного університету ім. Т.Г. Шевченка.

ТЕТЕРЯ Дмитро Адольфович — завідувач науково-дослідного відділу «Музей трипільської культури» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

ТЄЛЬНОВ Микола Петрович — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Відділу античної та середньовічної археології Інституту культурної спадщини Академії наук Республіки Молдова.

ТРОЦЬКА Валентина Іванівна — старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, молодший науковий співробітник Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України.

ШУЛЬЦЕ Ердмуте — доктор філософії, співробітник Євроазійського відділу Германського Археологічного Інституту.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АКР	— Археологическая карта России.
АВУ	— Археологічні відкриття в Україні.
АДІУ	— Археологія і давня історія України.
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні.
АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України.
АН УССР	— Академия наук Украинской ССР.
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки Української РСР.
АО	— Археологические открытия.
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа.
БИ	— Боспорские исследования.
ВУАК	— Всеукраїнська археологічна комісія.
ВУАН	— Всеукраїнська Академія наук.
ВХУ	— Вестник Харьковского университета.
ГИМ	— Государственный исторический музей.
ДПСП	— Древнерусские памятники Среднего Поднепровья.
ЗНТШ	— Записки научового товариства ім. Т.Г. Шевченка.
ЗОАО	— Записки Одесского археологического общества.
ЗООИД	— Записки Одесского общества истории и древностей.
ДСПК	— Древности Степного Причерноморья и Крыма.
ИА АН СССР	— Институт археологии Академии наук СССР.
ИАК	— Известия императорской археологической комиссии.
ПМК	— Інститут історії матеріальної культури.
КІКМ	— Комсомольський історико-краєзнавчий музей.
КРКМ	— Кременчуцький краєзнавчий музей.
КСИА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР.
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии.
КФ ИА НАНУ	— Крымский филиал Института археологии НАН Украины.
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.

МАСП	— Материалы по археологии Северного Причерноморья.
МАЭСУ	— Музей археологии и этнографии Слободской Украины.
МДАПВ	— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині.
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР.
МИАДЛ	— Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья.
НА ІА НАН України	— Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України.
НА ІА НАН України	— Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины.
НВМ	— Народний Музей. Варна.
НЗХТ	— Національний заповідник «Херсонес Таврійський».
НМІУ	— Національний музей історії України.
ПАВ	— Петербургский археологический вестник.
ПКМ	— Полтавський краєзнавчий музей.
ПМР	— Приднестровская Молдавская республика.
РА	— Российская археология.
РАН	— Российская академия наук.
PCM	— Раннеславянский мир.
СА	— Советская археология.
САИ	— Свод археологических источников.
СМАЭ	— Сборник Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого.
ССПiК	— Старожитності Степового Причорномор'я і Криму.
СЭ	— Советскаяэтнография.
Тр. ... АС	— Труды ... археологического съезда.
Тр. ГИМ	— Труды Государственного исторического музея.
ХАЕ	— Хортицька археологічна експедиція.
ХСб	— Херсонесский сборник.
BAR	— British Archaeological Report.
ICAZ	— International Council for Archaeozoology.
NyJAMÉ	— Nyíregyházi Jósa András Múzeumi Évkönyve.
RA	— Revista arheologică.
RGA	— Reallexikon der germanischen Altertumskunde.
RGZM	— Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz.